

ARCHAEOLOGY and EARLY HISTORY of UKRAINE

2 (59) • 2026

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

SCIENTIFIC JOURNAL • FOUNDED IN 2011
PUBLISHED FOUR TIMES PER YEAR • KYIV

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ • ЗАСНОВАНИЙ У 2011 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК • КИЇВ

Editor-in-Chief

Oleksandr SYMONENKO, Dr. hab., Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Volume Editor

Dmytro KARAVAIKO, Candidate of Sciences (PhD), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Executive Editor

Olesia KONONENKO, PhD, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

EDITORIAL BOARD

Vitalie BĂRCĂ, PhD, Romanian Academy, Institute of Archaeology and Art History of Cluj-Napoca

Alla BUJSKIKH, Dr. hab., Corresponding Member of NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Natalia BULYK, Dr. hab., Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine

Margarita GLEBA, PhD, Associate Professor, the University of Padua, Italy

Elke KAISER, Dr. hab., Professor, Institute of Prehistoric Archaeology Freie Universität Berlin, Germany

Larysa KULAKOVSKA, PhD, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Mykhailo LYUBICHEV, Dr. hab., Professor, Kharkiv Karazin National University, Ukraine

Giedre MOTUZAITĖ MATUZEVIČIŪTĖ (KEEN), PhD, Professor, Institute of History of Lithuania

Marek OLBRYCHT, Dr. hab., Professor, Rzeszów University, Poland

Marta POŁTOWICZ-BOBAK, Dr. hab., Rzeszów University, Poland

Inna POTEKHINA, PhD, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Yurii RASSAMAKIN, PhD, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Ihor SAPOZHNYKOV, Dr. hab., Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Alfred TWARDECKI, Dr. hab., Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, Poland

Svend HANSEN, Prof. Dr. Dr. h. c., Deutsches Archäologisches Institut, Germany

Michael SHENKAR, PhD, Professor, Hebrew University in Jerusalem, Israel

Головний редактор

СИМОНЕНКО Олександр, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Редактор випуску

КАРАВАЙКО Дмитро, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

КОНОНЕНКО Олеся, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

БИРКЕ Віталій, доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії

БУЙСЬКИХ Алла, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

БУЛИК Наталія, доктор історичних наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ГЛЄБА Маргарита, PhD, професор, Університет Падуї, Італія

КАЙЗЕР Ельке, доктор габ., професор, Вільний університет Берліна, Німеччина

КУЛАКОВСЬКА Лариса, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ЛЮБИЧЕВ Михайло, доктор історичних наук, професор, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Україна

МОТУЗАЙТЕ МАТУЗЄВІЧЮТЕ (КІН) Гідре, PhD, Інститут історії Литви

ОЛЬБРИХТ Марек, доктор габ., професор, Жешувський університет, Польща

ПОЛТОВИЧ-БОБАК Марта, доктор габ., професор, Жешувський університет, Польща

ПОТЄХІНА Інна, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАССАМАКІН Юрій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

САПОЖНИКОВ Ігор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ТВАРДЕЦЬКИЙ Альфред, доктор габ., Інститут археології та етнології ПАН, Польща

ХАНСЕН Свенд, доктор габ., професор, Німецький археологічний інститут, Німеччина

ШЕНКАР Міхаель, PhD, професор, Єврейський університет в Єрусалимі, Ізраїль

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The issues of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of the Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of the Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of the Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of the Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

For the archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in the early history of Ukraine.

Founder and Publisher:
Institute of Archaeology
of the National Academy of Science of Ukraine

Media identifier:
R30-02355, Decision N 28, 11.01.2024

The official website of the journal | Офіційний сайт журналу:
<https://adiu.com.ua/index.php/journal>

The official page of the journal | Офіційна сторінка журналу:
Сайт «Спілка археологів України» [<http://www.vgosau.kiev.ua>] — Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України» [<http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/adiu>]

All materials are reviewed

Published by the resolution
of the editorial board of journal

All rights are reserved. Reprint is possible with
the consent of the editors and authors of the papers

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Засновник і видавець:
Інститут археології
Національної академії наук України

Ідентифікатор медіа:
R30-02355, Рішення № 28 від 11.01.2024 р.

Усі матеріали рецензовано

Надруковано за постановою
редакційної колегії журналу

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей

alt > bank

більше ніж просто банк

Published with the financial support
of «ALTBANK».
Banking license № 106
+380 44 364 41 11, 0 800 211111
<https://altbank.ua>, e-mail: contact@altbank.ua

Виходить за фінансової підтримки
Акціонерного товариства «АЛЬТБАНК».
Банківська ліцензія № 106
+380 44 364 41 11, 0 800 211111
<https://altbank.ua>, e-mail: contact@altbank.ua

Published with the informational
support of NGO
«Ukrainian Association of Archaeologists»

Виходить за інформаційної підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952 (Print), ISSN 2708-6143 (Online)

ЗМІСТ | CONTENTS

СТАТТІ | ARTICLES

- МОГИЛОВ О., СКОРИЙ С. Нові дані до хронології та історії ранніх кочовиків півночі Дніпровського Степового Правобережжя 5
MOHYLOV O., SKORYI S. New Data to the Chronology and History of the Early Nomads of Northern Part of Right-bank Dnieper Step
- ВЕЛИЧКО Є. Композитні сережки з амфороподібними підвісками із сарматських пам'яток Північного Причорномор'я 25
VELYCHKO E. Composite Earrings with Amphora-shaped Pendants from Sarmatian Sites in the North Pontic Region
- GRUMEZA L., SPÂNU D. The Set of Miniature Mugs from Poienestî (Romania): Atypical Deposition in the Periphery of a 2nd—3rd century AD Necropolis 38
ГРУМЕЗА Л., СПИНУ Д. Набір мініатюрних чашок з Поенешть (Румунія): незвичайний депозит на периферії некрополя II—III ст. н. е.
- КОТЕНКО В. Ornamental Traditions in Late Hellenistic Table Ware from Myrmekion 52
КОТЕНКО В. Орнаментальні традиції у пізньоелліністичному столовому посуді з Мірмекія

ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ | BURIAL SITES

- ПЕЛЯШЕНКО К. Ранньосарматські поховання в кургані біля с. Нове Маजारове на Орілі 59
PELLASHENKO K. Early Sarmatian Burials from the Barrow near Nove Mazharove Village at the Oril River Basin
- ОҢА Л. Sarmatian graves with weapons discovered in Wallachia and Moldavia 70
ОЦА Л. Сарматські поховання зі зброєю у Валахії та Молдавії
- БОЛТРИК Ю., ФІАЛКО О. Поховання сарматського воїна в кургані на Арабатській Стрільці 96
VOLTRYK Yu., FIALKO O. Sarmatian Warrior Burial in a Barrow on the Arabatska Spit
- РУДИЧ Т. Населення черняхівської культури за матеріалами чоловічої краніологічної серії з Війтенків 107
RUDYCH T. Population of the Chernyakhiv culture. A Case Study of the Male Craniological Series from Viytenki

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ | PUBLICATION OF ARCHAEOLOGICAL MATERIAL

- КАРАВАЙКО Д. Поселення скіфського часу поблизу с. Волинцеве в заплаві Сейму 119
KARAVAIKO D. Scythian Age Settlement near Volyntseve Village in the Seim Floodplain
- ДЗНЕЛАДЗЕ О., СІКОЗА Д., КОРИНЧУК О. Бронзова гривна з колекції Херсонського обласного краєзнавчого музею 136
DZNELADZE O., SIKOZA D., KORINCHUK O. A Bronze Torque from the Collection of Kherson Regional Museum of Local Lore

ДИСКУСІЇ | DISCUSSIONS

- КЛОЧКО Л. Поясний одяг чоловіків на землях Скіфії 140
KLOCHKO L. Men's Belted Garments in Scythian Lands
- ЧЕЧУЛІНА І. Медуза та горгонейон: писемна традиція, значення та іконог-
рафія 153
CHECHULINA I. Medusa and the Gorgoneion: Written Tradition, Significance and Iconography

ІСТОРИЯ НАУКИ | HISTORY OF SCIENCE

- БАБЕНКО Л. Шулґівка — «Перший» курган Веселовського біля Новомико-
лаївки 169
BABENKO L. Shulhivka — Veselovski's «First» Barrow near Novomykolaivka

РЕЦЕНЗІЇ | REVIEWS

- БРУЯКО І. (рец.) Ю. В. Болтрик, О. Є. Фіалко. Курган Огуз. Могила одного з
останніх царів Скіфії. Київ: ІА НАН України, 2024. 560 с. 187
BRUYAKO I. (rev.). Yu. V. Boltryk, O. E. Fialko. Oguz Barrow. The Tomb of One of the Last Kings of
Scythia. Kyiv: IA NAS of Ukraine, 2024

ХРОНІКА | CURRENT EVENTS

- СУПРУНЕНКО О., МЕЛЬНИКОВА І., МОСКВІН Н. 150-річчю з дня народ-
ження Вадима Щербаківського присвячена 192
SUPRUNENKO O., MELNIKOVA I., MOSKVIN N. Dedicated to the 150th Anniversary of Vadym
Shcherbakivskyi

О. Могилов, С. Скорий

НОВІ ДАНІ ДО ХРОНОЛОГІЇ ТА ІСТОРІЇ РАННІХ КОЧОВИКІВ ПІВНОЧІ ДНІПРОВСЬКОГО СТЕПОВОГО ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

Узявши коня і сівши на нього,
скіф мчить куди хоче

Клемент
Олександрійський,
10, II, 596

У статті наведено відомості про групу вуздечних предметів доби раннього заліза, виявлених на півночі Українського Правобережного Степу, в межах півдня Кіровоградської та півночі Миколаївської областей. Бронзові вудила, дані про які вводяться до наукового обігу, належать до стременоподібно-петельчастого та стременоподібних типів. Їх датують передскіфським та ранньоскіфським часом. Висловлено припущення, що ці знахідки можуть маркувати присутність номадів на означених територіях, яка могла мати різний характер — від епізодичних появ до більш чи менш тривалого перебування, коли кочовики — кіммерійці та ранні скіфи — освоювали нові землі. Опубліковані артефакти заповняють хронологічну лакуну кіммерійсько-скіфської історії в північній частині Правобережного Степу, на порубіжжі з Лісостепом.

Ключові слова: передскіфський період, скіфський час, кіммерійці, скіфи, вузда, вудила, Північне Причорномор'я.

Початок раннього залізного віку на півдні Східної Європи ознаменувався не тільки важливим та все зростаючим впровадженням виробів із однойменного металу, але й більш глобальними метаморфозами у господарчому житті, що спричинили суттєві зміни у соціальній та військовій структурах давніх суспільств. Племена Північнопричорноморського Степу, які за доби фінальної бронзи займались при-селищним тваринництвом та землеробством, мабуть, із каталізатором-імпульсом у вигляді кочової хвилі з Азійських Степів, переходять до кочового скотарства. З IX ст. до н. е. у регіоні відбувається становлення нової археологіч-

ної культури чорногорівсько-новочеркаського типу, яку, слідом за О. І. Тереножкіним (Тереножкін 1976), низка дослідників ототожнює із кіммерійцями¹. У Лісостепу в цей час продовжує проживати осіле населення, нащадки білогрудівських племен (Тереножкін 1961). Такий дуалізм двох господарчих формацій визначив їхню взаємодію фактично на дві з половиною тисячі років вперед. За всього різнобарв'я цих відносин і в кімерійський (Скорий 1999), і в скіфський час (Скорий 2003) одним із головних їхніх аспектів була кочова експансія на землі осілих аборигенів, яка могла мати різні прояви.

Агресивність кочовиків значною мірою спиралася на їхню військову організацію, а та, своєю чергою, на передові на той час зброю та спорядження вершників. Провідний для того часу набір вузди залюбки запозичували сусіди номадів і, зокрема, мешканці Українського Лісостепу. Це явище, коли однотипне кінське спорядження використовували на значних просторах Східної Європи, бачимо і в передскіфській (Вальчак 2009), і в скіфській (Могилов 2008) періоди.

Особливий інтерес для вивчення проблем взаємовідносин кочового та осілого населення Причорномор'я становить північ степової зони, на її межі із лісостепом. Ця територія могла бути своєрідним плацдармом для номадів під час експансії на північних сусідів, осілих автхтонів, нащадків чорнолісько-жаботинського населення. Через це дуже важливим є вивчення спорядження воїнів-вершників з цього регіону.

1. Попри наявність, звичайно, й інших точок зору.

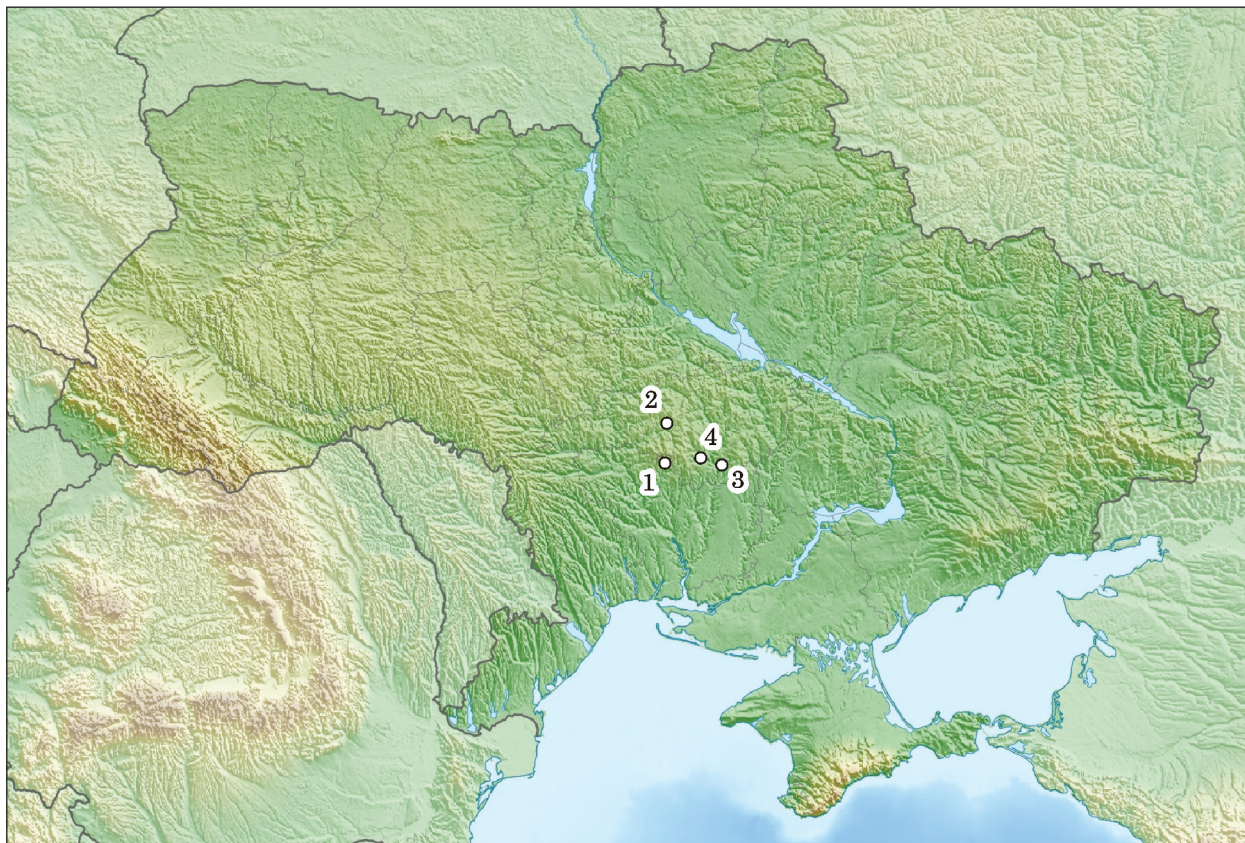

Рис. 1. Знахідки вудил на півночі Правобережного Степу: 1 — Дарниця; 2 — Василеве 2 (с. Петрівка); 3 — Борисівка; 4 — Бобринець

Fig. 1. Bit finds in the Northern Right Bank Steppe region: 1 — Darnytsia; 2 — Vasyliv 2 (village of Petrivka); 3 — Borysivka; 4 — Bobrynets

Протягом останнього десятиліття на півночі Дніпровського Степового Правобережжя та на його кордоні з Лісостепом виявлено нові знахідки деталей кінського спорядження. Серед них — бронзові вудила, які походять із с. Дарниця, Петрівка та Борисівка, а також представлені у фондах Бобринецького музею (рис. 1)². Усі ці артефакти знайдено випадково, але не варто забувати, що археологічними пам'ятками (а, отже, історичними джерелами) є не тільки класичні старожитності з поселень, поховань і скарбів. Будь-який стародавній артефакт, якщо його надійно «прив'язано» до місця знахідки, тобто він має географічну локалізацію, цілком може претендувати на таку роль.

Особливо цікавими серед них є вудила із двоскладовими зовнішніми петлями.

1. Бронзові дволанкові вудила із зовнішніми петлями у вигляді поєднаних кільця

2. Предмет із с. Петрівка зберігається у фондах Центральноукраїнського обласного краєзнавчого музею. Інші три знахідки передано до Бобринецького міського краєзнавчого музею ім. М. Смоленчука. Висловлюємо щиро подяку краєзнавцеві Ю. В. Ніколайчуку (Бобринець) та археологу О. П. Орлику (Кропивницький) за надані для публікації археологічні знахідки.

та стрем'ячка. Останнє у цьому випадку має трапецієподібні пропорції. Предмет виявлено на південь від с. Дарниця Вознесенського району Миколаївської області на кордоні з Кіровоградщиною (рис. 2: 1; 3: 1).

Внутрішні петлі для кріплення двох частин вудил спрацьовані у місці поєднання та розгорнуті у перпендикулярних площинах, внаслідок чого зовнішні петлі розташовувались в одній площині. Одна ланка збереглася повністю, але дещо зігнута, у іншій — відламана половина кільця зі стрем'ячком. Злам має нерівні краї обох стінок, так, ніби він стався одночасно або через невеликий проміжок часу. Обидва стрижні гризла круглі в перетині та мають сліди спрацьованості всередині. На вцілому елементі їх видно краще.

Вудила відлито у двостулковій формі. На краю стрем'ячка видно виступ — слід частково видаленого литника. Збоку вудил ливарні шви збереглися на цілій ланці (на кільчастому краї збоку петлі та стрем'ячка), а також всередині них, на ушкодженій ланці — всередині зовнішньої петлі та обабіч на стрижні, який прилягав до останньої.

Збережена довжина вудил — 16,2 см (реконструйована — близько 18,8 см), цілої ланки — 9,5 см, пошкодженої — 7,3 см. Розмір

стрем'ячка в зовнішніх петлях — 2,1—2,3 × 2,3 см, їхнього внутрішнього отвору — 1,1 × 1,2 см, діаметр кілець — 1,7 см, їхніх отворів — 0,9 см. Довжина гризла (ділянка між зовнішніми кільцями, яку вміщено у рот коня) — 11,5 см, діаметр їхніх стрижнів — 0,7—1 см.

Решту знахідок представлено частинами бронзових стременоподібних вудил із трьома виступами на підніжці стрем'ячка.

2. Частина ланки **бронзових стременоподібних вудил із трьома виступами на підніжці стрем'ячка** походить з поселення Василеве 2 біля с. Петрівка Новоукраїнського району Кіровоградської області (рис. 2: 2; 3: 2). На пам'ятці представлено знахідки передскіфського³ та ранньоскіфського часу (Орлик 2015, с. 64—65, рис. 11; 12). Вціліла частина ланки складається із зовнішньої петлі та приблизно половини стрижня гризла. На останньому нанесено рифлення у вигляді смуги із поперечних насічок, що є проявом «строгості» у вузді для керування норавливими конями (Могилів 2010, с. 284).

Довжина фрагмента — 3,8 см, розміри стрем'ячка — 2,2 × 2,1 см, отвора у ньому — 1,4 × 1,2 см. Діаметр гризла — до 0,8 см.

3. Зовнішня петля **бронзових стременоподібних вудил із трьома виступами на підніжці стрем'ячка**. У місці переходу в овальний у перетині стрижень гризла вона обламана (рис. 2: 3; 3: 3). Точне місце їхнього виявлення не відоме. Місце знаходження — Бобринецький міський музей, регіон перебування напередодні передавання до державного музейного фонду — Кіровоградщина.

Предмет відлитий в двостулковій ливарній формі, однак її частини виявилися зміщеними одна відносно іншої до 1 мм, що відобразилось на формі вудил, яка набула виступчастих абрисів. На середньому виступі на підніжці стрем'ячка є сліди видаленого литника.

Довжина петлі — 3 см, ширина — до 2 см, товщина — 0,6—0,7 см. Діаметр стрижня гризла — 0,6—0,8 см. Розміри отвору — 1 × 1,1 см.

4. Частина зовнішньої петлі **бронзових стременоподібних вудил із трьома виступами на підніжці стрем'ячка**. Знахідка походить із лівого берега р. Інгул біля с. Борисівка Кропивницького (колишнього Бобринецького) району і області (рис. 2: 4; 3: 4). Вцілілі підніжка стрем'ячка та частини з двох його боків, які вели до стрижня гризла. Один їхній злам шорохуватий, свіжий, інший — вже затертий. Схоже, що петлю тривалий час експлуатували вже з однією тріснутою дужкою, і злам на ній зашліфувався під час руху. А згодом зламалася й інша, зробивши вудила непридатними до застосування.

3. У тому числі пізнього етапу, зокрема наконечник стріли новочеркаського типу.

Предмет відлито у двостулковій формі. Збоку збереглися ливарні шви від неї. Видно, що ступки у момент лиття мали зовсім невеличке зміщення одна відносно іншої. Вціліла довжина предмета — 1,9 см, ширина — 2,2 см, товщина — до 1,6 см.

Типологічно-хронологічна і культурна атрибуція знахідок

Наведені вудила належать до форм, поширених на півдні Східної Європи за доби раннього заліза. Особливу цінність для нас становлять вудила із с. Дарниця, які мали зовнішні закінчення у вигляді **спареного кільця і стрем'ячка**. Нерідко подібні вудила характеризують як азійський тип (Вальчак 1997, с. 28—29), а більшість аналогів таким виробам походить із Середньої та Центральної Азії (Иессен 1953, с. 85; Вишнева 1973, с. 100; Вальчак 2009, с. 36—37).

У радянській історіографії на ранніх етапах вивчення вудила нерідко зараховували до маемірського типу (Толстов, Итина 1966, с. 161; Вишнева 1971, с. 201—202). О. О. Вишнева класифікувала подібні вироби як тип 1, відзначаючи їхні знахідки на Алтаї, в Мінусинській улоговині та Центральному Казахстані й датуючи їх VII—VI ст. до н. е. (Вишнева 1973, с. 100). Ю. Ф. Кірюшин і О. О. Тишкін зараховували їх до типу IV (Кірюшин, Тишкін 1997, с. 69), Н. Г. Горбунова — до типу I—10: в (Горбунова 2001, с. 184, рис. 1), С. Б. Вальчак — до групи 1, підгрупи 2 (стременоподібно-кільчасті), вважаючи, що вони свідчили про контакти з Азією в кінці передскіфського періоду. При цьому дослідник розподілив знахідки на два типи: № 2 (стременоподібно-кільчасті) та № 3 (прямокутно-кільчасті) (Вальчак 2004, с. 34—35; 2009, с. 36—37). П. І. Шульга зарахував подібні вироби до типу 1 (Шульга 2008, с. 70), а М. А. Бокоренко (2017, рис. 2) — до типу III, підтипу 3 (И, К).

Тривалий час вважали, що для півдня Східної Європи подібні предмети є невластивими (Членова 1967, с. 67; Вишнева 1971, с. 202; Вишнева 1973, с. 100). З часом, однак, до наукового обігу почали вводити нові знахідки такого типу з Північного Причорномор'я. Відомі й вудила із Середньої Європи, хоча все ж їхня група виглядає все ще нечисленною порівняно з азійською. На жаль, основу добірки з цих західних виробів (Вальчак 1997, с. 29; 2009, рис. 34) становлять позакомплексні знахідки. Із похованнями пов'язують деякі вудила з Адигеї. Одні з них походять з протомеотського захоронення 121 могильника Пшиш 1 і вирізняються помірною шириною стрем'ячка (Сазонов 2004, рис. V: 121). Ще четверо вудил із зовнішніми петлями у вигляді сполученого кільця й стрем'ячка та рифленням стрижней відомі з Великого Хаджохського кургану (Сазонов 1997, с. 89—90, рис. 16: 13; 2000, с. 42, рис. 8: 1).

Рис. 2. Бронзові вудила з півночі Правобережного Степу: 1 — Дарниця; 2 — Василеве 2; 3 — Бобринецький музей; 4 — Борисівка
 Fig. 2. Bronze bits from the Northern Right Bank Steppes region: 1 — Darnytsia; 2 — Vasyliv 2; 3 — Bobrynets Museum; 4 — Borysivka

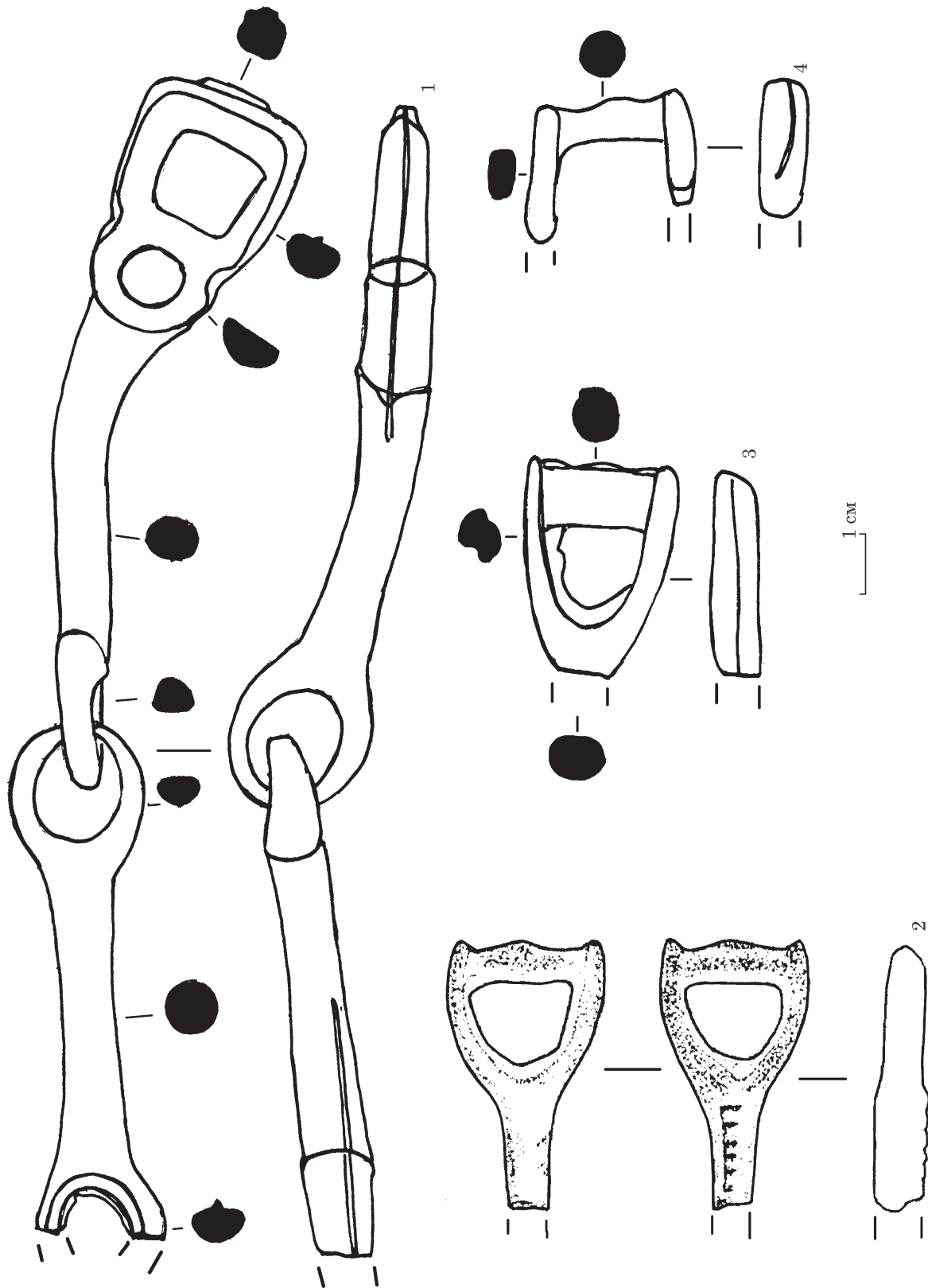

Рис. 3. Бронзові вудила: 1 — Дарниця; 2 — Василеве 2; 3 — Бобринецький музей; 4 — Борисівка
Fig. 3. Bronze bits: 1 — Darnytsia; 2 — Vasyliv 2; 3 — Bobrynets Museum; 4 — Borusivka

Втім, тут їх не видобуто в процесі археологічних розкопок, а зібрано місцевим краєзнавцем після руйнації поховального комплексу. Є інформація про подібну знахідку з комплексу Каменномостського могильника (див. нижче).

Інші східноєвропейські знахідки є позакомплексними і зберігаються у Дніпропетровському музеї (дар І. Ф. Жевахова). Місце їхньої знахідки вважали невідомим ще з дореволюційних часів (Каталог 1910, с. 41: 23; Иессен 1953, с. 85; Косиков 1992, рис. 1: 12). Також у Харківському музеї виявлено пару виробів з різною шириною підніжки стрем'ячка. Ці артефакти викликали сумніви щодо їхнього східноєвропейського походження, тому було висловлено припущення про їхню азійську «батьківщину» (Вальчак 1997; 1998, с. 20, рис. 3: 1, 2; 2009, с. 89). Ще один предмет без точно відомого місця знахідки (Степове Лівобережжя?) зберігається в Національному військово-історичному музеєві в Києві (Клочко, Козыменко 2011, илл. 183).

На Північному Кавказі слід відзначити знахідку бронзових вудил із різними ланками з площі Пседахського могильника кобанської культури (Козенкова 1986, рис. 3: 3). На одній з них край двокільчастий, на іншій — має вигляд кільця і стрем'ячка з округлими бічними дужками. Його додатково вкрите рифленням у вигляді рядів квадратних виступів, популярним у пізній передскіфський і ранньоскіфський час. З огляду на це не можна не згадати також і знахідку вудил із різними ланками з Осень (угор: Oszöny) в Середній Європі (Gallus, Horvath 1939, р. 106, pl. LI: 10; Chochorowski 1993, s. 284, рис. 1: 4). Одна ланка там стременоподібна, інша — має край у вигляді кільця та стрем'ячка, а її гризло вкрите раннім доскіфським «витим» орнаментом. Два останніх екземпляра, як бачимо, мають різні ланки, через що потребують безпосереднього вивчення у музейних фондах для з'ясування, чи не є це явище прикладом ремонту поламаних вудил з однією втраченою ланкою. Такі випадки відомі, причому інколи одна з частин могла бути вже типологічно пізнішою. Зокрема, в Малому Хаджохському кургані на Північному Кавказі, знахідки з якого мали змішаний новочеркасько-ранньоскіфський характер, в одній ланці бронзових вудил був двокільчастий, а в іншій — вже стременоподібний край. Встановлено, що одна з внутрішніх петель була поламана, а після вкладання в неї нової ланки вже не залига, а грубо заклепана (Сазонов 2000, с. 46). Більш пізнім прикладом є ранньоскіфські стременоподібні вудила з кургану 2 в Аксютинцях (Могилов 2008, рис. 6: 9), де втрачену ланку було замінено вже на залізу, яка теж згодом зламалася, залишивши лише внутрішню петлю.

На завершення наведемо інформацію про вудила подібного типу з поховання 1 (1987 р.)

Каменномостського могильника, які мають вите рифлення на гризлі (Атабиев 1988, с. 40; Вальчак 2009, с. 37).

За формою зовнішніх закінчень із нешироким стрем'ячком до вудил із с. Дарниця найближчими є вироби з Дніпропетровського та Національного військово-історичного музеїв, одна зі знахідок із харківських фондів, ланки деяких знахідок з Хаджоха, Пседахського некрополя та Середньої Європи.

Інші східноєвропейські вудила із двоскладовим принципом зовнішнього краю відрізняються від дарницьких за пропорціями. Так, на ланці з Пісочина в басейні р. Сіверський Донець (Вальчак 1998, рис. 2: 2) зовнішня петля є фактично цілим видовженим стременем, розділеним поперечною на округлу та трапецієподібну частини. Це азійська форма, яка має аналоги в курганах 33 могильників Уйгарак (Вишневская 1973, табл. IX: 19), 15 — Баданка IV (Боковенко 1998, рис. 1: 1), Аржан 2 (Чугунов, Парцингер, Наглер 2017, табл. 126: 6), 6 — Тасмола V, Толгая (Кадырбаев 1966, рис. 7: 3; 26: 7; Членова 1967, табл. 17: 42, 43). Ще одні вудила із двоскладовою зовнішньою петлею із захоронення 1 могильника Пшиш I мають у своїй основі стрем'ячко, повернуте широкою основою до гризла, де всередині додано невелику петлю (Сазонов 1995, рис. 7: 1). Їх можна зарахувати до типу 4, підгрупи 1 (сегментоподібно-кільчасті) вудил, за С. Б. Вальчаком (Вальчак 2009, с. 37, рис. 34: 9). Таку варіацію доцільно вважати ускладненням доскіфських перевернуто-стременоподібних вудил, за О. О. Іессеном — типу IV (1953 с. 52), коли їх обладнували додатковим внутрішнім кільцем для поєднання із псалієм. На півдні Східної Європи такі вудила пов'язують переважно із Північнокавказьким регіоном та сусідніми землями (Іессен 1953, рис. 2: 4; Вальчак 2009, рис. 31: 4—7). Судячи із супровідного інвентарю та різного характеру рифлень на гризлах, вони існували і в ранній, і в пізній передскіфський часи. Зокрема, знахідка із захоронення 1 Першого Пшишського некрополя належить до пізніших, оскільки має оздоблення гризел у вигляді рядів квадратиків.

Більшість кільчасто-стременоподібних вудил походить з *Центральноазійського регіону* і здебільшого відрізняється від європейських великим зовнішнім кільцем або більшою шириною стрем'ячка. Іноді знаходять, звичайно, й більш схожі вироби. Із Середньої Азії відомий предмет з кургану 40 у Тагіскені. Виріб з насипу 33 в Уйгараці має перехідну форму зовнішньої петлі від розділеного великого стремени до типу, що нас цікавить (Толстов, Итина 1966, рис. 8: 2; Вишневская, Итина 1971, рис. 5: 3, 4). І все ж кільце на одному з країв виділене доволі ясно. Наведено екземпляр з району Каркаралінська зі Східного Казахстану (Членова 1967, табл. 17: 43). У Лісостеповому Приір-

тишші відома знахідка з околиць Омська (Могильников 1985, рис. 1: 6).

На Алтаї таких вудил значно менше, ніж простих стременоподібних (Шульга 2008, с. 73). Ранню знахідку виявлено в кургані Аржан (Грязнов 1980, рис. 12: 1). Інші вироби відомі з могили 31 некрополя Гилево 10, курганів 5-ї групи з Карбан 1 (Шульга 2008, рис. 15: 10; 42: 2; 54: 2, 3), 8 могильника Темир-Суг I (Шульга 2015, рис. 90: 4), 19 — біля Алагаїла (Кирюшин, Тишкин 1997, рис. 49: 5). Особливий інтерес становлять вудила із с. Козуль (Кирюшин, Тишкин 1997, рис. 49: 4). У них одна ланка має петле-стременоподібний край, а інша — двокільчастий, так само як і предмет з північнокавказького Пседахського могильника (див. вище), хоч пропорції кілець тут різні. Враховуючи, що двокільчасті вудила є доволі специфічною східноєвропейською формою, не характерною для Азії, на прикладі козульських вудил можна припустити наявність *західного імпульсу* в азійські степи і сусідні території, який відбувся у передскіфський час, правда, навряд чи він був масштабним, судячи з одиничності алтайської знахідки.

У Мінусинській котловині кільчасто-петельчасті вудила кількісно переважали над стременоподібними (Шульга 2008, с. 73). Їх знайдено в Новоселово, Означеному, Мінусинському краї (Членова 1967, табл. 16: 7—9, 11), Іджі, Кривій, Кантарево, Саянському, низку знахідок приписано загалом до Мінусинської улоговини (Шульга 2013а, рис. 15: 1—5; 16: 3—5; 17: 24; № 4719, 4722, 4734, 4807, 4830, 4856, 4864, 4681).

Відомі вони також із півночі Китаю (могильник Юйхуанмяо), де ці речі датовано близько VI ст. до н. е. (Шульга 2008, с. 73, рис. 77: 2—4; 2013b, с. 384, рис. 1), та з поховання 214 некрополя Янхай (Шульга 2010, рис. 41: 4).

Більшість азійських аналогів походить зі зрізу старожитностей, датованих кінцем VIII—VI ст. до н. е. (Вишнева 1973, с. 100; Вальчак 2004, с. 42—44). Іноді їх сильніше «заглиблюють» у VIII ст. до н. е. (Марсадолов 1998, с. 5—6, рис. 1; Шульга 2008). Останнє цілком можливо, враховуючи в тому числі й нові радіовуглецеві дати для середньоазійських пам'яток (Бейсенов 2018, с. 389—390).

Сьогодні питання **походження, поширення та хронології** бронзових вудил із кінцями у вигляді кола і стрем'ячка все ще потребують подальшого вивчення. З огляду на масовість таких знахідок на сході традиційно головною вважають версію про їхнє азійське походження, що можна було б аргументувати ранніми датами вудил з Аржану⁴. Його хронологію, у тому числі із залученням результатів радіовуглеце-

4. Виходячи насамперед із деталей вузди з Аржану, О. І. Тереножкін свого часу вважав можливим подавати його дату з VIII—VII ст. до н. е. до другої

половини IX — першої половини VIII ст. до н. е. (Тереножкін 1976, с. 210).

вого та дендрохронологічного досліджень, поступово подавнюють з другої—третьої чвертей VIII ст. до н. е. (Марсадолов 1988, табл. 3; 1989, с. 82) до рубежу IX—VIII ст. до н. е. (Алексеев и др. 2005, с. 102) або, найвірогідніше, близько кінця IX ст. до н. е. (Зайцева и др. 1997, с. 39—40). Це могло б також знайти підтвердження в міркуваннях Н. Л. Членової щодо розвитку типів вудил в Азії. На її думку, бронзові кільчасто-стременоподібні предмети можуть бути одними із найраніших, оскільки великі кільця з боку гризла на частині з них добре підходять для вкладання архаїчних об'ємних рогоподібних псалів (Членова 1967, с. 67)⁵. Висловлено також гіпотезу про їхню появу в Туві та Мінусинській улоговині із подальшим поширенням на Алтай та в Казахстан, де вони існували і в ранньоскіфський час (Шульга 2008, с. 73).

Разом з цим звернемо увагу на те, що знахідки цих вудил із західного ареалу, на півдні Східної та в Центральній Європі за давністю, судячи з усього, хронологічно не поступаються найдавнішим із датованих центральноазійських. Ключову роль тут можуть відігравати предмети з таким раннім проявом строгості, як поперечний або витий «орнамент» гризел, який охоплює їх по всій окружності. З огляду на це особливу увагу привертають вудила з різними ланками із Середньої Європи, стрижні яких мають «вите» рифлення (Gallus, Horvath 1939, pl. LI: 10), а також згадка про те, що подібне оздоблення було на трикутно-кільчастих вудилах із захоронення 1 (1987 р.) Каменномостського могильника (Атабиев 1988, с. 40; Вальчак 2009, с. 36).

Рифлення стрижнів бронзових передскіфських вудил на півдні Східної Європи відзначається розмаїттям (Эрлих 1991, с. 38—43; Вальчак, Эрлих 1993, с. 18; Вальчак 1999, с. 31—33; 2000, с. 139—143; 2009, с. 41—43). З часом воно зазнало певної еволюції, яка на більшості з них проявилась у перенесенні строгості тільки на один з боків стрижня, можливо, той, який контактував із беззубою частиною рота коня (Могілов 2003, с. 37)⁶. При цьому «вите» рифлення наявне на вудилах ранішої хронологічної фази з іншими архаїчними типами вузди, в тому числі псаліями. Його бачимо на виробах з Малої Цимбалки (Иессен 1953, рис. 23; Тереножкін 1976, рис. 24: 3), ранніх поховань 75, 83, 23 (2004 г.) протомеотського могильника

половини IX — першої половини VIII ст. до н. е. (Тереножкін 1976, с. 210).

5. Л. С. Марсадолов дотримується іншої концепції, за якою спочатку виникли стременоподібні вудила, а згодом вже — кільчасто-стременоподібні (1998, с. 5—6).

6. Про альтернативну гіпотезу, за якою поява «орнаменту» у вигляді рядів опуклин на гризлах пізніх передскіфських вудил є наслідком міграції населення зі східних районів Євразії, див.: (Вальчак 1994, с. 132).

Пшиш I (Сазонов 2004, рис. I: 83; 2005, рис. 2: 75; Эрлих, Вальчак 2006, рис. 6: 2), 15 і 34 біля Кисловодської меблевої фабрики (Виноградов, Дударев, Руніч 1980, рис. 2: 10; 4: 14), 2, 5, 9, 13, 21, 22, 28, 32; 35 некрополя Фарс-Клади (Лесков 1984, рис. 1; 2; Эрлих 1991, рис. 4; Лесков, Эрлих 1999, рис. 7; 9; 11; 12; 15; 21—22; 2; 307), 313 пам'ятки Клин-Яр III (Белинский, Дударев, Харке 2001, рис. 3) тощо.

Найвне «вите» рифлення й на вудилах з окремим «змішаним» передскіфським захороненням, які містять як ранні, так і пізні знахідки, займаючи проміжне місце між згаданими двома значними хронологічними масивами. Зокрема, в похованні 105 могильника Пшиш I (Сазонов 2004, рис. V: 105) стременоподібні вудила із рифленням-обмоткою знайдено разом із пізнішими двокільчастими, із рядами квадратиків на гризлі. Згадаємо також комплекс 30 могильника Кочіпе, де двокільчасті вудила з витим декором виявлено разом із передкласичними псаліями новочеркаського типу (Ловпаче 1991, табл. V: 1—14). У всіх цих випадках «вятий» орнамент може бути проявом більш раннього компонента.

Повертаючись до хронології східноєвропейських стременоподібно-петельчастих вудил, згадаємо також, що подібну знахідку із захоронення 121 Першого Пшишського могильника виявлено разом із бронзовим стрижнеподібним трипетельчастим псалієм. Відома низка могил, де такі псалії містилися разом із ранніми доскіфськими предметами. Так, у гробницях 89 цього некрополя (Сазонов 2004, рис. V: 89) та 6 Псекупської пам'ятки (Сазонов 2004, рис. VII: 19) це були стременоподібні вудила із рифленням-«обмоткою». В комплексах 28 некрополя Кочіпе (Ловпаче 1991, рис. 9: № 28) і 25 могильника Фарс (Лесков, Эрлих 1999, рис. 25) виявлено такі самі ранні вудила, відповідно з рифленням та без нього. У складі раннього комплексу збруї з околиць Кисловодська згадані псалії були разом з архаїчними вудилами з різними ланками із округлою та стременоподібною петлями (Виноградов, Дударев, Руніч 1980, с. 198, рис. 6: 23—25). Аналогічні вудила з орнаментом-обмоткою на ланці зі стременоподібним краєм виявлено в похованні 4 Ечківаського могильника разом із веслоподібним наконечником піхов, який ототожнюють з ранніми доскіфськими пам'ятками (Смирнова 1985, с. 34—35). Були тут і псалії згаданого типу (Виноградов, Дударев, Руніч 1980, рис. 7: 14—24). У Сергіївці в Присивашші подібні псалії знайдено разом із типологічно ранніми вудилами із круглими петлями (Махортых, Черненко 1994, рис. 1—3).

Як бачимо, є всі підстави зараховувати вудила та псалії з комплексу 121 Першого Пшишського могильника до раннього передскіфського часу, а також упевнено стверджувати про побутування в цей час на півдні Східної та у Цент-

ральній Європі бронзових двоскладових вудил з краями кільчасто-стрем'ячкоподібного типу.

Нагадаємо, що свого часу О. І. Тереножкін виділив ранні передскіфські пам'ятки чорногорівського етапу (за тогочасними уявленнями — зрубної культури), датувавши їх IX — першою половиною VIII ст. до н. е. (Тереножкін 1976, с. 208). Таку хронологію було підтверджено на основі синхронізації згаданих пам'яток зі старожитностями північнішої чорноліської та сусідніх середньоевропейських культур на основі дат цілої групи металевих речей та такого масового матеріалу, як ліпний керамічний посуд (Смирнова 1985). Синхронною їм протягом більшого часу свого існування є, зокрема, культура Козія-Сахарна другої половини X — першої половини VIII ст. до н. е. (Кашуба 2000, с. 341—345). Таких хронологічних меж архаїчних передскіфських комплексів продовжує дотримуватись й більшість нинішніх дослідників Київської школи (як приклад: Махортых 2005а, с. 119—142). Близькими до них є погляди інших фахівців (Сазонов 2005, табл. 4). Але деякі з них вважають суто кіммерійськими пам'ятками лише старожитності Новочеркаської групи з огляду на їхні хронологічні позиції і відмінність від чорногорівських і власне ранньоскіфських старожитностей (див. наприклад, Скорый 1999). Звичайно, за минулий період з'явилося чимало нових матеріалів, внесено певні доповнення та зроблено відповідні коригування. Зокрема, чорногорівські та новочеркаські пам'ятки часто розглядають вже не стільки у хронологічному, скільки у культурному плані. Скориговано відносно хронологію, зокрема ранні кіммерійські пам'ятки фактично розподілено на два етапи, тощо (Махортых 2005а, с. 119—142, 255—273)⁷.

Повертаючись до хронології бронзових вудил з трикутно-кільчастими краями, відзначимо, що вони існували й у пізній передскіфський час. Прямим свідченням цього є рифлення на ланці пседахських вудил у вигляді рядів прямокутників. Цей прояв строгості має аналоги у таких класичних новочеркаських комплексах, як епонімний скарб та Аксай з Нижнього Дону, курган з Єсентуків на Північному Кавказі (Иессен 1953, с. 60—62, 64, рис. 1: 6; Милентьев

7. Останнім часом у центральноєвропейській хронології існує тенденція до розгляду багатьох предметів ранніх передскіфських типів навіть у більш ранніх часових межах, часто в рамках IX ст. до н. е. Так, на думку К. Метцнер-Небельсик, більшість псаліїв, виявлених із вудилами з витим орнаментом, можна датувати IX ст. до н. е., і лише архаїчні пластинчасті трипетельчасті псалії несподівано виявились «відірваними» від них і датованими VIII ст. до н. е. (Metzner-Nebelsick 1994, Abb. 18). Деякі східноєвропейські фахівці дотримуються протилежних поглядів, вважаючи, що комплекси із передскіфською бронзовою вуздою варто зараховувати до кінця IX — першої половини VII ст. до н. е. (Вальчак, Мамонов, Сазонов 1996, с. 40—41).

1967, рис. 7: 1, 6; Вальчак 2009, рис. 32: 2), Бутенки (Ковпаненко 1962, рис. 1), Носачів в Українському Лісостепу (Ковпаненко 1966, с. 174, рис. 1). Свого часу О. І. Тереножкин датував пізніші передскіфські (новочеркаські) комплекси другою половиною VIII — першою половиною VII ст. до н. е. (Тереножкин 1976, с. 208). Сьогодні, враховуючи подавлення ранньоскіфських пам'яток, їхня «верхня» хронологічна межа теж може бути «заглиблена». Зокрема, з огляду на те, що у келермеських пам'ятках наявна низка передньоазійських (Кисель 2003) та античних імпортив (Копылов 2003, с. 132—137, таблиця), які дозволяють подавнювати їхній час принаймні до середини — другої половини VII ст. до н. е., та те, що між ними і новочеркаськими пам'ятками існують ще ранньоскіфські докелермеські комплекси, слушним видаються спроби подавлення найраніших скіфських пам'яток Північного Причорномор'я до початку VII ст. до н. е.⁸ Відповідно ця дата може обмежувати хронологію пізніших передскіфських новочеркаських пам'яток (Скорый 2003, с. 39—41; Махортых 2005а, с. 120)⁹.

Найпізнішим з відомих на сьогодні прикладів побутування бронзових петельчасто-стременоподібних вудил на півдні Східної Європи є знахідки з Першого Хаджохського кургану. Їх стрижні вкрито «орнаментом» у вигляді рядів квадратиків. Сам комплекс є перехідним кіммерійсько-скіфським. Знахідки новочеркаського часу представлено колісничим упряжним кільцем з рухомою муфтою із грибоподібними виступами, можливо, прорізним бубенцем. До скіфських типів належать тридирчасті псалії жаботинського типу та пряжка-пронизка зі щитком у звіриному стилі (Сазонов 2000, рис. 8: 1—5). Враховуючи міркування, викладені вище щодо межі кіммерійських і скіфських пам'яток, подібні перехідні комплекси в абсолютних датах можуть бути близькими до кінця VIII — початку VII ст. до н. е.

Отож, на півдні Східної та в Центральній Європі бронзові стременоподібно-кільчасті вудила існували весь передскіфський період аж до появи вузди ранньоскіфських типів включно, з IX до кінця VIII — початку VII ст. до н. е. Тож за давністю вони не поступаються азійським знахідкам, попри значну кількісну перевагу останніх. Втім, достовірно датувати IX—VIII ст. до н. е. (передскіфським часом у північнопричорноморському розумінні) поки можна лише поодинокі з тамтешніх східних виробів. Отже,

8. Власне, теза про появу скіфів на історичній арені ще на початку VII ст. до н. е., до перших згадок про них у передньоазійських джерелах 70-х роках того століття, є далеко не новою (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 19).

9. Альтернативні точки зору про пізніші «нижні» дати новочеркаських пам'яток у межах першої половини VII ст. до н. е. див.: (Эрлих 1991, с. 39; 1994, с. 65; Вальчак 1995, с. 47).

сьогодні питання про походження вудил подібного типу продовжує залишатись відкритим. Розглядати можна різні версії про вироблення таких предметів на деяких із зазначених територій, а можливо, може йтись про незалежні лінії їхнього розвитку на різних землях. Це не виключає, звісно, вірогідності того, що окремі з подібних виробів могли проникати у Північне Причорномор'я зі східним населенням. Такі імпульси припускають вчені за окремими категоріями передскіфських знахідок (Тереножкин 1975, с. 31; 1976, с. 126; Окатенко, Зимовец, Скорый 2023, с. 11—12). Їх фіксують й генетичні дослідження, результати яких нещодавно було оприлюднено (Krzewińska et al. 2018, р. 4).

Надалі достовірних відомостей про наявність у скіфських пам'ятках Північного Причорномор'я стременоподібно-кільчастих вудил поки що немає. Разом з тим у центральноазійському регіоні в синхронних комплексах вони, навпаки, масово поширені.

Повертаючись до вудил із с. Дарниця, зазначимо, що через випадковий характер знахідки їх можна лише широко датувати в межах наведених східноєвропейських аналогів. Рифлення стрижнів, на жаль, відсутнє, однак можливі деякі загальні хронологічні міркування з огляду на їхні окремі деталі. Вузька зовнішня зрізано-стременоподібна (трапецієподібна) петля разом з іще меншим внутрішнім кільцем виникла вже в ранній передскіфський час (Őszöny). Втім, на відміну від наших вудил, тут добре виділено внутрішній кут стрем'ячка. Більш подібними до наших є хаджохські та пседаєські вудила, де стрем'ячко прилягає до кільця бічними сторонами, утворюючи скоріше трапецієподібну чи усічено-кільцеву фігуру. Ці вироби вкриті пізнім рифленням і їх можна датувати другою половиною VIII — початком VII ст. до н. е.

Можливо, деяку підказку може дати й розмір вудил. Як відомо, свого часу С. Б. Вальчак, вивчаючи передскіфські бронзові вудила, здійснив проміри їхніх гризел. Виявилось, що у стременоподібних та кільчастих виробів, переважно раніших, їхні середні показники становили 10,4 см, тоді як у двокільчастих, здебільшого пізніших, хоч там було враховано і окремі архаїчні вироби із витим рифленням, середні дані дорівнювали 11,6 см. Це стало підставою для припущення про появу з часом нових (більших) порід коней (Вальчак 1995, с. 46—47). Вудила, які ми вивчали, за розміром гризел 11,5 см корелюють саме з показниками пізньої групи.

Отож, на нинішньому етапі розвитку наукового аналізу дату другої половини VIII — початку VII ст. до н. е. для артефакта із с. Дарниця можна вважати вірогіднішою, хоча, з огляду на нечисленність вибірки, про остаточні висновки, зрозуміло, йтись не може.

Бронзові стременоподібні вудила належать до типу, масово поширеного за доби раннього заліза й у Європі, й у Азії. Існує думка, що саме з Азії вони були привнесені до Східної Європи. Сьогодні вся сукупність знахідок дає більш варіабельну картину.

Стрем'ячкоподібна форма зовнішніх петель вудил була досить природною для фіксації края ремня на підніжці стрем'ячка та запобігання його зісковзуванню вбоки. Однак, на найраніших прикладах стременоподібних петель із Середземномор'я цей принцип, схоже, ще не діяв, а стремено виявилось повернутим пласкою основою до гризла, а не назовні. Це було потрібно для щільного прилягання до сплюснених металевих псаліїв, ковзання ж ремня ззовні по петлі ще допускалося. Подібні краї можна бачити на вудилах із Гази, які свого часу датували XVII ст. до н. е. Псалії, близькі за формою до газьких, бачимо на єгипетських зображеннях амарнського періоду (1375—1350 рр. до н. е.) Вироби з Гезера віднесено до 1300—1100 рр. до н. е. (Potratz 1966, p. 103, 109—110, fig. 45: d—f).

Звернемо також увагу на вудила із цільними гризлами та напускними псаліями із Середземномор'я (Газа, Амарна), датовані свого часу XIV—XIII ст. до н. е. Зовнішні краї у них оформлені у вигляді петлі збоку або в продовженні проєкції гризла (Potratz 1966, p. 115, fig. 46: a, b). У Центральній Європі відомі одноланкові вудила, які датують періодом пізньої бронзи. Дуже цікавий екземпляр із Ніденберга із цільнолитим гризлом, де бічні стінки зовнішніх петель видовжені (Balkwill 1973, p. 437). Вони є ніби переходом від кільчатої до стременоподібної форми. Класичне «стрем'ячко» на вудилах такого типу у Середньоевропейському регіоні бачимо з гробниці 1 біля Менгена, яку датують періодом фінальної бронзи (На А) (Dehn 1972). Х.-Г. Хюттель зараховував їх до типу Менген — Кайстен, вважаючи найранішими прикладами металевих вудил на цій території. Суцільнолиті вудила існували там і пізніше, включно із передскіфським часом (На В). Однак вони можуть мати різні форми зовнішніх кілець (Hüttell 1981, S. 128, Taf. 17: 170—171; 48).

На півдні Східної Європи відомі схожі (та, вірогідно, синхронні) знахідки вудил із суцільним гризлом та стременоподібними петлями, які пов'язують, припустимо, із Вінничиною (Клочко 2011, с. 251—252, рис. 8: 17—18; Клочко, Козыменко 2011, илл. 121)¹⁰. У цей час тут

формувався тип двоскладових стременоподібних вудил із рухомим поєднанням ланок. З огляду на це Північне Причорномор'я можна вважати принаймні одним із регіонів, де було вироблено «еластичну» форму вудил зі стременоподібними зовнішніми петлями (Махортых 2005b, с. 269—271; Березанська, Клочко 2011, с. 54). Функціональність вудил такого типу традиційно пояснюють тим, що гнучке гризло ускладнює можливість коню «закусити вудила» і далі «понести» вже безсилого вершника (Ковалевская 1977, с. 16). Цей нюанс в управлінні конем відомий людству здавна. Про нього писав, зокрема, і давньогрецький автор Ксенофонт у праці «Про вершників» [X, 8].

Ранні двоскладові стременоподібні вудила було виявлено в кургані 34 відомого Гордіївського могильника у Лісостеповому Побужжі разом із горщиком і черпаком білозерівсько-білозерського часу та наконечником стріли доби фінальної бронзи (Березанська, Лобай 1994, рис. 3: 12; Березанська, Клочко 2011, с. 73, рис. 64—67; фото 20). В авторській публікації це поховання включене до 3-ї хронологічної групи курганів, синхронній білозерсько-чорноліським пам'яткам (1200—900 рр. до н. е.), та датовне 1100—1000 рр. до н. е. (Березанська, Клочко 2011, с. 54, 65, 74). Гордіївська знахідка зі стременоподібними петлями ясно вказує на існування таких елементів вузди у Північному Причорномор'ї вже за доби фінальної бронзи, не пізніше X ст. до н. е.

Очевидно, вироблена форма виявилась практичною. А на додаток із IX ст. до н. е. населення євразійських степів масово перейшло до кочового способу життя. Внаслідок цього відбувся справжній бум вершницької воєнної культури, від якої до нас масово доходять предмети вузди, кількість яких збільшується у геометричній прогресії. Стременоподібні дволанкові вудила на півдні Східної Європи в ранній передскіфський час стають одним із найпоширеніших типів, а їхнє гризло нерідко вкрите «витим» строгим рифленням (Иессен 1953, рис. 19: 1, 3; Тереножкин 1976, с. 149; Эрлих 1994, табл. 10: III—1; 2007, рис. 41: 1, 4; 57: 1; Дударев 1999, рис. 41; Махортых 2005а, с. 66; Вальчак 2009, с. 29—32). Найбільшу їхню кількість, як бачимо, виявлено на Північному Кавказі, у той час як у Степовому Причорномор'ї вони не такі численні (Тереножкин 1976, с. 149). Для лісостепової зони з огляду на сучасний рівень наших знань (Тереножкин 1961; Скорый 1999) такі вироби можуть бути визнані нехарактерними.

У пізній передскіфський час традиція застосування стременоподібних вудил у Північному

10. Фонди Національного військово-історичного музею України. Знахідки, які опубліковані, передані з приватної колекції, й у їхній точній локалізації, звичайно, не можна бути повністю впевненим. Разом з цим, форма вудил може бути відповідною наведеним європейським та середземноморським знахідкам. При цьому в нас немає впевненості щодо виявлення із цими суцільнострижнеподібними вудилами ще двох стременоподібних вудил із

рухомим способом сполучення (Клочко, Козыменко 2011, илл. 121). За своїми видовженими пропорціями вони нагадують, радше, передскіфські або навіть ранньоскіфські екземпляри.

Причорномор'ї зійшла нанівець. Довго вважали, що в той час послуговувались бронзовими двокільчастими вудилами (Тереножкин 1976, с. 152, 153, 201). Однак деякі знахідки ніби свідчать про побутування стременоподібних вудил і в пізній передскіфський час. Ключовими знахідками, які можуть вказувати на це, є вироби з курганів біля Чорногорівки в Степовому Причорномор'ї та Чішхо на Північно-Західному Кавказі.

Щодо вудил із захоронення з Чорногорівського кургану 1, нагадаємо, що комплекс знахідок, виявлений та опублікований у до-революційний час В. О. Городцовим (1905а, с. 206—207, табл. XIII: 6; 1905b, с. 242), став класичним. У тому числі й за його матеріалами О. І. Тереножкін виділив ранній етап степових кіммерійських старожитностей у Північному Причорномор'ї, який отримав назву «чорногорівський» (Тереножкин 1976, с. 199—200). Такий хронологічний поділ свого часу підтримало багато дослідників, а до степових передскіфських (кімерійських) пам'яток нерідко застосовували паралельну археологічну назву — «чорногорівсько-новочеркаський»¹¹.

У подальшому С. Б. Вальчак здійснив спробу ідентифікувати вудила з Чорногорівки із депаспартизованою знахідкою із Харківського музею (Вальчак 1992; 1994). Їхню тотожність він аргументував не лише дуже схожими абрисами вудил, а, зокрема, й специфічним бічним виступом на ланці гризла — слідом ливарного витоку із форми (Бабенко, Вальчак 2014, с. 141)¹². Такому новому віднайденню предмета можна було б і не приділяти першочергової уваги, якби не одна деталь. Річ у тім, що стрижні гризел вудил з Харківського музею вкрито рифленням у вигляді двох рядів опуклин (Вальчак 1994, рис. 1: 1), які до того вважали надійною пізньою доскіфською ознакою. Такий поворот подій міг би означати не просто корегування в генезі та хронології строгості на доскіфських вудилах, а дав би підстави ставити питання про хронологію чорногорівського комплексу та його епонімну відповідність для надання назви всій групі ранніх передскіфських старожитностей Степу Північного Причорномор'я.

Це питання вимагає подальшого вивчення. Зокрема, з огляду на спробу чорногорівської ідентифікації харківських вудил потребують пояснення дані, наведені на початку 1950-х рр.

11. Існують також інші, перш за все етнокультурні трактування, наприклад, чорногорівських старожитностей як протоскіфських пам'яток, які належали кочовому населенню, що прийшло на південь Східної Європи з певної азійської батьківщини (див.: Ключко, Мурзин 1987). Альтернативні погляди на розподіл інвентарю в передскіфський час чи хронологію груп пам'яток див.: Лесков 1984, с. 147—150.

12. Про критику ототожнення харківських вудил з чорногорівською знахідкою див.: Махортых 2003, с. 51.

О. О. Іессеном, за якими вузда з Чорногорівського кургану значилась такою, яка зберігається у Московському історичному музеї (Іессен 1953, рис. 19: підпись). Від себе додамо, якщо ідентифікація харківських вудил з Чорногорівським комплексом виявилась би правильною, то для його хронологічної атрибуції довелося б виходити з наявності як ранніх (псалії, можливо, тип і пропорції вудил¹³), так і пізніх (тип строгості) ознак. У такому разі комплекс можна було розміщати на межі цих двох масивів. Відповідно до наведених вище хронологічних міркувань їхній час міг би бути близьким до середини VIII ст. до н. е. Подібні ситуації, коли одночасно фіксують ранні типи псаліїв та пізні рядові рифлення гризел вудил, є досить рідкими, та все ж вони існують. Можна назвати зруйноване поховання біля сіл Олександрівське та Дубова Роща на Північному Кавказі. Тут були з одного боку чорногорівські псалії, а з іншого — вже двокільчасті вудила з двома рядами опуклин новочеркаського типу (Петренко 1982, с. 70—71, рисунок). Назвемо і гробницю 2 біля Каменномостського, де ранній муфтовий псалій, проте з додатковою лопаттю, теж супроводжувався ланкою подібних двокільчастих «орнаментованих» вудил (Іессен 1953, с. 59, 60; рис. 5). Наведені вудила, схоже, демонструють найраніші приклади подібного «оздоблення» у Північному Причорномор'ї.

Інші стременоподібні вудила походять зі зруйнованого кургану біля аулу Чішхо у Прикубанні, де вони супроводжуються характерними новочеркаськими псаліями, колісничними кільцями, вудилами (двокільчастими і типу «Єнджа — Константинівка») та бляхами. Не встановлено, чи все це комплекс однієї, чи декількох могил, проте за контекстом знахідок зрозуміло, що стременоподібні вудила могли складати комплект із новочеркаськими псаліями та колісничним кільцем (Тов 1989, с. 36—38, рис. 1—7).

Набір цих знахідок, однак, можна оцінювати по-різному. Згідно з більш традиційною точкою зору це може бути свідченням використання бронзових стременоподібних вудил у пізній передскіфський час (Ерліх 1994, с. 88). Можливе, однак, і альтернативне трактування, за яким цей комплекс можна вважати перехідним новочеркасько-ранньоскіфським (Могиллов 2008, с. 98) і зараховувати до пам'яток кола Жаботин 2¹⁴ — Олексіївський¹⁵. Стременоподібні вудила у ньому можуть бути скіфською складовою.

13. Ранні доскіфські аналоги стременоподібних вудил із широкими пропорціями стрем'ячка та їхніми округлими бічними стінками див.: Вальчак 1994, рис. 1: 2; Сазонов 2004, рис. V: 105.

14. Див.: Древности... 1900, с. 6—9; Вязьмитина 1963; Ильинская 1975, с. 19; Зуев 1993; Могиллов 2008, с. 102.

15. Див.: Ильинская, Тереножкин 1983, с. 25; Прокопенко 2018.

У будь-якому разі після справжнього сплеску використання бронзових двоскладових стременоподібних вудил у ранній передскіфський час у пізній доскіфський (новочеркаський) період відбувається затишшя. Сьогодні це можна досить впевнено стверджувати незалежно від того, чи не застосовували їх зовсім, чи все ж були наявні окремі екземпляри, а традиція використання тривала (на користь цього могли б свідчити і згадані вище причорноморські кільчасто-стременоподібні вудила другої половини VIII ст. до н. е.). Натомість, у пізню передскіфську добу в Північному Причорномор'ї повністю домінували двокільчасті вудила.

Справжній ренесанс використання стременоподібних вудил у Північному Причорномор'ї настав у ранньоскіфський час, коли вони стали відомими у всіх основних регіонах Скіфії (Могилов 2008, с. 17). Особливо багато їх було в Українському Лісостепу (Могилов 2008, с. 15—17) та на Північному Кавказі (Махортых 2014, с. 100—102). Більшість дослідників слушно вважають думку, що таке поширення згаданих вудил у регіоні пов'язане з приходом скіфів з азійських степів, а їх самих визначають як одну з інновацій у ранньоскіфській матеріальній культурі (Мурзин 1984, с. 83).

Такі вироби масово відомі у Східноєвропейському Лісостепу. Зокрема, на Дніпровському Правобережжі вони походять з курганів 524 біля Жаботина, 453 — неподалік від Макіївки (Ильинская 1975, табл. IV: 7), 471 — недалеко Оситняжки (Галанина 1977, табл. 15: 8), Реп'яховатої Могили (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, рис. 4: 17) у Тясминській підгрупі. На Росі їх знайдено під насипами 373 поблизу Ємчихи (Галанина 1977, табл. 15: 7), 6 — неподалік Яснозір'я (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1994, рис. 6: 2), 45 — біля Берестяг (Ковпаненко 1981, рис. 6: 2). На Київщині відомий предмет з кургану неподалік Черняхова (Могилов 2008, с. 17).

У Лівобережному Лісостепу задокументовано знахідки із селища Пожарна Балка у Поворсклі (Андрієнко 2001, рис. 1), Мозоліївки в Терасовому Лісостепу (Кракало, Кулатова 1996, рис. 2: 2), Роменського повіту на Сулі (Могилов 2008, с. 17), Царєборисівської фортеці на р. Сіверський Донець (Голубева 2011, рис. 1: 18).

Згадані предмети виявлено й на Північному Кавказі: кургани Келермеського (Галанина 1997, табл. 17: 30, 80), Нартанського могильників (Батчаєв 1985, табл. 48: 2, 3), Тамгациське поселення (Крупнов 1960, рис. 12: 4) тощо. Відомі вони в Степовій Скіфії: курган 21 біля Колдирів у Нижньому Подонні (Беспальый, Парусимов, 1991, рис. 2: 9).

Рифлення у вигляді **одного ряду насічки** на ланці вудил з поселення Василеве має аналоги серед виробів раннього залізного віку, найчастіше трапляючись у Прикавказзі. Однорядний прямокутний орнамент відомий вже

в доскіфську добу (Вальчак 2009, с. 41—43, рис. 36: 4—а). Знахідка у Клин-Ярському могильнику вудил з овальною петлею і низкою опуклин (Вальчак 2009, рис. 26: 6) свідчить, що такий прояв строгості почав формуватись у ранній передскіфський час. Однак виступи на цих вудилах вирізняються значною рельєфністю, виступаючи ледь не переходом до шипів. Усе ще виразними є опуклини на пізніших двокільчастих вудилах з могильника Пшиш 1 (Кожухов, Эрлих 1998, рис. 4: 3). Менші вони на виробках зі Сурмуші в Грузії (Иессен 1953, рис. 8). Рифлення проглядається й на рисунку вудил такого типу з Пшишського скарбу новочеркаського часу (Эрлих 1991, рис. 5: 10). Поперечні смуги можна спостерігати на виробках із Развальського скарбу на Північному Кавказі (Махортых, Фоменко 1994, рис. 3: 2), кургану 11 поблизу Кам'янки Дніпровської на Нижньому Дніпрі (Эрлих 1997, рис. 3: 2), рисунках вудил зі зруйнованого кургану біля Шевченківки на Полтавщині (Буйнов, Грубник-Буйнова 1985, рис. 1: 2), Мастюгино в Середньому Подонні (Березуцкий, Золотарев 2008, рис. 3: 2). Є вони на виробі із фондів Національного військово-історичного музею України, який пов'язують, припустимо, з Донецькою областю (Клочко, Козыменко 2011, илл. 193).

Подібною до нашої є смуга рифлення на зображенні пізніх бронзових передскіфських двокільчастих вудил з кургану біля Лермонтовського роз'їзду (Иессен 1954, рис. 12; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 21, рис. 7). Комплекс є перехідним новочеркасько-ранньоскіфським, де переважають знахідки передскіфського типу: вудила та псалії, колісничі кільця. Однак, кинджал належить до ранньоскіфських зразків. Комплекс можна датувати, як зазначалось, близько кінця VIII — початку VII ст. до н. е. Втім, самі двокільчасті вудила свідчать про побутування подібного орнаменту в другій половині VIII ст. до н. е.

Наведений «декор» продовжує існувати й у ранньоскіфський час, хоча й поступається кількісно варіаціям у вигляді паралельних рядів квадратиків. Його фіксують у комплексах келермеського часу: кургани 3 чи 4 (Д. Г. Шульца) Келермеського могильника (Галанина 1983, рис. 3: 7), Перший Костромський (Иессен 1953, рис. 20). Сліди насічки на малюнку проглядають на знахідках із Ульського кургану (1910 р.), однак в описі її не згадано (Галанина 1999, с. 61, рис. 1: 2). Орнамент на предметі, який пов'язують, припустимо, з Волинню, із фондів Національного військово-історичного музею України більш рельєфний і нагадує, скоріше, лінію заглиблень (Клочко, Козыменко 2011, илл. 193). Наведені приклади свідчать про побутування подібного прояву строгості протягом VII — першої половини VI ст. до н. е., а не лише на самому початку доби скіфської архаїки.

Бронзові стременоподібні вудила, відомості про які наведено в цій роботі, за такими своїми ознаками, як пропорція стрем'ячка та його виділені боки, можуть належати саме до ранньоскіфської епохи. Поперечна насічка на стрижні гризла не суперечить такому висновку. Використовували їх і в докелермеський, і в келермеський час. Виходячи з цього, їх можна датувати VII — першою половиною VI ст. до н. е. Зрідка окремі зразки бачимо навіть пізніше, у другій половині VI ст. до н. е., у змішаних «шумейківських» пам'ятках, де відомі вже як ранньоскіфські, так і середньоскіфські речі (Могилов 2008, с. 111, с. 188: 1; Могилов, Діденко 2009, с. 48—51).

Щодо *виготовлення бронзових дволанкових вудил*, подібних описаним нами, зазначимо, що їх відливали у двоскладовій формі з твердих матеріалів (глина, камінь?) Приклад такої знахідки бачимо в Замковій 38 у Беркут-Калинській оазі в Середній Азії (Сабурова, Ягодин 1964, с. 304—305). У ній лили петельчасті вудила з гризлами, вкритими з одного боку «витим орнаментом». Дві стулки накладали одна на одну. У місці внутрішніх петель, розташованих в різних площинах, можливо, застосовували додаткові вставки. З двох торців (для кожної ланки) послідовно заливали метал. Між цими етапами мав пройти час, щоб метал першої ланки застиг, інакше під час перевертання форми долилиць для заливання з іншого боку він міг просто витекти. У подальшому на місці сходження стулок на вудилах залишалися ливарні шви вздовж гризел та петель. А на кінці петель був виступ: слід литника, який можна було частково чи повністю видалити.

Середньоазійська форма показала, що давні фахівці у своїй майстерності виявились навіть більш сміливими, ніж припускали деякі дослідники давніх ремесел, адже останні реконструювали двоетапне лиття таких вудил. Спочатку в двостулковій формі нібито відливали одну ланку, а після затвердіння цю металеву деталь внутрішньою петлею вкладали вже в тристулкову форму (Грязнов 1950, с. 45, рис. 18; Косиков 1992, с. 43—44, рис. 1: 14—20).

Знахідка цілої добірки бронзових вудил доби раннього заліза на півночі Правобережного Степу може бути доволі цікава для *етнокультурних реконструкцій* праісторії населення регіону того часу.

За міркуванням деяких дослідників, у передскіфський час ці терени були заселені кочовиками, в котрих традиційно вбачають кіммерійців (Бокій, Горбул, Отрошенко 1991; Махортых 2005а, рис. 1: 62—68). Це підтверджують поховання вершників, що зараховують як до числа раніших (чорногорівського етапу), наприклад, Чечеліївка (Бокій, Горбул 1985, с. 224—227), так і пізніших, новочеркаського етапу, наприклад, Водяне (Бокій 2007, с. 30—31), Богданівка (Скорый, Орлик 2017, с. 354—356). Села

Дарниця і Богданівка розташовані майже на одній широті, на невеликій відстані одне від одного. Але в Богданівці було поховання озброєного кіммерійця, яке впустили в дуже великий курган. Тобто це вже була територія, безумовно, контрольована або освоєна кочовиками пізнішого передскіфського часу. Тому маємо підстави вважати, що знахідка із с. Дарниця аж ніяк не є свідомством епізодичного проникнення вершників з більш південних степових районів. Утім, питання щодо наявності серед них частини прийшлого азійського компонента поки що залишається відкритим.

Не менш важливими є ранньоскіфські бронзові стременоподібні вудила. По-перше, вони суттєво доповнюють степову добірку ранньоскіфських знахідок вузди. Останні все ще нечисленні і представлені небагатьма комплексами (Мурзин 1984, с. 81—82). І тут ситуація у Степу значною мірою дисонує із Українським Лісостепом (Могилов 2008, с. 101—116) і Північним Кавказом (Махортых 1991, с. 65—73; 2014, с. 100—113), де відомі величезні добірки предметів вузди архаїчного часу. У порубіжжі Правобережного Лісостепу і Степу основна вибірка ранньоскіфських вудил, зокрема й бронзових стременоподібних, походить із півдня Лісостепу, де її виявлено в курганах Тясминської підгрупи: 406 біля Журовки, 453 і 460 неподалік від Макеївки, 471 коло Оситняжки (Ильинская 1975, табл. VIII; XVII; XXI: 17), поблизу Матусова (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980). Причому в частині цих захоронень фіксують риси, властиві номадам степу (Скорый 2003, с. 54—56).

По-друге, на півночі Правобережного Степу ранньоскіфські знахідки досі були не надто численними, а про спорядження вершників взагалі не було відомостей. Дотепер воно простежувалось тут лише із середньоскіфського часу: кургани біля Омельника (Бокій 1971, с. 158—159), Вільшанки (Могилов, Бокій 2016, с. 76—79), Орликова Могила (Скорый и др. 2019; Скорый, Зимовец, Орлик 2022, с. 36—41) тощо. Знахідки архаїчних бронзових стременоподібних вудил, відомості про які ми публікуємо, вдало заповнюють цю лакуну (див. з цього приводу: Скорый 2018) і свідчать про наявність у регіоні вершництва того часу. Знахідки ранньоскіфських вудил на півночі степу можуть бути безпосереднім свідченням появи тут кочових скіфів. А невиявлення допоки їхніх поховань у цьому регіоні може говорити не про відсутність номадів, а просто про їхню мобільність у час освоєння регіону. Можливо, ці випадкові знахідки на території, де немає значної групи поховальних пам'яток доби скіфської архаїки, є свідченням тимчасового проникнення кочовиків ранньоскіфської доби на ці землі.

В цілому ж, можна припустити, що в пізніший передскіфський та ранньоскіфський часи в цьому регіоні відбувались бурхливі історичні

події. Однак, через досить невелику кількість джерел та відсутність необхідних «вузьких» хронологічних індикаторів ми все ще не маємо можливості датувати речі з необхідною точністю. Серед завдань майбутнього — деталізація подій етнокультурного характеру в регіоні.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев, А. Ю., Боковенко, Н. А., Васильев, С. С., Дергачев, В. А., Зайцева, Г. И., Ковалюх, Н. Н., Кук, Г., Ван дер Плихт, Й., Посснерт, Г., Семенов, А. А., Скотт, Е. М., Чугунов, К. В. 2005. *Евразия в скифскую эпоху: археологическая и радиоуглеродная хронология*. Санкт-Петербург: Теза.
- Андриенко, В. П. 1992. Комплекс начала скифского времени на поселении Пожарная Балка (раскоп 11). *Донецкий археологический сборник*, 1, с. 73-88.
- Атабиев, Б. Х. 1988. Новые материалы по эпохе поздней бронзы и раннего железа Центрального Кавказа (IX—VI вв. до н. э.). В: Кузнецов, В. А. (ред.). *XV Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа*. Махачкала, с. 39-40.
- Бабенко, Л. И., Вальчак, С. Б. 2014. Удивительное «хронопутешествие» одной известной находки. *Российская археология*, 1, с. 137-142.
- Батчаев, В. М. 1985. Древности предскифского и скифского периодов. В: Абрамова, М. П., Козенкова, В. И. (ред.). *Археологические исследования на новостворіях Кабардино-Балкарии*. Нальчик: Эльбрус, 2, с. 7-115.
- Бейсенов, А. З. 2018. Тасмолинская культура Центрального Казахстана в исследованиях начала XXI века. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 386-396. <https://doi.org/10.37445/adiu.2018.02.28>
- Белинский, А. Б., Дударев, С. Л., Харке, Х. 2001. Об опыте социального ранжирования мужских погребений предскифской эпохи могильника Клинь-Яр-III. *Донская археология*, 3—4, с. 45-059.
- Березанська, С. С., Лобай, Б. І. 1994. Курганний могильник бронзової доби поблизу с. Гордіївка на Південному Бузі (попереднє повідомлення). *Археологія*, 4, 148-153.
- Березанська, С. С., Ключко, В. І. 2011. *Гордіївський могильник*. В: Ключко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця, с. 7-113.
- Березуцкий, В. Д., Золотарев, П. М. 2008. Новые материалы раннего железного века из Лесостепного Подонья. *Российская археология*, 4, с. 114-119.
- Беспалый, Е. И., Парусимов, И. Н. 1991. Комплексы переходного и раннескифского периодов на Нижнем Дону. *Советская археология*, 3, с. 179-195.
- Бокий, Н. М. 1971. Археологические работы на Кировоградщине в 1968 году. *Археологические исследования на Украине 1968 г.*, 3. Киев: Наукова думка, с. 154-159.
- Бокий, Н. М. 2007. Комплекс киммерийского часу біля с. Водяне на Кировоградщині. В: Скорий, С. А. (ред.). *Ранній залізний вік Європі: до 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкіна. Матеріали Міжнародної наукової конференції*. Київ; Чигирин, с. 30-31.
- Бокий, Н. М., Горбул, Г. П. 1985. Могила киммерийского воина у с. Чечелиевка на Кировоградщине. *Советская археология*, 4, с. 224-228.
- Бокий, Н. М., Горбул, Г. П., Отрощенко, В. В. 1991. Киммерийские захоронения на Кировоградщине. *Советская археология*, 1, с. 173-183.
- Боковенко, Н. А. 1998. Один из вариантов конской узды скифской эпохи в Центральной Азии. В: Кирюшин, Ю. Ф., Тишкин, А. А. (ред.). *Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье*. Барнаул: АГУ, с. 50-55.
- Буйнов, Ю. В., Грубник-Буйнова, Л. П. 1985. Бронзовые изделия предскифского периода из Днепровского Лесостепного Левобережья. *Проблемы археологии Поднепровья*, 2, с. 108-119.
- Вальчак, С. Б. 1992. К вопросу о дате погребения Черногоровского кургана. В: Кравченко, В. В., Кадеев, В. К. (ред.). *История и археология Слободской Украины*. Харьков: ХГУ, с. 93-94.
- Вальчак, С. Б. 1994. К вопросу о датировке комплекса из Черногоровского кургана. *Российская археология*, 2, с. 131-133.
- Вальчак, С. Б. 1995. Удила предскифского периода и киммерийские лошади Восточной Европы. *Древности*, 3, с. 44-47.
- Вальчак, С. Б. 1997. Узда азиатского типа в предскифских памятниках Европы. В: Кадеев, В. К. (ред.). *Проблемы истории и археологии Украины*. Харьков: Бизнес Информ, с. 28-29.
- Вальчак, С. Б. 1998. Предметы эпохи поздней бронзы — раннего железа из коллекций Восточной Украины и их аналогии. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 19-22.
- Вальчак, С. Б. 1999. Орнаментация уздечных принадлежностей в начале раннего железного века. В: Яблонский, Л. Т. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья в VII—IV вв. до н. э. (проблемы палеоэкологии, антропологии и археологии)*. Москва: ИА РАН, с. 31-33.
- Вальчак, С. Б. 2000. Основные мотивы орнаментации уздечных принадлежностей юга Восточной Европы в начале раннего железного века. В: Гуляев, В. И., Ольховский, В. С. (ред.). *Скифы и сарты в VII—III вв. до н. э.* Москва: ИА РАН, с. 138-144.
- Вальчак, С. Б. 2004. Конская упряжь Приаралья и юга Восточной Европы: сходство и различия. *Материалы и исследования по археологии России (археологические памятники раннего железного века Юга России)*, 6, с. 32-56.
- Вальчак, С. Б. 2009. *Конское снаряжение в первой трети I-го тыс. до н. э. на юге Восточной Европы*. Москва: Таус.
- Вальчак, С. Б., Мамонтов В. И., Сазонов, А. А. 1996. Ранние памятники черногоровского этапа в Восточной Европе: происхождение и хронология. *Историко-археологический альманах*, 2, с. 23-44.
- Вальчак, С. Б., Эрлих, В. Р. 1993. Еще раз о комплексах типа Новочеркасского клада. В: Марченко, И. И. (ред.). *Вторая Кубанская археологическая конференция*. Краснодар, с. 17-19.
- Виноградов, В. Б., Дударев, С. Л., Рунич, А. П. 1980. Киммерийско-кавказские святи. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 184-199.
- Вишневская, О. А. 1973. *Культура сакских племен Низовьев Сырдарьи в VII—V вв. до н. э.* Москва: Наука.
- Вишневская, О. А., Итина, М. А. 1971. Ранние саки Приаралья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 177: Проблемы скифской археологии, с. 197-208.
- Вязьмитина, М. И. 1963. Ранние памятники скифского звериного стиля. *Советская археология*, 2, с. 158-170.
- Галанина, Л. К. 1977. *Скифские древности Приднепровья*. Свод археологических источников, Д 1—33. Москва: Наука.

- Галанина, Л. К. 1983. Раннескифские уздечные наборы (по материалам Келермесских курганов). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 24, с. 32-55.
- Галанина, Л. К. 1997. *Келермесские курганы. Царские погребения раннескифской эпохи*. Москва: Палеограф.
- Галанина, Л. К. 1999. Ульский курган (раскопки Н. И. Веселовского в 1910 г.). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 34, с. 58-67.
- Голубева, І. В. 2011. Дослідження Царборисівської фортеці. *Археологічні дослідження в Україні 2010 р.*, с. 78-79.
- Горбунова, Н. Г. 2001. Конская упряжь ранних сарков Центральной Азии (Средняя Азия и Казахстан, кроме Западного). В: Седов, А. В. (ред.). *Древние цивилизации Евразии: история и культура*. Москва: Восточная литература, с. 179-200.
- Городцов, В. А. 1905а. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г.*, 1. Москва: Типография А. И. Мамонтова, с. 174-225.
- Городцов, В. А. 1905б. Материалы археологических исследований на берегах р. Дона, Изюмского уезда, Харьковской губернии. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г.*, 1. Москва: Типография А. И. Мамонтова, с. 226-340.
- Грязнов, М. П. 1950. *Первый Пазырыкский курган*. Ленинград: Государственный Эрмитаж.
- Грязнов, М. П. 1980. *Аржан. Царский курган раннескифского времени*. Ленинград: Наука.
- Древности... 1900. *Древности Приднепровья*. 3. Киев: Типография С. В. Кульженко.
- Дударев, С. Л. 1999. *Взаимоотношения племен Северного Кавказа с кочевниками Юго-Восточной Европы в предскифскую эпоху (IX — первая половина VII вв. до н. э.)*. Армавир: АГПИ.
- Зайцева, Г. И., Васильев, С. С., Марсадалов, Л. С., Ван дер Плихт, Й., Семенов, А. А., Дергачев, В. А., Лебедева, Л. М. 1997. Радиоуглерод и дендрохронология ключевых памятников Саяно-Алтая: статистический анализ. *Радиоуглерод и хронология*, 2, с. 36-43.
- Зуев, В. Ю. 1993. Изучение жаботинских гравировок и проблема развития звериного стиля в Европеской Скифии на рубеже VII—VI вв. до Р. Хр. *Петербургский археологический вестник*, 6, с. 38-52.
- Иессен, А. А. 1953. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР. *Советская археология*, XVIII, с. 49-110.
- Иессен, А. А. 1954. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе. В: Шелов, Д. Б. (ред.). *Вопросы скифо-сарматской археологии*. Москва: АН СССР, с. 112-131.
- Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин*. Киев: Наукова думка.
- Ильинская, В. А., Мозолевский, Б. Н., Тереножкин, А. И. 1980. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 31-64.
- Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Кадырбаев, М. К. 1966. Памятники тасмолинской культуры. В: Маргулан, А. Х., Акишев, К. А., Кадырбаев, М. К., Оразбаев, А. М. *Древняя культура Центрального Казахстана*. 2. Алма-Ата: Наука, с. 303-433.
- Каталог... 1910. *Каталог Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля*. Екатеринослав: Губернское правление.
- Кашуба, М. Т. 2000. Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия — Сахарна). *Stratum plus*, 3, с. 241-488.
- Киришин, Ю. Ф., Тишкин, А. А. 1997. *Скифская эпоха Горного Алтая*. 1. Барнаул: Алтайский государственный университет.
- Клочко, В. И. 2011. Нові знахідки речей та комплексів гордійського типу на Вінничині. В: Клочко, В. І. (ред.). *Гордійвський могильник*. Вінниця, с. 250-258.
- Клочко, В. И., Козыменко, А. В. 2011. *Наш недавний бронзовый век*. Киев.
- Клочко, В. И., Мурзин, В. Ю. 1987. О взаимодействии местных и пришлых элементов скифской культуры. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 12-19.
- Ковалевская, В. Б. 1977. *Конь и всадник*. Москва: Наука.
- Ковпаненко, Г. Т. 1962. Погребение VIII—VII вв. до н. э. в бассейне р. Ворсклы. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 12, с. 66-72.
- Ковпаненко, Г. Т. 1966. Носачівський курган VIII—VII ст. до н. е. *Археологія*, 20, с. 174-179.
- Ковпаненко, Г. Т. 1981. *Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось*. Киев: Наукова думка.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1994. Новые курганы раннего железного века в Поросье. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Древности скифов*. Киев: ИА АН Украины, с. 41-62.
- Кожухов, С. П., Эрлих, В. Р. 1988. Археологические разведки левого берега Краснодарского водохранилища. В: Волков, С. А. (ред.). *Материальная культура Востока*. Москва: ГМИНВ, с. 147-170.
- Копылов, В. П. 2003. Скифы Нижнего Дона и Северо-Восточного Приазовья (Вопросы хронологии и военно-политической истории). *Вестник древней истории*, 1, с. 131-140.
- Косиков, В. А. 1992. Техника изготовления художественных бронзовых предметов конского снаряжения скифской эпохи. *Донецкий археологический сборник*, 2, с. 39-83.
- Кракало, І. В., Кулатова, І. М. 1996. Знахідки деталей кінської вузди з лівого берега Дніпра на Полтавщині. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, с. 380.
- Крупнов, Е. И. 1960. *Древняя история Северного Кавказа*. Москва: АН СССР.
- Лесков, А. М. 1984. О хронологическом соотношении памятников начала железного века на юге европейской части СССР. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г., Петренко, В. Г. (ред.). *Древности Евразии в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 147-152.
- Лесков, А. М., Эрлих, В. Р. 1999. *Могильник Фарс / Клады. Памятник перехода от эпохи поздней бронзы к раннему железному веку на Северо-Западом Кавказе*. Москва: ГИМВ.
- Ловпаче, Н. Г. 1991. Могильник Кочипэ (восточный) в Майкопе. *Культура и быт адыгов*, 8, с. 76-102.
- Марсадалов, Л. С. 1988. Дендрохронология больших курганов Саяно-Алтая I тыс. до н. э. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 29, с. 65-81.
- Марсадалов, Л. С. 1989. Курган Аржан. Хронология, алтайские и европейские аналогии. В: Тоцев,

- Г. Н. (ред.). *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья*. Запорожье: ЗГУ, с. 81-82.
- Марсадоллов, Л. С. 1998. Основные тенденции в изменении форм удила, псалиев и пряжек коня на Алтае в VIII—V веках до н. э. В: Кирюшин, Ю. Ф., Тишкин, А. А. (ред.). *Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье*. Барнаул: АГУ, с. 5-24.
- Махортых, С. В. 1991. *Скифы на Северном Кавказе*. Киев: Наукова думка.
- Махортых, С. В. 2003. *Культурные контакты населения Северного Причерноморья и Центральной Европы в киммерийскую эпоху*. Киев: Шлях.
- Махортых, С. В. 2005а. *Киммерийцы Северного Причерноморья*. Киев: Шлях.
- Махортых, С. В. 2005б. О генезисе предскифских стремчовидных удила Восточной Европы. В: Отрошенко, В. В. (ред.). *На пошану Софії Станіславівни Березанської*. Київ: Шлях, с. 269-274.
- Махортых, С. В. 2014. Уздечные принадлежности VII—VI вв. до н. э. из скифских памятников Предкавказья. *Наукові записки. Серія: історичні науки*, 21, с. 100-113.
- Махортых, С. В., Фоменко, В. А. 1994. Развальский клад. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Древности скифов*. Киев: ИА АН Украины, с. 79-85.
- Махортых, С. В., Черненко, Е. В. 1994. Киммерийский памятник в Присивашье. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э.* — V в. н. э. Тирасполь: Типар, с. 152-153.
- Милентьев, А. Н. 1967. Некоторые детали конской упряжи киммерийского времени. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 112, с. 38-44.
- Могилов, О. Д. 2003. Эволюция «орнамента» на удилах передскифского часу півдня Східної Європи. *Археологія*, 4, с. 32-39.
- Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: Мошинський.
- Могилов, О. Д. 2010. Строгие детали узды раннего железного века. *Stratum plus*, 3, с. 281-288.
- Могилов, О. Д., Бокій, Н. М. 2016. Поховання скіфського вершника на р. Синюха. *Археологія*, 3, с. 76-88.
- Могилов, О. Д., Діденко, С. В. 2009. Скіфський курган 448 біля с. Журовка — пам'ятка перехідного часу в Потяминні. *Археологія*, 3, с. 45-55.
- Могильников, В. А. 1985. К характеристике культуры лесостепного Прииртышья в VII—VI вв. до н. э. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 184, с. 3-7.
- Мурзин, В. Ю. 1984. *Скифская архаика Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
- Окatenко, В., Зимовец, Р., Скорый, С. 2023. Уникальные чеканы эпохи скифской архаики из Харьковской области (Лесостепь Левобережной Украины). *Revista Arheologica*, XIX, 2, с. 5-20. http://doi.org/10.52603/RA.XIX.2.2023_01
- Орлик, О. П. 2016. *Звіт про археологічні розвідки на території Знамянського, Маловисківського, Олександрійського, Петрівського та Новоукраїнського районів на Кіровоградщині в 2015 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2015/18.
- Петренко, В. Г. 1982. Комплекс VIII—VII вв. до н. э. из Ставрополя. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 170, с. 70-73.
- Прокопенко, Ю. А. 2018. Комплекс предметов вооружения и конской упряжи раннескифской культуры, обнаруженный у хутора Алексеевский Ставропольского края. *Вестник ВолГУ. История. Регионоведение. Международные отношения*, 23, 2, с. 17-31.
- Сабурова, М. А., Ягодин, В. Н. 1964. Литейная форма из Хорезма. *Советская археология*, 1, с. 304-307.
- Сазонов, А. А. 1995. Ранняя группа конских жертвоприношений протомеотского могильника Пшиш-I. В: Дитлер, П. А. (ред.). *Археология Адыгеи*. Майкоп: Меоты, с. 84-106.
- Сазонов, А. А. 1997. К вопросу о хронологии протомеотских колесничных наборов в эпоху киммеро-скифских походов. *Археологические изыскания (новые исследования археологов России и СНГ)*, 42, с. 86-91.
- Сазонов, А. А. 2000. Хаджохские курганы — некрополь древнемеотских вождей. *Информационно-аналитический вестник*, 3, с. 42-67.
- Сазонов, А. А. 2004. О хронологии протомеотских погребений Закубанья. In: Chochorowski, J. (red.). *Kimmerowie, scytowie, sarmaci. Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, s. 389-407.
- Сазонов, А. А. 2005. Керамика протомеотских могильников Пшиш-1 и Фарс (к сопоставлению лепных ковшей). В: Марченко, И. И. (ред.). *Четвертая кубанская археологическая конференция*. Краснодар, с. 243-250.
- Скорый, С. А. 1999. *Киммерийцы в Украинской Лесостепи*. Киев; Полтава: Археология.
- Скорый, С. А. 2003. *Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев: ИА НАН Украины.
- Скорый, С. А. 2018. До культурно-хронологічно шкали кочовницьких старожитностей раннього залізного віку на півдні Кіровоградщини. В: *Всеукраїнський археологічний з'їзд*. Київ: ІА НАН України, с. 126-127.
- Скорый, С. А., Орлик, А. П. 2017. Захоронение воина предскифского времени на юге Кіровоградщини. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 354-364.
- Скорый, С. А., Зимовец, Р. В., Орлик, А. П. 2018. Исследование скифского кургана на юге Кіровоградщини. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 352-358. <https://doi.org/10.37445/adiu.2018.02.15>
- Скорый, С. А., Зимовец, Р. В., Орлик, А. П. 2022. Об «умерщвлении» предметов на тризне скифских курганов (по материалам Орликовой Могилы). *Revista Arheologica*, XVIII, 2, с. 35-46. <http://doi.org/10.5281/zenodo.7543729>
- Скорый, С. А., Орлик, А. П., Зимовец, Р. В., Каравайко, Д. В. 2019. Скифское погребение кургана Орликова Могила на юге Кіровоградщини. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 160-176. <https://doi.org/10.37445/adiu.2019.04.10>
- Смирнова, Г. И. 1985. Основы хронологии предскифских памятников Юго-Запада СССР. *Советская археология*, 4, с. 33-53.
- Тереножкин, А. И. 1961. *Предскифский период на Днепровском Правобережье*. Киев: АН УССР.
- Тереножкин, А. И. 1975. Киммерийские мечи и кинжалы. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, с. 3-34.
- Тереножкин, А. И. 1976. *Киммерийцы*. Киев: Наукова думка.
- Тов, А. А. 1989. Протомеотский могильник Чишко близ аула Тауйхабль в Теучежском районе. В: Анфимов, А. В. (ред.). *Меоты — предки адыгов*. Майкоп, с. 36-45.

- Толстов, С. П., Итина, М. А. 1966. Саки низовьев Сыр-Дарьи (по материалам Тагискена). *Советская археология*, 2, с. 151-175.
- Членова, Н. Л. 1967. *Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры*. Москва: Наука.
- Чугунов, К. В., Парцингер, Г., Наглер, А. 2017. *Царский курган скифского времени Аржан-2 в Туве*. Новосибирск: ИАЭТ СО РАН.
- Шульга, П. И. 2008. *Снаряжение верховой лошади и воинские пояса на Алтае*. 1. Барнаул: Азбука.
- Шульга, П. И. 2010. *Синицян в VIII—III вв. до н. э. (Погребальные комплексы. Хронология и периодизация)*. Барнаул: АГТУ.
- Шульга, П. И. 2013b. Могильник Юйхуанмяо и кочевнические культуры Южной Сибири. В: Бауло, А. В. (ред.). *Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий*. Новосибирск: ИАЭ СО РАН, с. 382-390.
- Шульга, П. И. 2013a. *Конское снаряжение ранних кочевников Минусинской котловины (по материалам Минусинского музея им. Н. М. Мартыанова)*. Новосибирск: ИАЭ СО РАН.
- Шульга, П. И. 2015. *Снаряжение верховой лошади в Горном Алтае и Верхнем Приобье*. 2. Новосибирск: РИЦ НГУ.
- Эрлих, В. Р. 1991. Бронзовые уздечные наборы и проблема хронологии предскифского и раннескифского времени Закубанья. В: Абрамов, А. П. (ред.). *Древности Северного Кавказа и Причерноморья*. Москва, с. 31-47.
- Эрлих, В. Р. 1994. *У истоков раннескифского комплекса*. Москва: ГМВ.
- Эрлих, В. Р. 1997. К проблеме связей Предкавказья и Средней Европы в новочеркасский период. *Материалы и исследования по археологии России*, 1, с. 19-34.
- Эрлих, В. Р. 2007. *Северо-Западный Кавказ в начале железного века*. Москва: Наука.
- Эрлих, В. Р., Вальчак, С. Б. 2006. Протомеотские погребения могильника Пшиш-I (раскопки 2004 г.). *Материалы и исследования по археологии Кубани*, 6, с. 85-123.
- Balkwill, C. J. 1973. The Earliest Horse-Bits of Western Europe. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 39, p. 425-452.
- Chochorowski J. 1993. *Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy Środkowej*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Dehn, R. 1972. *Die Urnenfeldeikultur in Nordwürttemberg*. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, 1. Stuttgart: Müller & Gräff.
- Gallus, S., Horvath, T. 1939. *Un peuple cavalier préscythique en Hongrie*. Travaux archéologiques du premier âge du fer, et leur relation avec l'Eurasie. Dissertations pannonicæ ex Instituto numismatico et archaeologico Universitatis de Petro Pázmány nominatæ budapestinensis provenientes, II, 9. Budapest: Institut de numismatique et d'archéologie de l'Université Pierre Pázmány.
- Hüttel, H.-G. 1981. *Bronzezeitliche Trensen in Mittel- und Osteuropa. Grundzüge ihrer Entwicklung*. Prähistorische Bronzefunde, XVI, 2. Munich: C. H. Beck.
- Krzewińska, M., Kilnc, G. M., Juras, A., Koptekin, D., Chyleński, M., Nikitin, A. G., Shcherbakov, N., Shuteleva, I., Leonova, T., Kraeva, L., Sungatov, F. A., Sultanova, A. N., Potekhina, I., Łukasik, S., Krenz-Niedbała, M., Dalen, L., Sinika, V., Jakobsson, M., Stora, Jan., Gotherstrom1, A. 2018. Ancient genomes suggest the eastern Pontic-Caspian steppe as the source of western Iron Age nomads. *Science advances*, 4, p. 1-12.
- Potratz, J. 1966. *Die pferdetrensen des Alten Orient*. *Analecta Orientalia*, 41. Roma: Pontificium Institutum Biblicum.

REFERENCES

- Alekseev, A. Iu, Bokovenko, N. A., Vasilev, S. S., Dergachev, V. A., Zaitseva, G. I., Kovaliukh, N. N., Kuk, G., Van der Plikt, I., Possnert, G., Sementsov, A. A., Skott, E. M., Chugunov, K. V. 2005. *Eurazii v skifskuiu epokhu: arkheologicheskaiia i radiouglerodnaia khronologiia*. Sankt-Peterburg: Teza.
- Andrienko, V. P. 1992. Kompleks nachala skifskogo vremeni na poselenii Pozharnaia Balka (raskop 11). *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 1, s. 73-88.
- Atabiev, B. Kh. 1988. Novye materialy po epokhe pozdnei bronzy i rannego zheleza Tsentralnogo Kavkaza (IX—VI vv. do n. e.). In: Kuznetsov, V. A. (red.). *XV Krupnovskie chteniia po arkheologii Severnogo Kavkaza*. Makhachkala, s. 39-40.
- Babenko, L. I., Valchak, S. B. 2014. Udivitelnoe «khronoputeshestvie» odnoi izvestnoi nakhodki. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 137-142.
- Batchaev, V. M. 1985. Drevnosti predskifskogo i skifskogo periodov. In: Abramova, M. P., Kozenkova, V. I. (red.). *Arkheologicheskie issledovaniia na novostroikakh Kabardino-Balkarii*. Nalchik: Elbrus, 2, s. 7-115.
- Beisenov, A. Z. 2018. Tasmolinskaia kultura Tsentralnogo Kazakhstana v issledovaniakh nachala XXI veka. *Arkheologiia i davnii istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 386-396. <https://doi.org/10.37445/adiu.2018.02.28>
- Belinskii, A. B., Dudarev, S. L., Kharke, Kh. 2001. Ob opy-te sotsialnogo ranzhirovaniia muzhskikh pogrebenii predskifskoi epokhi mogilnika Klin-Iar-III. *Donskaia arkheologiia*, 3—4, s. 45-059.
- Berezanska, S. S., Lobai, B. I. 1994. Kurhannyi mohylnyk bronzovoi doby poblyzu s. Hordiivka na Pivdennomu Buzi (poperednie povidomlennia). *Arkheolohiia*, 4, 148-153.
- Berezanska, S. S., Klochko, V. I. 2011. Hordiivskiy mohylnyk. In: Klochko, V. I. (red.). *Hordiivskiy mohylnyk*. Vinnytsia, s. 7-113.
- Berezutskii, V. D., Zolotarev, P. M. 2008. Novye materialy rannego zheleznoogo veka iz Lesostepnogo Podonia. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 114-119.
- Bespalyi, E. I., Parusimov, I. N. 1991. Kompleksy perekhodnogo i ranneskifskogo periodov na Nizhnem Donu. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 179-195.
- Bokii, N. M. 1971. Arkheologicheskie raboty na Kirovogradshchine v 1968 godu. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine 1968 g.*, 3. Kiev: Naukova dumka, s. 154-159.
- Bokyi, N. M., Horbul, H. P. 1985. Mogila kimmeriiskogo voina u s. Chechelievka na Kirovogradshchine. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 224-228.
- Bokii, N. M. 2007. Kompleks kimeriiskoho chasu bilia s. Vodiane na Kirovogradshchyni. In: Skoryi, S. A. (red.). *Ranii zaliznyi vik Yevrazii: do 100-richchia vid dnia narodzhennia O. I. Terenozhkina. Materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii*. Kyiv: Chyhyryn, s. 30-31.
- Bokii, N. M., Gorbul, G. P., Otroshchenko, V. V. 1991. Kimmeriiskie zakhroneniia na Kirovogradshchine. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 173-183.
- Bokovenko, N. A. 1998. Odin iz variantov konskoi uzdy skifskoi epokhi v Tsentralnoi Azii. In: Kiriushin, Iu. F., Tishkin, A. A. (red.). *Snariazhenie verkhovogo konia na Altae v rannem zheleznom veke i srednevekovye*. Barnaul: AGU, s. 50-55.
- Buinov, Iu. V., Grubnik-Buinova, L. P. 1985. Bronzovye izdeliia predskifskogo perioda iz Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia. *Problemy arkheologii Podneprov'ia*, 2, s. 108-119.
- Valchak, S. B. 1992. K voprosu o date pogrebeniia Chernogorovskogo kurgana. In: Kravchenko, V. V., Kadeev, V. K. (red.). *Istoriia i arkheologiia Slobodskoi Ukrainy*. Kharkov: KhGU, s. 93-94.
- Valchak, S. B. 1994. K voprosu o datirovke kompleksa iz Chernogorovskogo kurgana. *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, s. 131-133.

- Valchak, S. B. 1995. Udila predskifskogo perioda i kimmeriiskie loshadi Vostochnoi Evropy. *Drevnosti*, 3, s. 44-47.
- Valchak, S. B. 1997. Uzda aziatskogo tipa v predskifskikh pamiatnikakh Evropy. In: Kadeev, V. K. (red.). *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy*. Kharkov: Biznes Inform, s. 28-29.
- Valchak, S. B. 1998. Predmety epokhi pozdnei bronzy — rannego zheleza iz kolleksii Vostochnoi Ukrainy i ikh analogii. *Arkheolohichniy litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, s. 19-22.
- Valchak, S. B. 1999. Ornamentatsiia uzdechnykh prinalozhnosti v nachale rannego zheleznoho veka. In: Iablonskii, L. T. (red.). *Skify Severnogo Prichernomoria v VII—IV vv. do n. e. (problemy paleoekologii, antropologii i arkheologii)*. Moskva: IA RAN, s. 31-33.
- Valchak, S. B. 2000. Osnovnye motivy ornamentatsii uzdechnykh prinalozhnosti iuga Vostochnoi Evropy v nachale rannego zheleznoho veka. In: Guliaev, V. I., Olkhovskii, V. S. (red.). *Skify i sarmaty v VII—III vv. do n. e.* Moskva: IA RAN, s. 138-144.
- Valchak, S. B. 2004. Kanskaia upriazh Priaralia i iuga Vostochnoi Evropy: skhodstvo i razlichii. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Rossii (arkheologicheskie pamiatniki rannego zheleznoho veka Iuga Rossii)*, 6, s. 32-56.
- Valchak, S. B. 2009. *Konskoe snariazhenie v pervoi treti I-go tys. do n. e. na iuge Vostochnoi Evropy*. Moskva: Taus.
- Valchak, S. B., Mamontov V. I., Sazonov, A. A. 1996. Rannie pamiatniki chernogorovskogo etapa v Vostochnoi Evrope: proiskhozhdenie i khronologiia. *Istoriko-arkheologicheskii almanakh*, 2, s. 23-44.
- Valchak, S. B., Erlikh, V. R. 1993. Eshche raz o kompleksakh tipa Novocherkasskogo klada. In: Marchenko, I. I. (red.). *Vioraia Kubanskaia arkheologicheskaia konferentsiia*. Krasnodar, s. 17-19.
- Vinogradov, V. B., Dudarev, S. L., Runich, A. P. 1980. Kimmeriisko-kavkazskie sviati. In: Terenozhkin, A. I. (red.). *Skifia i Kavkaz*. Kiev: Naukova dumka, s. 184-199.
- Vishnevskaiia, O. A. 1973. *Kultura sakskikh plemen Nizov Evropy v VII—V vv. do n. e.* Moskva: Nauka.
- Vishnevskaiia, O. A., Itina, M. A. 1971. Rannie saki Priaralia. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 177: Problemy skifskoi arkheologii, s. 197-208.
- Viazmitina, M. I. 1963. Rannie pamiatniki skifskogo zverinogo stilia. *Sovetskaia arkheologia*, 2, s. 158-170.
- Galanina, L. K. 1977. Skifskie drevnosti Pridneprov'ia. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, D 1—33. Moskva: Nauka.
- Galanina, L. K. 1983. Ranneskifskie uzdechnye nabory (po materialam Kelermesskikh kurganov). *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 24, s. 32-55.
- Galanina, L. K. 1997. *Kelermesskie kurgany. Tsarskie pogrebeniia ranneskifskoi epokhi*. Moskva: Paleograf.
- Galanina, L. K. 1999. Ul'skii kurgan (raskopki N. I. Veselovskogo v 1910 g.). *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 34, s. 58-67.
- Holubieva, I. V. 2011. Doslidzhennia Tsareborysivskoi fortetsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010 r.*, s. 78-79.
- Gorbunova, N. G. 2001. Kanskaia upriazh rannikh sakov Tsentralnoi Azii (Sredniaia Azia i Kazakhstan, krome Zapadnogo). In: Sedov, A. V. (red.). *Drevnie tsivilizatsii Evrazii: istoriia i kultura*. Moskva: Vostochnaia literatura, s. 179-200.
- Gorodtsov, V. A. 1905a. Rezultaty arkheologicheskikh issledovaniy v Iziyuskom uezde. In: Uvarova, P. S. (red.). *Trudy XII Arkheologicheskogo sieezda v Kharkove 1902 g.*, I. Moskva: Tipografiia A. I. Mamontova, s. 174-225.
- Gorodtsov, V. A. 1905b. Materialy arkheologicheskikh issledovaniy na beregakh r. Donta, Iziyuskom uezda, Kharkovskoi gubernii. In: Uvarova, P. S. (red.). *Trudy XII Arkheologicheskogo sieezda v Kharkove 1902 g.*, I. Moskva: Tipografiia A. I. Mamontova, s. 226-340.
- Griaznov, M. P. 1950. *Pervyi Pazyrykskii kurgan*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh.
- Griaznov, M. P. 1980. *Arzhan. Tsarskii kurgan ranneskifskogo vremeni*. Leningrad: Nauka.
- Drevnosti... 1900. *Drevnosti Pridneprov'ia*. 3. Kiev: Tipografiia S. V. Kulzhenko.
- Dudarev, S. L. 1999. *Vzaimootnosheniia plemen Severinogo Kavkaza s kochevnikami Iugo-Vostochnoi Evropy v predskifskuiu epokhu (IX — pervaiia polovina VII vv. do n. e.)*. Armavir: AGPI.
- Zaitseva, G. I., Vasilev, S. S., Marsadolov, L. S., Van der Plikt, I., Sementsov, A. A., Dergachev, V. A., Lebedeva, L. M. 1997. Radiouglerod i dendrokronologiia kluchevykh pamiatnikov Saiano-Altaiia: statisticheskii analiz. *Radiouglerod i khronologiia*, 2, s. 36-43.
- Zuev, V. Iu. 1993. Izuchenie zhabotinskikh gravirovok i problema razvitiia zverinogo stilia v Evropeiskoi Skifii na rubezhe VII—VI vv. do R. Khr. *Peterburgskii arkheologicheskii vestnik*, 6, s. 38-52.
- Iessen, A. A. 1953. K voprosu o pamiatnikakh VIII—VII vv. do n. e. na iuge Evropeiskoi chasti SSSR. *Sovetskaia arkheologia*, XVIII, s. 49-110.
- Iessen, A. A. 1954. Nekotorye pamiatniki VIII—VII vv. do n. e. na Severinom Kavkaze. In: Shelov, D. B. (red.). *Voprosy skifo-sarmatskoi arkheologii*. Moskva: AN SSSR, s. 112-131.
- Iilinskaia, V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany basseina r. Tiasmin*. Kiev: Naukova dumka.
- Iilinskaia, V. A., Mozolevskii, B. N., Terenozhkin, A. I. 1980. Kurgany VI v. do n. e. u s. Matusov. In: Terenozhkin, A. I. (red.). *Skifia i Kavkaz*. Kiev: Naukova dumka, s. 31-64.
- Iilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifia VII—IV vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.
- Kadyrbaev, M. K. 1966. Pamiatniki tasmolinskoi kultury. In: Margulan, A. Kh., Akishev, K. A., Kadyrbaev, M. K., Orazbaev, A. M. *Drevniaia kultura Tsentralnogo Kazakhstana*. 2. Alma-Ata: Nauka, s. 303-433.
- Katalog... 1910. *Katalog Ekaterinoslavskogo oblasnogo muzeia imeni A. N. Polia*. Ekaterinoslav: Gubernskoe pravlenie.
- Kashuba, M. T. 2000. Rannee zhelezo v lesostepi mezhdu Dnestrom i Siretom (kultura Koziiia — Sakharna). *Stratum plus*, 3, s. 241-488.
- Kiriushin, Iu. F., Tishkin, A. A. 1997. *Skifskaiia epokha Gornogo Altaiia*. 1. Barnaul: Altaiiskiy gosudarstvennyi universitet.
- Klochko, V. I. 2011. Novi znakhidky rechei ta kompleksiv hordiivskoho typu na Vinnychni. In: Klochko, V. I. (red.). *Hordiivskiy mohyl'nyk*. Vinnytsia, s. 250-258.
- Klochko, V. I., Kozymenko, A. V. 2011. *Nash nedavnyi bronzovyi vek*. Kiev.
- Klochko, V. I., Murzin, V. Iu. 1987. O vzaimodeistvii mestnykh i prishlykh elementov skifskoi kultury. In: Chernenko, E. V. (red.). *Skify Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 12-19.
- Kovalevskaia, V. B. 1977. *Kon i vsadnik*. Moskva: Nauka.
- Kovpanenko, G. T. 1962. Pogrebenie VIII—VII vv. do n. e. v basseine r. Vorskly. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*, 12, s. 66-72.
- Kovpanenko, H. T. 1966. Nosachivskiy kurhan VIII—VII st. do n. e. *Arkheolohiia*, 20, s. 174-179.
- Kovpanenko, G. T. 1981. *Kurgany ranneskifskogo vremeni v basseine r. Ros*. Kiev: Naukova dumka.
- Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1994. Noveye kurgany rannego zheleznoho veka v Porose. In: Chernenko, E. V. (red.). *Drevnosti skifov*. Kiev: IA AN Ukrainy, s. 41-62.
- Kozhukhov, S. P., Erlikh, V. R. 1988. Arkheologicheskie razvedki levogo berega Krasnodarskogo vodokhranilishcha. In: Volkov, S. A. (red.). *Materialnaia kultura Vostoka*. Moskva: GMINV, s. 147-170.
- Kopylov, V. P. 2003. Skify Nizhnego Dona i Severo-Vostochnogo Priazov'ia (Voprosy khronologii i voenno-politicheskoi istorii). *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 131-140.
- Kosikov, V. A. 1992. Tekhnika izgotovleniia khudozhestvennykh bronzovykh predmetov konskogo snariazheniia skifskoi epokhi. *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 2, s. 39-83.
- Krakalo, I. V., Kulatova, I. M. 1996. Znakhidky detalei kinskoi vuzdy z livoho bereha Dnipro na Poltavshchyni. In: Suprunenko, O. B. (red.). *Bilske horodyshche v konteksti vyuchenniia pam'iatok rannoho zaliznoho viku Yevropy*. Poltava: Arkheolohiia, s. 380.
- Krupnov, E. I. 1960. *Drevniaia istoriia Severnogo Kavkaza*. Moskva: AN SSSR.
- Leskov, A. M. 1984. O khronologicheskome sootnoshenii pamiatnikov nachala zheleznoho veka na iuge evropeiskoi chasti SSSR. In: Meliukova, A. I., Moshkova, M. G., Petrenko, V. G.

- (red.). *Drevnosti Evrazii v skifo-sarmatskoe vremia*. Moskva: Nauka, s. 147-152.
- Leskov, A. M., Erlikh, V. R. 1999. *Mogilnik Fars / Klady. Pamiatnik perekhoda ot epokhi pozdnei bronzy k rannemu zheleznomu veku na Severo-Zapadnom Kavkaze*. Moskva: GMV.
- Lovpache, N. G. 1991. *Mogilnik Kochipe (vostochnyi) v Maikope. Kultura i byt adygov*, 8, s. 76-102.
- Marsadolov, L. S. 1988. Dendrokronologiya bolshikh kurganov Saiano-Altai I tys. do n. e. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 29, s. 65-81.
- Marsadolov, L. S. 1989. Kurgan Arzhan. Khronologiya, altaiskie i evropeiskie analogii. In: Toshchev, G. N. (red.). *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Zaporozhe: ZGU, s. 81-82.
- Marsadolov, L. S. 1998. Osnovnye tendentsii v izmenenii form udil, psaliev i priazhek konia na Altae v VIII—V vekakh do n. e. In: Kiriushin, Iu. F., Tishkin, A. A. (red.). *Snariazhenie verkhovogo konia na Altae v rannem zheleznom veke i srednevekovye*. Barnaul: AGU, s. 5-24.
- Makhortykh, S. V. 1991. *Skify na Severnom Kavkaze*. Kiev: Naukova dumka.
- Makhortykh, S. V. 2003. *Kulturnye kontakty naseleniia Severnogo Prichernomoria i Tsentralnoi Evropy v kimmeriiskuiu epokhu*. Kiev: Shliakh.
- Makhortykh, S. V. 2005a. *Kimmeriitsy Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Shliakh.
- Makhortykh, S. V. 2005b. O genezise predskifskikh stremchekovidnykh udil Vostochnoi Evropy. In: Otroshchenko, V. V. (red.). *Na poshanu Sofii Stanislavivny Berezanskoii*. Kyiv: Shliakh, s. 269-274.
- Makhortykh, S. V. 2014. Uzdechnye prinalozhnosti VII—VI vv. do n. e. iz skifskikh pamiatnikov Predkavkazia. *Naukovi zapyski. Seriya: istorychni nauky*, 21, s. 100-113.
- Makhortykh, S. V., Fomenko, V. A. 1994. Razvalskii klad. In: Chernenko, E. V. (red.). *Drevnosti skifov*. Kiev: IA AN Ukrainy, s. 79-85.
- Makhortykh, S. V., Chernenko, E. V. 1994. Kimmeriiskii pamiatnik v Prisivash'e. In: Iarovoi, E. V. (red.). *Drevneishie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomoria V tys. do n. e. — V v. n. e.* Tiraspol: Tipar, s. 152-153.
- Milentev, A. N. 1967. Nekotorye detali konskoi upriazhi kimmeriiskogo vremeni. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN SSSR*, 112, s. 38-44.
- Mohylov, O. D. 2003. Evoliutsiia «ornamentu» na vudyakh predskifskogo chasu pivdnoi Skhidnoi Yevropy. *Arkheologia*, 4, s. 32-39.
- Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kamianets-Podilskyy: Moshynskyy.
- Mogilov, A. D. 2010. Strogie detali uzdy rannego zhelezno-veka. *Stratum plus*, 3, s. 281-288.
- Mohylov, O. D., Bokii, N. M. 2016. Pokhovannia skifskogo vershnyka na r. Syniukha. *Arkheologia*, 3, s. 76-88.
- Mohylov, O. D., Didenko, S. V. 2009. Skifskyy kurhan 448 bilia s. Zhurovka — pamiatka perekhidnogo chasu v Potiasmynni. *Arkheologia*, 3, s. 45-55.
- Mogilnikov, V. A. 1985. Kkarakteristike kultury lesostepnogo Priirtyshia v VII—VI vv. do n. e. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN SSSR*, 184, s. 3-7.
- Murzin, V. Iu. 1984. *Skifskaiia arkhaiika Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.
- Okatenko, V., Zimovets, R., Skoryi, S. 2023. Unikalnye chekany epokhi skifskoi arkhaiiki iz Kharkovskoi oblasti (Lesostep Levoberezhnoi Ukrainy). *Revista arheologica*, XIX, 2, s. 5-20. http://doi.org/10.52603/RA.XIX.2.2023_01
- Orlyk, O. P. 2016. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky na terytorii Znamianskoho, Malovyshivskoho, Oleksandriiskoho, Petrivskoho ta Novoukrainskoho raioniv na Kirovohradshchyni v 2015 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2015/18.
- Petrenko, V. G. 1982. Kompleks VIII—VII vv. do n. e. iz Stavropolia. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN SSSR*, 170, s. 70-73.
- Prokopenko, Iu. A. 2018. Kompleks predmetov vooruzheniia i konskoi upriazhi ranneskifskoi kultury, obnaruzhennyi u khutora Alekseevskii Stavropolskogo kraia. *Vestnik VolGU. Istoriiia. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniia*, 23, 2, s. 17-31.
- Saburova, M. A., Iagodin, V. N. 1964. Liteinaia forma iz Khorezma. *Sovetskaia arkheologia*, 1, s. 304-307.
- Sazonov, A. A. 1995. Ranniaia gruppa konskikh zhertvo-prinosheniia protomeotskogo mogilnika Pshish-I. In: Ditlev, P. A. (red.). *Arkheologia Adygei*. Maikop: Meoty, s. 84-106.
- Sazonov, A. A. 1997. K voprosu o khronologii protomeotskikh koleznichnykh naborov v epokhu kimmero-skifskikh pokhodov. *Arkheologicheskie izyskaniia (novye issledovaniia arkheologov Rossii i SNG)*, 42, s. 86-91.
- Sazonov, A. A. 2000. Khadzkhokhskie kurgany — nekropol drevnemeotskikh vozhdai. *Informatsionno-analiticheskii vestnik*, 3, s. 42-67.
- Sazonov, A. A. 2004. O khronologii protomeotskikh pogrebenii Zakubania. In: Chochorowski, J. (red.). *Kimmerowie, scytowie, sarmaci. Ksiega poświęcona pamieci profesora Tadeusza Sulimirskego*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, s. 389-407.
- Sazonov, A. A. 2005. Keramika protomeotskikh mogilnikov Pshish-1 i Fars (k sopostavleniiu lepnykh kovshei). In: Marchenko, I. I. (red.). *Chetvertaia kubanskaia arkheologicheskaia konferentsiia*. Krasnodar, s. 243-250.
- Skoryi, S. A. 1999. *Kimmeriitsy v Ukrainskoi Lesostepi*. Kiev; Poltava: Arkheologia.
- Skoryi, S. A. 2003. *Skify v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi*. Kiev: IA NAN Ukrainy.
- Skoryi, S. A. 2018. Do kulturno-khronolohichno shkaly kochovnytskikh starozhytnosti rannoho zaliznogo viku na pivdni Kirovohradshchyni. In: *Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'ezd*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 126-127.
- Skoryi, S. A., Zimovets, R. V., Orlik, A. P. 2018. Issledovanie skifskogo kurgana na iuge Kirovogradshchiny. *Arkheologia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 352-358. <https://doi.org/10.37445/adiu.2018.02.15>
- Skoryi, S. A., Zimovets, R. V., Orlik, A. P. 2022. Ob «umershchvlenii» predmetov na trizne skifskikh kurganov (po materialam Orlikovoi Mogily). *Revista Arheologica*, XVIII, 2, s. 35-46. <http://doi.org/10.5281/zenodo.7543729>
- Skoryi, S. A., Orlik, A. P. 2017. Zakhronenie voina predskifskogo vremeni na iuge Kirovogradshchiny. *Arkheologia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 354-364.
- Skoryi, S. A., Orlik, A. P., Zimovets, R. V., Karavaiko, D. V. 2019. Skifskoe pogrebenie kurgana Orlikova Mogila na iuge Kirovogradshchiny. *Arkheologia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (33), s. 160-176. <https://doi.org/10.37445/adiu.2019.04.10>
- Smirnova, G. I. 1985. Osnovy khronologii predskifskikh pamiatnikov Iugo-Zapada SSSR. *Sovetskaia arkheologia*, 4, s. 33-53.
- Terenozhkin, A. I. 1961. *Predskifskii period na Dneprovskom Pravoberezh'e*. Kiev: AN USSR.
- Terenozhkin, A. I. 1975. Kimmeriiskie mechi i kinzhaly. In: Terenozhkin, A. I. (red.). *Skifskii mir*. Kiev: Naukova dumka, s. 3-34.
- Terenozhkin, A. I. 1976. *Kimmeriitsy*. Kiev: Naukova dumka.
- Tov, A. A. 1989. Protomeotskii mogilnik Chishkko bliz aula Tauikhabl v Teuchezhskom raione. In: Anfimov, A. V. (red.). *Meoty — predki adygov*. Maikop, s. 36-45.
- Tolstov, S. P., Itina, M. A. 1966. Saki nizovev Syr-Dari (po materialam Tagiskena). *Sovetskaia arkheologia*, 2, s. 151-175.
- Chlenova, N. L. 1967. *Proiskhozhdenie i ranniaia istoriia plemen tagarskoi kultury*. Moskva: Nauka.
- Chugunov, K. V., Partsinger, G., Nagler, A. 2017. *Tsarskii kurgan skifskogo vremeni Arzhan-2 v Tuve*. Novosibirsk: IAET SO RAN.
- Shulga, P. I. 2008. *Snariazhenie verkhovoi loshadi i voinskie poiasa na Altae*. 1. Barnaul: Azbuka.
- Shulga, P. I. 2010. *Sintsian v VIII—III vv. do n. e. (Pogrebalnye komplekсы. Khronologiya i periodizatsiia)*. Barnaul: AGTU.
- Shulga, P. I. 2013b. Mogilnik Iuikuanmiao i kochevnicheskoe kultury Iuzhnoi Sibiri. In: Baulo, A. V. (red.). *Problemy arkheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopredelnykh territorii*. Novosibirsk: IAE SO RAN, s. 382-390.
- Shulga, P. I. 2013a. *Konskoe snariazhenie rannikh kochevnikov Minusinskoi kotloviny (po materialam Minusinskogo muzeia im. N. M. Martianova)*. Novosibirsk: IAE SO RAN.
- Shulga, P. I. 2015. *Snariazhenie verkhovoi loshadi v Gornom Altae i Verkhnem Priobe*. 2. Novosibirsk: RITS NGU.

Erlikh, V. R. 1991. Bronzovye uzdechnye nabory i problema khronologii predskifskogo i ranneskifskogo vremeni Zakubania. In: Abramov, A. P. (red.). *Drevnosti Severnogo Kavkaza i Prichernomor'ia*. Moskva, s. 31-47.

Erlikh, V. R. 1994. *U istokov ranneskifskogo kompleksa*. Moskva: GMV.

Erlikh, V. R. 1997. K probleme svyazei Predkavkazia i Srednei Evropy v novoherkasskii period. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Rossii*, 1, s. 19-34.

Erlikh, V. R. 2007. *Severo-Zapadnyi Kavkaz v nachale zhelezного века*. Moskva: Nauka.

Erlikh, V. R., Valchak, S. B. 2006. Protomeotskie pogrebeniia mogilnika Pshish-I (raskopki 2004 g.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Kubani*, 6, s. 85-123.

Balkwill, C. J. 1973. The Earliest Horse-Bits of Western Europe. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 39, p. 425-452.

Chochorowski J. 1993. *Ekspansja kimmerska na tereny Europy Środkowej*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.

Dehn, R. 1972. *Die Urnenfelderkultur in Nordwürttemberg*. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, 1. Stuttgart: Müller & Gräff.

Gallus, S., Horvath, T. 1939. *Un peuple cavalier prés-cythique en Hongrie*. Trouvailles archéologiques du premier âge du fer, et leur relation avec l'Eurasie. Dissertationes panonicae ex Instituto numismatico et archaeologico Universitatis de Petro Pázmány nominatae budapestinensis provenientes, II, 9. Budapest: Institut de numismatique et d'archéologie de l'Université Pierre Pázmány.

Hüttel, H.-G. 1981. *Bronzezeitliche Trensen in Mittel- und Osteuropa. Grundzüge ihrer Entwicklung*. Prähistorische Bronzefunde, XVI, 2. Munich: C. H. Beck.

Krzewińska, M., Kilinc, G. M., Juras, A., Koptekin, D., Chyleński, M., Nikitin, A. G., Shcherbakov, N., Shuteleva, I., Leonova, T., Kraeva, L., Sungatov, F. A., Sultanova, A. N., Potekhina, I., Łukasik, S., Krenz-Niedbala, M., Dalen, L., Sinika, V., Jakobsson, M., Stora, Jan., Gotherstrom, A. 2018. Ancient genomes suggest the eastern Pontic-Caspian steppe as the source of western Iron Age nomads. *Science advances*, 4, p. 1-12.

Potratz, J. 1966. *Die pferdetrensen des Alten Orient*. *Anallecta Orientalia*, 41. Roma: Pontificium Institutum Biblicum.

O. Mohylov, S. Skoryi

NEW DATA TO THE CHRONOLOGY AND HISTORY OF THE EARLY NOMADS OF NORTHERN PART OF RIGHT-BANK DNIEPER STEPPE

Archaeological sites as well as historical sources include not only classical antiquities — settlements, burials or hoards. Any ancient artefact, if it is reliably 'tied' to the place of discovery, i. e. has a geographical localization, may well qualify for the above-mentioned role. The accidental finds, discovered in the places where there are no reliable settlements or funerary sites, are also of particular importance. In this case, they are, in fact, the only indicators of the presence of some population in a certain region.

It is to this category of finds that the fragmented bronze bits belong, found in 4 sites in the northern part of the Dnieper Steppe Right Bank, in the north of Mykolaiv and south of Kirovohrad regions. One item is the almost complete bits with external loops in the form of a connected ring and a «small stirrup» (Darnitsa village, north of Mykolaiv region). They belong to the pre-Scythian type and with the help of a wide range of Eurasian analogies can be dated to the second half of the 8th — early 7th centuries BC and correlated with the pre-Scythian nomads — Cimmerians.

Three other finds (all in the south of Kirovohrad region: Petrivka, Borysivka, Bobrinets Museum of Local Lore) are parts of stirrup-shape bits with three protrusions on the tread of the 'stirrup'. Such bits were widespread among the nomads of Eurasia, including the Scythians in the archaic period. Their date, according to numerous North Pontic (Steppe-Forest) and Caucasian analogues, is the 7th — first half of the 6th centuries BC.

The principal point is that, if in the above territory, single sites of the Pre-Scythian time (Novoherkassk type) were recorded earlier (for example, the inlet grave in the barrow near the village of Bohdanivka), this cannot be said about the Early Scythian antiquities. The few Scythian barrows known here date only to the 5th—4th centuries BC. The published finds of horse harness of the Early Scythian period eliminate this lacuna, unambiguously testifying to the penetration of the Nomads into this micro-region. Perhaps, it was the stage of development of some microregions of the northern Steppe by Early Scythian nomads as a springboard for further advances into the depths of the forest-steppe.

Keywords: Pre-Scythian period, Scythian Age, Cimmerians, Scythians, bridle, bit, North Pontic region.

Отримано / Received: 23.07.2025

Прийнято після рецензування /

Accepted after review: 19.02.2026

Опубліковано / Published: 30.06.2026

МОГИЛОВ Олександр, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Oleksandr MOHYLOV, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-2400-2380,

e-mail: mogilovod@gmail.com.

СКОРИЙ Сергій, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Serhiy SKORYI, Dr. Habil, Professor, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID 0000-0002-7842-890X,

e-mail: idanfirs@ukr.net.

Є. Величко

КОМПОЗИТНІ СЕРЕЖКИ З АМФОРОПОДІБНИМИ ПІДВІСКАМИ ІЗ САРМАТСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

У статті проаналізовано відомості про композитні сережки із сарматських поховань Ногайчинського кургану і Соколової могили та подібні до них прикраси з пантікапейських некрополів на Глинці і горі Мітрідат, а також з Ольвії. Хронологічно більшість відомих зразків з Північного Причорномор'я належить до пам'яток I ст. н. е. Однак на цих прикрасах є елементи, які поєднують їх із пізньоелліністичними виробами. Авторка припускає, що пізньоелліністичні прикраси частково могли залишитися у використанні і в римський час та були добре знайомі місцевим ювелірам. Це свідчить про тривалу спадкоємність стилю та його адаптацію, яка дозволила послуговуватись елементами елліністичного мистецтва у перші століття нової ери.

Ключові слова: ювелірне мистецтво, сармати, сережки, елліністичний час, римський час.

Дорогоцінні матеріали, висока майстерність роботи, витонченість та вишуканість стародавніх прикрас роблять їх дуже привабливим об'єктом дослідження. Торгівельні шляхи античності забезпечували широке розповсюдження коштовностей далеко від місця їх виготовлення. Саме це, разом із «довгим життям» ювелірних виробів — збереженням та використуванням протягом кількох поколінь, що могло супроводжуватися ремонтом або внесенням змін в дизайн, — часто ускладнює визначення часу та місця виготовлення прикрас. Погане документування археологічних розкопок, особливо в XVIII—XIX ст., та масове пограбування античних пам'яток спричинилися тому, що величезна кількість висококласних ювелірних виробів в найбільших музейних зібраннях світу має невідоме або сумнівне походження, що також створює додаткові

виклики. В результаті висновки про можливі хронологічні рамки, місце виготовлення, походження та розвиток тих чи інших прикрас часто робляться на основі виключно мистецтвознавчого аналізу. Але довга популярність виробів певного стилю, використання та повторення одних і тих самих декоративних мотивів, технологічних прийомів та конструктивних елементів протягом тривалого часу часто призводить до довільних та суб'єктивних оцінок. Це є наслідком того, що, за влучним висловом О. В. Симоненка, «ювелірні вироби починали жити власним життям, вельми далеким від життя суспільства, в могилах представників якого вони були знайдені» (Симоненко 2001, с. 191).

Інкрустовані кольоровим камінням сережки з круглими щитками, що оздоблені великою центральною вставкою та амфороподібними підвісками і ланцюжками, які вільно спадають донизу, по праву можна вважати одними з найвишуканіших прикрас античності. Незважаючи на складність конструкції, вони не створюють враження перевантаженості деталями. Навпаки, вони здаються легкими і створюють в уяві образ тендітної жінки, у вухах якої вони миготіли блиском різнокольорових камінців та рухливих підвісок. Такий стиль прикрас був надзвичайно популярним і мав безліч варіацій, зберігаючи свою актуальність упродовж тривалого часу.

Знахідки в сарматських пам'ятках. Дві пари сережок конструкції «круглий / овальний щиток з великою вставкою, підвісками-амфорками та ланцюжками», які дійсно є шедеврами ювелірного мистецтва, знайдено в сарматських пам'ятках Північного Причорномор'я.

1. *Ногайчинський курган* (курган 5, пох. 18, поблизу с. Червоне (Ногайли-Ахмат) Білогорсько-

© Є. ВЕЛИЧКО, 2026

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

Рис. 1. Ногайчинський курган. © Національний музей історії України, фотограф Дмитро Ключко
Fig. 1. Nohaychik Barrow. © National Museum of the History of Ukraine, Photograph Dmytro Klochko

го р-ну, АР Крим). Розкопки А. О. Щепинського, 1974 р. (Щепинський 1977; Ščepinskij 1994; Симоненко 1993; Зайцев, Мордвинцева 2003).

Золото 900, смарагд¹, агат, сердолік, скло.

Висота: 58 та 56 мм.

Місце зберігання: Скарбниця Національного музею історії України², інв. № АЗС-2865/1—2.

Основою сережок є фігурна золота пластина, до якої припаяно два касти. Центральний каст круглий, із вставкою великого необробленого смарагду, над ним розташований овальний каст із вставкою агату. Простір між кастами заповнено дротяними волотоподібними завитками. Біля агатової вставки, у верхніх завитках волот, вміщено дві смарагдові намистини, прикріплені за допомогою дротинки із кулькою на кінці. У нижніх завитках, судячи з усього, схожим чином були закріплені сердолікові намистини, що збереглися лише по одній на кожній сережці. Навколо центрального смарагду — кільцевий каст, інкрустований чорними і білими трикутниками. Зсередини і зовні він оточений двома смужка-

1. До 2010 р. зелені вставки вважалися «берилітовим склом» або берилієм, відповідна інформація потрапила в опубліковані до цього часу роботи (Симоненко 1993, с. 71; Трейстер 2000, с. 190—193; Зайцев, Мордвинцева 2003, с. 69; Мордвинцева, Трейстер 2007, кат. А 159.17). У 2010 р. комісія Державної Пробірної служби України ідентифікувала їх як смарагди.

2. До 2021 р. музей відомий під назвою — Музей історичних коштовностей України.

ми золотої зерні. З боків нижньої частини щитка розташовано пару кільцеподібних вушок, в яких рухомо закріплені два округлі смарагди у глухих кастах (розміри та форма кастів варіюють в залежності від розмірів вставки). До них прикріплено по три ланцюжки мініатюрних 8-подібних ланок, на які нанизані подвійні зерні, смарагдові, сердолікові та скляні намистини.

Із звороту на щиток припаяно пластину, верхній кінець якої загострений і загнутий гачком, нижній — роздвоєний, а кінці загнуті в петлі, зовні прикрашені розетками із зерні. В петлях рухомо закріплено дві дротинки, які сплетено у фігурний стрижень, що закінчується стилізованим горлом амфори з волотоподібними дротяними ручками; від нижніх коренів ручок відходять дві пластинки, в яких було закріплено кришталевий (?) тулуб амфори (втрачений). Через тулуб проходить стрижень, що закінчується грибоподібною ніжкою, припаяною на кубик (на одній сережці втрачено). Таким чином, втрачений тулуб амфори фіксувався з «горла» пластинками, а з «денця» — ніжкою з кубиком (рис. 1, 2).

Сережки було знайдено у впускному похованні в саркофазі в широкій прямокутній могилі; головою до північного заходу. Серед поховального начиння, крім сережок, були золоті браслети, намисто, брошка, фібули, гривна в звіриному стилі, перстні, туалетні ложечки та флакони, нашивні бляшки для оздоблення одягу, амулети, бронзове дзеркало, посуд зі срібла, скла та фаянсу.

Рис. 2. Ногайчинський курган, деталі. Фото Євгенії Величко
 Fig. 2. Nohaychik Barrow, details. Photo by Evgenia Velychko

Питання дати елітного жіночого поховання в Ногайчинському кургані залишається предметом дискусій. А. О. Щепинський, який досліджував цей комплекс, визначив його дату в межах кінця II ст. до н. е. — I ст. н. е. (Ščepinskij 1994, s. 96), відносячи до середньо-сарматської культури відповідно до уявлень того часу. О. В. Симоненко запропонував датування в межах другої половини I — початку II ст. н. е. (Симоненко 1993, с. 70—74; 2006, с. 142—145; 2007, с. 66; 2011, с. 116—123; Simonenko 2008, р. 71—73). Ю. П. Зайцев та В. І. Мордвінцева вважають, що це пам'ятка початку — першої половини I ст. до н. е. (Зайцев, Мордвінцева 2003; 2004; 2007). І. П. Засецька підтримала датування в межах I ст. до н. е., зауваживши, що наявність в поховальному інвентарі великої кількості ювелірних виробів, виконаних в традиціях елліністичного часу, свідчить на користь цієї гіпотези (Засецька 2011, с. 101, прим. 17). О. О. Пуздровський

зазначив, що поховання може датуватися не раніше 30—20-х рр. до н. е., але, скоріш за все, межею I ст. до н. е. — I ст. н. е. (Пуздровський 2007, с. 84—85, 199). Радіовуглецевий аналіз фалангової кістки та дерев'яного елемента саркофага дав результати, які визначають дату в межах 116 р. до н. е. — 4 р. н. е. (Зайцев, Мордвінцева, Хеллстрём 2013, с. 52, рис. 5).

2. *Соколова Могила* (гр. 8, курган 1, пох. 3 поблизу с. Ковалівка, Миколаївського р-ну, Миколаївська обл.). Розкопки Г. Т. Ковпаненко, 1974 р. (Ковпаненко 1986).

Золото 750, гранат, гірський кришталі.
 Висота: 56 та 54 мм.

Місце зберігання: Скарбниця Національного музею історії України, інв. № АЗС-3009/1—2.

Основу сережки складає фігурний золотий щиток з прямим нижнім і дугоподібним верхнім краєм. В центрі щитка напаяно великий овальний каст з гранатовим кабошоном. Він

Рис. 3. Соколова могила. © Національний музей історії України, фотограф Дмитро Ключко
 Fig. 3. Sokolova Mohyla. © National Museum of the History of Ukraine, Photograph Dmytro Klochko

оточений кільцевим гніздом П-подібного перетину, заповненим зерню. Вище та нижче центральної вставки трикутником розміщено три невеликі круглі касти з отворами, в яких, імовірно, були зафіксовані вставки-намистини. Зі звороту отвори з'єднані дротинкою, на кінцях якої кульки. Нижній край щитка прикрашено золотою філігранною косичкою.

Зі звороту на щиток по краях напаяно дві підковоподібно вигнуті дротинки, кожен кінець яких закінчується петелькою на нижньому краю щитка. Одна дротинка з такою самою петлею напаяна по центру щитка. До крайніх пар петельок підвішено чотири ланцюжки з подвійними ланками, кожен з яких завершується кулькою. До центральної — підвішено амфориск із гірського кришталю, з золотою обоймою-кришкою і двома вушками. Через них пропущена золота дротина, що фіксує підвіску на петлі щитка.

Із зворотного боку в центрі і вгорі щитка напаяно по дві петельки, в яких закріплено застібку-гачок, загострений з одного кінця і сплюснений з іншого. Сплюснений кінець загорнутий в кільце, через яку застібка дротом з'єднується з петельками на щитку (рис. 3, 4).

Сережки походять з жіночого впускного поховання в широкій могилі прямокутної форми з орієнтацією на захід-південний захід. Окрім сережок, поховання супроводжувалось різноманітними предметами, включаючи імпортований металевий, скляний і фаянсовий посуд, кам'яні туалетні посудини, кістяну та гагатову пікси-

ди, античні віяла, вироби з кістки, бронзове «бактрійське» дзеркалоу обтягнутому шовком футлярі. Також було знайдено численні золоті прикраси: браслети, перстні, нашивні бляшки, фібули, велику кількість намистин та амулетів зі скла і напівкоштовного каміння.

Після відкриття поховання висловлювалися припущення щодо його датування в межах першої половини або середини I ст. н. е. (Ковпащенко 1986, с. 127) або ж лише серединою I ст. н. е. (Шукин 1989, с. 37). Аналіз імпортованого металевих посуду дав змогу окреслити дату цього комплексу в межах другої половини — кінця I ст. н. е. (Симоненко 2011, с. 40—44).

Знахідки в античних містах Північного Причорномор'я. Подібні прикраси відомі і в античних містах Причорноморського узбережжя. Попри досить значну кількість знайдених сережок з підвісками у вигляді птахів або Еротів, які подібні до прикрас зазначеного типу, сережки з підвісками-амфорками в Північному Причорномор'ї залишаються доволі рідкісними. Їх датування є близьким за часом, проте самі сережки суттєво відрізняються між собою. Єдиною спільною ознакою виступає амфороподібна підвіска та наявність ланцюжків.

3. *Поховання 47 (5) некрополя Пантікапея на Глинищі* (м. Керч, АР Крим). Розкопки В. В. Шкорпіла, 1910 р. (Держ. Ермітаж, інв. № П-1910.30; Шкорпил 1913, с. 59, рис. 13; Мордвинцева, Трейстер 2007, кат. А 220.1).

Основа сережки складає велика овальна вставка граната в закритому касті зі смужкою

Рис. 4. Соколова могила, деталі. Фото Євгенії Величко

Fig. 4. Sokolova Mohyla, details. Photo by Evgenia Velychko

зерні по краю, що обрамлена низкою маленьких кастік з кольоровим склом та мініатюрними розетками із зерні. У верхній частині композиції з касту ніби проростають дві загострені пелюстки, прикрашені сіро-зеленою емаллю (?). Нижче, до щитка, прикріплено горизонтальну планку, на якій розташовано п'ять підвісок: центральна — у вигляді амфори з видовженим тулубом і S-подібними ручками, а по боках від неї — по дві підвіски-ланцюжки з кульками на кінцях (рис. 5: 1).

Жіноче поховання в дерев'яному саркофазі, з якого походять сережки, містило скляний посуд, золоті брошки й перстні, прикраси одягу та бронзовий браслет (Шкорпил 1913, с. 58—59). За скляним посудом датується не раніше другої третини — середини I ст. н. е. (Кунина 1997, кат. 122, 178).

4. Могила 44 на горі Мітрідат, некрополь Пантікапея (м. Керч, АР Крим). Розкопки В. В. Шкорпіла, 1903 р. (Держ. Ермітаж, інв. № П-1903.35; Шкорпил 1905, с. 13—14, рис. 9; Мордвинцева, Трейстер 2007, кат. А 202.3).

Сережки з трикутним щитком, у верхній частині якого розташовано серцеподібну гранатову вставку. Під нею знаходиться менша за розміром краплеподібна вставка, а з обох боків симетрично розміщено по два невеликі круглі касти з інкрустацією. Щиток оздоблено по боках S-подібними завитками, що додають декоративної витонченості. У нижній частині щитка — шість петельок, через які протягнуто перекладину з

нанизаними на неї підвісками: центральна у формі витягнутої амфорки, з кубикоподібним постаментом та горловиною-ковпачком, прикрашена сканним орнаментом. По обидва боки від амфорки закріплено по дві підвіски-ланцюжки: одинарні поруч із центральним елементом і подвійні на зовнішніх краях (рис. 5: 3).

Поховання належало жінці та містило численні прикраси, серед яких срібні шпильки, намисто із золотими елементами та підвісками, золоті перстні, браслети для рук і ніг, різноманітні намистини, фібулу, парфюмерний флакон, прядку, дзеркало та скляний посуд. На основі датування скляного бальзамарію це поховання відносять до кінця I — початку II ст. н. е. (Сорокіна, Трейстер 1983, с. 145).

5. Ольвія, поховання розкопане селянами в 1891 р. Втрачені, відомі виключно за публікацією (Орешников 1894, с. 2, табл. 1; Мордвинцева, Трейстер 2007, кат. В 28.5).

Щиток виконано у вигляді овальної пластини з опуклою вставкою обрамленою рубчастим дротом. По обидва боки розташовано два S-подібні завитки. У верхній частині щитка — трапецієподібна ребриста пластина, а до його нижньої частини припаяно шість петельок, крізь які проходить перекладина. На цю перекладину нанизано шість підвісок-ланцюжків, а також кришталеву підвіску у формі амфори з високим тонким горлом і витонченими ручками (рис. 5: 2).

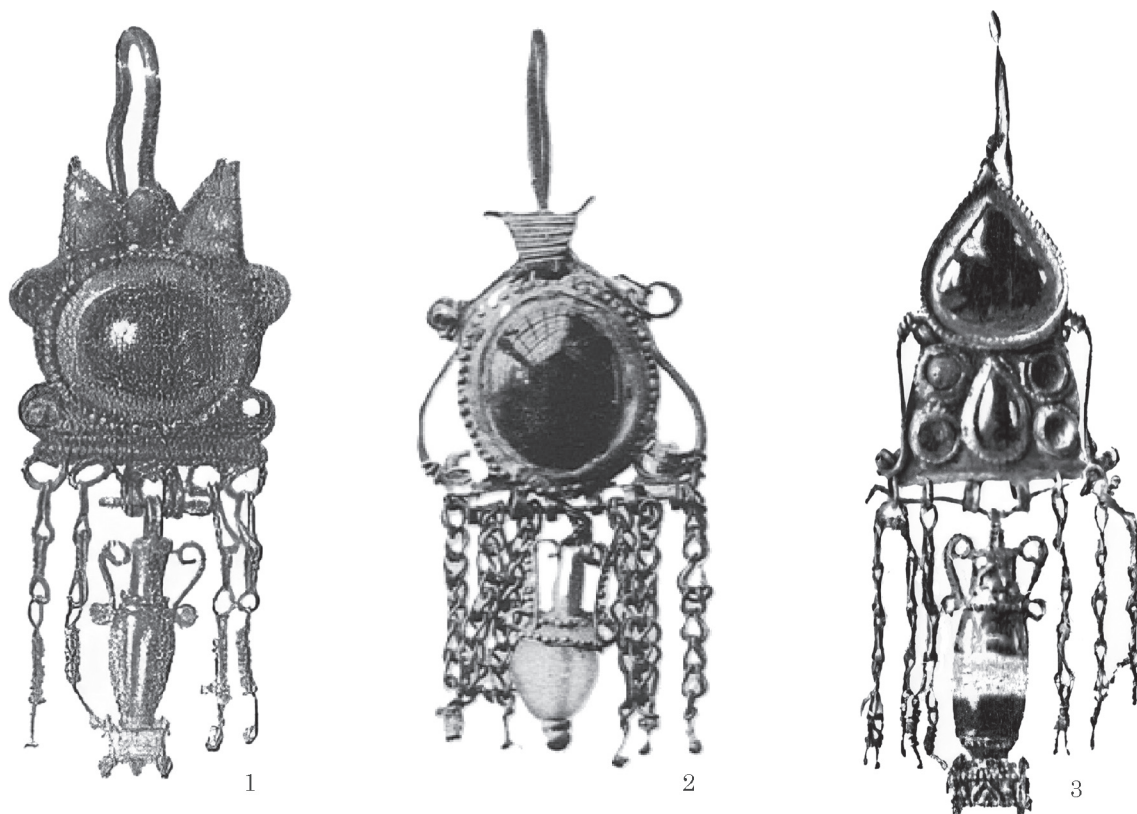

Рис. 5. Композитні сережки: 1 — поховання 47 (5) некрополя Пантікапея на Глинищі; 2 — Ольвія, поховання, розкопане селянами в 1891 р.; 3 — могила 44 некрополя Пантікапея на горі Мітрідат (за: 1 — Шкорпил 1913; 2 — Орешников 1894; 3 — Шкорпил 1905)

Fig. 5. Composite earrings: 1 — burial 47 (5) of the Panticapaion necropolis on Hlynyshe; 2 — Olbia, the burial excavated by peasants in 1891; 3 — burial 44 of the Panticapaion necropolis on Mount Mithridates (after: 1 — Shkorpil 1913; 2 — Oreshnikov 1894; 3 — Shkorpil 1905)

Розграбоване селянами поховання містило золотий вінок, пластини для очей і рота, дві шийні прикраси (одна з підвіскою у формі метелика), нашивні бляшки, брошку із зображенням Афродіти з Еротами, дзеркало, кістяну ложку, глиняну лампу та посуд (Орешников 1894, с. 1—3). Більшу частину знахідок, якщо розглядати їх як єдиний комплекс, можна датувати не раніше середини I ст. н. е. (Пуздровский 2004, с. 300).

Хронологія побутування та стилістичні паралелі. Щиткові сережки з великою вставкою і підвісками-ланцюжками та амфорками, знайдені в Ногайчинському кургані та Соколовій Могилі, неодноразово привертала увагу дослідників. Їх аналізували в контексті публікацій археологічних пам'яток (Ковпаненко 1986, с. 27—28, рис. 23—24; Симоненко 1993, с. 71—72, 88, фото 4; Зайцев, Мордвинцева 2003, с. 69—70, 89—90, рис. 6: 1, 2), у дослідженнях історії ювелірного мистецтва Північного Причорномор'я (Treister 1997, с. 134—137, Трейстер 2000, с. 190—191, рис. 8; Мордвинцева, Трейстер 2007, т. I, с. 104—106, кат. А 159.17, А 250.6), а також у працях, присвячених римському імпорту (Симоненко 2011, с. 94—96, кат. 106.1; рис. 57: 1, 2; кольорова вкладка, рис. 13).

Сережки з круглим або напівкруглим щитком та рухливою підвіскою з'явилися ще в IV ст. до н. е.

(Higgins 1980, p. 128—129, 163, pl. 25: b; Marshall 1911, kat. 2328, 2331—2335, 2356—2357, 2359, 2370—2371; Hoffmann, von Claer 1968, p. 102, f. 66; Greifenhagen 1970, kat. 10, pl. 13). Час виготовлення ногайчинських сережок на сьогодні визначено в межах кінця II—I ст. до н. е. (Мордвинцева, Трейстер 2007, т. I, с. 107), а аналогічних прикрас з Соколової Могили — I ст. н. е. (Ковпаненко 1986, с. 27—28). Обидві пари сережок слід розглядати як унікальні зразки ювелірного мистецтва. Попри велику кількість паралелей окремим елементам та мотивам, обидві ці прикраси являють собою неповторні вироби.

Ногайчинські сережки, судячи за все, зазнали певних змін і втрат ще в античні часи. На одній із сережок над верхньою агатовою вставкою зберігся невеликий золотий штифт із загостреним кінцем, прикрашений паском зерні біля основи (див. рис. 2: 3). Найімовірніше, на цьому штифті кріпилася ще одна деталь. Тепер важко визначити, що саме це було — намистина чи фігурний елемент, наприклад, пальмета або корона Ісиди, які часто увінчували щитки подібних сережок. На другій сережці штифт та частина кільця з зерні втрачені, верхівка сережки — з розривами та деформацією металу. Неможливо точно сказати, коли саме цю деталь було втрачено, але отвір на зворотному боці сережки,

Рис. 6. Пізньоелліністичні композитні сережки (всі public domen): 1 — колекція М. Тишкевича, Британський музей; 2 — колекція А. Кастелані, Британський музей; 3 — некрополь ель-Ашмунейн (Гермополіс), Британський музей; 4 — колекція Х. Бастіса, музей Метрополітен (1—3 — © The Trustees of the British Museum)

Fig. 6. Late Hellenistic composite earrings (all public domen): 1 — M. Tyszkiewicz collection, British Museum; 2 — A. Castellani collection, British Museum; 3 — el-Ashmunein (Hermopolis Magna) necropolis, British Museum; 4 — C. G. Bastis collection, Metropolitan Museum (1—3 — © The Trustees of the British Museum)

пробитий із середини назовні без ушкодження лицьового боку, може свідчити про спробу ремонту або відновлення (див. рис. 2: 5, 6). Одна з підвісок-ланцюжків на цій сережці також зазнала ремонту: кріплення та оригінальна петля на касти-основі однієї з підвісок втрачено, замість них з дроту достатньо недбало скручені нові, а на задній стінці касти пробито отвори для їх фіксації; сам касти-основа, судячи з залишків оригінального кріплення зі зворотного боку, перевернутий (рис. 2: 10, 11). Також втрачено значну частину намистин, які прикрашали підвіски-ланцюжки на обох сережках. Збережені кілечка з зерню, ймовірно, обрамляли намистини — така декоративна композиція була характерною для багатьох видів сережок із зоо- або антропоморфними скульптурними голівками періоду пізнього еллінізму (Pfrommer 1990, S. 143—181; Hackens, Lévy 1965, p. 548, fig. 11, pl. 21: a, b).

Не має сенсу перелічувати тут численні аналогії та паралелі елементам і стилістичним

особливостям ногайчинських сережок, що вже приводилися дослідниками, але доцільно згадати таке.

Ці сережки дійсно є варіантом численної групи пізньоелліністичних виробів з круглим або напівкруглим щитком та підвісками-ланцюжками і фігурною підвіскою по центру. Вже не раз справедливо зазначалось (Симоненко 2011, с. 95, кол. вкл. рис. 14; Мордвинцева, Трейстер 2007, т. I, с. 105), що найбільш близькою композиційною аналогією є пара сережок єгипетського походження з Британського музею (рис. 6: 1; інв. № 1906, 0411.1; Marshall 1911, cat. 2331). Ці сережки, датовані або II (eds. Walker, Higgs 2001, cat. 104), або I ст. до н. е. (eds. Georgoula 1999, p. 232, fig. 166), мають характерні щитки з великою центральною вставкою, оздобленою двома смужками зерні та увінчаною волютами, з підвіскою у вигляді амфорки та потрійними ланцюжками зі смарагдовими, гранатовими намистинами та перлінками.

Ще одну близьку паралель становить пара сережок I ст. н. е. з колекції Алесандро Кастелані (Британський музей, інв. № 1872, 0604.528; Marshall 1911, cat. 2329), що демонструє схожий стиль і композицію³ (рис. 6: 2).

Близькі сережки з підвіскою у вигляді амфори, корпус якої утворено зеленою намистиною, з некрополя ель-Ашмунейн, які також зберігаються в Британському музеї (інв. № 1904,0706.1; Marshall 1911, cat. 2332), що датуються II ст. до н. е. (рис. 6: 3). Вони вже згадувалися дослідниками як аналогічні за конструкцією (Мордвинцева, Трейстер 2007, т. I, с. 105—106). Ці сережки були знайдені у гробниці разом із браслетом, оздобленим смарагдами та перлами (Британський музей, інв. № 1904,0706.2; Marshall 1911, cat. 2822), який датується римським часом (eds. Walker, Higgs 2001, р. 94). Якщо дата браслету вірна, то ці типово елліністичні сережки були у використанні протягом дуже довгого періоду, фактично доживши до перших століть нової ери. Орнаментальне оформлення на сережках кінця III—II ст. до н. е. з колекції Х. Бастіса⁴ (музей Метрополітен, інв. № 1995.539.11a, b; Pición,

3. Нижню частину підвіски на цих сережках закріплено неправильно – стилізоване гірло амфори з ручками перевернуте догори ногами.

4. Датування цих сережок кінцем III—II ст. до н. е. виглядає заниженим. Найближча аналогія верхньої частини сережок у вигляді корони Ісиди — щиток сережок з підвісками-Еротами з будинку Скардхана в Делосі, що відноситься до II—I ст. до н. е. (Lévy 1968, р. 525—530, fig. 4). Центральний елемент — гранат, оформлений у вигляді опуклого листа площа, зустрічається на ювелірних виробках з III ст. до н. е. по V ст. н. е., при цьому III ст. до н. е. зазвичай фігурує в датуванні по Г. Хоффман і П. Давідсон, які схильні дещо зістарювати речі. Одна з ранніх знахідок прикраси з кастами подібної форми — діадема та намисто з Артюховського кургану, що датується III—II ст. до н. е. (Hoffmann, Davidson 1965, р. 55) або II ст. до н. е. (Максимова 1979, с. 25 рис. 1; с. 44—48, рис. 6). Пара сережок із Сирії в Британському музеї (Marshall 1911, cat. 2370, 2371) та з Палеокастро у Музеї Гамбургу (Hoffmann, von Claer 1968, р. 106—108, cat. 68), прикрашені вставками подібної обробки, також відносяться до III—II ст. до н. е. У діадемі з вузлом Геракла з Фессалії II ст. до н. е. є підвіски з інкрустаціями гранату такого ж типу (Bromberg 1991, р. 91, 52, pl. 29). Намисто з Керчі, що зберігається у Берлінському зібранні, має дві схожі підвіски і датоване I—II ст. н. е. (Stefanelli, Pirzio 1992, 157, cat. 164, ill. 164). До цього ж часу відносяться два комплекти сережок, інкрустованих обробленими таким же чином гранатами, з розкопок Пантікапея (Мордвинцева, Трейстер 2007, кат. А 182.2, А 202.3) та з сарматського поховання поблизу м. Світловодськ (Simonenko 2008, Abb. 21: 3). В ольвійському намисті з метеликом вставка подібної форми позначає голову комахи (Hoffmann, Davidson 1965, р. 142, 143, ill. 51). До IV—V ст. відносяться оброблені у вигляді листа площа гранати з Британського музею (Andrási 2008, cat. 26) та Ермітажу (Засецька 1993, с. 66, табл. 35: 157ж). Без окремого дослідження важко сказати чи було це довгим життям цього ювелірного мотиву, який не втрачав актуальності протягом кількох століть, чи просто повторним використанням елементів старих прикрас.

Mertens, Herrmann 1996, р. 12—13) стилістично і технологічно є найближчою паралеллю кільцю мікромозаїки з чорних та білих трикутників ногайчинських сережок (рис. 6: 4).

Серед численного розмаїття подібних сережок ногайчинські вироби вирізняються своєю незвичайною колористикою. Поєднання зелених смарагдів, коричнево-білих агатів та яскравих помаранчево-червоних вкраплень сердолику створює унікальну гармонію кольорів. Зелений та агатовий декор часто зустрічаються у сережках зі скульптурними зображеннями зоо- та антропоморфних голівок II—I ст. до н. е., що були популярні в Східному Середземномор'ї Багатий ансамбль кольорів, строкати намистини, інкрустація та оздоблення дротяними кріпленнями демонструють химерну поліхроматичну пишність пізніх елліністичних прикрас.

Всі паралелі, технічне та кольорове рішення вказують на можливий час виготовлення ногайчинських сережок наприкінці II—I ст. до н. е. Попри загальну схожість з численними сережками, прикрашеними мотивом «корони Ісиди», все ж є підстави вважати їх самостійною формою (Симоненко 2011, с. 95, прим. 1). Водночас складно заперечувати, що майстер чи замовник використовував їх в пошуках натхнення. Сама «корона Ісиди», поширена по всьому Східному Середземномор'ю, ймовірно, втратила своє символічне значення і перетворилася на виключно декоративний елемент (eds. Walker, Higgs 2001, р. 93), тому не дивно використання окремих її елементів з суто оздоблювальною метою.

Сережки з Соколової Могили, подібно до ногайчинських, також зазнали втрат з плином часу: було втрачено намистини, що кріпилися на кінчиках дротинок, та вставки трьох невеличких кастів на щитку. Схожість дозволяє розглядати їх як більш лаконічний варіант популярних у сарматському світі сережок із двома великими вставками, розташованими вертикально одна над одною та підвісками-ланцюжками: з могильників Бердія (Волгоградський музей, інв. № 29155/198, 199; Сергацков 2000, с. 75, рис. 94: 6; Мордвинцева, Хабарова 2006, кат. 40; Мордвинцева, Трейстер 2007, кат. А 21.3) і Вербовського III (Волгоградський музей, інв. № 32066/29—30; Мордвинцева, Хабарова 2006, кат. 55; Мордвинцева, Трейстер 2007, кат. А 31a.1), а також могили 775 Усть-Альмінського некрополя (Бахчисарайський історико-культурний музей-заповідник, інв. № КП-9696—9697; Мордвинцева, Трейстер 2007, кат. А 303a.2). Сережки цього типу з'являються в сарматських пам'ятках не раніше середини I ст. н. е. (Пуздоровський 2004, с. 303). Малоімовірно, що такі прикраси з двома великими вставками є еволюційною формою сережок типу Соколової Могили, оскільки ці знахідки практично синхронні: поховання з Вербовсько-

го відноситься до I ст. н. е., могила 775 — другої половини I ст. (Труфанов 2009, с. 228), комплекс із Бердія — кінця I — першої половини II ст. н. е. Найвірогідніше, ці сережки представляють різні варіанти синхронних прикрас, створених в межах однієї художньої традиції.

Дуже подібний щиток — масивний каст із розміщеною під ним волотою із завитками — має пара сережок із підвісками у вигляді мавпочок невідомого походження з колекції Леме (Держ. Ермітаж, інв. № ГР-19064). Їх було перероблено у другій половині XIX ст. без змін в оригінальному античному щитку вірогідно II ст. н. е. (Gorskaya 2022, p. 81, fig. 5).

Окрім цього, простежується схожість із парою сережок середини I ст. н. е., знайдених у похованні 47 (5), розкопаному В. В. Шкорпілом на Глинищі (м. Керч) в 1910 р., про які згадувалося вище (рис. 5: 1). У той же час, ця пара керченських сережок окремими деталями наче перегукується із сережками з Ногайчика. Вони мають складний каст із гладенькою поверхнею навколо вставки (у випадку ногайчинських сережок цей простір прикрашено мікромозаїкою), смужку зерні навколо, дві петлі, до яких за допомогою штифта прикріплюється амфорка, а також декоративний елемент із зерні, розташований між петлями (у ногайчинських сережок розетки із зерні оздоблюють кожну петлю). Усі ці елементи, безсумнівно, пов'язують керченські сережки з пізньоелліністичними виробами, в тому числі і з ногайчинськими. М. Ю. Трейстер назвав їх «перехідним зразком» між прикрасами елліністичного часу та сережками I ст. н. е. (Мордвинцева, Трейстер 2007, т. I, с. 125).

Сережки з гори Мітрідат (рис. 5: 3) мають схожу форму ланцюжків і видовжені амфорки, як і сережки з Глинища. Спокусливо назвати їх «продовженням» або «розвитком» сережок з поховання 47 (5), як вже пропонувалося (Мордвинцева, Трейстер 2007, т. I, с. 125), однак ці вироби скоріше є самостійним дизайнерським рішенням. За формою щитка, підвіскою-амфоркою та ланцюжками до них ближчими є сережки з жіночого поховання в Анхіалосі (м. Поморіє, Болгарія) (Tonkova 2015, p. 710—712, fig. 1: a—b, 6), яке за набором керамічних бальзамаріїв типу *bulbous* датується кінцем I ст. до н. е.—початком I ст. н. е. (Балабанов 1976, с. 28—32; Балабанов 1979, с. 23—32). Водночас дизайн щитка сережок з Анхіалосу дуже близький до сережок типу Пороги — Бузеу⁵, які відносяться до другої половини I ст. н. е. I в той же час, між центральною та верхньою вставками сережок з Анхіалоаса є волотовидні завитки, подібні до ногайчинських.

5. Див.: сережки з пох. 2, кург. 2 поблизу с. Пороги Вінницької області другої половини I ст. н. е. (Вінницький музей, інв. № А.3027—3028; Симоненко, Лобай 1991, с. 29, 56—57, 60—61), та зі скарбу Бузеу (Румунія) кінця I — початку II ст. н. е. (Національний музей історії Румунії, інв. № 9006—9007; eds. Oberländer-Târnoaveanu, Pérez 2021, p. 647).

Більшість причорноморських сережок з підвісками у формі амфор і ланцюжками датується не раніше середини I ст. н. е., за винятком прикрас, знайдених у Ногайчинському кургані. Якщо припустити, що це поховання має ранню дату, запропоновану Ю. П. Зайцевим та В. І. Мордвинцевою, то між ними та іншими відомими сережками такої схеми значний часовий розрив. Виходить, що це єдина «рання» знахідка подібних прикрас в Північнопонтійському регіоні, хоча цілком можливо, що сережки такого типу з поховань II ст. до н. е. — початку I ст. н. е. могли бути втрачені через розграбування некрополів або все ще чекають на своє відкриття. В I ст. н. е. сережки з підвісками-амфорками та ланцюжками все ще зберігають елементи, що пов'язують їх із елліністичними виробами загалом і, зокрема, з Ногайчинськими сережками. Можливо, така особливість пояснюється тим, що певні види елліністичних прикрас залишалися у вжитку і в римський час, відповідаючи естетичним уподобанням місцевих еліт, які цінували яскраву строкатість і виразність деталей. Зміна ювелірної моди в античності відбувалася дуже повільно. Спадкоємність та розповсюдження ювелірного стилю залежали від розповсюдження моделей або форм. Коли вони експортувалися або переносилися ювелірами на нове місце (існує припущення що майстри багато подорожували), то початкова модель потрапляла незмінною на нові території, де могла потім зберегтися для наступного покоління (Jackson 2006, p. 68). Це може бути одним з чинників «запізнення» моди на прикраси певного типу в різних регіонах. Наприклад в Поволжжі сережки зі скульптурними голівками лева переважно трапляються на пам'ятках II ст. до н. е. (Мордвинцева, Хабарова 2006, с. 12), тоді як у варварських пам'ятках Криму окремі екземпляри доживають до I ст. н. е. (Polit 2022, p. 30).

Переробка деталей прикрас елліністичного часу (для прикладу: фібула-«корона Ісіді», перероблена зі щитка сережки, або нашивні бляшки з «шапочно»-обіймачів для намистин з Соколової Могили; Ковпаненко 1986, с. 38—39, 42) явно демонструє те, що елліністичні прикраси або їх елементи, хоч і не широко, але все ж таки продовжували використовуватися і в римський час. Про це свідчить і продовження виготовлення прикрас за старими зразками II—I ст. до н. е., які нехай і зазнали змін, що чудово демонструють сережки з жіночого поховання склепу 620 Усть-Альмінського могильника (Мордвинцева 2002; Mordvintseva 2002). Окремі вироби, натхненні пізньоелліністичними зразками, вживалися навіть до кінця II ст. н. е. Це, наприклад, сережки з Томіса, Румунія (Lungu, Covacef, Chera 2011, p. 22—23), які поєднують декоративну стилістику римського часу з типовою для елліністичних сережок схемою — щиток з розташованими одна над одною

вставками, велика центральна підвіска та боківі підвіски-ланцюжки складної конструкція, що звисають зі спільної основи.

«Запізнення» ювелірних прикрас у сарматських пам'ятках Північного Причорномор'я не є незвичайним явищем. В Соколовій Могилі (середина — друга половина I ст. н. е.) було знайдено фібулу-брошку, зроблену зі щитка елліністичної сережки у вигляді «корони Ісиди» (Ковпаненко 1986, с. 38—39), ложкоподібну фібулу часів Августа (Щукин 1989, с. 37), ажурні «шапочки»-обіймачі для намистин II ст. до н. е., перероблені у бляшки для оздоблення одягу (Ковпаненко 1986, с. 42). I ст. до н. е. — I ст. н. е. є часом виготовлення пернів з поховання сарматської жриці біля с. Мокра (Молдова), тоді як сам комплекс відноситься до першої чверті II ст. н. е. (Кашуба, Курчатов, Щербакова 2001—2002, с. 240, 242). II—I ст. до н. е. датується намисто з хут. Піщаного в Прикубанні (Анфимов, 1987, с. 205), хоча знайдено його в могилі більш пізнього часу (Симоненко 2011, с. 96). Також раннім є намисто зі Сватової Лучки (суч. Сватове, Луганської області) (Мордвинцева, Трейстер 2007, т. I, с. 74), знайдене у похованні другої половини I ст. н. е. (Шрамко 1962, с. 243—244). У цьому контексті значна кількість пізньоелліністичних прикрас у Ногайчинському кургані не здається чимось незвичайним, якщо прийняти пізнє датування, запропоноване О. В. Симоненком. Особливо з огляду на враження, що комплект ногайчинських прикрас був ретельно та з великим смаком підібраний їхньою власницею і дуже цінувався, судячи за слідами ремонту на сережках.

Ідею, що елліністичні прикраси могли залишатися у вжитку в I ст. н. е., вже висловлювали раніше (Pirzio, Stefanelli 1992, p. 62; Depert-Lippitz 1985, S. 290—294). Відомі поодинокі знахідки пізньоелліністичних сережок зі скульптурними головами людей чи мордами тварин, або протомами Еротів, що походять з поховань імперського часу (Pfrommer 1990, S. 175, Fuß. 1105; S. 181, Fuß. 1131; S. 192; Higgins 1961, p. 169). Знахідка пізньоелліністичних сережок і браслета II ст. н. е. в одній гробниці в ель-Ашмунейн (Marshall 1911, p. XLIV), або елліністичних сережок-сфінксів та витонченого кільця першої половини — середини II ст. до н. е. в похованні межі н. е. жриці з Анхіалосу (Tonkova 2015, p. 705—710, fig. 4, 5) підтверджують можливість тривалого використання таких коштовностей.

Висновки. Знахідки сережок із підвісками у формі амфорок та ланцюжками виявляються, на диво, поодинокими в Північнопонтійському регіоні. Це, ймовірно, може пояснюватися специфікою локальних естетичних уподобань, а також можливою втратою значної кількості подібних прикрас унаслідок переробки і повторного використання матеріалів, особливо золота, ще за античних часів. До цього варто додати руйнівний вплив пограбувань античних пам'яток.

Хронологічно більшість відомих зразків таких сережок з Північного Причорномор'я належить до пам'яток I ст. н. е. Єдиний відомий виняток — пара вишуканих сережок зі смарагдовим оздобленням, виявлена в похованні Ногайчинського кургану. Їх виготовлення дослідники відносять до періоду кінця II—I ст. до н. е. Наукові дискусії, пов'язані з датуванням цього поховального комплексу, пропонують різні інтерпретації: згідно із Ю. П. Зайцевим та В. І. Мордвинцевою, сережки могли використовуватися у першій половині I ст. до н. е., тоді як за О. В. Симоненком їх «життя» продовжується до другої половини I ст. н. е. — часу поховання в Ногайчинському кургані.

Невелика кількість відомих сережок такого типу, їхня унікальність, розпорошеність по всьому Середземноморському регіону або невідомість археологічного контексту багатьох аналогій створюють труднощі у визначенні можливого місця виготовлення таких прикрас. Безперечно, що сережки з Ногайчинського кургану імпортовані і демонструють певні риси, які традиційно пов'язують із прикрасами з Південно-Східного Середземномор'я. Виготовлення сережок такої схеми з поховань I ст. н. е., імовірно, можна співвіднести з Північнопонтійським регіоном.

На сережках такого типу з пам'яток I ст. н. е. можна знайти окремі елементи, які поєднують їх з пізньоелліністичними виробами, в тому числі і з прикрасами з Ногайчинського кургану. Переживання елліністичних мотивів у прикрасах I—II ст. н. е. з використанням типових для них елементів підштовхує до думки, що пізньоелліністичні зразки частково залишалися в обігу та були добре знайомі місцевим ювелірам тих часів. Це вказує на довготривалу спадкоємність стилю та його адаптацію, яка дозволила використовувати елементи елліністичного мистецтва у прикрасах римського часу. Зміни ж в ювелірній моді відбувалися дуже повільно, зберігаючи усталені традиції та естетичні вподобання представників місцевих еліт.

ЛІТЕРАТУРА

- Анфимов, Н. В. 1987. *Древнее золото Кубани*. Москва: Министерство культуры СССР.
- Балабанов, П. 1976. Оригиналны накити от погребение на богата тракийка. *Искусство*, 4, с. 28-32.
- Балабанов, П. 1979. Могила погребение на богата тракийка от Анхиало. *Археология*, с. 23-32.
- Зайцев, Ю. П., Мордвинцева, В. И. 2003. «Ногайчинский» курган в степном Крыму. *Вестник древней истории*, 3, с. 66-99.
- Зайцев, Ю. П., Мордвинцева, В. И. 2004. «Царица» из Ногайчинского кургана: возможности исторических реконструкций. В: Зуев, В. Ю. (ред.). *Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников*. 2. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 290-297.
- Зайцев, Ю. П., Мордвинцева, В. И. 2007. Датировка погребения в Ногайчинском кургане. *Диалоги*

- с оппонентом. В: Зайцев, Ю. П., Мордвинцева, В. И. (ред.). *Древняя Таврика*. Симферополь: Универсум, с. 319-358.
- Зайцев, Ю. П., Мордвинцева, В. И., Хеллстрём, К. 2013. Радиоуглеродное датирование женского элитного погребения Ногайчинского кургана (Крым) в культурно-историческом контексте. В: Храпунов, И. Н. (ред.). *Крым в сарматскую эпоху (II в. до н. э. — IV в. н. э.)*. I. Симферополь; Бахчисарай: Доля, с. 44-60.
- Засецкая, И. П. 2011. *Сокровища кургана Хохлач. Новочеркасский клад*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.
- Засецкая, И. П. 1993. Материалы Боспорского некрополя второй половины IV — первой половины V в. н. э. *Материалы по археологии и этнографии Таврии*, 3, с. 23-105.
- Кашуба, М. Т., Курчатова, С. И., Щербакова, Т. А. 2001—2002. Кочевники на западной границе великой степи (по материалам курганов у с. Мокра). *Stratum plus*, 4, с. 180-252.
- Ковпаненко, Г. Т. 1986. *Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге*. Киев: Наукова думка.
- Кунина, Н. 1997. *Античное стекло в собрании Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.
- Максимова, М. И. 1979. *Артюховский курган*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.
- Мордвинцева, В. И. 2002. Три примера украшений местного производства из Усть-Альминского могильника в Крыму. В: Зуев, В. Ю. (ред.). *Боспорский феномен. Погребальные памятники и святилища*. 2. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 115-118.
- Мордвинцева, В. И., Трейстер, М. Ю. 2007. *Произведения торевтики и ювелирного искусства в Северном Причерноморье*. I—III. Симферополь; Бонн: Тарпан.
- Мордвинцева, В. И., Хабарова, Н. В. 2006. *Древнее золото Поволжья*. Симферополь: Тарпан.
- Орешников, А. В. 1894. Несколько замечаний о древностях, найденных в с. Парутино в 1891 г. *Древности. Труды Московского Археологического Общества*, 15, II, с. 1-14.
- Пуздровский, А. Е. 2004. К вопросу о хронологии и этнокультурной принадлежности погребений с ожерельями с подвесками в виде бабочек. В: Зуев, В. Ю. (ред.). *Боспорский феномен. Проблемы хронологии и датировки памятников*. 2. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 298-305.
- Пуздровский, А. Е. 2007. *Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники*. Симферополь: Бизнес-Информ.
- Сергацков, И. В. 2000. *Сарматские курган на Иловле*. Волгоград: ВолГУ.
- Симоненко, А. В. 1993. *Сарматы Таврии*. Киев: Наукова думка.
- Симоненко А. В. 2001. О датировке и происхождении античных драгоценностей из погребений сарматской знати 1 — начала 2 в. н. э. В: Зуев, В. Ю. (ред.). *Боспорский феномен. Колонизация региона, формирование полисов, образование государства*. 2. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 190-194.
- Симоненко, А. В. 2006. Стекло миллефиори в сарматских погребениях. В: Симоненко, А. В. (ред.). *Liber Archaeologicae. Сборник статей, посвященный 60-летию Б. А. Раева*. Краснодар; Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, с. 137-152.
- Симоненко, А. В. 2007. Стекланные и фаянсовые изделия из Ногайчинского кургана (к дискуссии о дате памятника). *Археология, этнография и антропология Евразии*, 1 (29), с. 57-66.
- Симоненко, А. В. 2011. *Римский импорт у сарматов Северного Причерноморья*. Санкт-Петербург: СПбГУ; Нестор-История.
- Симоненко, А. В., Лобай, Б. И. 1991. *Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. (погребения знати у с. Пороги)*. Киев: Наукова думка.
- Сорокина, Н. П., Трейстер, М. Ю. 1983. Две группы бронзовых зеркал из собрания Государственного Исторического музея. *Советская археология*, 4, с. 142-154.
- Трейстер, М. Ю. 2000. О ювелирных изделиях из Ногайчинского кургана. *Вестник древней истории*, 1, с. 182-202.
- Труфанов, А. А. 2009. Хронология могильников Предгорного Крыма 1 в. до н. э. — 3 в. н. э. *Stratum plus*, 4, с. 117-328.
- Шкорпиль, В. В. 1905. Отчет о раскопках в г. Керчи в 1903 г. *Известия императорской археологической комиссии*, 17, с. 42-72.
- Шкорпиль, В. В. 1913. Отчет о раскопках в г. Керчи и в ст. Таманской в 1910 г. *Известия императорской археологической комиссии*, 47, с. 42-72.
- Шрамко, Б. А. 1962. *Древности Северского Донца*. Харьков: ХГУ.
- Щепинский, А. О. 1977. Скарби сарматської знаті. *Вісник АН УРСР*, 10, с. 75-76.
- Шукин, М. Б. 1989. На западных границах Сарматии (некоторые проблемы и задачи исследования). В: Раев, Б. А. (ред.). *Кочевники евразийских степей и античный мир (проблемы контактов)*. Материалы 2-го археологического семинара. Новочеркасск: Музей донского казачества, с. 31-56.
- Andrási, J. 2008. *The Berthier-Delagarde Collection of Crimean Jewellery in the British Museum and Related Material*. London: The British Museum.
- Bromberg, A. R. 1991. *Gold of Greece. Jewelry and Ornaments from the Benaki Museum*. Dallas: Dallas Museum of Art.
- Deppert-Lippitz, B. 1985. *Griechischer Goldschmuck*. Mainz: Zabern.
- Georgoula, E. (ed.). 1999. *Greek jewellery from Benaki Museum Collections*. Athens: ADAM.
- Gorskaya, O. 2022. Replenishment of the Hermitage Collection at the End of the 19th Century on the Example of the Deal with Odessa Antique Dealer J. Lemme in 1893. In: Queyrel, F., Boschung, D., Colonna, C., Mathieux, N. (eds.). *Collections et collectionneurs d'antiquités en Europe à la Belle Époque (1870—1914)*. Paris: Hermann Editeurs, p. 73-82.
- Greifenhagen, A. 1970. *Schmuckarbeiten in Edelmetall*. I: Fundgruppen. Berlin: Gebr. Mann.
- Hackens, T., Lévy, E. 1965. Trésor hellénistique trouvé à Délos en 1964. *Bulletin de correspondance hellénique*, 89, p. 503-566.
- Higgins, R. A. 1980. *Greek and Roman Jewellery*. Los Angeles: University of California.
- Hoffmann, H., Davidson, P. F. 1965. *Greek gold: jewelry from the age of Alexander*. Mainz: P. von Zabern.
- Hoffmann, H., von Clear, V. 1968. *Antiker Gold- und Silberschmuck. Katalog mit Untersuchung der Objekte auf technischer Grundlage*. Mainz: P. von Zabern.
- Jackson, M. M. 2006. *Hellenistic Gold Eros Jewellery: Technique, style and chronology*. Oxford.
- Lungu, V., Covacef, Z., Chera, C. 2011. *Bijuterii antice din aur din colectiile Muzeului de Istorie Natională și Arheologie Constanța*. Constanța: Ex Ponto.
- Lévy, E. 1968. Nouveaux bijoux à Délos. *Bulletin de correspondance hellénique*, 92, p. 523-539.

Marshall, F. H. 1911. *Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan and Roman, in the Department of Antiquities, British Museum*. London: The British Museum.

Mordvintseva, V. 2002. A pair of golden earrings from Ust'-Al'ma, Crimea. *Eurasia Antiqua*, 8, p. 347-352.

Oberländer-Tárnoveanu, E., Pérez, A. C. (eds.). 2021. *Archaeological treasures of Romania: Dacian and roman roots*. Madrid: Arias Montano.

Frommer, M. 1990. *Untersuchungen zur Chronologie früh- und hochhellenistischen Goldschmucks*. Tübingen: Wasmuth.

Pirzio, L., Stefanelli, B. 1992. *L'Oro dei Romani. Gioielli di Età Imperiale*. Roma: L'Erma di Bretschneider.

Picón, C. A., Mertens, J. R., Herrmann, A. 1996. Recent Acquisitions: A Selection 1995—1996. *Bulletin of the Metropolitan Museum of Art*, 54, 2, p. 7-16.

Polit, B. 2022. *Jewellery of the barbarian societies from the Crime in the Sarmatian Period. Earrings, Bracelets, Band and Finger Rings*. Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski.

Simonenko, A. V. 2008. Römische Importe in sarmatischen Denkmäler des nördlichen Schwarzmeergebietes. In: Simonenko, A. V., Marčenko, I. I., Limberis, N. Yu. *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban*. Archäologie in Eurasien, 25. Mainz: P. von Zabern, S. 3-264.

Tonkova, M. 2015. The jewellery of a wealthy Thracian woman from Anchialos and the fashion in Middle and Late Hellenistic jewellery. In: Raux, S., Bertrand, I., Feugère, M. (eds.). *Actualité de la recherche sur les mobiliers non céramiques de l'Antiquité et du haut Moyen Âge. Actes de la table ronde européenne instrumentum, 18—20 octobre 2012*. Lyon: Monique Mergoïl Montagnac, p. 699-716.

Treister, M. Ju. 1997. Concerning the Jewellery items from the Burial Mound at Nogaichik. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 4 (2), p. 122-157.

Ščepinskij, A. A. 1994. Über die Aristokratie der Sarmaten im nördlichen Schwarzmeergebiet. *Zeitschrift für Archeologie*, 2, S. 87-106

Walker, S., Higgs, P. (eds.). 2001. *Cleopatra of Egypt: from History to Myth*. Princeton: Princeton University.

REFERENCES

Anfimov, N. V. 1987. *Drevnee zoloto Kubani*. Moskva: Ministerstvo kultury SSSR.

Balabanov, P. 1976. Originalni nakiti ot pogrebenie na bogata trakiyka. *Izkustvo*, 4, s. 28-32.

Balabanov, P. 1979. Mogilno pogrebenie na bogata trakiyka ot Anhialo. *Arheologia*, s. 23-32.

Zaitsev, Yu. P., Mordvintseva, V. I. 2003. «Nogaichinskiy» kurgan v stepnom Krymu. *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 66-99.

Zaitsev, Yu. P., Mordvintseva, V. I. 2004. «Tsaritsa» iz Nogaichinskogo kurgana: vozmozhnosti istoricheskikh rekonstruktsii. In: Zuev, V. Iu. (red.). *Bosporskii fenomen: problemy khronologii i datirovki pamiatnikov*. 2. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 290-297.

Zaitsev, Yu. P., Mordvintseva, V. I. 2007. Datirovka pogrebeniia v Nogaichinskom kurgane. Dialogi s opponentom. In: Zaitsev, Yu. P., Mordvintseva, V. I. (red.). *Drevniia Tavrka*. Simferopol: Universum, s. 319-358.

Zaitsev, Yu. P., Mordvintseva, V. I., Hellström, K. 2013. Radiouglerodnoe datirovanie zhenskogo elitnogo pogrebeniia Nogaichinskogo kurgana (Krym) v kulturno-istoricheskom kontekste. In: Khrapunov, I. N. (red.). *Krym v sarmatskuiu epokhu (II v. do n. e. — IV v. n. e.)*. I. Simferopol; Bakhchisarai: Dolia, s. 44-60.

Zasetskaia, I. P. 2011. *Sokrovishcha kurgana Khokhlach. Novoherkasskii klad*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Zasetskaia, I. P. 1993. Materialy Bosporskogo nekropolia vtoroi poloviny IV — pervoi poloviny V v. n. e. *Materialy po arkheologii i etnografii Tavrii*, 3, s. 23-105.

Kashuba, M. T., Kurchatov, S. I., Shcherbakova, T. A. 2001—2002. Kochevniki na zapadnoi granitse velikoi stepi (po materialam kurganov u s. Mokra). *Stratum plus*, 4, s. 180-252.

Kovpanenko, G. T. 1986. *Sarmatskoe pogrebenie I v. n. e. na Yuznom Buge*. Kiev: Naukova dumka.

Kunina, N. 1997. *Antichnoe steklo v sobranii Ermitazha*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Maksimova, M. I. 1979. *Artiukhovskii kurgan*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Mordvintseva, V. I. 2002. Tri primera ukrasheniia mestnogo proizvodstva iz Ust'-Al'minskogo mogilnika v Krymu. In: Zuev, V. Yu. (red.). *Bosporskii fenomen. Pogrebalnye pamiatniki i sviatilishcha*. 2. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 115-118.

Mordvintseva, V. I., Treister, M. Yu. 2007. *Proizvedeniia turetiki i iuvelnirnoy iskusstva v Severnom Prichernomore*. I—III. Simferopol; Bonn: Tarpan.

Mordvintseva, V. I., Khabarova, N. V. 2006. *Drevnee zoloto Povolzhia*. Simferopol: Tarpan.

Oreshnikov, A. V. 1894. Neskolko zamechaniy o drevnostiakh, naidennykh v s. Parutino v 1891 g. *Drevnosti. Trudy Moskovskogo Arkheologicheskogo Obshchestva*, 15, II, s. 1-14.

Puzdrovskii, A. Ye. 2004. K voprosu o khronologii i etnokulturnoi prinaldlezhnosti pogrebenii s ozhereliiami s podveskami v vide babochek. In: Zuev, V. Yu. (red.). *Bosporskii fenomen. Problemy khronologii i datirovki pamiatnikov*. 2. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 298-305.

Puzdrovskii, A. Ye. 2007. *Krymskaia Skifiia II v. do n. e. — III v. n. e. Pogrebalnye pamiatniki*. Simferopol: Biznes-Inform.

Sergatskov, I. V. 2000. *Sarmatskie kurganna Ilovle*. Volgograd: VolGU.

Simonenko, A. V. 1993. *Sarmaty Tavrii*. Kiev: Naukova dumka.

Simonenko A. V. 2001. O datirovke i proiskhozhdenii antichnykh dragotsennostei iz pogrebenii sarmatskoi znati 1 — nachala 2 v. n. e. In: Zuev, V. Yu. (red.). *Bosporskii fenomen. Kolonizatsiia regiona, formirovanie polisov, obrazovanie gosudarstva*. 2. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 190-194.

Simonenko, A. V. 2006. Steklo millefiori v sarmatskikh pogrebeniiax. In: Simonenko, A. V. (red.). *Liber Archaeologicae. Sbornik statei, posviashchennyi 60-letiiu B. A. Raeva*. Krasnodar; Rostov-na-Donu: IuNTS RAN, s. 137-152.

Simonenko, A. V. 2007. Stekliannye i faiansovye izdeliia iz Nogaichinskogo kurgana (k diskussii o date pamiatnika). *Arkheologiya, etnografiia i antropologiya Evrazii*, 1 (29), s. 57-66.

Simonenko, A. V. 2011. *Rimskii import u sarmatov Severnogo Prichernomia*. Sankt-Peterburg: SPbGU; Nestor-Istoriia.

Simonenko, A. V., Lobai, B. I. 1991. *Sarmaty Severo-Zapadnogo Prichernomia v I v. n. e. (pogrebeniia znati u s. Porogi)*. Kiev: Naukova dumka.

Sorokina, N. P., Treister, M. Yu. 1983. Dve grupy bronzovykh zerkal iz sobraniia Gosudarstvennogo Istoricheskogo muzeia. *Sovetskaia arkheologiya*, 4, s. 142-154.

Treister, M. Yu. 2000. O yuvelirnykh izdeliiax iz Nogaichinskogo kurgana. *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 182-202.

Trufanov, A. A. 2009. Khronologiya mogilnikov Predgornogo Kryma 1 v. do n. e. — 3 v. n. e. *Stratum plus*, 4, s. 117-328.

Shkorpil, V. V. 1905. Otchet o raskopkakh v g. Kerchi v 1903 g. *Izvestiia imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 17, s. 42-72

Shkorpil, V. V. 1913. Otchet o raskopkakh v g. Kerchi i v st. Tamanskoi v 1910 g. *Izvestiia imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 47, s. 42-72.

Shchepinskii, A. O. 1977. Skarbi sarmatskoi znati. *Visnyk AN URSS*, 10, s. 75-76.

Shramko, B. A. 1962. *Drevnosti Severskogo Donsa*. Kharkov: KhGU.

Shchukin, M. B. 1989. Na zapadnykh granitsakh Sarmatii (nekotorye problemy i zadachi issledovaniia). In: Raev,

E. Velychko

COMPOSITE EARRINGS WITH AMPHORA-SHAPED PENDANTS FROM SARMATIAN SITES IN THE NORTH PONTIC REGION

The composite earrings from Sarmatian burials at the Nohaychik Barrow and Sokolova Mohyla, as well as similar adornments from the necropolises of Pantikapaion on Glinyshche and Mount Mithridates, and Olbia are analysed in the paper.

Most known examples of such earrings from the North Pontic region date to the 1st century AD. The only known exception is a pair of exquisite earrings with emeralds of the late 2nd—1st century BC from Nohaychik Barrow. The dating of this burial assemblage is still debated. According to Yuriy Zaitsev and Valentina Mordvintseva, it is dated to the first half of the 1st century BC. In contrast, Oleksandr Symonenko dated it to the second half of the 1st — early 2nd century AD.

In the 1st century AD earrings with amphora-shaped pendants and chains retained the elements that linked them to Hellenistic jewellery in general, and specifically to the Nogaychik earrings. The remake of design details of the Hellenistic adornments clearly demonstrates that «old» jewellery or its components have been known during Roman times. This is additionally evidenced by the prolongation of jewellery production based on older designs from the 2nd—1st century BC, albeit altered and reinterpreted. Such a feature may be explained by the persistence of certain types of Hellenistic jewellery in use during Roman times, catering to the aesthetic preferences of local elites who valued vivid ornamentation and expressive details. In this context, the significant number of late Hellenistic jewellery in the Nohaychik Barrow does not seem unusual if we accept the late dating proposed by Oleksandr Symonenko. Especially considering the impression that the Nohaychik jewellery set was carefully and tastefully selected by its owneress and highly valued, as confirmed by the traces of repair on the earrings.

It is undeniable that the earrings from the Nohaychik Barrow are imports and demonstrate certain features traditionally associated with jewellery from the Southeastern Mediterranean. The production of earrings of this pattern from burials of the 1st century AD can probably be attributed to the North Pontic region.

Keywords: jewellery art, Sarmatians, earrings, Hellenistic period, Roman period.

Отримано / Received: 19.10.2025

Прийнято після рецензування /

Accepted after review: 22.02.2026

Опубліковано / Published: 30.06.2026

ВЕЛИЧКО Євгенія, Національний музей історії України — філіал Скарбниці Національного музею історії України, Київ, Україна.

Evgeniya VELYCHKO, National Museum of the History of Ukraine — branch Treasury of the National Museum of the History of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-6701-1869,

e-mail: lerejena@gmail.com.

B. A. (red.). *Kochevniki evraziiskikh stepei i antichnyi mir (problemy kontaktov). Materialy 2-go arkheologicheskogo seminara*. Novocherkassk: Muzei donsokogo kazachestva, s. 31-56.

Andrási, J. 2008. *The Berthier-Delagarde Collection of Crimean Jewellery in the British Museum and Related Material*. London: The British Museum.

Bromberg, A. R. 1991. *Gold of Greece. Jewelry and Ornaments from the Benaki Museum*. Dallas: Dallas Museum of Art.

Deppert-Lippitz, B. 1985. *Griechischer Goldschmuck*. Mainz: Zabern.

Georgoula, E. (ed.). 1999. *Greek jewellery from Benaki Museum Collections*. Athens: ADAM.

Gorskaya, O. 2022. Replenishment of the Hermitage Collection at the End of the 19th Century on the Example of the Deal with Odessa Antique Dealer J. Lemmé in 1893. In: Queyrel, F., Boschung, D., Colonna, C., Mathieux, N. (eds.). *Collections et collectionneurs d'antiquités en Europe à la Belle Époque (1870—1914)*. Paris: Hermann Editeurs, p. 73-82.

Greifenhagen, A. 1970. *Schmuckarbeiten in Edelmetall. I: Fundgruppen*. Berlin: Gebr. Mann.

Hackens, T., Lévy, E. 1965. Trésor hellénistique trouvé à Délos en 1964. *Bulletin de correspondance hellénique*, 89, p. 503-566.

Higgins, R. A. 1980. *Greek and Roman Jewellery*. Los Angeles: University of California.

Hoffmann, H., Davidson, P. F. 1965. *Greek gold: jewelry from the age of Alexander*. Mainz: P. von Zabern.

Hoffmann, H., von Clear, V. 1968. *Antiker Gold- und Silberschmuck. Katalog mit Untersuchung der Objekte auf technischer Grundlage*. Mainz: P. von Zabern.

Jackson, M. M. 2006. *Hellenistic Gold Eros Jewellery: Technique, style and chronology*. Oxford.

Lungu, V., Covacef, Z., Chera, C. 2011. *Bijuterii antice din aur din colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța*. Constanța: Ex Ponto.

Lévy, E. 1968. Nouveaux bijoux à Délos. *Bulletin de correspondance hellénique*, 92, p. 523-539.

Marshall, F. H. 1911. *Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan and Roman, in the Department of Antiquities, British Museum*. London: The British Museum.

Mordvintseva, V. 2002. A pair of golden earrings from Ust'-Al'ma, Crimea. *Eurasia Antiqua*, 8, p. 347-352.

Oberländer-Târnoveanu, E., Pérez, A. C. (eds.). 2021. *Archaeological treasures of Romania: Dacian and roman roots*. Madrid: Arias Montano.

Pfrommer, M. 1990. *Untersuchungen zur Chronologie früh- und hochhellenistischen Goldschmucks*. Tübingen: Wasmuth.

Picón, C. A., Mertens, J. R., Herrmann, A. 1996. Recent Acquisitions: A Selection 1995—1996. *Bulletin of the Metropolitan Museum of Art*, 54, 2, p. 7-16.

Pirzio, L., Stefanelli, B. 1992. *L'Oro dei Romani. Gioielli di Età Imperiale*. Roma: L'Erma di Bretschneider.

Polit, B. 2022. *Jewellery of the barbarian societies from the Crimea in the Sarmatia Period. Earrings, Bracelets, Band and Finger Rings*. Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski.

Simonenko, A. V. 2008. Römische Importe in sarmatischen Denkmäler des nördlichen Schwarzmeergebietes. In: Simonenko, A. V., Marčenko, I. I., Limberis, N. Yu. *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban*. Archäologie in Eurasien, 25. Mainz: P. von Zabern, S. 3-264.

Tonkova, M. 2015. The jewellery of a wealthy Thracian woman from Anchialos and the fashion in Middle and Late Hellenistic jewellery. In: Raux, S., Bertrand, I., Feugère, M. (eds.). *Actualité de la recherche sur les mobiliers non céramiques de l'Antiquité et du haut Moyen Âge. Actes de la table ronde européenne instrumentum, 18—20 octobre 2012*. Lyon: Monique Mergoil Montagnac, p. 699-716.

Treister, M. Ju. 1997. Concerning the Jewellery items from the Burial Mound at Nogaichik. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 4 (2), p. 122-157.

Ščepinskij, A. A. 1994. Über die Aristokratie der Sarmaten im nördlichen Schwarzmeergebiet. *Zeitschrift für Archeologie*, 2, S. 87-106

Walker, S., Higgs, P. (eds.). 2001. *Cleopatra of Egypt: from History to Myth*. Princeton: Princeton University.

L. Grumeza, D. Spânu

A SET OF MINIATURE MUGS FROM POIENEȘTI (ROMANIA): ATYPICAL DEPOSITION IN THE PERIPHERY OF A 2nd—3rd CENTURY AD NECROPOLIS

At the Roman-period site of Poienești-Măgură (Vaslui County, Romania), an unusual ceramic deposit (pit 1759a) was found, consisting of five small mugs. Unlike typical funerary contexts, this deposit — located at the southern boundary of the Poienești-Vârteșcoiu necropolis — lacks human remains, suggesting a non-funerary yet deliberate function. The vessels, carefully arranged and technologically refined, reflect influences from Greco-Roman and «barbarian» traditions, and may represent votive or foundation offerings marking the sacral limits of the cemetery. A second nearby pit (1759b), containing handmade pottery, further supports the hypothesis of intentional ritual deposition. Comparative evidence from Dacian, Sarmatian, and Roman provincial contexts suggests that these features exemplify cultural hybridity and religious transformation in frontier zones, where cosmopolitan models were reinterpreted within local symbolic frameworks.

Keyword: *Poienești-Măgură necropolis, Poienești-Vârteșcoiu culture, miniature mugs, ritual deposition, East-Carpathians.*

Pit 1759a at Poienești: an analysis of the archaeological context. Among the Roman-period discoveries yet to be published at the Poienești-Măgură site (Vaslui County, Romania) is a non-funerary deposit comprising five small mugs. This assemblage is located at the southern periphery of the Poienești necropolis, which dates to the 2nd—3rd centuries AD (fig. 1)¹. As will

1. The necropolis is part of the «Poienești—Vârteșcoiu» group. This name refers to a regional group of burial places discovered between the Carpathian Mountains and the Prut river and framed in the 2nd—3rd centuries AD (a synthetic approach in: Spânu 2019,

be demonstrated in the following sections, there are notable and surprising connections between this deposit and the necropolis itself.

Feature 1759a—b (fig. 2) was discovered on the 14th of August 1999 during systematic excavations led by Mircea Babeș at the south-eastern extremity of the site (section 99, square 10). In this area, the stratigraphy is not particularly expressive. The topsoil is overlaid by an agricultural layer (ranging from 0.25/0.30 to 0.50/0.60 m) comprising materials from the 2nd—4th centuries AD (Poienești—Vârteșcoiu and Sântana de Mureș—Chernyakhiv cultures). However, at the base of this layer, materials from the Eneolithic (Cucuteni culture) and Late Bronze Age (Noua culture) have also been identified. Unlike the central areas of the site, where stratigraphy is clearly expressed, the south-eastern boundary section did not reveal any distinguishable layers.

The discovery was made on a slope of the site, where a combination of natural processes and human activity has gradually eroded the archaeological remains. Mechanized ploughing has affected the soil to a depth of ca. 0.25/0.30 m, leading to the dispersal of numerous ceramic fragments. After the removal of the topsoil, various assemblages of pottery, animal bone, and stone were identified at depths between 0.25 and 0.45 m. A thorough examination revealed that the material in question does not originate from the ancient

p. 93—96, 110—112, with a repertoire of discoveries on p. 167—170). The settlements synchronous to these burial places can be integrated into the same group. In Romanian historiography, these discoveries have been attributed either to the «Carp» (e. g. Bichir 1973) or to the «Free Dacians» (e. g. Ioniță 1982). A critique of these ethnic determinations in Spânu 2019, p. 27—28, 99—100, 115—116.

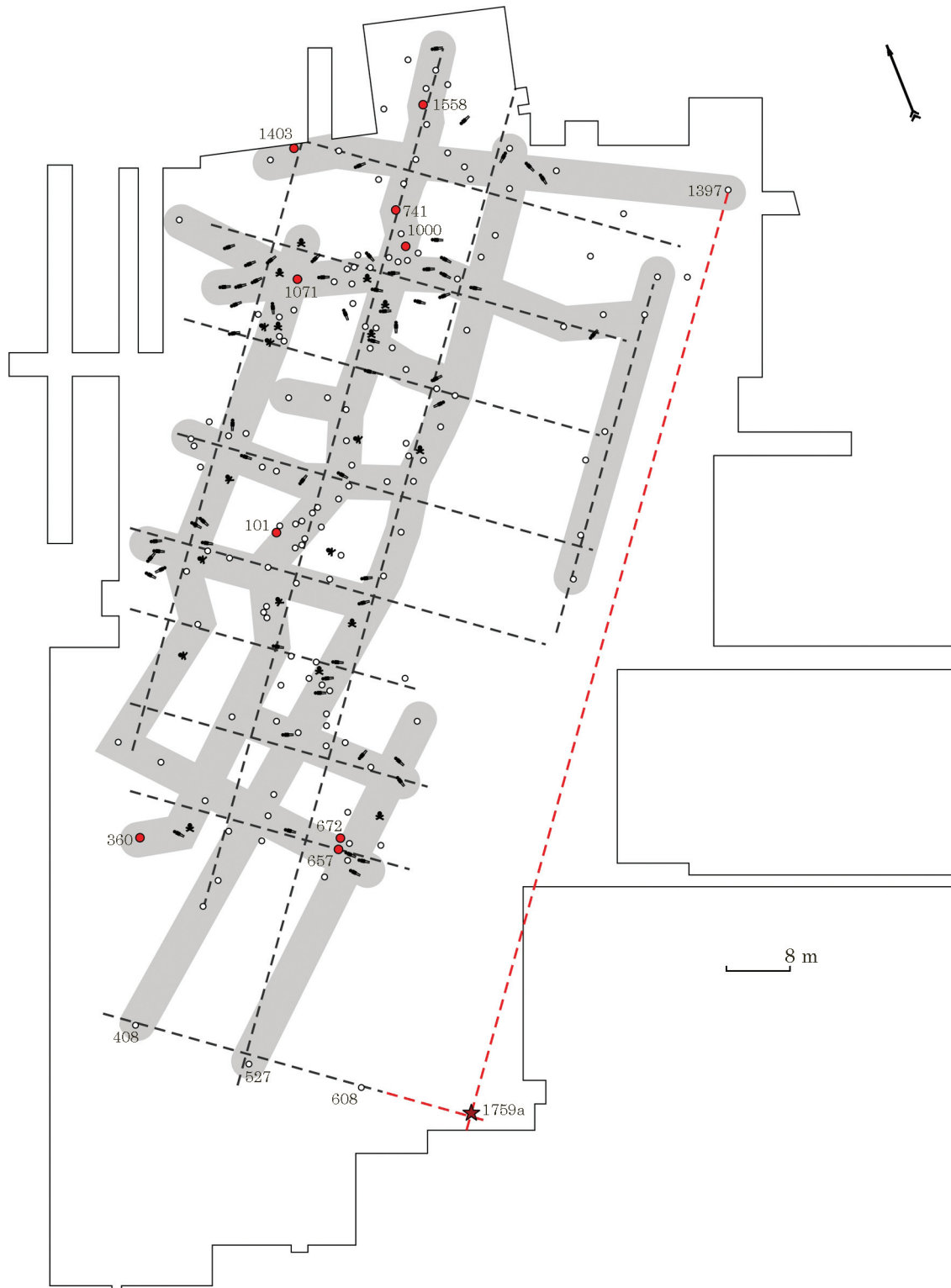

Fig. 1. Layout of the 2nd–3rd century necropolis at Poieniști and distribution of small cups in the grave (circle) and in pit 1759a (star). Necropolis plot after Spânu 2019

Рис. 1. План некрополя II–III ст. н. е. у Поєнешть і розподіл малих куклів в могилі (коло) та в ямі 1759а (зірка). План некрополя за Spânu 2019

occupation surface. The predominant materials identified (1759a and 1759b) correspond to the lowermost strata of the fills of pits that were excavated into the ancient topsoil. The level from which pits 1759a and 1759b were excavated, along with the upper parts of their fills, has been

destroyed by modern agricultural works. The two pits were not dug down to sterile soil (fig. 2). However, no tangible evidence of a dwelling structure was found, only a few stones dislodged by ploughing were identified in the agricultural layer.

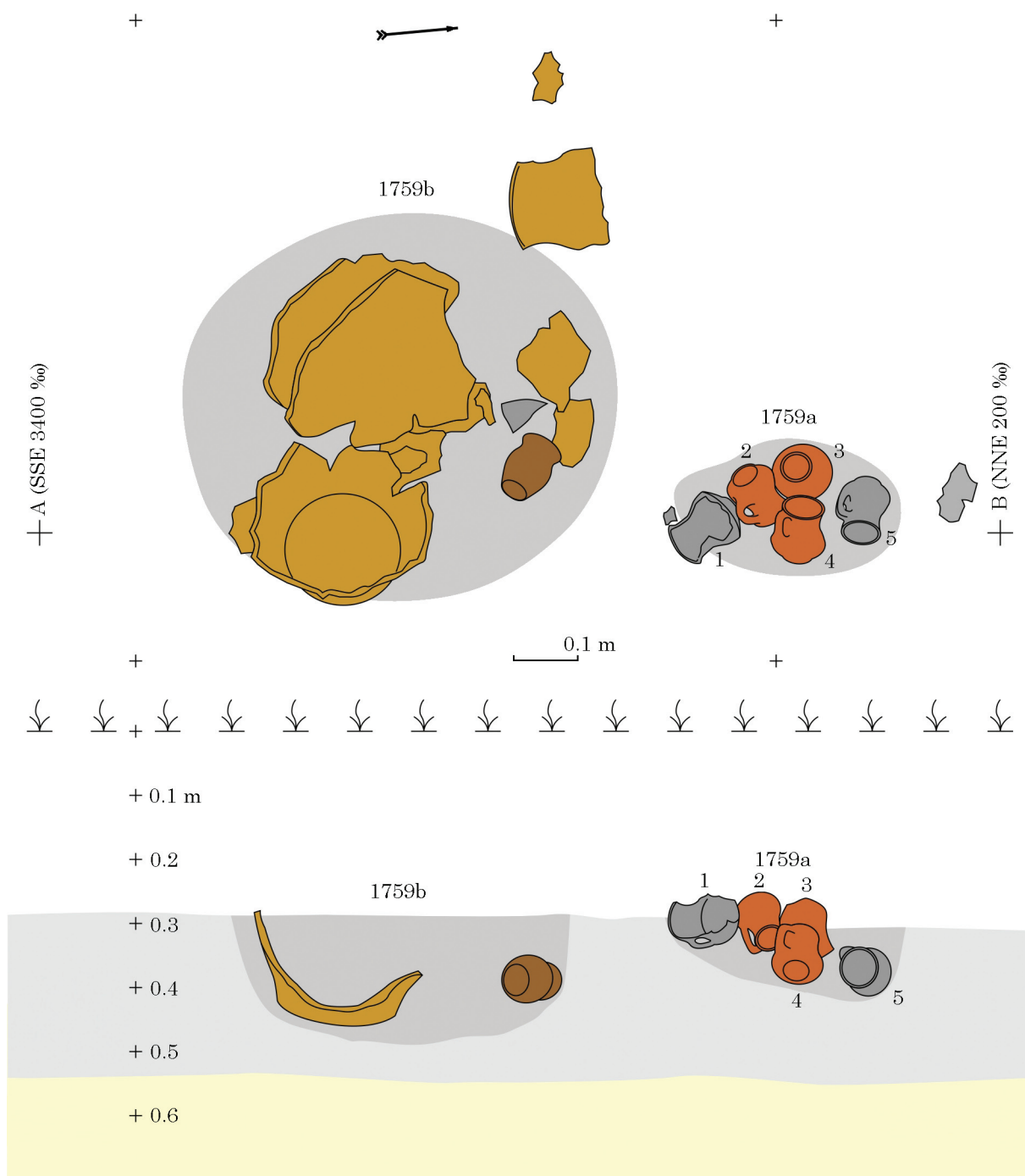

Fig. 2. Pits 1759a and 1759b. Processing of terrain surveys: Daniel Spânu (august 1999)
Рис. 2. Ями 1759a та 1759b. Обробка топографічних даних Daniel Spânu (серпень 1999)

The inventory of the feature 1759a consists of five mugs. Upon dismantling the structure, it was observed that the vessels were positioned on a thin brown-black layer (the base of the pit fill). A brown-black stain was also defined in feature 1759b, which was found to be an oval pit containing pottery sherds. Consequently, the materials in clusters 1759a and 1759b are the inventories of two distinct pits and form primary archaeological complexes features. The material located outside of clusters 1759a and 1759b (previously designated «groups 1759c—h» in the initial docu-

mentation) was identified as secondary fill in the culture layer and appears to have been randomly dispersed by ploughing.

The five mugs from pit 1759a (figs. 2 and 3) were placed with relative care, one next to the other, at the bottom of the pit. Their deposition was therefore deliberate. The red vessels (nos. 2—4) were deposited centrally, and the two grey mugs were placed sideways: one to the south (no. 1), and the other to the north (no. 5). The mugs were not found in an upright (normal) position. The second and third ones were inverted. Vessel no. 4

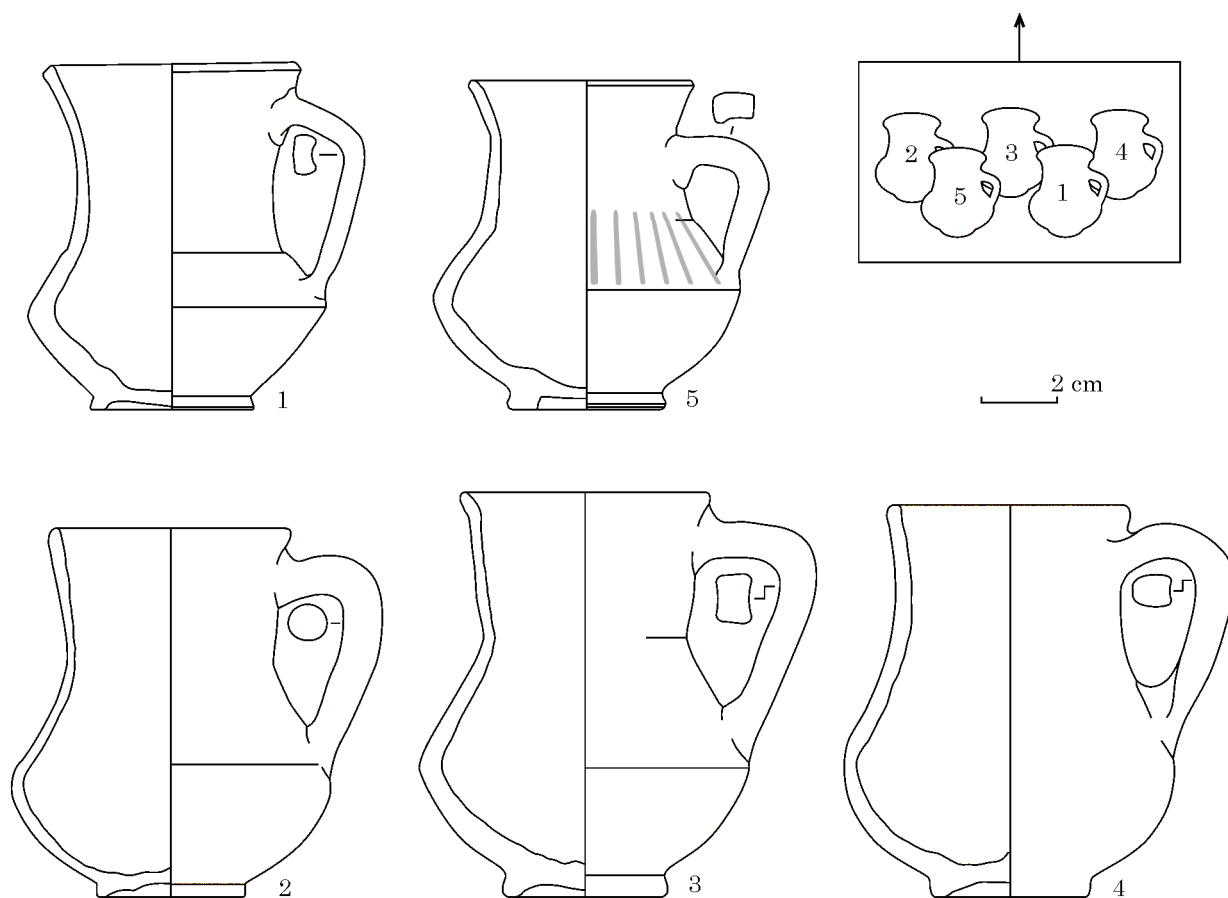

Fig. 3. Mugs from 1759a (photo Daniel Spânu, may 2025; digital processing of drawings made by Cristina Georgescu, february 2000)

Рис. 3. Кухлі з 1759а (фото Daniel Spânu, травень 2025; цифрова обробка малюнків виконана Cristina Georgescu, лютий 2000)

was discovered on the barrel, with the mouth to the west and partially overlapped by nos. 2 and 3. Mug no. 1 was found oriented with its mouth facing southeast and showed signs of partial damage caused by ploughing. Mug no. 5 was lying in a prone position, with the mouth oriented toward the east. Mug no. 1 was buried at the shallowest depth, at approximately 0.32 m, while no. 5 was at the greatest depth, at 0.43 m². The bottom of the pit was not horizontal. A clean yellow soil was observed inside the mugs. No inhumed or incinerated human bones were identified; therefore, a funerary character of the deposition is not explicit and can be excluded. Following their discovery, the mugs were restored in the Ceramic Conservation and Restoration Laboratory of the Institute of Archaeology in Bucharest and drawn by restorer Cristina Georgescu.

The outline of pit 1759b could be clearly delineated on the 0.32 m excavation level. In this instance, the fill of the pit (a blackish-brown soil) could be distinguished from the yellowish-brown cultural layer. The pit is oval in shape (diameters: 60—68 cm). Its maximum depth is 0.50 m. In the centre of the pit and in the south-eastern part, fragments of a handmade pot made of reddish coarse fabric were identified. The walls of this pot have collapsed over an area of 50 cm and lie at the bottom of the pit, at depths between 0.41 and 0.50 m. Significant parts of the large pot (especially fragments of the neck and rim) were displaced by ploughing to the west, beyond the limits of the pit. Also recovered in this area were a base fragment of a smaller hand-made vessel, made from reddish-brown fabric, and a wall fragment of a wheel-thrown vessel made from greyish fabric. In the northeast part of the feature, a complete, hand-made jug was found lying on its side. It was made of thick, coarse, greyish-brown fabric, and was oriented with its mouth facing west.

In the cultural layer surrounding the two pits (1759a—b), numerous animal bones³, ceramic fragments from hand-made vessels, a fragment of slag and heavily oxidised fragments from a small knife were identified. Despite meticulous observation, it was not impossible to achieve stratigraphic separation between the material dislodged by the modern plough and the material abandoned in the cultural layer during pre-modern times⁴.

Technical description of the mugs.

1. Wheel-thrown mug, fired in a reducing atmosphere; parts of the neck and belly were disturbed

2. All depths are measured from the contemporary occupation surface.

3. A pig mandible, a canine mandible oriented towards the north, a bovid clavicle, other smaller animal bones (preliminary determinations by Mircea Babeş).

4. With the exception of the hand-made cup (fig. 4: 6), all the materials from the stratum and from pit 1759b are preserved in the Ştefan cel Mare History Museum in Vaslui.

by ploughing; the mug has a faceted handle with a square cross-section; height: 9.2 cm; maximum diameter: 7.9 cm; rim diameter: 6.8 cm; fig. 3: 1.

2. Wheel-thrown mug, oxidizing firing; red slip on the exterior; handle with a rounded cross-section; height: 9.76 cm; maximum diameter: 8.4 cm; rim diameter: 6.4 cm; fig. 3: 2.

3. Wheel-thrown mug, oxidizing firing; red slip on the exterior; faceted handle with a square cross-section; height: 10.7 cm; maximum diameter: 8.7 cm; rim diameter: 6.6 cm; fig. 3: 3.

4. Wheel-thrown mug, oxidizing firing; red slip on the exterior; faceted handle with a square cross-section; height: 10.7 cm; maximum diameter: 8.7 cm; rim diameter: 6.4 cm; fig. 3: 4.

5. Wheel-thrown mug, fired in a reducing atmosphere; traces of burnishing on the belly; faceted handle with a square cross-section; height: 10.4 cm; maximum diameter: 8.1 cm; rim diameter: 5.9 cm; fig. 3: 5.

The importance of mugs deposit in the context of the Poienesti remains. The Poienesti-Măgură site has received significant attention in the literature east of the Carpathians due to the presence of two major and distinct archaeological assemblages. The first is the necropolis of the Poienesti-Vârteşcoiu type, dating from the 2nd—3rd centuries AD. The second assemblage is the settlement attributed to the Sântana de Mureş—Chernyakhiv culture, dating from the 3rd—4th centuries. The order in which the two communities emerged has been a subject of historiographical debate⁵, and has only been recently clarified in the literature (Babeş et al. 1980; Babeş 2000, p. 340; Spânu 2012, p. 176—180; Spânu et al. 2019, p. 38—41, fig. 8). Furthermore, the hypothesis of Sarmatian funerary practices — specifically, the intentional modification of the crania (Morintz 1959, p. 465, 468; 1961, p. 411; Nestor 1960, p. 678—679) — was ultimately refuted (Ignat 1999, p. 20). Interpreted with bias as evidence of the continuity of the autochthonous population (Vulpe 1953, p. 498, 501—505; Ioniţă 1982, p. 68; Ioniţă 2001, p. 428—430), the necropolis dated to the 2nd—3rd centuries reveals a series of funerary rituals that reflect the influence of rural Roman provincial culture beyond the Empire's military frontiers (Spânu 2019, p. 90—93).

In this regard, several elements are particularly revealing: age-differentiated burial practices (such as the inhumation of children and incineration of adults), the organization of the necropolis into family plots arranged along a relatively regular rectangular grid, and the distinct funerary representation of both the child and the family unit. None of these characteristics have

5. Vulpe 1953 dated the necropolis after the settlement; cf. Morintz 1959, p. 468; 1961, p. 411; Mitrea 1960, p. 639; Nestor 1960, p. 678; Bichir 1961, p. 263—271; 1973, p. 38—42; 1984, p. 198—200; Ioniţă 1982, p. 64—69.

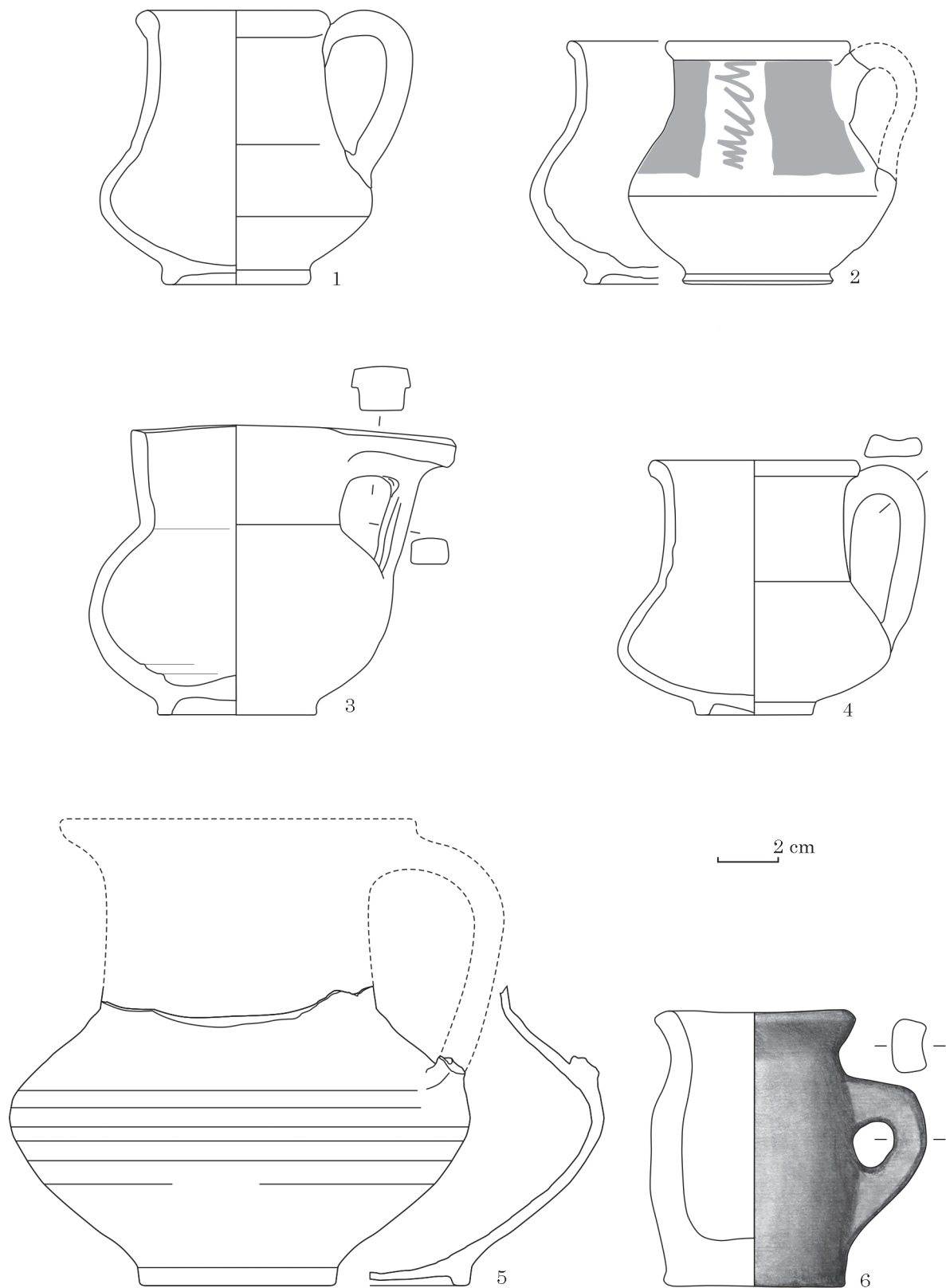

Fig. 4. Small cups from Poieniști: 1–5 — cups from the graves 101, 657, 672, 1403, and 1558; 6 — cup from pit 1759b. 1, 3, 4 — oxidized fired cups, wheel-made; 2, 5 — reduced fired cups, wheel-made; 6 — cup made of brown-gray clay, hand-made (drawings: 1–5 — after the originals by Daniel Spânu; 6 — by Cristina Georgescu)

Рис. 4. Маленькі кувлі з Поенешть: 1–5 — кувлі з могил 101, 657, 672, 1403 та 1558; 6 — кувль з ями 1759b. 1, 3–4 — кружалні, з покращеним випалом; 2, 5 — кружалні, з повільним випалом; 6 — ліпний, сіро глиняний (малюнки: 1–5 — Daniel Spânu з оригіналу; 6 — Cristina Georgescu)

precedents in local cultural traditions prior to the Roman conquest of Dacia (before 106 AD). They should be understood as expressions of a radical transformation in funerary practices in the East-Carpathian *Barbaricum*, shaped by the influence of Roman provincial traditions (Spânu 2012, p. 178—185; 2019, p. 92).

In this context, it is not surprising that numerous Roman imports can be identified in the funerary inventories from the 2nd—3rd centuries AD necropolis. Despite the emphasis placed on the cosmopolitan character of the rituals at Poienestî (Spânu 2019, p. 90—93), there are certain lines of research that remain to be fully explored. The discourse surrounding the mugs from pit 1759a and their analogies in the same necropolis and beyond presents a valuable opportunity for further insights and research perspectives.

Analogies in the necropolis at Poienestî. As demonstrated in fig. 4, small cups of a comparable shape to those found in pit 1759a were also identified in graves 101, 657, 672, 1403 and 1558. It can be proposed that they are related to the destroyed or lost mugs from graves 360, 741, 1000 and 1071. The artefacts from graves 657 and 1558 exhibit a greyish slip, while those from graves 101, 672, and 1403 display a red one and evidence of polishing. The small cups were not employed as urns, but rather as secondary «offering vessels». The mugs from graves 657, 672, 741 and 1403 were found inside the urns above the cremated bones. The larger mug from grave 1558 (fig. 4: 5) was used to cover the urn (thus acting as a lid).

The burial ritual involved the depositing of a single cup in the grave. The mugs found in urn cremation graves at Poienestî attributable to adults are exclusively of a funeral purpose. It is noteworthy that such mugs are never found in the burial graves of prematurely deceased individuals, particularly children and adolescents. The relatively limited number of mugs in the collection does not permit a clear correlation between their ritual burial and the gender of the deceased. As established by the anthropologists Nicolae Mirițoiu and Mihaela Culea (cf. Spânu 2019, p. 145—163), features 101 and 657 are male, while 360 and 1558 are female. The gender of the deceased in graves 672 and 1403 remains undetermined.

The chronological framework. The chronological framing of pit 1759a is determined by the analogies with the mugs from graves 657 and 1403 (figs. 4: 2 and 4). Grave 657 contains a strongly profiled fibula (fig. 5, above), while 1403 — a fibula with enamel inlaid alveoli (fig. 5, bottom).

Technically, the strongly profiled fibulae from Poienestî match to the Jobst 5 / Almgren 74—84 type (with a spring developed from the bow)⁶. The

6. For this typological group see: Jobst 1975, p. 40—41; cf. Gabler 1981, p. 328—329, fig. 40: 5; Dąbrowska

majority of Jobst 5 variants were widely used during the B2a—B2b periods. In terms of absolute chronology, their employment predates and overlaps with the Marcomanic Wars. Subsequently, their production ceased, their use declined and they fell out of favour. Therefore, grave 657 can be dated to the early phase of the Poienestî necropolis.

The fibula from grave 1403 consists of a conical plate surrounded by six discoidal niches with polychrome enamel. A product of provincial workshops, this shape corresponds to the Riha 7.11.2 type and has numerous analogies in western and Danubian Roman provinces, as well as in Sarmatian finds from Hungary or in Slovakia⁷. Specimens of this type are dated to a wide range, i. e. between the middle of the 1st and early 3rd century AD (Riha 1994, p. 159—160; cf. Leifeld 2007, p. 243)⁸. However, the majority of such fibulae found north of the Black Sea are dated in the late phase of this timeframe (late 2nd — early 3rd century; Hellström 2018, p. 123; Variante VII.4h). A close analogy for the 1403 (grave) — fibula is provided by a specimen from Kaiseraugst, dated to the latter half of the 2nd century and the beginning of the following one (Riha 1979, p. 43, p. 186—187). From this perspective, the fibula from grave 1403 can be regarded as one of the later chronological marker of the Poienestî necropolis.

The graves cited indicate that the use of small cups in funerary rituals persisted throughout the entire period of the Poienestî necropolis. Simultaneously, the import of provincial fibulae can be chronologically aligned with the appearance of polished miniature mugs.

The spatial correlation with the necropolis. Spatial analysis of the 2nd—3rd century necropolis at Poienestî has revealed a possible rectangular grid underlying the distribution of grave groups (Spânu 2012, p. 178—179, fig. 12; Spânu 2019, p. 83—89, fig. 32). Can the position of pit 1759a be correlated with this spatial organization? Notably, pit 1759a is located at a considerable distance — approximately 14 m — from the nearest grave at the southern end of the necropolis. However, it is important to note that pit 1759a appears to be collinear with the southernmost row of graves, suggesting a possible adherence to the broader spatial logic of the necropolis despite its relative isolation. Furthermore, it is evident that pit 1759a and three of the graves (408, 527 and 608) are situated at a comparable distance from one another (see fig. 1). The 1759a feature and the easternmost grave of the necropolis (1397, lo-

1994, p. 29. The chronological framing proposed by Bichir 1973, p. 100 for the «Carpic-type» fibulae is inaccurate.

7. For this typological group see: Selye 1939, pl. XX: 4, 9; Patek 1942, p. 122; Kolnik 1965, p. 185, fig. 2.

8. Ettlinger 1973, p. 130 accepts a dating of the Swiss items in the early to mid 2nd century AD; cf. Cociș 2004, p. 123.

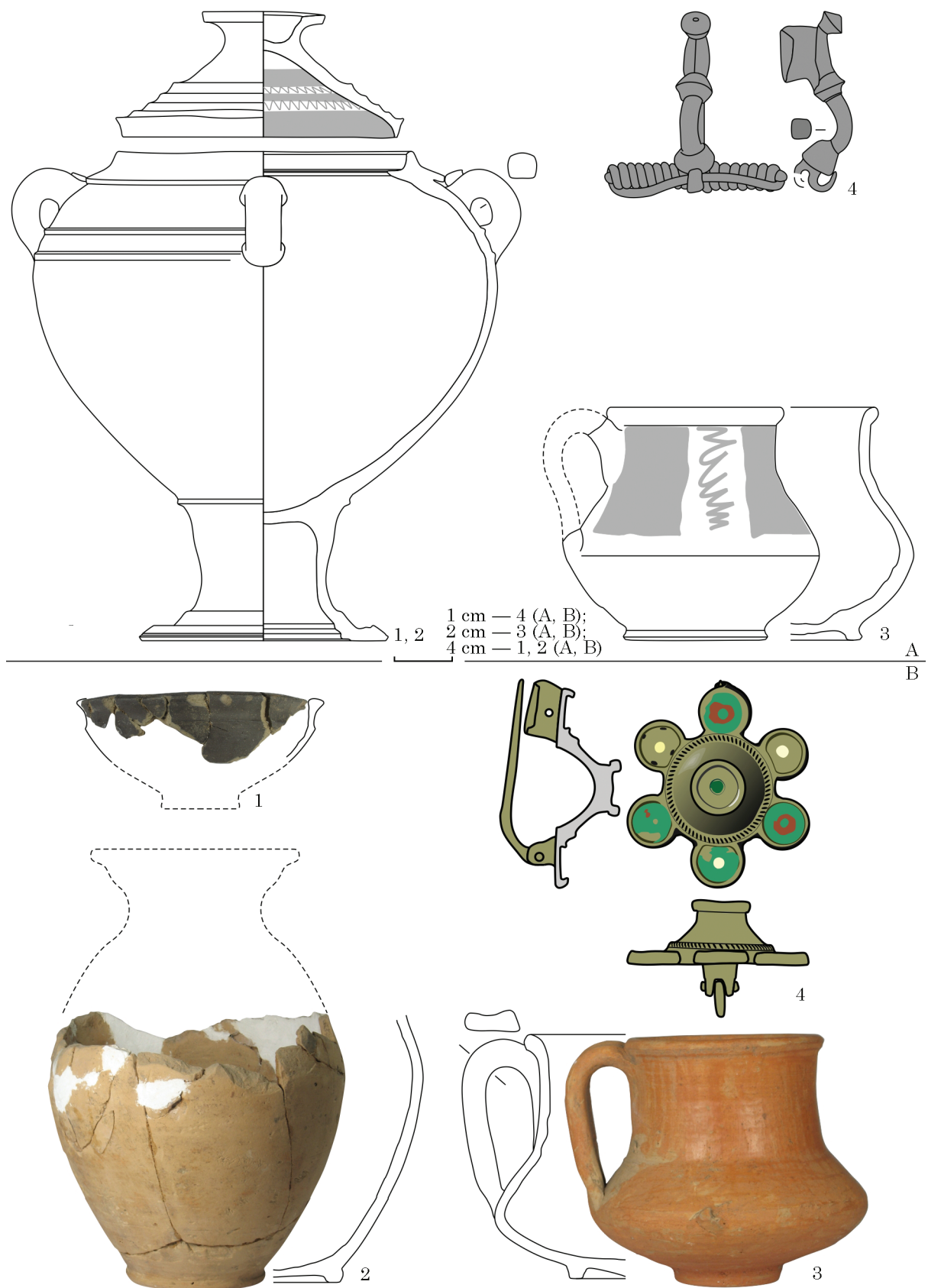

Fig. 5. Inventories of graves 657 (A) and 1403 (B) from Poienestî. Drawings and photos: Daniel Spânu
Рис. 5. Начиння могил 657 (A) та 1403 (B) з Поенешть. Малюнки і фото Daniel Spânu

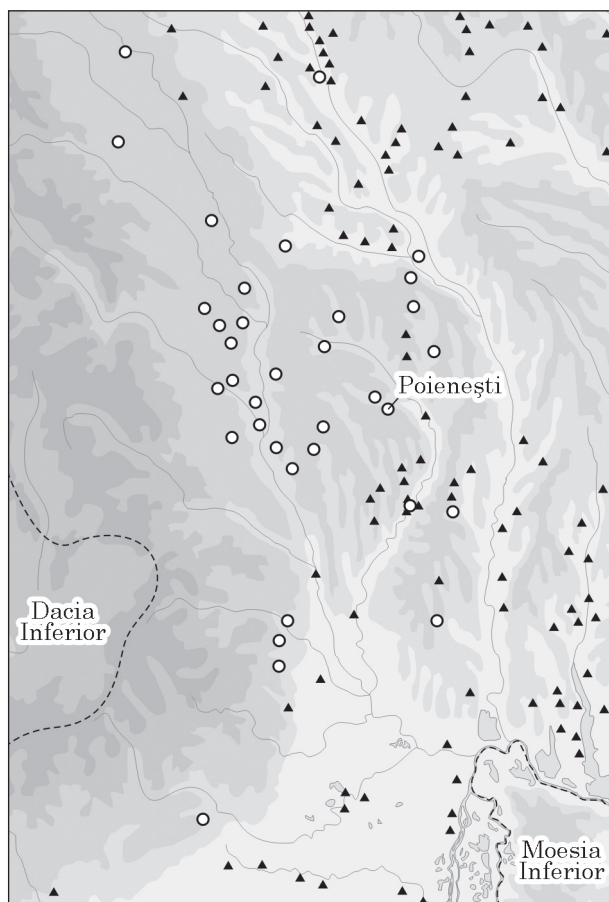

Fig. 6. The East Carpathian area in the 2nd–3rd centuries AD. Circles — Poienesti-Vârtescoiu type necropolises; triangles — Sarmatian burials (graphics: Daniel Spânu)

Рис. 6. Східно-карпатський регіон у II—III ст. н. е. Коло — некрополі типу Поенешть-Виртешкої; трикутники — сарматські поховання (малюнок Daniel Spânu)

cated in the northeast of the area surveyed) form an axis parallel to the main axes of the necropolis (see fig. 1). The two axes (1397–1759a and 408–1759a) are found to be relatively perpendicular to each other. It is implausible that these spatial relationships are merely coincidental.

Consequently, the location of pit 1759a does not appear to be coincidental and can be correlated with the rectangular layout of the necropolis. The question of whether the deposition in pit 1759a was related to the procedures and plotting of the cemetery's layout in the 2nd–3rd centuries is a subject that may be raised. If this hypothesis is valid, the deposit of mugs could be interpreted as a founding offering for the Poienesti necropolis. This hypothesis is not contradicted by the possibility of dating the small mugs to the early phase of the necropolis, as suggested by the inventory of grave 657.

The impact of a cosmopolitan model: vessel analogies in neighbouring environments. The miniature mugs from pit 1759a follow the long-standing tradition of Greek oenochoe vessels

(Richter, Milne 1935, p. 18–19; Schiering 1983, p. 146, 152–153; Clarc et al. 2002, p. 118–119). This tradition was perpetuated in the Roman world in both ceramic and toreutic production⁹. Determining the precise origin of the Poienesti mugs would require a more extensive investigation than can be provided in this contribution. However, it is important to emphasise certain specific characteristics: the quality of the fabric, the accuracy of the modelling, the surface treatment, and the high-quality firing (whether oxidising or reducing) are indicative of specialised manufacture. A number of suggestive factors may be invoked to assist in the unravelling of the provenance of these mugs.

In the inventory of the potter's kiln investigated at Poienesti in the years 1989–1992¹⁰, no replicas of similar mugs were identified. At the present stage of research one can only question whether this absence is due to a hypothetical but possible chronological gap. On the other hand, the handworked mug discovered in pit 1759b (fig. 4: 6) could illustrate autochthonous replicas. Its rudimentary appearance suggests that it is a product of local household pottery (it is implausible that this mug was produced by a specialist potter). Despite the absence of explicit imitation, the handmade mug from pit 1759b (fig. 4: 6) exhibits a substantial similarity in size and capacity to the mugs from pit 1759a (fig. 3). Their burial in very close pits (fig. 2) is likely not an incidental occurrence. In any case, the vessel from pit 1759b reflects the influence of cosmopolitan provincial and Pontic (?) environments in *Barbaricum*.

In the area of the Poienesti–Vârtescoiu group (fig. 6), with the exception of the few graves from Poienesti mentioned above and a grave from Pădureni (Bichir 1973, 343, pl. CXXVII: 4, grave 34), small mugs are more frequently found in settlements (especially at Poiana-Dulcești, but also at Țifești and Butnărești; Bichir 1973, p. 82–84, type d, p. 339–348, pl. CXXIII–CXXXII; cf. Ioniță 1982, fig. 25: 1–8).

The dimensions and the particular context of the two shortest vessels from the pottery centre of Butnărești have not been sufficiently analysed in the literature (Bichir 1973, 345, pl. CXXIX: 1, 2). The mugs from the Pruteni pottery centre (Vornic et al. 2007, p. 101, type 1, fig. 10: 8; 36: 18; 66: 6; 71: 3; 74: 4) cannot be considered close formal analogies for the specimens from pit 1759a, as they are significantly larger (with belly diameters exceeding 10–12 cm). The relatively small number of miniature mugs, along with the high quality of their craftsmanship, casts a particular

9. For example in the toreutics of the Republican era: Boube 1991 (especially Ornavasso, Kjaerumgard, and Kelheim mug types).

10. Mircea Babeș excavations; study in progress; unpublished material at the Vaslui Museum. The inventory of another kiln also discovered at Poienesti (Bichir 1973, p. 58; Comșa 1985) has been lost.

light on the question of their provenance. If they were produced in provincial workshops, these miniature mugs could be interpreted as Roman imports into the Poieniști-Vârteșcoiu cultural group. However, if it could be demonstrated that they were made in East-Carpathian pottery centres, this would provide compelling evidence for the transmission of Roman pottery technology into the *Barbaricum*.

In the present-day territory of Romania, mugs similar to those in pit 1759a have been found in contexts traditionally attributed to the Dacian and Sarmatian culture. Miniature forms not very different from a typological point of view come from terrace V at Grădiștea de Munte (Hunedoara County). Here, in a dwelling, a wooden medical kit was discovered, containing a pair of bronze tweezers (*vulsella*), a scalpel (*scalpellus*), a volcanic plate of Mediterranean origin and five small vessels (fig. 7: 1, 2)¹¹. Closely related forms have also been identified in other Dacian settlements, such as Piscul Crăsani or Tinosul, and are interpreted as «ritual vessels», «toys» or «jars» for storing substances used in medicine¹².

The kit from Grădiștea de Munte and the analogies in the Dacian environment have been dated to the late 1st century — early 2nd century AD (Daicoviciu et al. 1957, p. 262; Rustoiu 2019, p. 133). The question arises as to whether this kit could be regarded as an indicator of direct Roman presence at Grădiștea de Munte in the context of the military conquest of Dacia. Given that the medical utensils, the box in which they were stored, and the volcanic stone are all imported objects in the Dacian context of the Orăștiei Mountains, it is plausible that the five miniature vessels — possibly associated with the storage of medicinal products — were also of Greco-Roman origin.

Small-sized cups (measuring between 8 and 10 cm in height) are frequently found in Sarmatian graves across the East-Carpathian region. These vessels represent a recurrent element of funerary practice and serve as cultural markers of nomadic ritual traditions. The most numerous and typologically diverse examples are those fired in a reductive atmosphere. Comparable ceramic series to the grey vessels uncovered in pit 1759a

originate from the Sarmatian necropolises at Livieni-Lutărie and Vlăsinești—Iazul Nou (Botoșani County; fig. 7: 6—11). Both necropolises are dated to the period between the 2nd century and the first half of the 3rd century AD (Diaconescu 2013, p. 9; Ciucălău 2018, p. 18—19). The custom of depositing small cups in Sarmatian burials can be traced further eastward, throughout the North Pontic region, reaching as far as the Kuban area¹³.

On the other hand, mugs made of fine fabric, fired in an oxidizing environment and coated with slip, are attested much less frequently. A nearly identical parallel to the red vessels from feature 1759a comes from the Sarmatian grave at Chiscani-sat (Brăila County; Oța, Sîrbu 2009, p. 119, fig. 2: 5). This jar (fig. 7: 3), made of red fabric, measures 9.7 cm in height¹⁴ — comparable in size to the specimens from Poieniști. The partially recovered funerary inventory from Chiscani (fig. 6: 3—5) included, in addition to the vessel, a mirror-pendant, an earring, and a fibula with headknob, external chord and vertical catchplate (*Fibel mit hohem Nadelhalter* / Almgren Group VII, Series I). This assemblage dates to the second half of the 2nd century — first half of the 3rd century AD, corresponding to the late C1a — early C1b phase (Bârcă 2022, p. 149; cf. Cociș, Bârcă 2020, p. 148; Bârcă, Cociș 2022, p. 254, fig. 3: 11; Bârcă, Cociș 2023, p. 36, 44, fig. 3: 11).

Vitalie Bârcă's assertion that similar vessels, both oxidising and reductive, cannot be attributed exclusively to a specific ethnic tradition is well-founded. Instead, these vessels are more likely to be attributed to a blend of cultural influences. The quality of the fabric and the painting of the Chiscani mug indicate that its production was either the result of a «barbarian» craftsman operating in contact with the Roman environment of the Lower Danube, or a craftsman of Roman origin who was active in the area of interaction on the *limes*, where trade between the Romans and the non-Romans was frequent (Bârcă 2022, p. 149). Moreover, the fluidity of the *limes* and the circulation of provincial ceramic forms in the East-Carpathian area are also indicated by other Roman varieties, such as slender pots with or without handles (Spânu 2020, p. 101—104, fig. 24).

11. Daicoviciu et al. 1957, p. 260, fig. 2; see more recently Rustoiu 2019, p. 133.

12. Vulpe, Vulpe 1924, p. 206—207, fig. 36, with the observation: «Il est difficile de trouver l'emploi de ces miniatures. M. Andricșescu en étudiant celles de Piscul-Crăsani paraît donner à ces vases un caractère rituel en rapport avec les tombes et d'un autre côté entrevoyait la possibilité de les considérer comme des jouets. La première hypothèse nous paraît plus certaine. En effet, presque toujours ces miniatures se trouvent ou auprès ou dans les tombes. Peut-être remplaçaient-elles, en les imitant, — pour les gens pauvres qui trouvaient ainsi le moyen de contenter les exigences rituelles — les urnes funéraires ou les autres vases sacrés». Cf. Daicoviciu et al. 1957, p. 261.

13. E. g. Simonenko et al. 2008, p. 373—374, cat. nr. 179, pl. 187: 8 (necropolis from «Starokorsunskoe-settlement 3», grave 470) and cat. nr. 186, pl. 194: 6 (necropolis from «Elizavetskoe-settlement 2», grave 11).

14. This grave was recently reanalyzed by V. Bârcă; the author described the vessel as: «small, wheel-thrown cup found in feet area. Its body is biconical, lip has rounded and slightly everted edge, vertical and cylindrical neck, well-marked shoulders and ring foot. The cup is of fine, yellowish-orange fabric with orange-red slip; H: 9.7 cm; Dr: 6.7 cm, Db: 5.7 cm» (Bârcă 2022, p. 140).

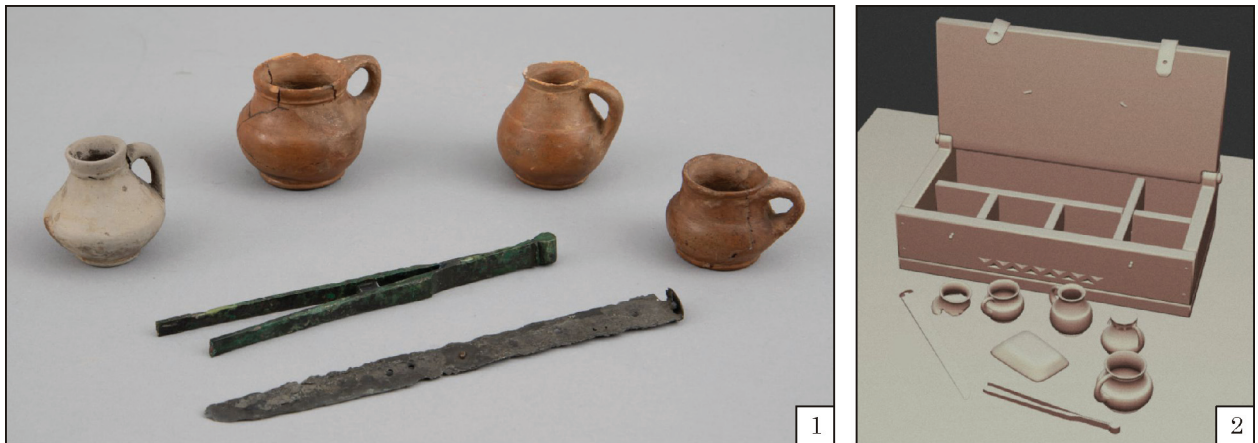

Fig. 7. Analogies: 1, 2 — medical kit from Sarmizegetusa-Regia; 3—5 — Chiscani-village; 6, 7 — Liveni-Lutărie; 8—11 — Vlăsinești-Iazul Nou (1, 2 — <https://dacians.romaniadevis.ro/blog/37>; 3—5 — Oța, Sîrbu 2009; Bărcă 2022; 8—11 — Botoșani County Museum, photos and drawings: Lavinia Grumeza)

Рис. 7. Аналогії: 1, 2 — медичний набір з Сармізегетузи-Регії; 3—5 — Кицкань; 6, 7 — Лівень-Лутеріє; 8—11 — Влєсінешть-Язул Ной (1, 2 — <https://dacians.romaniadevis.ro/blog/37>; 3—5 — Оța, Сірбу 2009; Бăрцă 2022; 8—11 — Botoșani County Museum, photos and drawings: Lavinia Grumeza)

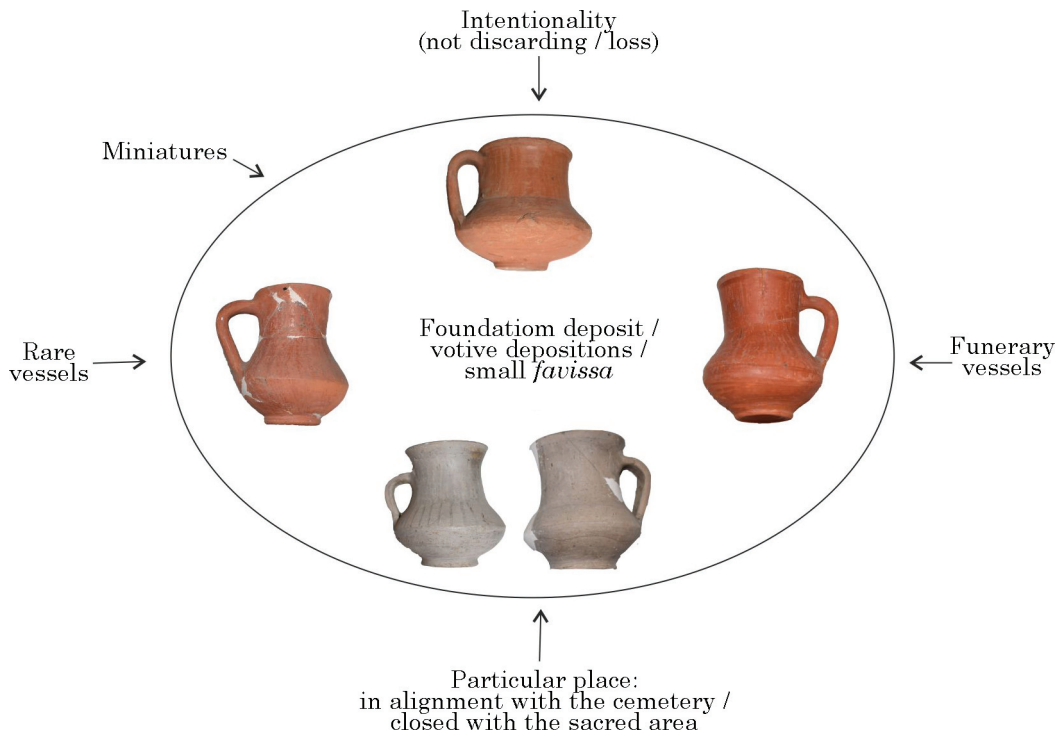

Fig. 8. Possible interpretations of the functionality of pit 1759a

Рис. 8. Вірогідна інтерпретація функціонування ями 1759а

Miniature vessels are not an unusual feature in Roman provincial funerary practices, and they are frequently found in children's graves. For instance, at Viminacium (Moesia Superior), small jugs characteristic of the 2nd to mid-3rd centuries AD have been interpreted either as toys (when they appear in infant graves) or as containers for sauces and condiments (in the case of miniature bowls in adult graves; Nikolić et al. 2023, p. 182). The small vessels therefore probably had a symbolic role in the funerary context. They either contained ritual food for the afterlife (in a form of *pars pro toto*) or they were used to store medicinal / valuable substances, which were stored in small vessels due to the rarity and small quantities available.

Conclusion. The deposition of the five mugs in pit 1759a (and possibly also in 1759b) is a noteworthy discovery, both for its atypical nature and for the composition of the ceramic assemblage. The vessels were clearly arranged deliberately, yet the absence of any osteological or funerary remains rules out the conventional interpretation of a grave. Instead, this context suggests an intentional offering with symbolic significance: the vessels were not accidentally discarded, but purposefully deposited as part of a ritual act.

The location of pits 1759a—b at the southern boundary of the necropolis appears intentional rather than coincidental. The positioning respects the geometry of the cemetery organization, being aligned with the axes and groups of graves, which supports the hypothesis of an intentional correlation with the layout plan of the necropolis.

lis. Within this framework, the ceramic features can be interpreted as a possible founding offering, associated with the initiation, land division and sacralization of the cemetery in the 2nd century AD.

From a typological and technological perspective, the mugs exhibit multiple influences, suggesting either the work of a local craftsman in contact with the Roman environment, or the presence of a Roman or Pontic craftsman in a border area. It is further possible that he created new ceramic types with funerary/ritual function, drawing from both his own background¹⁵ and local ceramic preferences in *Barbaricum*. The vessels are part of the tradition of pottery with ritual function in the areas of interaction between nomads and sedentary people. Typological parallels from sites attributed to Sarmatic and Dacian cultures indicate a circulation of these types of vessels between the late 1st and early 3rd century AD. The function of these vessels is likely to have been symbolic in funerary or cultic contexts, suggesting their use for the storage of rare substances, including food, medicine, sacred items, or miniature representations of offerings (*pars pro toto*).

Moreover, sacred areas in the Greco-Roman world were complex structures that included temples along with their surrounding spaces, as well as mausoleums, *aediculae*, ritual pits, and even

15. Small vessels (7—10 cm high), carefully crafted, fired in either a reducing or oxidizing atmosphere, and painted, appear almost exclusively in funerary, ritual, or medicinal contexts.

graves. Ceramic deposits are well documented in sacred areas of the ancient world, appearing as *favissae*, *bothroi*, foundation offerings, or in aquatic context (springs, and other consecrated waters). For instance, in the two sanctuaries of Emporio (island of Chios), various deposits of miniature objects have been discovered (Osborne 2010, p. 4). In the Athenian sanctuary, these miniatures appear in the form of *kalathoi* (incense vessels), small shields, bowls and kettles. In contrast, the sanctuary in the harbour concentrates on Eastern-influenced offerings, jewellery and miniatures associated with corporeality and status transitions, such as marriage or initiation (Osborne 2010, p. 4). Miniature objects function in a dual capacity, serving as symbolic substitutes and as material vehicles of ideology and negotiation with divine power¹⁶.

From this perspective, the features 1759a and 1759b can be interpreted as small local *favissae*, in which the consecrated vessels were not thrown away but deposited in a ritualized space. As illustrated in fig. 8, the hypothesis that the five small vessels were deposited in alignment with the cemetery and within a defined sacred space suggests a ritualized and intentional function. These containers are clearly not random discards; rather, they appear to serve as votive deposits. It can be suggested that the assemblage functioned either as a foundation offering or as a symbolic demarcation of the boundaries of the funerary realm, thus ritually enclosing the sacred space. The use of miniature and less common forms supports an interpretation of symbolic value, ritual specialization, and controlled deposition practices, in line with parallels documented in Mediterranean sanctuaries.

In conclusion, the small pits at Poieniști reflect the integration of cosmopolitan models into a «barbarian» context, as well as significant transformations in the religious and funerary mentality of East-Carpathian communities in contact with the Roman world. Feature 1759a (and potentially 1759b) thus functions as an archaeological indicator of the cultural and symbolic reconfiguration processes taking place in the contact zones along the eastern frontier of the Roman Empire.

16. See especially the observation in Osborne 2010, p. 4: «Many votive deposits share one or other of these distinctive features — religious imagery, precious or exotic material, distinctive architectural context and concentration of non-functional items (...) however, votive deposits can take very different forms».

REFERENCES

Babeș, M., Mirițoiu, N., Istrate M., Coman G. 1980. Raport preliminar privind reluarea săpăturilor de la Poieniști — 1979. *Acta Moldaviae Meridionalis*, 2, p. 35-44.
 Babeș, M. 2000. Poieniști. In: Preda, C. (ed.). *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*. III. Bucharest: Enciclopedica, p. 337-340.

Babeș, M., Gugiu, D., Măndescu, D., Spănu, D., Ursache, C. N. 2000. Poieniști, jud. Vaslui. *Cronica cercetărilor arheologice din România — campania 1999*, 110, p. 77-78.

Bărcă, V. 2022. The Sarmatian burial of Chiscani — «sat» (Brăila County). Notes on the grave goods and on the grave dating. In: Mustăță, S., Lăzărescu, V.-A., Bărcă, V., Rusu-Bolindeț, V., Matei, D. (eds.). *Faber: Studies in Honour of Sorin Cociș at his 65th Anniversary*. Cluj-Napoca: Mega, p. 139-163.

Bărcă, V., Cociș, S. 2022. Brooches of Type Almgren Group VII, Series I, Variation with Headknob and Vertical Catchplate from the Territory of Romania. In: Mastykova, A. V., Khairedinova, E. A. (eds.). *The Roman Period Cemetery of Frontovoe 3: The Barbarians on the Borders of the Empire*. Moscow: IA RAN, p. 248-259.

Bărcă, V., Cociș, S. 2023. Fibulele de tip Almgren grupa VII, seria I, varianta cu buton la cap și coardă înaltă de pe teritoriul României (provincia Dacia și lumea barbară). *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis*, 15, p. 25-48.

Bichir, G. 1961. Unele observații cu privire la necropolele de tip Poieniști din Moldova și relațiile acestor necropole cu lumea sarmatică. *Studii și Comunicări de Istorie Veche*, 12, 2, p. 253-272.

Bichir, G. 1973. *Cultura carpică*. București: Academiei R. S. R.

Bichir, G. 1984. Ion Ioniță, Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est carpatic în secolele II—IV e. n. (recenzie). *Thraco-dacica*, 5, 1—2, p. 194-205.

Boube, C. 1991. Les cruches. In: Feugère, M., Rolley, C., La vaisselle tardo républicaine en bronze. *Actes de la table-ronde CNRS organisée à Lattes, Dijon*, p. 23-45.

Clark, A. J., Elston, M., Hart, M. L. 2002, *Understanding Greek vases: a guide to terms, styles, and techniques*, Los Angeles: The J. Paul Getty museum.

Ciucălău, D. 2018. *Sarmații în nordul Moldovei*. Baia Mare.

Cociș, S. 2004. *Fibulele din Dacia romană*. Cluj-Napoca: Mega.

Cociș, S., Bărcă, V. 2020. Brooches of Type Almgren Group VII, Series I, Variation with Headknob and Vertical Catchplate from the East and South-East of Romania (the Barbarian World). *Ephemeris Napocensis*, 30, p. 137-180.

Comșa, M. 1985. Cuptoarele de ars oale din secolele I î. e. n. — IV e. n. în regiunile de la est și sud de Carpați. *Memoria Antiquitatis*, 9—11, p. 171-184.

Daicoviciu, C., Gostar, N., Crișan, I., H. 1957. Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului-Blidaru. *Materială și cercetări arheologice*, 3, p. 255-277.

Dałbrowska, T. 1994. Późne odmiany fibul silnie profilowanych w Polsce. *Wiadomości Archeologiczne*, 53 (1993—1994), p. 3-34.

Diaconescu, M. 2013. Noi descoperiri sarmatice în Nord-Estul României. *Forum Cultural*, 4, p. 7-15.

Ettlinger, E. 1973. *Die römischen Fibeln in der Schweiz*. Bern: Francke.

Gabler, D. 1981. Römische Forschungen in Zalalövő 1978—1979. *Acta Archaeologica Hungarica*, 33, p. 273-346.

Hellström, K. 2018. *Fibeln und Fibeltracht der Sarmatischen Zeit im Nordschwarzmeergebiet (2. Jh. v. Chr. — 3. Jh. n. Chr.)*. Bonn: Habelt.

Ignat, M. 1999. *Dacii liberi din Moldova. Contribuții arheologice. Necropolele de la Podeni și Zvorâștea*. Iași: Helios.

Ioniță, I. 1982. *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II—IV e. n.* Iași: Junimea.

Ioniță, I. 2001. Dacii liberi din Moldova. In: Protase, D., Suceveanu, A. *Istoria Românilor*. II. Bucharest: Enciclopedică, p. 423-437.

Jobst, W. 1975. *Die römischen Fibeln aus Lauriacum, Forschungen in Lauriacum*. 10. Linz: Oberösterreichisches Landesmuseum.

Kolník, T. 1965. K typologii a chronologii niektorých spôn z mladšej doby rímskej na juhozápadnom Slovensku. *Slovenska Archeologia*, 13, 1, p. 183-236.

Leifeld, H. 2007. *Endlatène- und älterkaiserzeitliche Fibeln aus Gräber des Trierer Landes. Eine antuquarisch-chronologische Studie*, Bonn: Habelt.

Mitrea, B. 1960. Carpii și dacii liberi în sec. III—IV. In: Daicoviciu, C., Condurachi, E., Nestor, I., Ștefan, G., Matei, M. D. (red.). *Istoria României*. I. Bucharest: Academia RPR, p. 637-647.

Morintz, S. 1959. Nekotrye voprosy sarmatskogo naselija v Moldave i Muntenii v svjazi Fokšanskim pogrebeniem. *Dacia*, 3, p. 451-471.

Morintz, S. 1961. Novyi oblik dakiskoi kul'tury v rymskuju epohu. *Dacia*, 5, p. 395-414.

Nestor, I. 1960. Izvoarele arheologice. In: Daicoviciu, C., Condurachi, E., Nestor, I., Ștefan, G., Matei, M. D. (red.). *Istoria României*. I. Bucharest: Academia RPR, p. XXXIX-LI.

Nikolić, S., Raičković Savić, A., Mitić, A. 2023. *Roman Pottery from Viminacium*. Belgrade: Grafika Galeb, Niš.

Osborne, R. 2010. Hoards, votives, offerings: the archaeology of the dedicated object. *World Archaeology*, 36, 1, p. 1-10.

Oța, L., Sîrbu, V. 2009. *Sarmatii din județul Brăila / The Sarmatians in Brăila County*. Brăila: Istros.

Patek, E. 1942. *Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeln in Pannonien*. Leipzig: Vertrieb für das Ausland durch O. Harrassowitz.

Richter, G. M. A., Milne, M. J. 1935. *Shapes and Names of Athenian Vases*. New York: Metropolitan Museum of Art.

Riha, E. 1979. *Die römische Fibeln aus Augst und Kaiseaugst*. Augst: Amt für Museen und Archäologie des Kantons Basel-Landschaft.

Riha, E. 1994. *Die römische Fibeln aus Augst und Kaiseaugst. Die Neufunde seit 1975*. Augst: Römermuseum.

Rustoiu, A. 2019. *Archaeological explorations of magic and witchcraft in Iron Age Transylvania*. Cluj-Napoca: Mega.

Schiering, W. 1983. *Die griechischen Tongefäße. Gestalt, Bestimmung und Formenwandel*, Gebr.-Mann-Studio-Reihe, 2. Berlin: Gebroeders Mann.

Sellye, I. 1939. *Császárkori emailmlák pannoniából/Les bronzes émaillés de la Pannonie Romaine*. Budapest: Institut de numismatique et d'archéologie de l'université Pierre Pázmány.

Spânu, D. 2012. Zur Transformation der Bestattungssitten östlich der Karpaten im Kontext der römischen Eroberung Dakiens. *Prähistorische Zeitschrift*, 87, 1, p. 161-188.

Spânu, D. 2019. *Poieniști. Necropola din secolele II—III. Cu contribuții de Mircea Babeș, Nicolae Mirițoiu și Mihaela C. Culea*. Cluj-Napoca: Mega.

Spânu, D. 2020. *Gräberfeld 1. Ein Gräberfeld des 2.—3. Jhs. n. Chr.* In: Harhoiu, R., Boroffka, N., Boroffka, R., Gáll, E., Ioniță, A., Spânu, D. *Schäuffburg* —

Weinberg / Sighișoara — Dealul Viilor. II: Archäologische Grabungen bei der Fundstelle «Gräberfeld» / «Necropolă». Târgoviște: Cetatea de Scaun, p. 93-112.

Spânu, D., Dima, M., Frînculeasa, A., Kraus, S., Pernicka, E. 2019. *Tezaurul de la Mălăiești de Jos. The Mălăiești de Jos Silver Craftsman's Hoard*. Târgoviște: Cetatea de Scaun.

Vornic, V., Telnov, N., Bubulici, V., Ciobanu, L. 2007. *Pruteni. Un centru de olărie dacic din epocă romană*. Biblioteca de Arheologie, I. Chișinău.

Vulpe, R. 1953. Săpăturile de la Poieniști din 1949. *Materiala*, 1, p. 214-506.

Vulpe, R., Vulpe, E. 1924. Les feuilles de Tinosul. *Dacia*, 1, p. 166-223.

Л. Грумеца, Д. Спину

НАБІР МІНІАТЮРНИХ ЧАШОК З ПОЄНЕШТЬ (РУМУНІЯ): НЕЗВИЧАЙНИЙ ДЕПОЗИТ НА ПЕРІФЕРІЇ НЕКРОПОЛЯ II—III ст. н. е.

На пам'ятці римського періоду Поєнешть-Магура (повіт Васлуй, Румунія) було знайдено незвичайний керамічний депозит (яма 1759a), що складається з п'яти невеликих кухлів. На відміну від типових поховальних, цей депозит, розташований на південній межі некрополя Поєнешть-Виртешкої, не містить людських останків, що свідчить про не поховальне, а жертвне призначення. Посудини, ретельно підібрані та технологічно досконалі, відображають вплив греко-римських та «варварських» традицій і можуть розглядатися як вотивні або жертвні підношення, що позначають сакральні межі некрополя. Друга сусідня яма (1759b), що містить ліпну кераміку, додатково підтверджує гіпотезу про спеціальний ритуальний депозит. Порівняння з дакійським, сарматським та римським провінційними контекстами свідчить про те, що ці особливості є прикладом культурної гібридності та релігійної трансформації в прикордонних зонах, де космополітичні моделі переосмислювалися в межах місцевих символічних рамок.

Ключові слова: некрополь Поєнешть-Магура, культура Поєнешть—Виртешкої, мініатюрні кухлі, ритуальне поховання, Східні Карпати.

Отримано / Received: 28.10.2025

Прийнято після рецензування /

Accepted after review: 27.03.2026

Опубліковано / Published: 30.06.2026

GRUMEZA Lavinia, доктор філософії, Інститут археології в Ясах Румунської академії, Яси, Румунія.

Lavinia GRUMEZA, PhD, Institute of Archaeology Iași, Romanian Academy, Iași, Romania.

ORCID: 0000-0001-6076-5708,

e-mail: lavinia_grumeza@yahoo.com.

СПИНУ Даниел, доктор габілл., Інститут археології «Василе Пирван», Бухарест, Румунія.

Daniel SPÂNU, Dr. habil. Institute of Archaeology «Vasile Pârvan», Romanian Academy, Bucharest, Romania.

ORCID: 0009-0007-8825-6092,

e-mail: hazdrik@yahoo.com.

V. Kotenko

ORNAMENTAL TRADITIONS IN LATE HELLENISTIC TABLE WARE FROM MYRMEKION

This article examines the Hellenistic ceramic assemblage from Myrmekion preserved at the National Museum in Warsaw, formed during excavations in Crimea in the 1950s, with particular attention to fragments of painted table ware from the Late Hellenistic period. Their vegetal decoration reflects both local Bosporan traditions and broader artistic influences.

Keywords: *Hellenistic period, Northern Black Sea region, Bosporan Kingdom, Myrmekion, table ware, plant motifs.*

Introduction. The Late Hellenistic period in the Northern Black Sea region was marked by significant political and economic transformations that directly affected the material culture of local centres. The Bosporan Kingdom, which included eastern Crimea and the Taman Peninsula, was one of the largest states in the region, where elements of Greek peripheral culture survived for several centuries. The study of the materials from the Bosphorus makes it possible to trace the adaptation of panhellenistic models alongside local innovations, particularly within domestic categories such as table ware.

During this period, it is traditionally represented by both imported categories and local products that not only imitated Attic or Asia Minor prototypes but also embodied distinctive local features. Of particular value in this respect are fragments of painted vessels preserving decorative elements that diverge from classical Attic conventions and thus allow for the identification of stylistic traits characteristic of local production. Accordingly, the aim of this article is to analyse the ornamental repertoire of painted table ware from the

Bosphorus and to determine its place within the decorative traditions of the Northern Black Sea region and the Mediterranean during the Hellenistic period. The objectives of the study include the characterization of morphological and technological features, analysis of the painted decoration, identification of stylistic parallels, and refinement of the chronology of the assemblage.

One of the key sites for the present research is the insufficiently studied ceramic assemblage from ancient Myrmekion. This centre belonged to the so-called small cities of the Bosporan Kingdom and was founded by colonists from Miletus at the turn of the first and second quarters of the 6th century BC (Vinogradov 1999, p. 288). Geographically, Myrmekion was located approximately 4 km east of Panticapaeum, the capital of the Bosporan rulers. Today, the site is located at Cape Quarantine within the city of Kerch, on the shore of the Kerch Strait.

The Greek and Roman periods in the history of the city extend from the mid-6th century BC to the 4th century AD. Throughout this period, Myrmekion experienced phases of prosperity and decline. With regard to the Hellenistic period, which is the focus of the present study, it should be defined here in terms of specific historical events in the city's history. It began around the turn of the 4th to 3rd centuries BC, following the reconstruction of the city after the fire of the mid-4th century BC, and lasted until the second quarter of the 1st century BC. At this time, the Pontic king Mithridates VI Eupator came to power in the Bosporan Kingdom, and protracted wars with Rome followed. Conflict with local authorities, as well as the destructive earthquake of 63 BC, led to a crisis in urban life at Myrmekion (Гайдукевич 1959, с. 6).

© V. KOTENKO, 2026

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

Fig. 1. Fieldwork at Myrmekion, 1956 (?) (photo from the private archive of Zofia Sztetyłło)
Рис. 1. Польові роботи на Мірмекії, 1956 (?) (фото з приватного архіву Зофії Штетилло)

The history of archaeological research on the Bosphorus, and on Myrmekion in particular, covers approximately two centuries. In 1820, Paul Dubrux and Ivan Stempkovsky prepared the first schematic plan of the city. The first small-scale excavations were carried out here by Alexander Lyutsenko in 1863. Over the following fifty years, research at the site remained sporadic. Systematic excavations began in the 1930s, with an interruption during the Second World War. During this period, cultural layers dating from the second half of the 6th century BC to the 3rd century AD were uncovered (Гайдукевич 1959, с. 3—15; Scholl 2014, s. 118—140). The Hellenistic period is particularly well represented, marked by local development of viticulture (Гайдукевич 1949, с. 169).

History and Characteristics of the Collection. A particularly notable episode in the history of research at Myrmekion was the joint Soviet-Polish excavations of 1956—1958 (fig. 1). The expedition was led on the Polish side by Kazimierz Michałowski and on the Soviet side by Viktor Gaidukevich. As noted in the memoirs of members of the Polish expedition, the teams worked in different areas of the site and employed different field methods, which facilitated an exchange of experience. Each year the excavations lasted for two months. In the following year, an exhibition dedicated to the results of the completed field season was held at the museum in Warsaw (Шолль 2021, с. 138—139). It should be noted that all these stages were well documented: exhibition catalogues and excavation reports were published in three volumes (Katalog... 1957; Michałowski 1958; Гайдукевич 1959; Pamiętnik... 1959; Sztetyłło 1976). In 1958, this practice of joint excavations came to an end for political reasons. Nevertheless, these short-term excavations in Crimea yielded remarkable ma-

terials that are now part of the collection of the National Museum in Warsaw.

Although the collection was formed on the basis of materials from only three field seasons, its principal characteristic may be described as its representativeness. The most numerous categories of material are pottery, which belongs to different chronological periods. The earliest finds were dated by researchers to the 6th century BC. Typologically, the collection includes the following categories: transport amphorae, relief bowls, terracotta figurines, lamps, household items, cooking ware, and table ware. It divided into imported vessels and locally produced ceramics, to which the materials selected for this study belong. A substantial portion of the assemblage dates to the Hellenistic period (late 4th—1st centuries BC), which is the second characteristic feature of this collection (Kotenko 2024, p. 80—82). This, however, may not fully reflect the actual proportion of finds from Myrmekion, as it rather represents the stratigraphic situation of a particular excavation area.

General Characteristics of the Materials. A group of painted table ware is of particular interest, although it remains insufficiently studied despite its widespread presence in Hellenistic layers of Bosphoran centres. Within the examined collection, it is represented by 43 fragments. Given the absence of complete vessels, a comprehensive morphological analysis is not possible. Therefore, the present study focuses primarily on the examination of ornamental compositions. Despite their fragmentary preservation, these materials allow the identification of morphological and decorative features that are typical of Bosphoran production (Kotenko 2025, p. 28). The fabrics of the fragments are composed of locally sourced clay and are characterized by a reddish to orange colour with minor limestone inclusions. They mainly belong

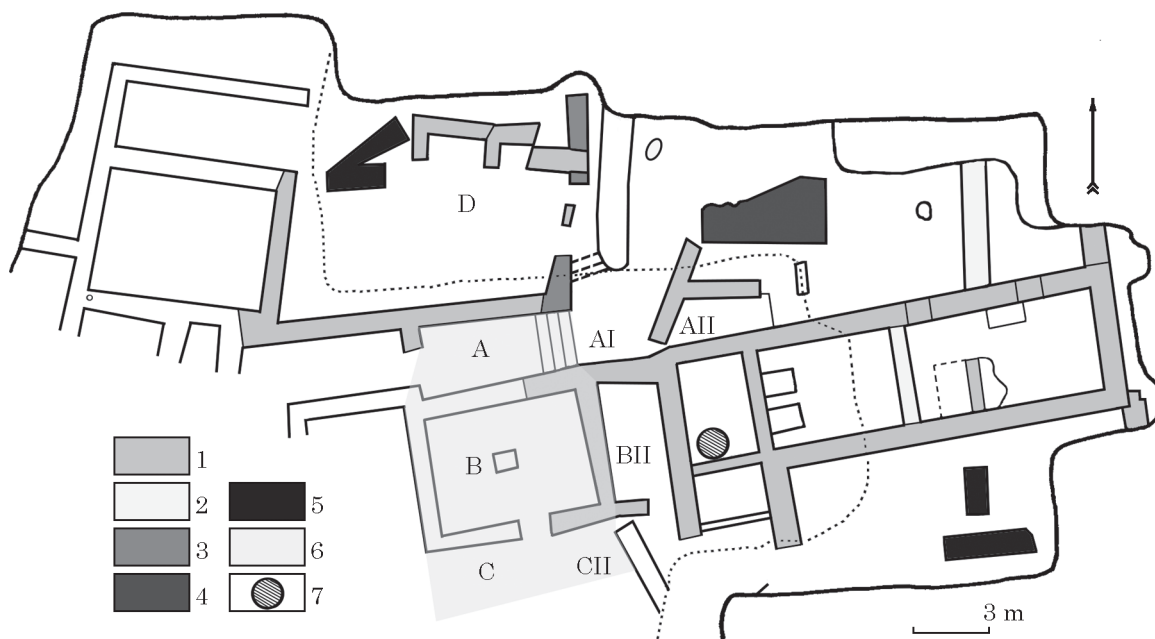

Fig. 2. Plan of the excavations at Myrmekion, 1957 (Sztetyllo 1976): 1 — 3rd—2nd centuries BC; 2 — late 2nd century BC; 3 — 2nd—1st centuries BC; 4 — 1st—2nd centuries AD; 5 — 2nd—3rd centuries AD; 6 — area of finds; 7 — wine press (3rd—1st centuries BC)

Рис. 2. План розкопок Мірмекія, 1957 (Sztetyllo 1976): 1 — III—II ст. до н. е.; 2 — кінець II ст. до н. е.; 3 — II—I ст. до н. е.; 4 — I—II ст. н. е.; 5 — II—III ст. н. е.; 6 — зона знахідок; 7 — виноробня (III—I ст. до н. е.)

to jugs and possibly, to bowls. The wall thickness varies from 0.4 to 0.8 cm, while the body diameter of the jugs may have reached up to 20 cm.

The archaeological context of this material is particularly interesting. The fragments selected for this study originate primarily from buildings A, B—BI, and C—CI (fig. 2), which were excavated in 1956—1957 (Michałowski 1958, s. 29—48; Sztetyllo 1976, s. 12). Within the building assemblage, they are situated in close proximity to the winery (fig. 3), which was in operation during the 3rd—1st centuries BC (Michałowski 1958, s. 48—64). This pottery was attributed to local production and dated to the late 3rd—early 2nd centuries BC (Sztetyllo 1976, tabl. XI—XII). However, based on a number of analogies from other Bosphoran centres, a later chronology cannot be excluded, potentially extending to the entire 1st century BC (Сокольський 1976, рис. 53: 6). This interpretation is consistent with other finds, including those from buildings C—CI, which could also date to the Late Hellenistic period. Consequently, it is possible to propose a later dating for local painted table ware from the Bosphorus, namely the 2nd—1st centuries BC, in consideration of the long-standing local tradition of decorating table vessels.

Surface Treatment. The analysis of the material begins with the examination of vessel surface treatment. The assemblage is characterized by a coating whose colour ranges from reddish brown (fig. 4: 1—3, 5—10) to brownish purple (fig. 4: 4). Technologically, however, all fragments belong to a single tradition of coating the external surface

of vessels with slips (engobe). In terms of their physical properties, the slips are composed of fine-grained clays that are more plastic than the forming clay of the vessels themselves. As is well known, slips on ceramic vessels serve not only an aesthetic function but also a protective one, namely, the reduction of water absorption by the vessel walls. For this reason, vessels, whether unfired or already fired, were commonly coated with various clay-based preparations. As a primary decorative element, slips were rarely used. More often, they served either as a ground for painted decoration or to mask the natural colour of the ceramic body. Given the presence of painted ornament applied over the slip, it can be assumed that in the case of these vessels such a surface treatment fulfilled both functions. The observed variation in colour was influenced by technological aspects of the production process. In all cases, the mixture was prepared using ferruginous clay (with a high Fe₂O₃ content) combined with other basic components (Краснова 2017, с. 82—83). For the reddish-brown samples, a stable oxidising firing regime was most likely employed, whereas the brownish-purple coating may have resulted from an unstable or partially reducing atmosphere during firing.

Painting. A common feature of all the fragments is the presence of ornament executed in a dense white substance (fig. 4). It was evidently applied with brushes of varying thickness, which primarily depended on the size of the vessel and the chosen motif. Considering several production features (visible brushstrokes, uneven density in different areas of application, separation from the

Fig. 3. Winery and a complex of rooms, 1956 (photo from the private archive of Zofia Sztetyllo)

Рис. 3. Виноробня і комплекс приміщень, 1956 (фото з приватного архіву Зофі Штетилло)

underlying layer), it can be argued that the white substance in this case represents paint. Typically, such paints were applied over the slip, after which the vessel was either not fired again or fired only at relatively low temperatures. According to ceramic traditions of different periods and regions, such mixtures were usually prepared using mineral pigments, most often calcium-based (CaCO_3), which gave them their white colour (Atanassova et al. 2024). In eastern Crimea, they could have been obtained from local limestone deposits, which were widely available to the population and easy to process.

Types of Motifs. On the selected fragments, the motifs are comparatively simple and differ markedly from the artistic standards of previous periods. Nevertheless, they may be regarded as reflecting the specific techniques and aesthetic preferences of the Hellenistic period in the Northern Black Sea region. Predominantly, such locally produced pottery was decorated with vegetal ornament, including representations of grapevines, ivy, and dotted motifs. First of all, these motifs should be understood in the broader context of Greek wine-drinking culture, with which they are inextricably linked. Given that the analysed fragments belong predominantly to jugs, this association becomes particularly evident. Moreover, decorative schemes related to wine consumption were a common feature of sympotic pottery in earlier periods, indicating a degree of continuity in both imagery and cultural meaning.

The largest number of fragments show a stylized depiction of a grapevine — ampelos (fig. 4: 1, 2). This can be explained by the economic profile of Bosphoran settlements, including Myrmekion, where viticulture played a strategically significant role. It can be inferred that both the viticultural industry and the plant itself carried not only Panhellenic symbolic meaning but also an important role in the local context. As is well known, grapevine was not cultivated in Crimea as a domesticated plant prior to the settlement of the region by Greeks (based on data from the southwestern part of the peninsula) (Cordova, Lehman 2003, p. 1483—1501). In addition to its economic importance, grapevine was also closely associated with the religious sphere of local life in Greek mythology, grapevine held a symbolic connection to the god Dionysus. Several mythological narratives are connected to this plant, notably the transformation of Ampelos, a companion of Dionysus, into a grapevine (Nonnus, *Dionysiaca* 11). The myths also feature maenads, who were associated with grapes and winemaking, and one of the hamadryade nymphs was personified as a grapevine (ampelos).

The second category includes depictions of climbing ivy (fig. 4: 5—7). Ivy garlands were widely known in Hellenistic vase painting. According to evidence from Attic and Asia Minor table wares, this motif became one of the most recognizable in the West Slope style, which spread from the late Classical period onward. Ivy is also a typical at-

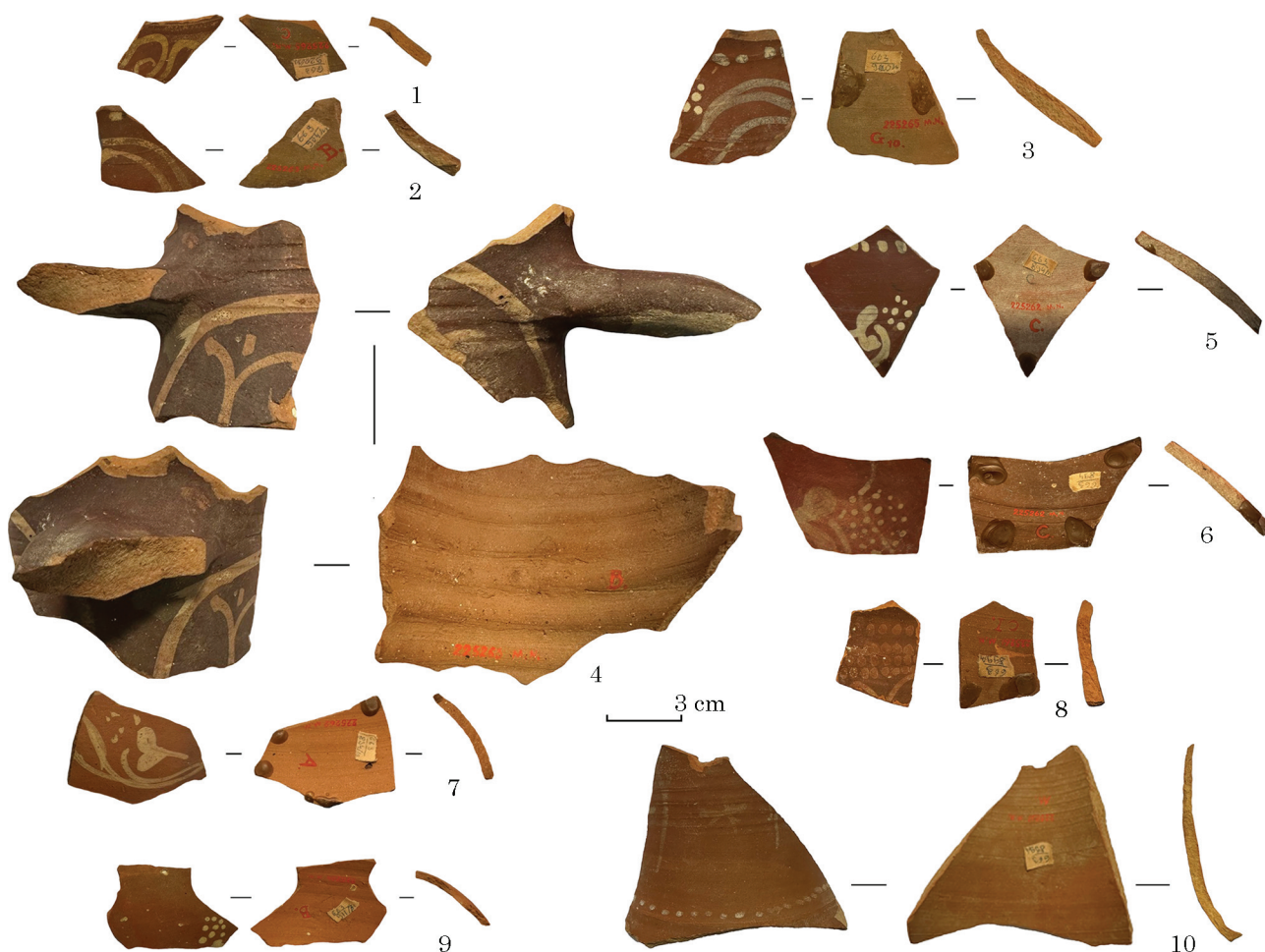

Fig. 4. Fragments of painted table ware from Myrmekion (collection of the National Museum in Warsaw)

Рис. 4. Фрагменти розписного столового посуду з Мірмекія (колекція Національного музею у Варшаві)

tribute of Dionysus. In the iconographic tradition of vase painting, the god's head was often adorned with an ivy wreath. This motif may have been symbolically transferred to ceramic ornamentation in the form of encircling garlands around the rims or along the bodies of vessels. The depiction is characterized by the presence of typical cordate leaves, which the plant produces only during its vegetative growth phase. It is also possible that ivy was well known to the Pontic Greeks, given the favourable climatic conditions of the region at the time, which were close to Mediterranean standards (Cordova 2015, p. 128—131).

As a supplementary element, in most cases, ornamental compositions include clusters or rows of dots (fig. 4: 8—10). These evidently also belong to the same vegetal motif and can be interpreted as a stylistic representation of grapevine inflorescences or ivy berries.

Considering the association of grapevine and ivy with the cult of Dionysus, several points should be noted. Various categories of archaeological evidence indicate that the popularity of this god in the Bosphoran Kingdom was strongly supported by socio-political factors. This support came from the ruling Spartocid dynasty and,

later, from the authority of the Pontic king. For example, at the end of the 2nd—1st centuries BC, during the reign of Mithridates VI Eupator, the iconography of Dionysus and his attributes occupied a prominent place in local coinage, and the ruler himself adopted the sacred epithet Dionysus (Күзина 2008, с. 34—41). It is likely that the choice of this cult was influenced by its widespread presence in regions of Asia Minor and the Northern Black Sea, where Dionysus was regarded as a deity with pronounced soteriological and apotropaic functions. Thus, the ornamentation of local pottery should be considered not only as an aesthetic feature of everyday life but also through the lens of the syncretic Hellenistic worldview.

Stylistic Parallels. As noted above, the vegetal motifs in the painted pottery of the Northern Black Sea region show close parallels with those of the West Slope style. It was the most widespread mode of ceramic decoration in the Hellenistic period. Early Attic examples of this style (late 4th—3rd centuries BC) were characterized by a glossy black-glazed surface and a refined manner of painting. In later products, particularly those of the so-called Pergamene type (2nd—1st centuries BC), these distinctive features grad-

ually disappeared. The surface coating gradually developed reddish tones, while the typical vegetal ornaments executed in white paint lost their earlier refinement. It is therefore likely that these categories of imported pottery in the Bosporan centres served as stylistic models, encouraging local craftsmen to imitate them and eventually to develop their own type of table ware.

Such imitation is also reflected in the pottery of other centres in the Northern Black Sea region. In particular, the local ceramic tradition of Tauric Chersonesos featured a closely comparable painted decoration, with the key difference being its inverted use of colour (dark on light). Such table ware is generally dated to an earlier period, mostly within the 3rd century BC. From here, it was actively supplied to centres of the northwestern Black Sea region, including Olbia, Tyras, and Nikonion (Kotenko 2024). Unlike the Bosporan examples, Chersonesian jugs were often coated with a light slip. Over such surface, vegetal motifs (grapevines, laurel sprigs, olive branches) were applied in red paint, frequently combined with linear bands (Kotenko 2021, с. 245—246). In this way, the centres of the Northern Black Sea region served as active hubs for the adaptation and transformation of Hellenistic decorative motifs within the periphery of the Greek world.

Conclusions. The study of historical collections remains highly relevant, as the accumulation of new materials provides opportunities to reinterpret artifacts and gain a deeper understanding of the material culture of Black Sea poleis. The collection of Myrmekion preserved at the National Museum in Warsaw currently represents the most comprehensive assemblage from the Bosporan Kingdom available for study. A systematic analysis of these materials reveals a range of research questions concerning the history of this part of the Greek world, from the Classical period to the Roman era. The ceramics examined in this study have provided new insights into local decorative traditions in Late Hellenistic pottery. As revealed, fragments of table ware, despite their relative typological uniformity, demonstrate regional distinctiveness in decorative details, compositional schemes, and painting techniques. The analysis of ornamentation demonstrates a close connection between local production and the broader artistic trends of the Hellenistic world, which should be considered within the framework of the Mediterraneanization of the peripheral regions of the Northern Black Sea (Cordova 2015, p. 203—214). Vegetal motifs, compositional arrangements, and colour schemes reflect the adaptation of West Slope traditions, which in the Bosporan context assumed simplified and generalized forms. At the same time, a distinct local style emerges, shaped by the technological features of production, the use of a dense dark slip, and contrasting white painting. The ornamental motifs, in particular grapevines

and ivy, can be interpreted not only as decorative devices but also as components of a broader cultural and religious context of the Hellenistic period. Therefore, the Myrmekion material from the Warsaw collection represents a valuable source for studying processes of transformation and local reinterpretation of ancient artistic models in the Northern Black Sea region.

Acknowledgements. I am grateful to the Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences and the National Museum in Warsaw for access to the Myrmekion collection.

ЛІТЕРАТУРА

- Гайдукевич, В. Ф. 1949. *Боспорское царство*. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Гайдукевич, В. Ф. 1959. *Мирмекий. Советские раскопки в 1956 г.* Варшава: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Котенко, В. 2021. Орнаментація херсонеської кераміки в елліністичний час (семантика та поширення). *Емінак*, 1 (33), с. 244-252. [https://doi.org/10.33782/EMINAK2021.1\(33\).505](https://doi.org/10.33782/EMINAK2021.1(33).505)
- Краснова, Т. 2017. *Дослідження, реставрація і зберігання музейної кераміки*. Опішне: Українське Народознавство.
- Кузина, Н. В. 2008. К вопросу о роли культа Диониса в общественно-политической и культурной жизни Боспорского государства. *Боспорские исследования*, XIX, с. 33-44.
- Сокольский, Н. И. 1976. *Таманский толос и резиденция Хрисалиска*. Москва: Наука.
- Шольц, Т. 2021. Мирмекий 1956—1958. In: Mitera, M., Karasiewicz-Szczygiorski, R. (eds.). *Interdisciplinary research on the antiquity of the Black Sea*. Światowit Supplement Series C: Pontica et Caucasia, II. Warsaw: Uniwersytet Warszawskie, с. 137-142.
- Atanassova, V, Tankova, V, Mihailov, V, Pirovska, A. 2024. Spectroscopic Identification of Mineral Pigments in White Decorated Prehistoric Pottery from Bulgaria. *Minerals*, 14, 7: 683. <https://doi.org/10.3390/min14070683>
- Cordova, C. 2015. *Crimea and the Black Sea: An Environmental History*. London; New York: I. B. Tauris.
- Cordova, C. E., Lehman, P. H. 2003. Archaeopalynology of synanthropic vegetation in the chora of Chersonesos, Crimea, Ukraine. *Journal of Archaeological Science*, 30, p. 1483-1501. [https://doi.org/10.1016/S0305-4403\(03\)00044-X](https://doi.org/10.1016/S0305-4403(03)00044-X)
- Katalog... 1957. *Katalog wystawy zabytków z wykopalisk w Mirmekeji w r. 1956*. Warszawa: Muzeum Narodowe w Warszawie.
- Kotenko, V. V. 2024. Hellenistic Pottery from Myrmekion in the Collection of the National Museum in Warsaw (main types and chronology). В: Литовченко, С. Д., Д'ячков, С. В. (ред.). *Laurea V. Античний світ і середні віки: Наукові читання пам'яті професора Володимира Івановича Кадеєва*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, p. 80-82.
- Kotenko, V. 2025. Local painted tableware from Late Hellenistic Myrmekion. In: *Hellenistic pottery in context. 7th IARPotHP Conference (Program & Abstracts)*. Brussels: ULB & Royal Museums of Arts and History, p. 28.
- Michałowski, K. 1958. *Mirmeki. Wykopaliska od cinka polskiego w r. 1956*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Пamiętnik... 1959. *Pamiętnik wystawy zabytków z wykopalisk w Mirmeki w 1957 roku*. Warszawa: Muzeum Narodowe w Warszawie.

Scholl, T. 2014. *Miasta bosporańskie od wieku VI po połowę I wieku p. n. e.* Światowit Supplement Series A: Antiquity, XIV. Warszawa: Instytut Archeologii UW.

Sztetyło, Z. 1976. *Mirmeki. Wykopalska odcinka polskiego w r. 1957*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Vinogradov, Yu. A. 1999. Selected findings from the Myrmekion acropolis. *Centre d'archéologie Méditerranéenne de l'Académie Polonaise des Sciences. Études et Travaux*, 18, p. 280-293.

REFERENCES

Gajdukevich, V. F. 1949. *Bosporskoe tsarstvo*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Gajdukevich, V. F. 1959. *Mirmekij. Sovetskie raskopki v 1956 g.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Kotenko, V. 2021. Ornamentatsiia khersoneskoj keramiki v ellinistychny chas (semantyka ta poshyrennia). *Eminak*, 1 (33), s. 244-252. [https://doi.org/10.33782/EMI-NAK2021.1\(33\).505](https://doi.org/10.33782/EMI-NAK2021.1(33).505)

Krasnova, T. 2017. *Doslidzhennia, restavratsiia i zberihannia muzeinoi keramiki*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.

Kuzina, N. V. 2008. K voprosu o roli kulta Dionisa v obshchestvenno-politicheskoj i kulturnoj zhizni Bosporskogo gosudarstva. *Bosporskie issledovaniya*, XIX, s. 33-44.

Sokolskij, N. I. 1976. *Tamanskij tolos i rezidenciya Hrisaliska*. Moskva: Nauka.

Scholl, T. 2021. Mirmekij 1956-1958. In: Matera, M., Karasiewicz-Szczypiorski, R. (eds.). *Interdisciplinary research on the antiquity of the Black Sea*. Światowit Supplement Series C: Pontica et Caucasia, II. Warsaw: Uniwersytet Warszawski, s. 137-142.

Atanassova, V., Tankova, V., Mihailov, V., Pirovska, A. 2024. Spectroscopic Identification of Mineral Pigments in White Decorated Prehistoric Pottery from Bulgaria. *Minerals*, 14, 7: 683. <https://doi.org/10.3390/min14070683>

Cordova, C. 2015. *Crimea and the Black Sea: An Environmental History*. London; New York: I. B. Tauris.

Cordova, C. E., Lehman, P. H. 2003. Archaeopalynology of synanthropic vegetation in the chora of Chersonesos, Crimea, Ukraine. *Journal of Archaeological Science*, 30, p. 1483-1501. [https://doi.org/10.1016/S0305-4403\(03\)00044-X](https://doi.org/10.1016/S0305-4403(03)00044-X)

Katalog... 1957. *Katalog wystawy zabytków z wykopalisk w Mirmeki w r. 1956*. Warszawa: Muzeum Narodowe w Warszawie.

Kotenko, V. V. 2024. Hellenistic Pottery from Myrmekion in the Collection of the National Museum in Warsaw (main types and chronology). In: Lytovchenko, S. D., D'iachkov, S. V. (red.). *Laurea V. Antychny svit i seredni viky: Naukovi chytannia pam'iaty profesora Volodymyra Ivanovycha Kadieieva*. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, p. 80-82.

Kotenko, V. 2025. Local painted tableware from Late Hellenistic Myrmekion. In: *Hellenistic pottery in context. 7th IAR-PotHP Conference (Program & Abstracts)*. Brussels: ULB & Royal Museums of Arts and History, p. 28.

Michałowski, K. 1958. *Mirmeki. Wykopalska odcinka polskiego w r. 1956*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Pamiętnik... 1959. *Pamiętnik wystawy zabytków z wykopalisk w Mirmeki w 1957 roku*. Warszawa: Muzeum Narodowe w Warszawie.

Scholl, T. 2014. *Miasta bosporańskie od wieku VI po połowę I wieku p. n. e.* Światowit Supplement Series A: Antiquity, XIV. Warszawa: Instytut Archeologii UW.

Sztetyło, Z. 1976. *Mirmeki. Wykopalska odcinka polskiego w r. 1957*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Vinogradov, Yu. A. 1999. Selected findings from the Myrmekion acropolis. *Centre d'archéologie Méditerranéenne de l'Académie Polonaise des Sciences. Études et Travaux*, 18, p. 280-293.

ОРНАМЕНТАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ У ПІЗНЬОЕЛЛІНІСТИЧНОМУ СТОЛОВОМУ ПОСУДІ З МІРМЕКІЯ

Статтю присвячено дослідженню елліністичної кераміки з Мірмекія, що зберігається у Національному музеї у Варшаві та яку було сформовано під час розкопок у Криму в 1950-х рр. Хоча колекція охоплює лише три польові сезони, вона є надзвичайно репрезентативною і включає кераміку різних хронологічних періодів. Значну частину матеріалу становить пізньоелліністичний розписний столовий посуд, який досі недостатньо вивчений у контексті історії Боспору.

Відібрані фрагменти походять переважно з будівель А, В—VI та С—СІ, розташованих поблизу виноробні, що функціонувала у III—I ст. до н. е. Посудини, представлені глеками та, ймовірно, чашами, виготовлені з місцевої глини з червонувато-оранжевим відтінком і дрібними домішками вапняку. Фрагменти характеризуються уніфікованим способом обробки поверхні у вигляді покриття ангобом, колір якого варіюється від насиченого червоно-коричневого до коричнево-пурпурового. Така варіація зумовлена технологічними особливостями виробництва, а не стилістичними відмінностями. Орнамент виконано білою фарбою, нанесеною поверх ангобу.

У декорі домінують рослинні мотиви, зокрема виноградна лоза, плітц і крапкові елементи. Зображення винограду відображає економічне та символічне значення виноградарства, а також його зв'язок із культом Діоніса, тоді як мотиви плітца мають паралелі в іконографічних традиціях стилю West Slope, які, ймовірно, були адаптовані на місцевому рівні. Усі ці мотиви також тісно пов'язані з грецькою культурою споживання вина та орнаментацією симпосійного посуду. Аналіз демонструє чіткий зв'язок між місцевим виробництвом і ширшими художніми тенденціями елліністичного світу, підкреслюючи процеси адаптації, наслідування та формування своєрідного боспорського стилю.

Отже, матеріали з Мірмекія є важливим джерелом для вивчення трансформації та локальної інтерпретації елліністичних художніх моделей у Північному Причорномор'ї, що дає змогу простежити технологічні практики та визначити ширший культурно-релігійний контекст епохи.

Ключові слова: елліністичний період, Північне Причорномор'я, Боспорське царство, Мірмекій, столовий посуд, рослинні мотиви.

Отримано / Received: 10.03.2026

Прийнято після рецензування /

Accepted after review: 16.04.2026

Опубліковано / Published: 30.06.2026

КОТЕНКО Вікторія, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Вікторія КОТЕНКО, PhD, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9172-1062,
e-mail: kotenkovikt@gmail.com.

К. Пеляшенко

РАННЬОСАРМАТСЬКІ ПОХОВАННЯ В КУРГАНІ БІЛЯ с. НОВЕ МАЖАРОВЕ НА ОРІЛІ

Публікація присвячена двом впускним ранньосарматським похованням, що були здійснені під курганним насипом біля с. Нове Мажарове Харківської області. Подано характеристику комплексів з детальним описом поховального обряду та супутнього інвентарю. Поховання датуються в хронологічних межах другої половини II—I ст. до н. е. та відносяться до масиву сарматських пам'яток, що в означений період локалізуються на порубіжжі степової та лісостепової природних зон.

Ключові слова: Оріль, ранній залізний вік, ранньосарматський період, сармати, поховання.

У 1984 р. Лісостепова новобудовна експедиція Харківського державного університету здійснювала археологічні дослідження в зонах будівництва Балаклійської та Первомайської зрошувальних систем на території Харківської області. Експедиція під керівництвом Сергія Берестнева здійснила розкопки 17 курганних насипів та дослідила 31 поховання, що датуються широким хронологічним діапазоном: від енеоліту до раннього залізного віку (Берестнев 1984).

Нашу увагу привернули два впускні поховання, здійснені під курганом 1 курганної групи біля с. Нове Мажарове¹ Зачепилівського району Харківської області (згідно сучасного

1. У науковому звіті подано як курганна група біля с. Мажарове. Втім в Зачепилівській громаді є два села: Старе Мажарове та Нове Мажарове, що розташовані поряд. Топографічний опис курганної групи та прив'язки курганів до орієнтирів на місцевості дозволяють встановити, що йдеться саме про с. Нове Мажарове.

© К. ПЕЛЯШЕНКО, 2026

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

адміністративного поділу: Зачепилівська громада Берестинського району). Ці комплекси, за складом інвентарю та рисами поховальної обрядовості датуються ранньосарматським періодом та, не дивлячись на те, що розташовані на правому березі р. Оріль (рис. 1: 1), можуть бути віднесені до групи сарматських пам'яток Оріль-Самарського межиріччя².

Сарматські поховання межиріччя Самари та Орілі неодноразово висвітлювалися в науковій літературі. Перші випадкові знахідки та сарматські поховання були виявлені в першій половині — середині ХХ ст. Більша ж частина комплексів, що стала базою для виокремлення локальної групи, була знайдена в результаті планомірних археологічних досліджень двох експедицій: 1) Інституту археології АН УРСР в зоні будівництва каналу «Дніпро-Донбас» під керівництвом Дмитра Телегіна (1972 р.); 2) Новобудовної археологічної експедиції Дніпропетровського державного університету під керівництвом Ірини Ковалюкової, Володимира Ромашко та Зої Маріної, що здійснювали роботи в зонах будівництва зрошувальних систем та шахт в межах Дніпропетровської обл. (з 1972 до початку 1990-х рр.) (Костенко 1986, с. 7—9).

Сарматські комплекси Оріль-Самарського межиріччя були систематизовані в публікаціях Володимира Костенка (Костенко 1982; 1983; 1986). Дослідник безпосередньо брав участь в новобудовній експедиції Дніпропетровського університету та працював над дисертацією, що була присвячена сарматським пам'яткам межиріччя Дніпра та Дону III ст. до н. е. — III ст.

2. У науковій літературі також застосовується термін Самарсько-Орільське межиріччя.

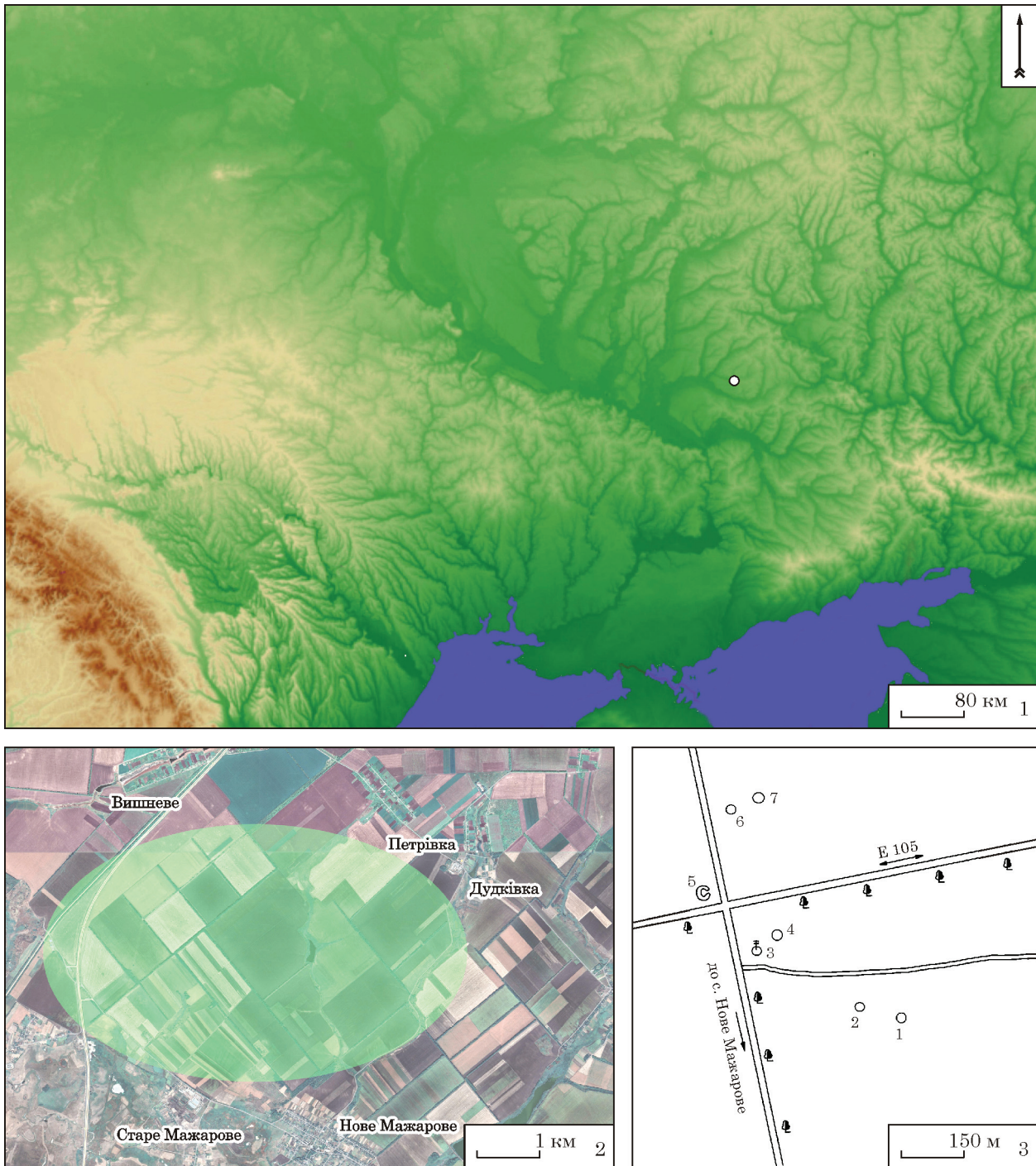

Рис. 1. Місцезнаходження курганної групи Нове Мажарове: 1 — карта з позначенням місця розташування; 2 — супутниковий знімок та орієнтовні межі курганної групи; 3 — окомірний план розміщення курганної групи (2 — © Google, 2026; 3 — Берестнев 1984)

Fig. 1. Location of the barrow group Nove Mazharove: 1 — map with location; 2 — satellite image and approximate boundaries of the barrow group; 3 — approximate plan of the location of the barrow group (2 — © Google, 2026; 3 — Berestnev 1984)

н. е. (Костенко 1981). Одна з останніх його загальноючих праць, що видана в 1986 р. як учбовий посібник, присвячена саме сарматським пам'яткам межиріччя Орілі та Самари (Костенко 1986). Тут враховано 193 поховальні комплекси та окремі знахідки зі зруйнованих поховань. Ранньосарматські поховання, загальною кількістю 22, були розділені на дві хронологіч-

ні групи: III—II ст. до н. е. та кінець II—I ст. до н. е. (Костенко 1986, с. 37—41).

Нещодавно Олександр Симоненко піддав критичному аналізу масив ранньосарматських поховань Оріль-Самарського межиріччя, що були виокремлені В. Костенком. Робота з архівною документацією та археологічними матеріалами, що сьогодні зберігаються в Дніпропет-

ровському національному університеті імені О. Гончара, дозволили знайти ряд помилок в інтерпретації деяких поховань, переглянути їх хронологію та культурну атрибуцію (Симоненко 2019). Ці помилки пов'язані передусім з невірною атрибуцією глиняного посуду, плутаниною, штучним поєднанням поховального інвентарю з кількох комплексів та некоректним датуванням деяких предметів. У результаті такого аналізу кількість комплексів, що беззастережно можна віднести до ранньосарматських була зменшена з 22 до 10 (серед них 9 поховань та один ритуальний скарб). На думку О. Симоненка, Оріль-Самарське межиріччя було північно-західною периферією землі роксолан, а незначна кількість ранньосарматських поховань пояснюється нечисленністю сарматських загонів на ранньому етапі засвоєння Північного Причорномор'я (Симоненко 2019, с. 86). Важливим моментом також є уточнення хронології — на сьогоднішній день ранньосарматські пам'ятки між Дніпром та Доном датуються II ст. до н. е. — першою половиною I ст. н. е. (Симоненко 2004, с. 135—140).

Ранньосарматські поховання, знайдені в кургані біля с. Нове Мажарове, жодного разу не публікувалися. Археологічні матеріали розкопок сьогодні зберігаються в фондах Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, що дозволило автору наочно ознайомитися з ними та підготувати дану публікацію.

Курганна група Мажарово розташована на першій надзаплавній терасі правого берега р. Оріль (рис. 1: 2). Вона складається з 8 насипів (серед яких один майданоподібний), що знаходяться на сільськогосподарських угіддях в 2 км на північ від с. Нове Мажарове. Через курганну групу проходить міжнародний автошлях Е105 та автодорога до сіл Старе Мажарове та Нове Мажарове³. В 1984 р. було досліджено два кургани (№ 1 та 2).

Курган 1⁴. Розташований в 300 м на північний схід від автошляху, що веде до с. Нове Мажарове та в 60 м на південь від ґрунтової дороги до с. Петрівка. На момент дослідження насип мав діаметр 18 м та висоту 0,65 м від рівня давнього горизонту (рис. 2). Потужність похованого чорноземного ґрунту під насипом складала 0,40 м. Насип складений з однорідного чорноземного ґрунту без структурних порушень, в центральній бровці фіксувався материковий викид з центрального поховання. В кургані зафіксовано чотири поховання, два

з них відносяться до бронзового віку: основне поховання 4 — до ямної культурно-історичної спільності та впускне поховання 3 — до зрубної культурно-історичної спільності. Всі поховання трохи зміщені від центральної точки кургану в південно-східний сектор, що, ймовірно, пов'язано з багаторічною оранкою насипу. Далі наведемо детальний опис впускних ранньосарматських поховань 1 та 2.

Поховання 1. Зафіксовано в 4 м на схід від центральної реперної точки (рис. 2) на глибині 0,75 м. В однорідному чорноземному насипу не вдалося простежити контур могильної ями. Похований лежав на спині з витягнутими вздовж тулубу кінцівками та був покладений головою на північний захід (рис. 3). Зліва від черепа зафіксовані дрібні фрагменти ліпленої посудини. Також в науковому звіті згадується уламок гончарної сіроглиняної посудини, що була протягнута бульдозером і, ймовірно, походить з цього ж поховання. Згадані фрагментовані керамічні матеріали не були взяті до колекції. На лівій ключиці похованого знайдено овальну бронзову пластину — фрагмент дзеркала з обробленим краєм (рис. 4: 3). В середній та нижній частинах грудної клітки зліва від хребта зафіксовані фрагменти бронзової фібули (рис. 4: 2). В звіті зазначено, що було розчищено уламки від кількох фібул, втім під час реконструкції з'ясувалося, що майже всі фрагменти, за виключенням одного, складаються в одну бронзову фібулу зарубинецького типу з залізною голкою.

Інвентар поховання.

1. Біметалева фібула зарубинецького типу (рис. 4: 1). Застібка була знайдена у фрагментах та реконструйована вже в процесі підготовки цієї публікації. Фібула має загальну довжину 8,5 см, довгу 18-виткову пружину (10 з правої сторони та 8 з лівої), що намотана на бронзовий дріт, верхню тятиву. Ніжка фібули розклепана у трикутник, що має найбільшу ширину 1 см. Місце кріплення до спинки високе та знаходиться майже біля вигину до голівки, з'єднання виконано так званими лашками, що утворені шляхом підрізки розклепаного кінця ніжки. Спинка має округло-вигнуту або зигзагоподібну форму в місці переходу в приймач. Унікальність даного екземпляру зарубинецької фібули в тому, що вона біметалева, тобто має залізну голку, частини якої збереглися на голівці та в приймачі. Взагалі всі відомі в літературі зразки зроблені переважно з бронзового, рідше з залізного цільного дроту. Головна ж особливість дротяних фібул середньолатенської схеми в тому, що вони одночленні. Скоріш за все, ми маємо справу з ремонтом та заміною бронзової пошкодженої голки на залізну. Середньолатенські та пізньолатенські фібули з ремонтом відомі в матеріалах розкопок пам'яток зарубинецької культури (могильники Велимичі 2, Пирогово), а також в степових по-

3. Подана в науковому звіті схема розміщення курганної групи має певні топографічні неточності та, скоріш за все, виконана окомірною. Також на схемі позначено 7 насипів (рис. 1: 3), тоді як у звіті згадано 8.

4. Опис кургану та поховань згідно інформації наданої в науковому звіті з уточненнями автора (Берестнев 1984, с. 12—14).

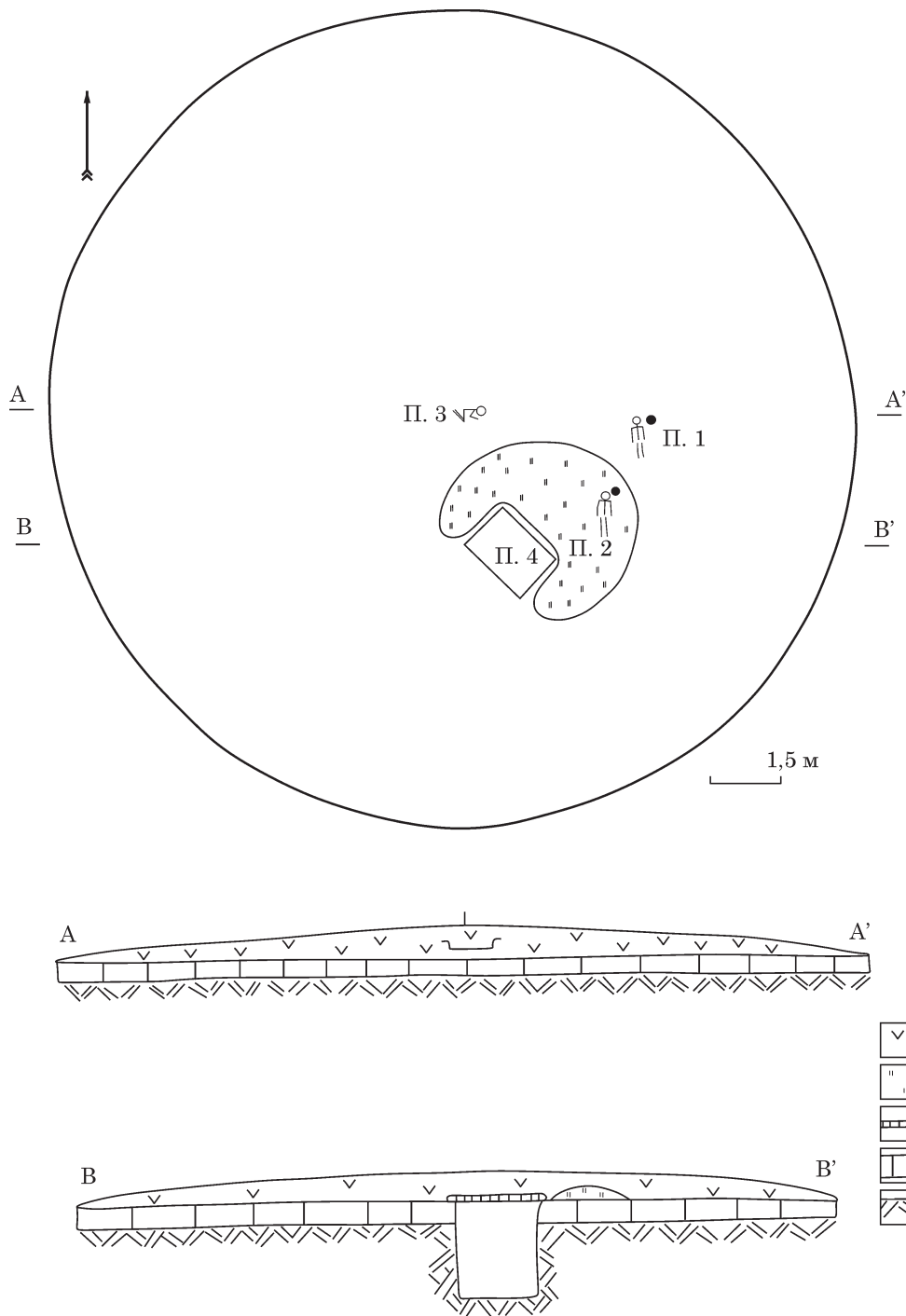

Рис. 2. Курганна група Нове Мажарове, курган 1; план і стратиграфія: 1 — курганий насип (чорнозем); 2 — материковий викид з основного поховання; 3 — дерев'яне перекриття центрального поховання; 4 — похований ґрунт (чорнозем); 5 — материк (суглинок) (за Берестнев 1984)

Fig. 2. The barrow group of Nove Mazharove, barrow 1; plan and stratigraphy : 1 — barrow mound (black soil); 2 — subsoil dump from the central grave; 3 — wooden ceiling of the central grave; 4 — buried black soil; 5 — subsoil (loamy soil) (after Berestnev 1984)

хованнях (Аккермень група 1, курган 11) (Каспарова 1972, с. 86; Скиба 2001, с. 131, рис. 34: 6, 8; Кропотов 2010, с. 57, рис. 25: 1). Зазвичай це ремонт поламаного пружинного механізму шляхом фіксації країв обламаного дроту пружини на спинці. Втім ми не знаємо випадків повної заміни голки на іншу, тим більше з іншого матеріалу. Найявність же центрального

стрижня-осі з металевого дроту або дерев'яної палички для кріплення особливо довгих пружин на зарубинецьких фібулах відмічав Юрій Кухаренко (Кухаренко 1964, с. 31—32).

Існує кілька класифікаційних схем фібул зарубинецького типу, одна з перших була розроблена Анатолієм Амброзом, який виокремив їх в групу 2, підгрупу 2, давши назву «зарубинець-

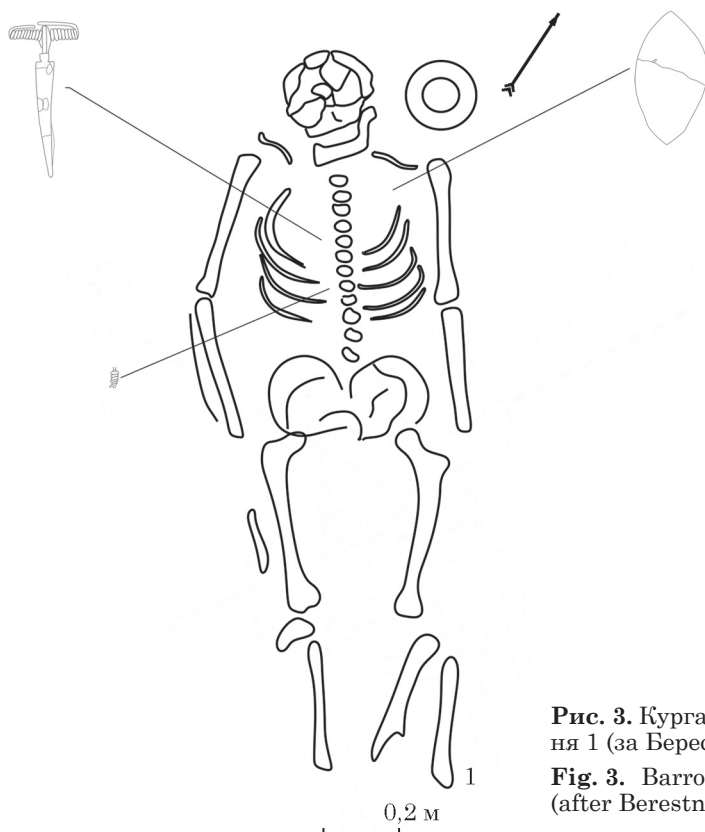

Рис. 3. Курганна група Нове Мажарове, курган 1, поховання 1 (за Берестнев 1984)

Fig. 3. Barrow group Nove Mazharove, barrow 1, grave 1 (after Berestnev 1984)

кі фібули» (Амброз 1966, с. 14—18). Серед найбільш деталізованих сучасних класифікацій фібул зарубинецького типу можна назвати типологічні розробки Валентини Пачкової. Головний принцип розділення на типи оснований на змінах у відносній довжині та ширині розклепаної ніжки-щитка. Згідно цієї схеми, фібула з поховання біля с. Нове Мажарове може бути віднесена до типу ЗТ-III — співвідношення ширини щитка до довжини складає 0,5—0,6 (Пачкова 2006, с. 75).

Зарубинецькі фібули зі степових пам'яток Північного Причорномор'я та Криму розглянуті в монографіях Віктора Кропотова та Кірстен Хелстром. Перший розміщає зарубинецькі застібки в серії 4 групи 2 (Кропотов 2010, с. 57—59). Всього враховано 20 зразків, що датуються другою половиною або останньою чвертю II—I ст. до н. е. К. Хелстром розміщує ці фібули в варіанті IA.1b серії середньолатенської схеми та датує потрапляння їх в степові комплекси в межах третьої — четвертої чверті II та кінця I ст. до н. е. (Hellström 2018, р. 36, 148).

2. Фрагмент бронзового дзеркала (рис. 4: 3). Представляє собою не просто уламок розбитого дзеркала, а закінчений виріб: обламаний край був ретельно заглажений, а сам предмет має відносно симетричну мигдалеподібну форму. Довжина виробу — 6,2 см, ширина — 3,2 см, максимальна товщина — 0,15 см. Рідне закінчення диску має загострений край, в той час як обламана сторона оформлена у вигляді прямокутного заглаженого кінця. За збереженням

зовнішнім краєм можна встановити діаметр дзеркала — 9 см. Фрагмент складається з двох частин, що не виключає того факту, що виріб міг бути розламаний перед покладанням на тіло покійної. Згідно реконструйованому діаметру, дзеркало можна віднести до типу Хазанов VI — у вигляді звичайного плоского диску без ручки (Хазанов 1963, с. 58—59, рис. 1). Невеликі за діаметром диски найбільш поширені в комплексах середньосарматського періоду, однак з'являються раніше. Дзеркала цього типу доволі широко представлені в ранньосарматських похованнях Північного Причорномор'я (Симоненко 2004, с. 139). Традиція пошкодження або розбивання дзеркал є однією з характерних рис поховальної обрядовості сарматів та набула найбільшого поширення саме на ранньому етапі (Хазанов 1964, с. 94; Вагнер 2012, с. 174).

3. Фрагмент бронзового виробу у вигляді стрижня з навитим у шість витків дротом (рис. 4: 4). Фрагмент знайдено в районі грудної клітки, серед уламків фібули. Втім, під час реконструкції з'ясувалося, що лише він належить до іншого предмету. Враховуючи той факт, що поховання не містило ознак пограбування, напевно чи слід припускати в похованні наявність ще однієї фібули. Можливо, даний фрагмент слід розглядати як частину прикраси: сережки або кільця.

Поховання 2. Знаходилося в 3,5 м на південний схід від центрального репера (рис. 2). Поховальна яма перерізала материковий викид з основного поховання кургану і була засипана

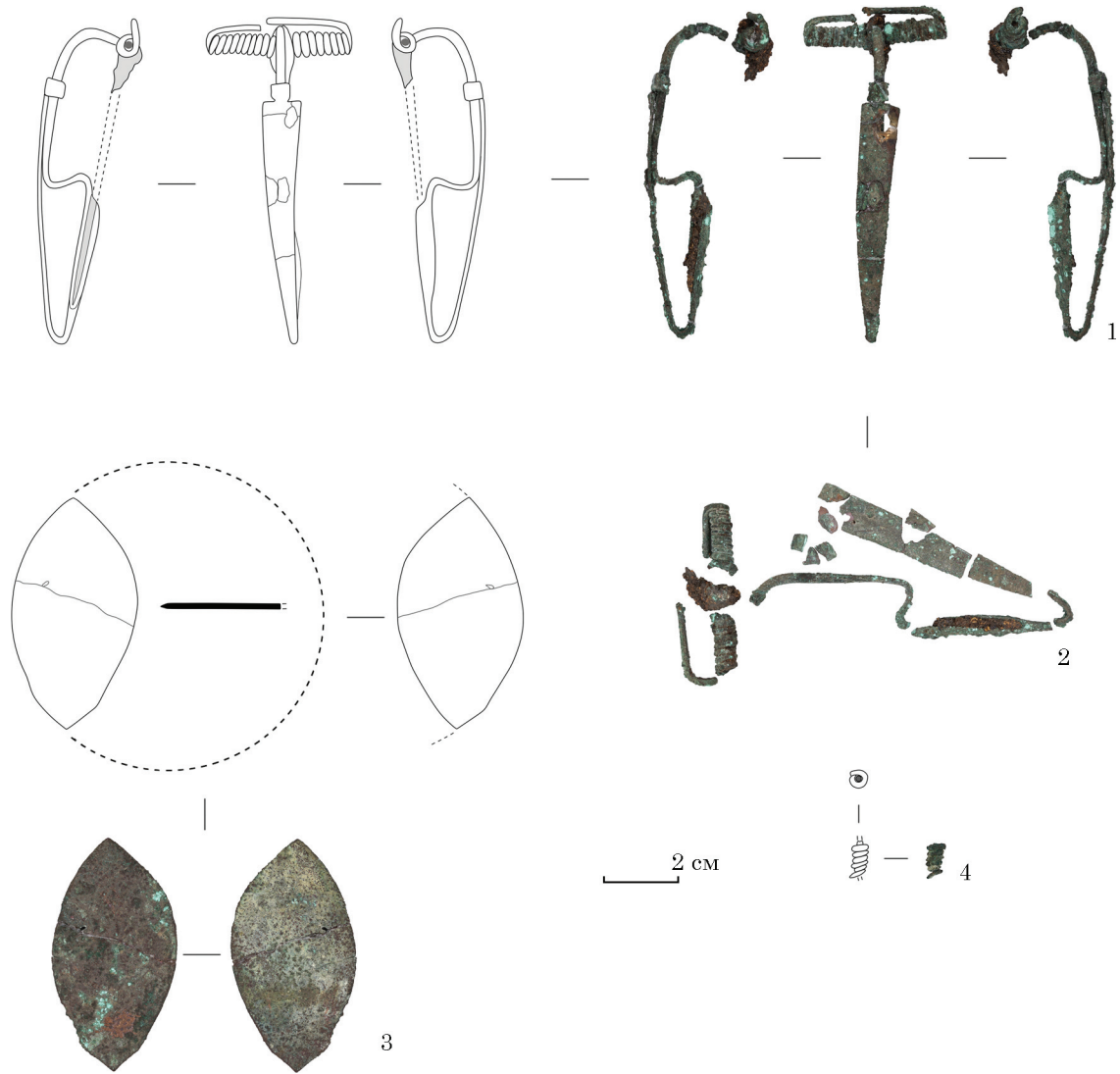

Рис. 4. Курганна група Нове Мажарове, курган 1. Знахідки з поховання 1: 1 — фібула після реконструкції; 2 — фібула до реконструкції; 3 — дзеркало; 4 — фрагмент виробу (1, 2 — бронза / залізо; 3, 4 — бронза)

Fig. 4. Barrow group Nove Mazharove, barrow 1. Finds from grave 1: 1 — fibula after reconstruction; 2 — fibula before reconstruction; 3 — mirror; 4 — fragment of the item (1, 2 — bronze / iron; 3, 4 — bronze)

тим самим ґрунтом, тому контури та розміри камери не простежені. Кістяк людини виявлений на глибині 1,45 м від верхівки кургану. Похований лежав на спині с простягнутими вздовж тіла кінцівками, орієнтований головою на північ (рис. 5). Ліворуч черепа зафіксовано розвал глиняного ліпленого глечика (рис. 7), поряд з яким, біля лівої ключиці, знайдено глиняне прясло (рис. 6: 3). Біля правого вухного отвору зафіксовано цілу бронзову сережку (рис. 6: 1), біля лівого — фрагменти аналогічної сережки, форму якої вдалося частково реконструювати (рис. 6: 2). В верхній частині грудної клітки знайдено скляну поліхромну підвіску трикутної форми та бочкоподібну намистину (рис. 6: 4—5). На фаланзі безіменного пальця правої руки зафіксовано бронзовий окисел від бронзового дротяного кільця, що не збереглося в ґрунті. Між ступнями та у нижній частині гомілок знайдено 31 намистину (рис. 6: 6—9), що

були або елементами ножних браслетів, або нашивними прикрасами подолу одягу⁵.

Інвентар поховання.

1. Сережки бронзові дротяні овальної форми, зігнуті в 1,5 оберти (рис. 6: 1—2). Одна з сережок зберегла свою первинну форму, вона зроблена з бронзового дроту діаметром 0,15 см, один з кінців якої загострений, має овальну форму та розміри 3,5 × 2,5 см. Один кінець перекриває інший приблизно на 2 см. Сережки, зроблені з суцільного дроту, поширені та

5. Окрім перелічених знахідок, в фондах Музею археології зберігається мушля равлика з даного поховання, вона ж є на фото в альбомі ілюстрацій до наукового звіту. Консультацію стосовно її походження надала старший науковий співробітник Музею природи ХНУ імені В. Н. Каразіна Ірина Петрівна Москалець. Мушля належить наземному равлику місцевого походження та, ймовірно, потрапила до поховання випадково разом із ґрунтом.

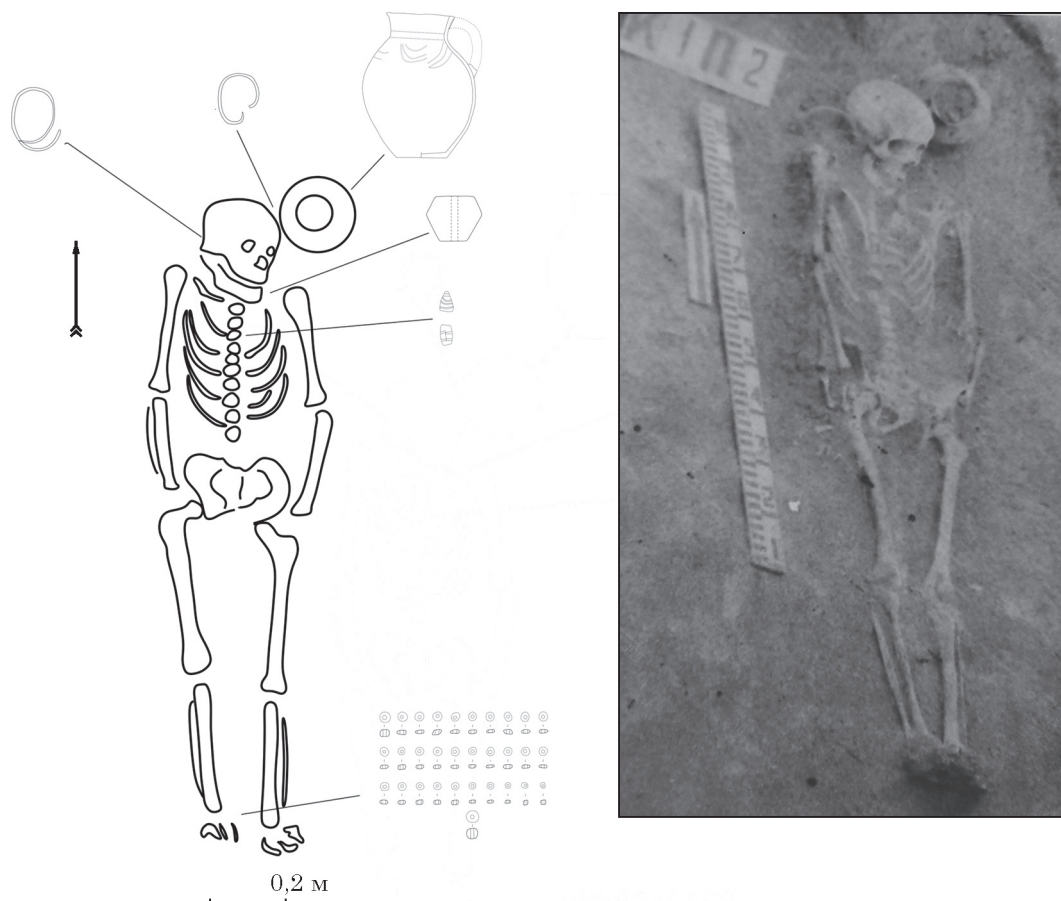

Рис. 5. Курганна група Нове Мажарове, курган 1, поховання 2 (за Берестнев 1984)
Fig. 5. Barrow group Nove Mazharove, barrow 1, grave 2 (after Berestnev 1984)

простий за технікою виконання тип прикрас, що був розповсюджений як в скіфську, так і в сарматську добу. Серед найближчих аналогій — дротяні сережки з ранньосарматських поховань Північного Причорномор'я (Костенко 1982, табл. 1: 2н, 18а). Дві схожі сережки були знайдені в ранньосарматському похованні Монастирка на Середньому Дону (Медведев 2008, с. 19, 157, рис. 6: 6, 7).

2. Глиняне прясло зрізано-біконічної форми (рис. 6: 3). Виріб має висоту 2,6 см та ширину 3,1 см, діаметр отвору 0,4 см. Два аналогічні прясла знайдені в ранньосарматських похованнях Оріль-Самарського межиріччя: Богданівка, група 4, курган 3, поховання 3 та Соколово, курган 1 «Червона могила», поховання 1 (Симоненко 2019, с. 89, 91, рис. 3: 6; 5: 9).

3. Поліхромна скляна підвіска трикутної форми (рис. 6: 4). Розміри: 1,1 × 0,8 × 0,3 см. Прикраса має поздовжньо-смугастий орнамент, зони якого спрямовані вздовж каналу отвору. Виготовлена підвіска з різнокольорового скла: зверху та знизу напівпрозорі зони янтарно-жовтого кольору та дві чорні зони посередині, що розділені смугами з білого глухого скла. Майже точний аналог наведений в типології Катерини Алексеевої як тип 193. Найбільш поширені такі підвіски в комплексах рубежу н. е.,

загальний період побутування відмічається в межах I ст. до н. е. — II ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 43, табл. 27: 63).

4. Поліхромна скляна намистина бочкоподібної форми (рис. 6: 5). Розміри: 1,2 × 0,6 см. Має поперечно-смугастий спаяний орнамент, ядро якого свито зі стрічки. Краї намистини мають теракотовий відтінок, спаяна стрічка перламутрового відтінку, обрамлена по краям стрічками з білого глухого скла. Точних аналогів в типології К. Алексеевої немає, але найбільш близькі зразки відносяться до бочкоподібних та веретеноподібних намистин зі спаяним орнаментом (Алексеева 1978, с. 41, табл. 27: 28).

5. Намистина округлої форми з прозорого золотисто-жовтого скла (рис. 6: 7, 9). Знайдена серед набору невеликих намистин з синього скла та, можливо, була центральним елементом однієї прикраси або оздоблення одягу. В типології К. Алексеевої найбільш схожі аналоги відносяться до типу 6: буси з прозорого янтарно-жовтого скла з гладкими краями отворів. Використовувалися такі прикраси безперервно з I ст. до н. е. по II ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 63—64).

6. Намистини з напівпрозорого синього скла (рис. 6: 6, 8). Всього зафіксовано 30 намистин, розмір яких значно коливається. Висота від 0,1

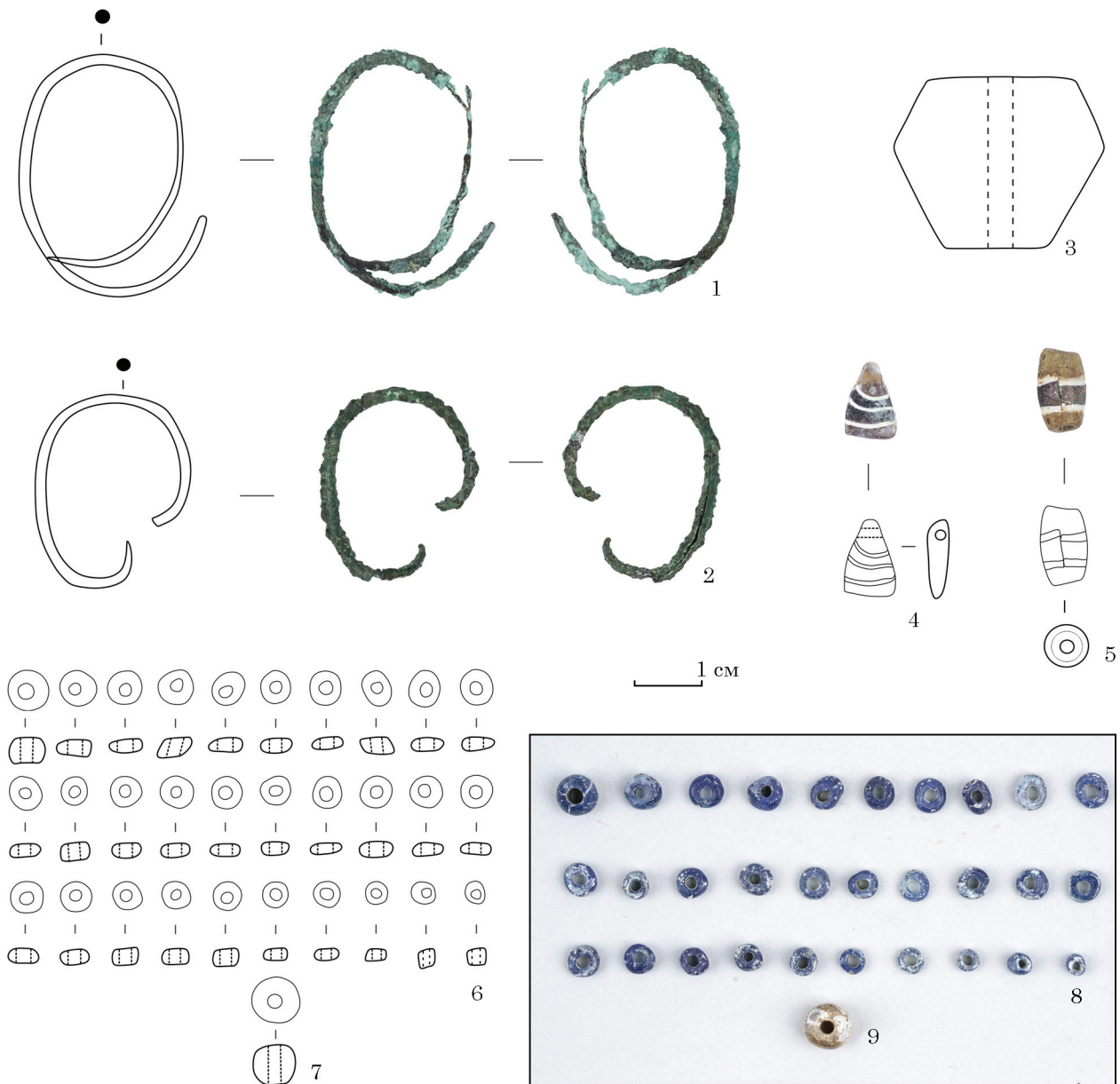

Рис. 6. Курганна група Нове Мажарове, курган 1. Знахідки з поховання 2: 1, 2 — сережки; 3 — прясло; 4 — підвіска; 5—9 — намистини (1, 2 — бронза; 3 — глина; 4—9 — скло)

Fig. 6. Barrow group Nove Mazharove, barrow 1. Finds from grave 2: 1, 2 — earrings; 3 — spindle whorl; 4 — pendant; 5—9 — beads (1, 2 — bronze; 3 — clay; 4—9 — glass)

до 0,35 см, діаметр від 0,25 до 0,5 см, діаметр отвору 0,15—0,2 см. Форма переважної більшості прикрас поперечно-стисла, рідше округла, також є дрібні асиметричні намистини. Схожі аналоги відносяться до типу 15 класифікації К. Алексеевої та датуються в широкому хронологічному діапазоні, з найбільшим розповсюдженням в перших століттях н. е. (Алексеева 1978, с. 64—65).

7. Глек ліплений (рис. 7). Має витягнутий яйцеподібний асиметричний тулуб, звужену шийку з рівними стінками та раструбоподібним розширенням, край вінець потовщений. Ручка відбита, була кругла в перетині діаметром 1,8—2,0 см. Загальна висота глека — 20,5 см, діаметр вінець — 9,5 см, діаметр шийки 8 см,

діаметр тулуба — 16 см, діаметр дна 7 см, товщина стінок 0,4—0,5 см. Глек виготовлений з глини, що має в домішці значну кількість шамоту, в меншій кількості кварцу та органіки. Посудина має чорний колір в зламі черепка та вкрита тонким шаром ангобу світло-жовтого відтінку. Глек має орнамент у вигляді кільцевого верхнього фризу, розташованого на шийці та плічках. Орнамент прокреслений, виконаний досить грубо, лінії мають пропуски. В місці найбільшого звуження шийки нанесено дві горизонтальні лінії. Одразу під ними по плічках прокреслені фестони та напівфестони, що складаються з двох-трьох напівкруглих, відносно паралельних ліній, деякі з них з'єднуються кінцями.

Рис. 7. Курганна група Нове Мажарове, курган 1. Глиняний ліплений глечик з поховання 2: 1 — рисунок; 2 — прорисовка орнаменту; 3 — фото; 4 — посилання на 3D-модель (<https://skfb.ly/pHZHS>)

Fig. 7. Barrow group Nove Mazharove, barrow 1. Clay hand-made jug from burial 2: 1 — drawing; 2 — drawing of the ornament; 3 — photo; 4 — link to the 3D-model (<https://skfb.ly/pHZHS>)

Ліплений посуд з видовженим тулубом яйцеподібних пропорцій, короткою прямою або раструбоподібною шийкою та фризом різьбленого орнаменту на плічках у вигляді фестонів, зигзагів, пучків або вертикальних паралельних ліній є характерним для керамічних традицій прохорівської культури Південного Приуралля та Нижнього Поволжя, що формуються

тут ще в IV ст. до н. е. (Мошкова 1963, с. 27—28, табл. 5—10; Скрипкин 2017, с. 73—74, рис. 10: 4—11). Аналогічні східні сарматські елементи властиві для переважної більшості ліпленого посуду з ранньосарматських поховань Північного Причорномор'я II—I ст. до н. е., а з I ст. н. е. дана традиція в цьому регіоні стає вже рідкісним явищем (Козир 1996, с. 10—12).

Висновки. Таким чином, обидва поховання, що були впушені в один курганний насип доби бронзи, можуть бути віднесені до ранньосарматського періоду та визначені в хронологічних межах другої половини II—I ст. до н. е. Враховуючи незначну кількість комплексів цього періоду в Оріль-Самарському межиріччі (9 поховань та 1 ритуальний скарб), вони значно доповнюють існуючу базу даних ранньосарматських племен Північного Причорномор'я та, за елементами поховального обряду, ототожнюються з історичними роксоланами. Обидва поховання за складом інвентарю визначені як жіночі, були здійснені у прямокутній або овальній вузькій ямі та орієнтовані головами в північний сектор.

Варто також зазначити, що, починаючи з 1980 по 1991 рр. Новобудовна археологічна експедиція під керівництвом Сергія Берестнева майже кожного року здійснювала розкопки курганних насипів переважно в степових районах Харківської області. В зазначений період було розкопано більше 100 насипів, під якими досліджено 304 поховання. Аналіз наукових звітів показав, що, окрім двох поховань в кургані біля с. Нове Мажарове, ранньосарматських комплексів не знайдено, що є додатковим підтвердженням локалізації ранніх сарматів лише на кордоні степу та лісостепу.

Окрім Оріль-Самарського межиріччя, можна також назвати одиничні поховальні комплекси в басейні Сіверського Дінця (Шрамко 1962, с. 239—240). Подібна картина простежується і далі на схід в межиріччі Дона та Волги — нечисленні ранньосарматські поховання локалізовані переважно на порубіжжі двох природних зон, сармати в цей час не проникають вглиб лісостепу (Берестнев, Медведєв 2015, с. 10). Отже, досліджені ранньосарматські комплекси можуть розглядатися як пам'ятки, розташовані на північній периферії значно більшого масиву сарматських поховань.

Подяки. Ця стаття була підготовлена за матеріалами археологічних досліджень Новобудовної експедиції Харківського університету під керівництвом Сергія Берестнева, якому я щиро вдячний за дозвіл опублікувати комплекси. Висловлюю велику подяку Станіславу Заднікову, який звернув мою увагу на предмети, що зберігаються в фондах Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеева, Е. М. 1978. *Античные бусы Северного Причерноморья*. Свод археологических источников, Г1-12. Москва: Наука.
 Амброз, А. К. 1966. *Фибулы юга европейской части СССР*. Свод археологических источников, Д1-30. Москва: Наука.

Берестнев, С. И. 1984. *Отчет о работах Лесостепной новостроечной экспедиции ХГУ в зонах строительства Балаклейской и Первомайской оросительных систем в 1984 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1984/184.

Берестнев, Р. С., Медведєв, А. П. 2015. Сарматские памятники в лесостепном междуречье Дона и Волги (опыт районирования). *Вестник Волгоградского государственного университета*, 4, 2 (32), с. 7-17. <http://dx.doi.org/10.15688/jvolsu4.2015.2.1>

Вагнер, Е. В. 2012. История изучения сарматских бронзовых зеркал. *Вестник Волгоградского государственного университета*, 4, 1 (21), с. 168-176.

Каспарова, К. В. 1972. Зарубинецкий могильник Велемичи П. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 14, с. 53-111.

Козир, І. А. 1996. *Кераміка сарматських поховань території України як історичне джерело*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАН України.

Костенко, В. И. 1981. *Сарматские памятники междуречья Дона и Днепра III в. до н. э. — III в. н. э.* Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАН України.

Костенко, В. И. 1982. Раннесарматский период в истории Северного Причерноморья. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Древности Степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.)*. Днепропетровск: ДГУ, с. 69-75.

Костенко, В. И. 1983. *Сарматские памятники Днепро-Донского междуречья III в. до н. э. — середины III в. н. э.* Днепропетровск: ДГУ.

Костенко, В. И. 1986. *Сарматы Самарско-Орельского междуречья III в. до н. э. — IV в. н. э.* Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ.

Кропотов, В. В. 2010. *Фибулы Сарматской эпохи*. Киев: АДЕФ-Украина.

Кухаренко, Ю. В. 1964. *Зарубинецкая культура*. Свод археологических источников, Д1-19. Москва: Наука.

Медведєв, А. П. 2008. *Сарматы в верховьях Танаиса*. Москва: Таус.

Мошкова, М. Г. 1963. *Памятники прохоровской культуры*. Свод археологических источников, Д1-10. Москва: Наука.

Пачкова, С. П. 2006. *Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы*. Киев: ІА НАН України.

Симоненко, А. В. 2004. Хронология и периодизация сарматских памятников Северного Причерноморья. В: Раев, Б. А. (ред.). *Сарматские культуры Евразии: проблемы региональной хронологии. Доклады к 5 международной конференции «Проблемы сарматской археологии и истории»*. Краснодар, с. 134-173.

Симоненко, А. В. 2019. Раннесарматские памятники Орель-Самарского междуречья. *Нижево-волжский археологический вестник*, 18, 1, с. 81-96. <https://doi.org/10.15688/nav.jvolsu.2019.1.7>

Скиба, Л. Є. 2001. *Пирогівський могильник зарубинецької культури*. Київ: ІА НАН України.

Скрипкин, А. С. 2017. *Сарматы*. Волгоград: ВолГУ.

Хазанов, А. М. 1963. Генезис сарматских бронзовых зеркал. *Советская археология*, 4, с. 58-71.

Хазанов, А. М. 1964. Религиозно-магическое понимание зеркал у сарматов. *Советская этнография*, 3, с. 89-96.

Шрамко, Б. А. 1962. *Древности Северского Донца*. Харьков: ХГУ.

Hellström, K. 2018. *Fibeln und Fibeltracht der Sarmatischen Zeit im Nordschwarzmeergebiet (2. Jh. v. Chr. — 3. Jh. n. Chr.)*. Bonn: Habelt.

REFERENCES

Alekseeva, E. M. 1978. *Antichnye busy Severnogo Prichernomoria*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, G1-12. Moskva: Nauka.

Ambroz, A. K. 1966. *Fibuly iuga evropeiskoi chasti SSSR*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-30. Moskva: Nauka.

Berestnev, S. I. 1984. *Otchet o rabotakh Lesostepnoi novostroyechnoi ekspeditsii KHGU v zonakh stroitelstva Balakleiskoi i Pervomaiskoi orisitelnykh sistem v 1984 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1984/184.

Berestnev, R. S., Medvedev, A. P. 2015. Sarmatskie pamiatniki v lesostepnom mezhdureche Dona i Volgi (opyt rayonirovaniya). *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta*, 4, 2 (32), s. 7-17. <http://dx.doi.org/10.15688/jvolsu4.2015.2.1>

Vagner, E. V. 2012. Istoriia izucheniia sarmatskikh bronzovykh zerkal. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta*, 4, 1 (21), s. 168-176.

Kasparova, K. V. 1972. Zarubinetiskii mogilnik Velemich II. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 14, s. 53-111.

Kozyr, I. A. 1996. Keramika sarmatskykh pokhovan terytorii Ukrainy yak istorychne dzherelo. Avtoreferat dysertatsii k. i. n. IA NAN Ukrainy.

Kostenko, V. I. 1981. *Sarmatskie pamiatniki mezhdurechia Dona i Dnepra III v. do n. e. — III v. n. e.* Avtoreferat dysertatsii k. i. n. IA NAN Ukrainy.

Kostenko, V. I. 1982. Rannesarmatskii period v istorii Severnogo Prichernomoria. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Drevnosti Stepnogo Podneprov'ia (III—I tys. do n. e.)*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 69-75.

Kostenko, V. I. 1983. *Sarmatskie pamiatniki Dneprodonskogo mezhdurechia III v. do n. e. — serediny III v. n. e.* Uchebnoe posobie. Dnepropetrovsk: DGU.

Kostenko, V. I. 1986. *Sarmaty Samarsko-Orel'skogo mezhdurechia III v. do n. e. — IV v. n. e.* Dnepropetrovsk: DGU.

Kropotov, V. V. 2010. *Fibuly Sarmatskoi epokhi*. Kiev: ADEF-Ukraina.

Kukhareno, Iu. V. 1964. *Zarubinetskaia kultura*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-19. Moskva: Nauka.

Medvedev, A. P. 2008. *Sarmaty v verkhoviakh Tanaisa*. Moskva: Taus.

Moshkova, M. G. 1963. *Pamiatniki prokhorovskoi kultury*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-10. Moskva: Nauka.

Pachkova, S. P. 2006. *Zarubinetskaia kultura i latenizirovannye kultury Evropy*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Simonenko, A. V. 2004. Khronologiya i periodizatsiya sarmatskikh pamiatnikov Severnogo Prichernomoria. In: Raev, B. A. (ed.). *Sarmatskie kultury Evrazii: problemy regionalnoi khronologii. Doklady k 5 mezhdunarodnoi konferentsii «Problemy sarmatskoi arkheologii i istorii»*. Krasnodar, s. 134-173.

Simonenko, A. V. 2019. Rannesarmatskie pamiatniki Orel-Samarskogo mezhdurechia. *Nizhnevolzhskii arkheologicheskii vestnik*, 18, 1, s. 81-96. <https://doi.org/10.15688/nav.jvolsu.2019.1.7>

Skyba, L. Ye. 2001. *Pyrohivskiy mohylnyk zarubynetskoi kultury*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Skripkin, A. S. 2017. *Sarmaty*. Volgograd: VolGU.

Khazanov, A. M. 1963. Genezis sarmatskikh bronzovykh zerkal. *Sovetskaia arkheologiya*, 4, s. 58-71.

Khazanov, A. M. 1964. Religiozno-magicheskoe ponimanie zerkal u sarmatov. *Sovetskaia etnografiya*, 3, s. 89-96.

Shramko, B. A. 1962. *Drevnosti Severskogo Dontsa*. Kharkov: KhGU.

Hellström, K. 2018. *Fibeln und Fibeltracht der Sarmatischen Zeit im Nordschwarzmeergebiet (2. Jh. v. Chr. — 3. Jh. n. Chr.)*. Bonn: Habelt.

K. Peliashenko

EARLY SARMATIAN BURIALS FROM THE BARROW NEAR NOVE MAZHAROVE VILLAGE AT THE ORIL RIVER BASIN

Two closed archaeological assemblages of the Early Sarmatian inserted graves are published in the paper. The results of the excavation of the Forest-Steppe Preventive Archaeological Expedition of Kharkiv State University headed by Serhiy Berestnev, which carried out the research in the area of construction of irrigation systems near the village of Nove Mazharove in the Kharkiv region, are presented. The barrow group is located on the first floodplain terrace of the right bank of the Oril River and, at the time of the research, consisted of 8 mounds.

Barrow 1 was erected during the Bronze Age. The primary grave of the Yamna cultural-historical community, inserted graves of the Zrubna cultural-historical community and also two Early Sarmatian burials were discovered under the barrow mound. To date, only 10 assemblages are known in the basins of the Oril and Samara rivers that can be reliably attributed to the Early Sarmatian period. Thus, the publication of two more burials complements and expands our knowledge about the initial stage of the Sarmatian penetration of the Northern Pontic region.

Both graves from the Nove Mazharove barrow group were made in narrow pits with a meridian orientation; the skeletons laid supine, with their heads directed to the northern sector. In the first burial, the fibula of the Zarubintsy-type with traces of repair was discovered, the fragment of a bronze mirror, and small fragments of hand-made pottery were found near the head. From the second grave the hand-made jug, decorated with a frieze of carved ornaments on the shoulders, the clay spindle whorl, bronze earrings, a glass pendant and beads that were found in the area of the chest and legs of the skeleton.

The excavated burials were female and can be dated within the chronological frames of the second half of the 2nd—1st centuries BC. They are part of the massif of Early Sarmatian sites, localized on the border of the steppe and forest-steppe natural zones in a large territory from the Dnieper to the Volga.

Keywords: Oril, Early Iron Age, Early Sarmatian period, Sarmatians, burials.

Отримано / Received: 31.03.2026

Прийнято після рецензування /

Accepted after review: 30.04.2026

Опубліковано / Published: 30.06.2026

ПЕЛЯШЕНКО Костянтин, кандидат історичних наук, Музей археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Харків, Україна.

Kostiantyn PELIASHENKO, PhD, Museum of the Archaeology of the V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-5445-6949,

e-mail: kpelashenko@gmail.com.

L. Oța

SARMATIAN GRAVES WITH WEAPONS DISCOVERED IN WALLACHIA AND MOLDAVIA

The aim of this paper is to discuss the main characteristics (number, territorial distribution, grave layout, deposition, age and sex of the deceased, typology of weapons, the place of weapons in the grave, funerary inventory, dating) of the Sarmatian graves with weapons found in Wallachia and Moldavia.

Keywords: Sarmatians, Wallachia, Moldavia, graves with weapons, funerary ritual, grave goods.

Introduction. At a first glance, the way to research the Sarmatian burials in Wallachia and Moldavia by analysing each piece of inventory separately (hand-made ceramics, spindle whorls, wheel-made pottery, Roman imports) may appear rather less productive, as it does not seem to provide an overview, but only fragments that may seem difficult to correlate with each other. The analysis of the Sarmatian discoveries in only two geographical regions, located on the outskirts of the vast area inhabited by the populations called «Sarmatians» in ancient written sources, more precisely Wallachia (the region between the Danube River to the south and east, the Southern Carpathians to the north and the Olt River to the west; fig. 1) and Moldavia (the territory between the Prut River to the east and the Eastern Carpathians to the west; fig. 1), can give the impression of an irrelevant approach. The apparent geographical limitation to the two mentioned regions, Wallachia and Moldavia, is due not to convenience however, but to the specific situation of archaeological discoveries and historical evolution. During the 1st–3rd centuries AD, Wallachia was an area under Roman supervision (Oța 2007, p. 51–53; 2016, p. 131–135; Oța, Sîrbu 2013,

p. 291; 2019, p. 154); part of it was even integrated into the Roman province of Moesia Inferior during the second expedition of Emperor Trajan against Dacians — Petolescu 2010, p. 163). It is here that, with the consent and under the supervision of the Romans, Sarmatian communities arrived in three main stages: the last decade of the 1st century AD and the first decades of the next century; the end of the 2nd century AD and the first half of the 3rd century; the end of the 3rd century AD (Oța 2024, p. 58, note 100, with the previous bibliography).

Number and territorial distribution. The Sarmatian discoveries in Wallachia are concentrated in the north-east, east and south of the region, less so in the central part, while the discoveries attributed to the Dacians are registered in the west and centre of the region, thus outlining a specific archaeological landscape, with two special areas, which overlap only partially (Diaconu 1963, p. 338; Niculescu 2003, S. 182; Oța, Sîrbu 2019, p. 151–152). Only the south of Moldavia, until the Tulucești—Traian rampart, was under Roman rule (Ioniță 1982, p. 20; Croitoru 2004, p. 81–82; Oța 2013, p. 319). From an archaeological point of view, the rest of the area shows the same distribution in two areas that overlap only across a limited zone: Dacian discoveries in western and central Moldavia, discoveries attributed to the Sarmatians in the northeast, east and south (Oța 2024, p. 51). This coexistence between Sarmatians and Dacians, corroborated, in the case of Wallachia and Southern Moldavia, with Roman supervision, determined certain characteristic features of Sarmatian discoveries in Wallachia and Moldavia, such as: small number of finds, concentrated in certain areas; small number of graves in groups; small number of tu-

© L. OȚA, 2026

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

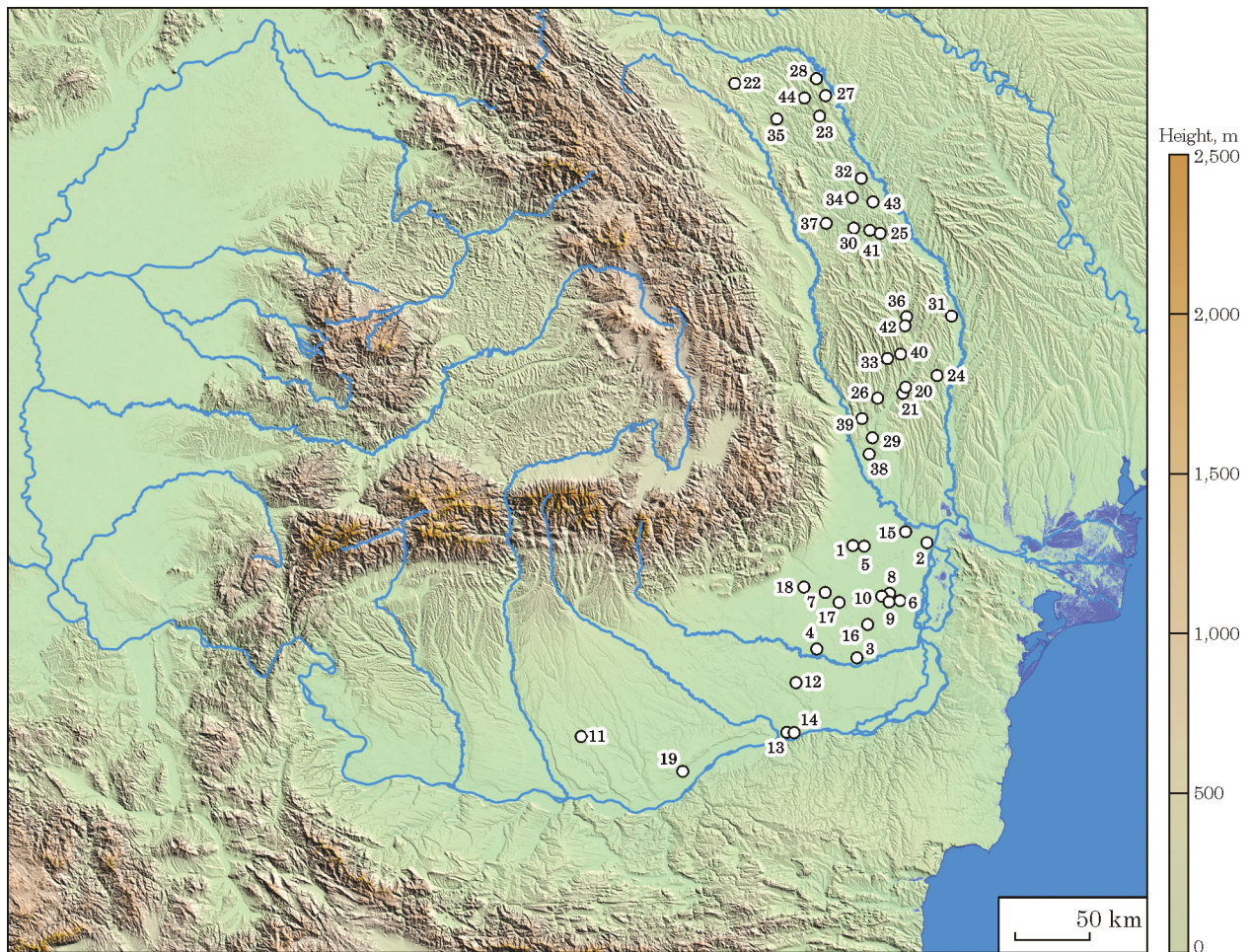

Fig. 1. Territorial distribution of the graves with weapons in Wallachia and Moldavia. The numbers correspond to the sites in the catalogue

Рис. 1. Територіальний розподіл могил зі зброєю у Валахії та Молдавії. Нумерація відповідає позиціям в каталозі

mular graves and of burials with weapons; few Roman imports; small number of graves belonging to elites (for details, see Oța 2016, p. 131—135; Oța, Sîrbu 2016a, p. 215—219, 231—234; Oța 2024, p. 48—51). Regarding the inventory of graves, an important characteristic of the Sarmatian graves in Wallachia and Moldavia should be highlighted, more precisely the predominance of the deposition of wheel-made ceramic vessels, with analogies in the repertoire of the Dacian pottery, which is an effect of the commercial relations of the Sarmatians with the Dacians (Oța 2024, p. 49—50). A phenomenon typical of numerous tribes whose unification under a single ethnonym was justified by external observers on the basis of shared general traits (Oța, Sîrbu 2012, p. 127—128; Oța 2018, p. 41; 2024, p. 46), the analysis of grave goods types separated on regions has revealed, alongside common features, certain specific differences as well. It is what I have tried to do for the two regions whose particular aspect I explained above, more precisely, to outline the characteristic features of the custom of depositing various grave goods. This is a necessary step in order to then be able to recompose the

burial customs of the Sarmatian communities in Wallachia and Moldavia and to provide a viable term of comparison with the Sarmatian burials in other regions (for an overview of graves with weapons in Crimea, Carpathian basin and the regions situated north of Black Sea see Храпунов и др. 2020, с. 7—13; СИМОНЕНКО 2010, с. 237—244; 2015, с. 308—319).

In this approach on the weapons deposited in the burials attributed to the Sarmatians from Wallachia and Moldavia I took into consideration daggers and short swords, swords, spearheads and arrowheads. I have excluded from this analysis G. 12 from Isaiia (Ursulescu, Kogălniceanu 2002—2004, p. 32—33, 38) because the provenance of the bronze sleeve from an arrow is not certain, and the fact that the sternum of the deceased person was pierced by an arrow does not necessarily imply an intentional deposition of the weapon, but a presence related to the cause of a wound, too. G. 8 from Lișcoteanca-*Movila Olaru-lui* (Oța, Sîrbu 2009, p. 127—128, with the previous bibliography) has recently been dated to the Iron Age (Schütz et al. 2025, p. 4086). I did not include among the graves with proper weap-

Table 1. Sarmatian graves with weapons found in groups of graves in Wallachia

Таблиця 1. Сарматські поховання зі зброєю в могильниках Валахії

No.	Group	Graves with weapons	Number of graves	%
1	Lișcoteanca- <i>Moș Filon</i>	3	6	50
2	Lișcoteanca- <i>Movila Olarului</i>	4	11	36.36
3	Smeeni- <i>Movila Mare</i>	1	3	33.3
4	Lișcoteanca- <i>Movila din baltă</i>	1	3	33.3
5	Brăila- <i>Hipodrom</i>	1	5	20
6	Grădiștea	2	10	20
7	Largu	2	10	20
8	Oltenița- <i>Iordoc</i>	1	8	12.5
9	Bucu	1	14	7.14
10	Râmnicelu	1	15	6.66
11	Oltenița- <i>Renie</i>	1	16	6.25
12	Rușețu	1	?	?

ons neither G. 205 from Târgșor (Diaconu 1965, p. 21, 25, 28) nor the funeral complex from Hlincea (Chirica, Tanasachi 1984, p. 95, no. XXXVIII: 47), where a spur was found, which might be only an indicator of a certain way of living related to riding. The funerary structure from Vitănești (Șirbu et al. 2014, p. 85—89, no. 47, with the previous bibliography), where the harness pieces were interpreted as status symbols (Oța, Șirbu, Matei 2013, p. 336—337) and the burial from Drăgănești (Trohani, Zorzoliu 1983, p. 218, 220), whose inventory (among which harness items) is known only from the statements of the discoverers, the only preserved object being a mug, were also not included in this analysis. Still unpublished until now, both G. 6 and G. 10 from Valea Lupului-*terasă* (Dinu 1955, p. 79—80) have been excluded, too, especially due to the possibility that some of the funerary structures uncovered in the site may date to a later period, as is the case with G. 1 (Oța 2018, p. 43). As in all previous analyses of grave goods from Sarmatian graves that I have published, emphasis has been placed not only on the typology of the objects but especially on the features of the funerary ritual. Therefore, neither the dagger discovered at Căzănești (Șirbu et al. 2014, p. 35), which is merely presumed to originate from a grave, nor the items from G. 4 at Drăgușeni-*Ocoale* (Crișmaru 1977, p. 135), G. 4 at Drăgușeni-*Ostrov* (Crișmaru 1981, p. 83—84, 88), and G. 7 at Prăjeni-*Țarnă* (Ursulescu et al. 2021, p. 171), whose fragmentary condition prevents their secure classification as daggers or knives, have been taken into account when discussing the characteristics of the graves with weapons. Although the length of the blade of the item found in G. 68 at Bârlad-*Școala de Mecanici Agricoli* is a small one (10.3 cm), which raises questions about its classification as dagger or knife (observation made by Istvánovits, Kulcsár 2008, p. 99 regarding the item found at Üllő), I still have taken into consideration in this analysis.

The number of graves with weapons that were discussed amounts to 54, of which 26 in Wallachia and 28 in Moldavia (fig. 1). The 26 burials with weapons from Wallachia come from 19 sites: seven isolated graves (Vedea, Balta Albă, Căzănești G. 1, Mihăești, Nicolae Bălcescu, Roșiori, Însurăței-*canal de irigație*) and 19 graves found in 12 groups, with variable percentages of graves with weapons, as follows (table 1)¹.

The 28 Sarmatian graves with weapons found until now in the area between the Carpathians and the Prut River come from 25 sites: nine isolated graves (Bârlad-*Școala de Mecanici Agricoli* G. 68, Dângeni, Munteni, Podu Iloaiei, Roma, Șerbotești, Târgu Frumos G. 11, Țepu, Vaslui G. 1) and 19 from 16 groups, with variable percentages as follows (table 2)².

The comparison between the two tables gives rise to two important observations: a) The overall number of graves containing weapons is low relative to the total number of Sarmatian burials identified until now: less than 10 % in Wallachia and less than 14 % in Moldavia; b) The number of graves with weapons within burial groups is generally small: only four clusters show proportions between 50 % and 100 % (Pogana,

1. One of the 16 graves at Râmnicelu is much earlier, dating back to the Iron Age (Schütz et al. 2025, p. 4086). Based on the published data, the number of graves in Rușețu could be estimated at three: one with two ceramic vessels, whose drawing was published by Gheorghe Bichir, possibly one with lapis lazuli and chalcedony beads (the beads were not represented on the grave plan published, so I supposed they came from another burial) and a possible third grave with a dagger, unless the weapon was associated with the beads (Bichir 1972, p. 141, 146, 155, 156; 1977, p. 169, 172, 185, map 2; 1996, p. 310).

2. Judging according to the funerary inventory, at Broscăuți-*vatra satului* more than one burial was discovered, considering the fact that the dagger is never associated with mirrors in the inventory of Sarmatian graves from Moldavia and Wallachia.

Table 2. Sarmatian graves with weapons found in groups of graves in Moldavia

Таблиця 2. Сарматські поховання зі зброєю в могильниках Молдавії

No.	Group	Graves with weapons	Number of graves	%
1	Pogana	2	2	100
2	Pogănești	3	4	75
3	Iași-Palatul Culturii	1	2	50
4	Bârlad-Depozit de lemne	1	3	33.3
5	Giurcani	1	3	33.3
6	Ivești	1	3	33.3
7	Manoleasa	1	3	33.3
8	Hănești	1	3	33.3
9	Tecuci	1	4	25
10	Valea Lupului	1	6	16.66
11	Prăjeni-Alimândra	1	7	14.28
12	Mitoc	1	10	10
13	Unțești	1	11	9.09
14	Probota	1	14	7.14
15	Pogorăști	1	28	3.57
16	Broscăuți-vatra satului	1	?	?

Pogănești, and Iași-Palatul Culturii in Moldavia, and Lișcoteanca-Мош Filon in Wallachia); eight groups have percentages ranging between 30 % and 37 % (three in Wallachia and five in Moldavia); four groups fall between 20 % and 25 % (three in Wallachia and one in Moldavia); another four groups range between 10 and 17 % (one in Wallachia and three in Moldavia); six groups display percentages below 10 % (three in Wallachia and three in Moldavia).

The grave layout. Regardless of the type of weapon deposited (dagger, sword, spearhead, arrowhead), the graves with weapons from Wallachia and Moldavia are either flat (26 cases) or arranged in elevated terrain (25 cases). The number of flat graves found in the two regions is similar: 11 in Wallachia (Brăila-Hipodrom G. 2, Bucu G. 10, Grădiștea G. 1 and G. 4, Mihăești, Nicolae Bălcescu, Oltenița-Jordoc G. 6, Oltenița-Renie G. 3, Rușețu, Însurăței-canal de irigație, Vedea) and 15 in Moldavia (Bârlad-Școala de Mecanici Agricoli G. 68, Broscăuți-vatra satului, Dângeni, Iași-Palatul Culturii G. 2, Ivești G. 3, Mitoc G. 2, Munteni, Podu Iloaiei, Pogorăști G. 3, Pogana G. 1 and G. 2, Probota, Șerbotești, Țepu, Unțești G. 1). The graves buried in elevated terrain predominantly made use of natural elevations in Wallachia — ten graves were located in tells (at Lișcoteanca-Мош Filon, Lișcoteanca-Movila Olarului, Lișcoteanca-Movila din baltă, Râmnicelu, and Căzănești), and two graves were found in sand dunes (at Largu). Burial mounds raised in earlier periods were used less frequently, with only two graves found in such contexts (at Roșiori and Smeeni G. 3). In Moldavia, however, secondary graves in ancient tumuli predominate compared to Wallachia: 11 (Bârlad-Depozit G. 3,

Giurcani G. 5, Manoleasa G. 1, Pogănești G. 2—4, Prăjeni-Alimândra T. III G. 2, Târgu Frumos G. 11, Valea Lupului-Movilă G. 9, Slobozia Hănești, possibly also Roma G. 4). Only three of the 54 graves with weapons were buried in tumuli specially constructed for them: one in Wallachia (Balta Albă) and two in Moldavia (Tecuci G. 4, possibly Vaslui G. 1).

Deposition of the deceased. Both in Wallachia and in Moldavia, the deceased buried with weapons seem to have been oriented overwhelmingly with the head towards the north (28), as follows: 18 or 19 on the N—S direction, of which six in Wallachia (Balta Albă, Bucu G. 10, Grădiștea G. 1 and G. 4, Largu G. 6, Nicolae Bălcescu) and 13 in Moldavia (Bârlad-Depozit G. 3, Dângeni, Giurcani G. 5, Iași-Palatul Culturii G. 2, Podu Iloaiei, Pogana G. 1, Pogănești G. 2, Pogorăști G. 3, Prăjeni-Alimândra T. III G. 2, Roma G. 4, Tecuci G. 4, Vaslui G. 1, possibly also Valea Lupului-Movilă G. 9); three on the direction NNW—SSE (Largu G. 4, Lișcoteanca-Мош Filon G. 1, Munteni); two on the direction NNE—SSW (Lișcoteanca-Movila Olarului G. 7 and Târgu Frumos G. 11); two on the direction NW—SE (Lișcoteanca-Мош Filon G. 2 and Ivești G. 3); two on the direction NE—SW (Lișcoteanca-Мош Filon G. 7 and Mitoc G. 2). Exceptions are few in number: five deceased oriented W—E (Lișcoteanca-Movila Olarului G. 3 and 15, Râmnicelu G. 17) and WNW—ESE (Lișcoteanca-Movila Olarului G. 17, Unțești G. 1); three oriented E—W (Brăila-Hipodrom G. 2, Lișcoteanca-Movila din baltă G. 6) and ENE—WSW (Smeeni G. 3); one deceased oriented S—N (Bârlad-Școala de Mecanici Agricoli G. 68). The dead in G. 2 at Pogana was buried in a sitting position, facing south, and his back facing north.

Unfortunately, the orientation of the deceased is unknown in 14 cases. The deceased from G. 3 at Oltenița-*Renie* and from the burial with dagger at Probotă were oriented either N—S or E—W. Based on currently available data, the number of individuals oriented in directions other than N—S is higher in Wallachia (seven cases) than in Moldavia (two cases). This discrepancy may be explained, on the one hand, by the predominance of W—E orientations in the northeastern part of Wallachia during the first stage of Sarmatian settlement in the region (Oța, Sîrbu 2016b, p. 265; 2022, p. 137), and, on the other hand, by the overall scarcity of other than N—S orientations in Moldavia (Oța 2022, p. 119).

Although the position is unknown in 17 cases, it can be observed that the majority of the deceased (29 individuals) were interred in supine position, with arms and legs extended: 14 cases in Wallachia (Balta Albă, Brăila-*Hipodrom* G. 2, Bucu G. 10, Grădiștea G. 1 and G. 4, Largu G. 4 and G. 6, Lișcoteanca-*Moș Filon* G. 1 and G. 7, Lișcoteanca-*Movila Olarului* G. 15 and G. 17, Râmnicelu G. 17, Roșiori, Smeeni G. 3) and 15 in Moldavia (Bârlad-*Scoala de Mecanici Agricoli* G. 68, Dângeni, Giurcani G. 5, Iași-*Palatul Culturii* G. 2, Ivești G. 3, Mitoc G. 2, Munteni, Podu Iloaiei, Pogana G. 1, Prăjeni-*Alimândra* T. III G. 2, Roma G. 4, Târgu Frumos G. 11, Tecuci G. 4, Unțești G. 1, Vaslui G. 1). The exceptions are only seven: supine, with the right arm bent, palm on the pelvis, and the left arm extended (Pogorăști G. 3); supine, with the left arm bent, palm on the pelvis, and the right arm extended (Pogănești G. 2); supine, with both arms bent, palms on the pelvis (Lișcoteanca-*Movila Olarului* G. 7); supine, with arms extended, legs bent and fallen to the right (Lișcoteanca-*Movila din baltă* G. 6); supine, with the right arm extended and the left arm bent, palm on the pelvis, legs bent and fallen to the right (Lișcoteanca-*Movila Olarului* G. 3); lying on the left side, arms bent with palms on the chest, left leg bent, right leg extended (Lișcoteanca-*Moș Filon* G. 2); seated position (Pogana G. 2). The individual buried with a dagger at Probotă was interred either in supine position, with arms and legs extended, or supine, with arms bent and palms on the basin.

A particular burial ritual is recorded in G. 3 from Pogorăști, where the bottom of the pit was burnt, using light materials, probably reeds, then the corpse was deposited over these firing traces. Materials to prolong the duration of the fire were thrown over the dead in smaller quantities. The skull, however, was beyond the firing area, as the occipital was not touched by the fire, the flame encompassing only the sides of the face and mandible. The use of fire in funerary rituals is a rare feature (Istvánovits, Kulcsár, von Carnap-Bornheim 2006, p. 98), which has no unanimously accepted explanation yet (Кривошеєв 2019, с. 78—79).

The absence of the skull of the deceased at Balta Albă may be the result of a disturbance of the grave in the modern period.

Age and sex of the deceased. Unfortunately, the number of graves for which an anthropological analysis is available is too small: only five (Smeeni G. 3, Mitoc G. 2, Munteni, Pogorăști G. 3, and Vaslui G. 1). In all five cases, the deceased were male, aged between 30—35 years (Munteni), 35—40 years (Pogorăști G. 3), about 40—50 years (Vaslui G. 1), about 45 years (Mitoc G. 2), between 40—60 years (Smeeni G. 3). The man buried at Munteni apparently did not perform strenuous physical activities, and on the left half of the mandible there were traces of a possible *perimortem* injury. The individual buried in G. 3 from Smeeni suffered, long before his death, a skull fracture. According to assumptions made by archaeologists, adults were buried in 17 other graves: Brăila-*Hipodrom* G. 2, Bucu G. 10, Roșiori, Grădiștea G. 1 and G. 4, Largu G. 4 and G. 6, Lișcoteanca-*Moș Filon* G. 2 and G. 7, Lișcoteanca-*Movila Olarului* G. 3 and G. 7, Lișcoteanca-*Movila din baltă* G. 6, Râmnicelu G. 17, Giurcani G. 5, Manoleasa G. 1, Pogănești G. 2, Roma G. 4. Although the number of individuals with intentionally deformed skull is not very high, neither in Wallachia nor in Moldavia (Oța 2015, p. 123; Grumeza 2024, p. 405), however, the quasi-absence of this custom remains surprising in the case of Sarmatian graves with weapons in Wallachia and Moldavia, the only exception being, so far, Largu G. 6.

Typology of weapons. The weapons that were deposited in the Sarmatian graves from Wallachia and Moldavia are of the following categories.

A. The daggers (less than 50 cm long, according to A. Khazanov): are the most common type of weapon, found in 45 graves, of which 19 in Wallachia (Balta Albă, Bucu G. 10, Grădiștea G. 1, G. 4, Largu G. 4, G. 6, Lișcoteanca-*Moș Filon* G. 1, G. 2, G. 7, Lișcoteanca-*Movila Olarului* G. 3, G. 17, Mihăești, Nicolae Bălcescu, Oltenița-*Iordoc* G. 6, Oltenița-*Renie* G. 3, Rușețu, Smeeni G. 3, *Însurăței-canal de irigație*, Vedeia) and 26 in Moldavia (Bârlad-*Depozit* G. 3, Bârlad-*Scoala de Mecanici Agricoli* G. 68, Dângeni, Giurcani G. 5, Iași-*Palatul Culturii* G. 2, Ivești G. 3, Manoleasa G. 1, Mitoc G. 2, Munteni, Podu Iloaiei, Pogănești G. 2, G. 3, G. 4, Pogorăști G. 3, Prăjeni-*Alimândra* T. III G. 2, Roma G. 4, Șerbotești, Târgu Frumos G. 11, Tecuci G. 4, Țepu, Unțești G. 1, Valea Lupului-*Movila* G. 9, Vaslui G. 1, Broscăuți-*vatra satului*, Probotă, Slobozia Hănești).

Unfortunately, the current conservation of most daggers and swords (22) does not allow them to be classified into one of the sub-types known so far in the literature: *Însurăței-canal de irigație*, Lișcoteanca-*Moș Filon* G. 1 (fig. 5: 2), G. 2, Mihăești, Roșiori, Rușețu, Vedeia, Bârlad-*Scoala de Mecanici Agricoli* G. 68 (fig. 3: 13, 7: 1),

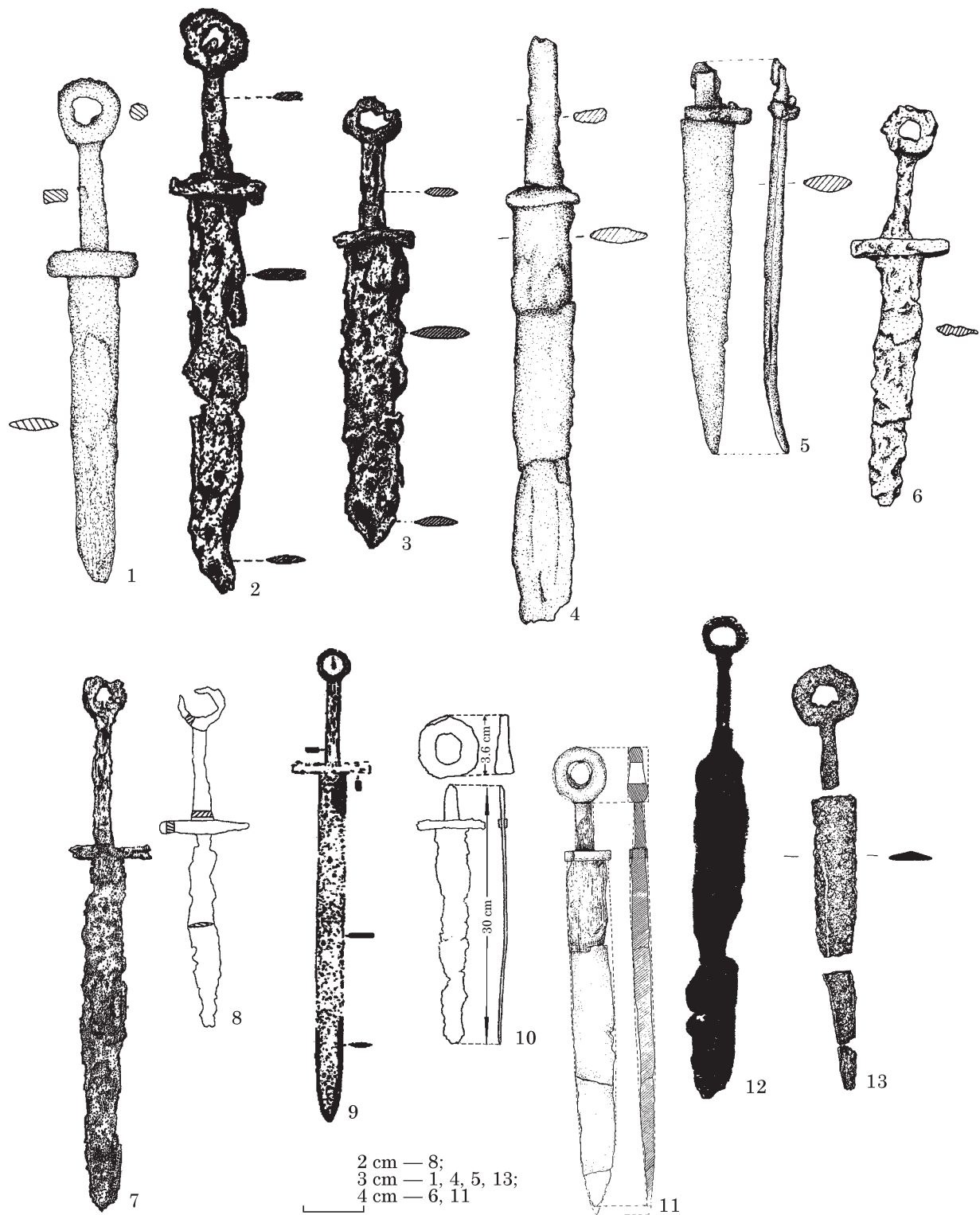

Fig. 2. Daggers with ring-shaped pommel (type A1): 1 — Grădiștea G. 4; 2. Largu G. 4; 3 — Largu G. 6; 4 — Lișcoteanca-Moș Filon G. 7; 5 — Lișcoteanca-Movila Olarului G. 3; 6 — Nicolae Bălcescu; 7 — Mitoc G. 2; 8 — Munteni; 9 — Țepu; 10 — Unțești G. 1; 11 — Căzănești G. 2 (?); 12 — Șerbotești; 13 — Iași-Palatul Culturii G. 2 (after: 1, 4, 5 — Oța, Sîrbu 2009; 2, 3 — Dragomir, Croitoru 2011; 6, 11 — Sîrbu et al. 2014; 7 — Chirica 1979; 8 — Ciobotaru, Ilie, Simalsik 2020; 9 — Bichir 1977; 10 — Palade 1978—1979; 12 — Ioniță 1964; 13 — Cheptea, Grumeza, Mocanu-Irimiță 2023)

Рис. 2. Кинджали з кільцевим навершям (тип А1): 1 — Гредіштя, п. 1; 2 — Ларгу, п. 4; 3 — Ларгу, п. 6; 4 — Лішкотянка-Мош Філон, п. 7; 5 — Лішкотянка-Мовіла Оларулуй, п. 3; 6 — Ніколае Балческу; 7 — Міток, п. 2; 8 — Мунтень; 9 — Цепу; 10 — Унцешть, п. 1; 11 — Кезенешть, п. 2 (?); 12 — Шерботешть; 13 — Яси-Палацул Културій, п. 2 (за: 1, 4, 5 — Оța, Sîrbu 2009; 2, 3 — Dragomir, Croitoru 2011; 6, 11 — Sîrbu et al. 2014; 7 — Chirica 1979; 8 — Ciobotaru, Ilie, Simalsik 2020; 9 — Bichir 1977; 10 — Palade 1978—1979; 12 — Ioniță 1964; 13 — Cheptea, Grumeza, Mocanu-Irimiță 2023)

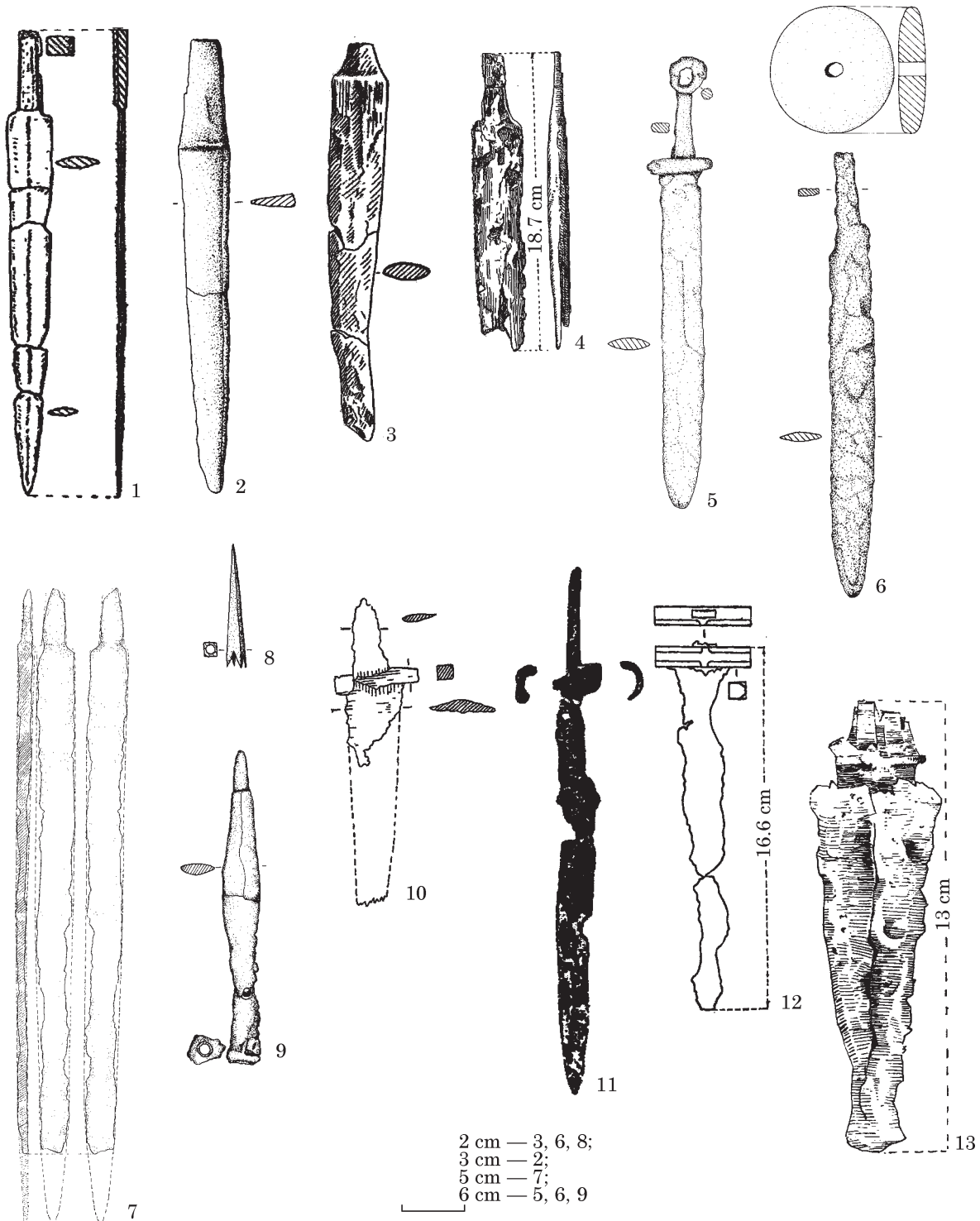

Fig. 3. Daggers with simple, straight handle (type A2): 1 — Balta Albă; 2 — Lișcoteanca-Movila Olarului G. 17; 3 — Giurcani G. 5; 4 — Vaslui G. 1; **Short sword:** 5 — Lișcoteanca-Movila Olarului G. 7; **Swords:** 6 — Brăila-Hipodrom G. 2; 7 — Căzânești G. 1; **Arrowhead:** 8 — Lișcoteanca-Movila din baltă G. 6; **Spearhead:** 9 — Râmnicelu G. 17; **Daggers / swords of unknown type:** 10 — Slobozia Hănești; 11 — Tecuci G. 4; 12 — Ivești G. 3; 13 — Bârlad-Școala de Mecanici Agricoli G. 68 (after: 1 — Constantinescu 1978; 2, 5, 6, 8, 9 — Oța, Sîrbu 2009; 3 — Buzdugan 1981; 4 — Andronic 1963; 7 — Sîrbu et al. 2014; 10 — N. Zaharia, E. Zaharia 1974; 11 — Vendelin 1940; 12 — Palade 1978—1979; 13 — Mamalaucă 2023)

Рис. 3. Кинджали з руків'ям-штирем (тип А2): 1 — Балта Албе; 2 — Лішкотянка-Мовіла Оларулуй, п. 17; 3 — Джуркань, п. 5; 4 — Васлуй, п. 1; **Короткий меч:** 5 — Лішкотянка-Мовіла Оларулуй, п. 7; **Довгі мечі:** 6 — Бреїла-Хіподром, п. 2; 7 — Кезенешть, п. 1; **Наконечник стріли:** 8 — Лішкотянка-Мовіла дін балте, п. 6; **Наконечник списа:** 9 — Римнічелу, п. 17; **Кинджали / мечі невизначеного типу:** 10 — Слободзія-Хенешть; 11 — Текуч, п. 4; 12 — Іवेशть, п. 3; 13 — Бирлад-Шкоала де Меканік Агріколь, п. 68 (за: 1 — Constantinescu 1978; 2, 5, 6, 8, 9 — Oța, Sîrbu 2009; 3 — Buzdugan 1981; 4 — Andronic 1963; 7 — Sîrbu et al. 2014; 10 — N. Zaharia, E. Zaharia 1974; 11 — Vendelin 1940; 12 — Palade 1978—1979; 13 — Mamalaucă 2023)

Dângeni (it can be seen only that it had a cross-guard), Ivești G. 3 (fig. 3: 12, with cross-guard), Manoleasa G. 1, Pogana G. 2, Pogănești G. 2, G. 3, G. 4, Pogorâști G. 3, Prăjeni-*Alimândra* T. III G. 2 (fig. 4: 7, purely hypothetically reconstructed artefact), Roma G. 4, Târgu Frumos G. 11, Valea Lupului-*Movilă* G. 9, Slobozia Hănești (fig. 3: 10, with cross-guard), Probota. It is not excluded that the daggers from Bucu G. 10 (fig. 7: 8) and Tecuci G. 4 (fig. 3: 11) have a simple, straight handle. It should be noted that the dagger from *Însurăței-canal de irigație* had a single-edged blade.

A1. The daggers with ring-shaped pommel (Bârcă type I; Symonenko type 1.3; Istvánovits, Kulcsár group 1) were found in 18 graves. 11 of them had cross-guard: Grădiștea G. 4 — fig. 2: 1 and 6; 3, Largu G. 4 — fig. 2: 2 and G. 6 — fig. 2: 3 and 6; 7, Lișcoteanca-*Moș Filon* G. 7 — fig. 2: 4 and 5; 7, Lișcoteanca-*Movila Olarului* G. 3 — fig. 2: 5, Nicolae Bălcescu — fig. 2: 6, Smeeni G. 3, Mitoc G. 2 — fig. 2: 7, Munteni — fig. 2: 8, Țepu — fig. 2: 9, Unțești G. 1 — fig. 2: 10. The dagger (fig. 2: 11) from the supposed grave at Căzănești (Sîrbu et al. 2014, p. 35, M. (?) 2) also belonged to the type with a ring-shaped pommel handle and a cross-guard. Certainly, the dagger from Șerbotești (fig. 2: 12) had no cross-guard. In the case of five daggers we can no longer know if they had a cross-guard or not (Oltenița-*Iordoc* G. 6, Bârlad-*Depozit* G. 3, Broscăuți-*vatra satului*, Iași-*Palatul Culturii* G. 2 — fig. 2: 13 and Podu Iloaiei). Only for the ends of the ring-shaped pommel of the dagger from G. 2 at Mitoc (fig. 2: 7) can be noticed that they were joined by overlapping. The majority of the daggers with ring-shaped pommel belong to the first sub-type defined by Oleksandr Symonenko for the Northern Pontic regions, with parallel edges narrowed in the last third of the blade (Симоненко 2010, c. 32; 2015, c. 43).

A2. The daggers with a simple, straight handle (Bârcă type II; Symonenko type 1.4) were found in six graves (Balta Albă — fig. 3: 1, Grădiștea G. 1, Lișcoteanca-*Movila Olarului* G. 17 — fig. 3: 2, which had a cross-guard and a single-edged blade, Oltenița-*Renie* G. 3, Giurcani G. 5 — fig. 3: 3, dagger with median rib, probably also Vaslui G. 1 — fig. 3: 4 and 4: 4). With the exception of the dagger (fig. 5: 8) found in G. 17 at Lișcoteanca-*Movila Olarului* (Хазанов 1971, тип 1), the other daggers with simple handle belong to Khazanov type 2 (with obtuse angle between the blade and the handle: the daggers from Grădiștea G. 1, Giurcani G. 5) or Khazanov type 3 (with right angle between the blade and the handle: the daggers from Balta Albă, and Vaslui G. 1). The dagger from Oltenița-*Renie* G. 3 is not illustrated.

B. Short sword (50 to 70 cm long): Lișcoteanca-*Movila Olarului* G. 7 (fig. 3: 5; 5: 3).

C. Swords (more than 70 cm long): two graves for sure, all of them in Wallachia (Brăila-*Hipodrom*

drom G. 2 — fig. 3: 6, Căzănești G. 1 — fig. 3: 7), and possibly other two, one in Wallachia and one in Moldavia (Roșiori and Pogana G. 2)³. The sword from G. 1 at Căzănești belongs to Khazanov type 2 (with obtuse angle between the blade and the handle), and the sword from Brăila-*Hipodrom* G. 2 to Khazanov type 3 (with right angle between the blade and the handle).

In the case of 20 daggers and swords the remains of the wooden sheath were preserved: Balta Albă, Brăila-*Hipodrom* G. 2, Bucu G. 10, Căzănești G. 1, Căzănești G. (?) 2, Grădiștea G. 1, G. 4, Largu G. 4, G. 6, Lișcoteanca-*Moș Filon* G. 1, G. 7, Lișcoteanca-*Movila Olarului* G. 3, G. 7, G. 17, Smeeni G. 3, Giurcani G. 5, Podu Iloaiei, Șerbotești, Târgu Frumos G. 11, Vaslui G. 1. On the dagger sheaths found in G. 1 and G. 7 from Lișcoteanca-*Moș Filon*, traces of the red leather were also preserved. Remnants of leather on the sheath and handle can be seen in the case of weapons from G. 1 and G. 7 at Lișcoteanca-*Moș Filon* and G. 3 at Lișcoteanca-*Movila Olarului*.

Whether the daggers and swords were deposited in the grave whole or fragmented is difficult to determine with certainty, given that in 22 cases the weapons were preserved more or less fragmentarily, without being able to say whether the damage occurred in Antiquity or it is the result of the long time spent in the soil (Bucu G. 10, Căzănești G. 1, *Însurăței-canal de irigație*, Lișcoteanca-*Moș Filon* G. 1, G. 2, Nicolae Bălcescu, Roșiori, Bârlad-*Depozit* G. 3, Bârlad-*Școala de Mecanici Agricoli* G. 68, Iași-*Palatul Culturii* G. 2, Ivești G. 3, Manoleasa G. 1, Pogana G. 2, Pogănești G. 2, G. 3, G. 4, Pogorâști G. 3, Prăjeni-*Alimândra* T. III G. 2, Roma G. 4, Tecuci G. 4, Valea Lupului-*Movilă* G. 9, Vaslui G. 1). In 14 cases, the dagger / sword was deposited whole: Balta Albă, Brăila-*Hipodrom* G. 2, Grădiștea G. 1, G. 4, Largu G. 4, G. 6, Lișcoteanca-*Movila Olarului* G. 3, G. 7, G. 17, Smeeni G. 3, Mitoc G. 2, Șerbotești, Țepu, Unțești G. 1. Also whole was the dagger with ring-shaped pommel from Căzănești, the one about which it is not known for certain whether it came from a grave or not. In the case of a single dagger, the one from G. 5 at Giurcani, it could be observed that the handle was broken in Antiquity, although it is difficult to say if the destruction occurred on the occasion of the burial of the weapon or previously. The dagger from G. 3 at Pogorâști was passed through the fire.

The sword from Brăila-*Hipodrom* G. 2 had the handle decorated with an opal disc, and the one from the destroyed tomb at Roșiori was decorated with gold leaf.

3. The weapons from Roșiori and Pogana G. 2 were destroyed because they were accidental finds. Their typological framing as swords has a great margin of uncertainty, because it is based only on the terms used by Nicolae Hartuche (1980, p. 242, no. 13) and Vasile Palade (1981, p. 71—72, no. 4) when they published these discoveries.

D. The arrowheads: three graves, two of which in Wallachia (*Lișcoteanca-Movila din baltă* G. 6 and *Lișcoteanca-Movila Olarului* G. 15) and one in Moldavia (Pogana G. 1). Two of these arrowheads are destroyed, the only one preserved being the pyramidal-shaped item made of bone in G. 6 from *Lișcoteanca-Movila din baltă*⁴ (fig. 3: 8).

E. The spearhead (Symonenko type 3): Râmnicelu G. 17 (fig. 3: 9).

The position of weapons in the grave. In all the analysed graves, only one type of weapon was discovered: dagger, short sword, sword, arrowhead, spearhead. Although information regarding the position of the weapon is available for only 39 of the 54 graves, daggers and swords were most commonly placed on the right side (32 graves), and far less frequently on the left (only three graves). Typically, the weapons were deposited in the area of the femur or pelvis — on the right side in 19, possibly 20 cases (Balta Albă, both graves from Largu, all three graves from *Lișcoteanca-Moș Filon*, G. 17 from *Lișcoteanca-Movila Olarului*, *Oltenița-Renie* G. 3, Giurcani G. 5, Manoleasa G. 1, Mitoc G. 2, Podu Iloaiei, Pogănești G. 2, Pogorăști G. 3, Prăjeni-*Alimândra* T. III G. 2, Roma G. 4, Târgu Frumos G. 11, Vaslui G. 1, Tecuci G. 4 — in the latter case, beneath the pelvis, and possibly also at *Broscauți-vatra satului*) and in three cases on the left side (*Brăila-Hipodrom* G. 2, *Grădiștea* G. 1, *Lișcoteanca-Movila Olarului* G. 3). In G. 4 from *Grădiștea*, G. 7 from *Lișcoteanca-Movila Olarului* and G. 3 from *Smeeni* (fig. 7: 10) the dagger was found on the right femur. In three graves, the dagger was discovered in the feet area, on the right, as follows: in the knee area (*Unțești* G. 1), at the toe (*Bucu* G. 10) and towards the foot (*Pogana* G. 2). In three other cases, the dagger was also found on the right side, but near the elbow (*Bârlad-Școala de Mecanici Agricoli* G. 68, *Ivești* G. 3) and in the humerus area (*Oltenița-Iordoc* G. 6). Regarding the daggers from *Bârlad-Depozit* G. 3, *Dângeni*, and *Progota*, it is only known that they were found on the right side of the deceased. The three arrowheads were discovered towards the right humerus (*Pogana* G. 1), near the left humerus (*Lișcoteanca-Movila din baltă* G. 6) or in the abdomen area (*Lișcoteanca-Movila Olarului* G. 15), and the spearhead from G. 17 at *Râmnicelu* near the right arm.

4. All the arrowheads found in the northern Black Sea region (Симоненко 2010, с. 94—101; 2015, с. 106) were made of iron. The possibility of a much earlier arrowhead (Scythian?), although I could not find perfect analogies (Hellmuth 2006, type 4; Burghardt 2020, p. 338, group IV) cannot be completely ruled out. Scythian arrowheads made of bone were quite often found in Sarmatian graves from Crimea but used as amulets (Храпунов и др. 2020, с. 9, сноска 2). In the Carpathian Basin the Scythian arrowheads were found both in female (used as adornments) and male graves (used as weapons) (Istvánovits, Kulcsár 2014, p. 145).

Grave goods. In very few of the 54 graves where weapons were deposited, more precisely seven cases, the dagger or spearhead represented the only piece of inventory: *Largu* G. 1, *Lișcoteanca-Moș Filon* G. 2, *Oltenița-Iordoc* G. 6, *Bârlad-Depozit* G. 3, *Tecuci* G. 4 and *Țepu* (in which daggers were deposited) and *Râmnicelu* G. 17 (where a spearhead was found). In the case of six other funerary structures we do not know whether the weapon was associated with other objects or not: *Vedea*, *Rușetu*, *Broscauți-vatra satului*, *Pogănești* G. 3 and G. 4, *Valea Lupului-Movilă* G. 9. This was either because the graves were destroyed or because they were not published in detail.

The most common category of grave goods found in association with weapons is that of ceramic vessels — 31 cases. Usually, only one vessel was deposited, in 25 graves, most often Dacian wheel-made mug, in 12 cases (*Balta Albă*, *Grădiștea* G. 4 — fig. 6: 2, *Largu* G. 6 — fig. 6: 9, *Lișcoteanca-Moș Filon* G. 7 — fig. 5: 6, *Oltenița-Renie* G. 3, *Smeeni* G. 3, *Ivești* G. 3, *Pogana* G. 2, *Pogănești* G. 2, *Roma* G. 4, *Șerbotești*, *Unțești* G. 1). A single Roman vessel was deposited in five burials: a jug in *Lișcoteanca-Moș Filon* G. 1 (fig. 5: 1) and *Manoleasa* G. 1, a bowl in G. 10 from *Bucu* (fig. 7: 7), a pitcher in G. 7 from *Lișcoteanca-Movila Olarului* (fig. 5: 4) and a ceramic unguentarium in G. 1 from *Satu Nou*. One hand-made vessel was deposited in four cases: jar at *Însurăței-canal de irigație*, *Giurcani* G. 5 and *Mitoc* G. 2, and a bitronconic vessel, with a short neck and flared rim at *Munteni*. We have no data on the type of vessels found in G. 1 from *Căzănești*, *Nicolae Bălcescu*, *Târgu Frumos* G. 11 and *Podu Iloaiei* (where a jug was deposited, but without specifying the manufacturing technique and fabric). Two vessels were found in four graves: Dacian mug (fig. 6: 5) and Roman mug (*Brăila-Hipodrom* G. 2); hand-made mug (fig. 5: 9) and hand-made tronconic vessel (*Lișcoteanca-Movila Olarului* G. 17), two hand-made vessels of unknown type (*Prăjeni-Alimândra* T. III G. 2), Dacian mug and fragmentary vessel with thin walls (*Dângeni*). Most vessels, three in each case, were deposited in G. 68 from *Bârlad-Școala de Mecanici Agricoli* (two jars — fig. 7: 3, 4 and a tronconic vessel — fig. 7: 5, all hand-made) and in G. 1 from *Vaslui* (hand-made cylindrical vessel — fig. 4: 1, hand-made tronconic vessel — fig. 4: 3, and wheel-made Dacian mug — fig. 4: 2).

The typology of the ceramic vessels discovered in the graves with weapons shows the preference for the deposition of wheel-made Dacian vessels, which are exclusively mugs — 15 graves (*Balta Albă*, *Brăila-Hipodrom* G. 2 — fig. 6: 5, *Grădiștea* G. 4 — fig. 6: 2, *Largu* G. 6 — fig. 6: 9, *Lișcoteanca-Moș Filon* G. 7 — fig. 5: 6, *Oltenița-Renie* G. 3, *Smeeni* G. 3, *Dângeni*, *Ivești* G. 3, *Pogana* G. 2, *Pogănești* G. 2, *Roma* G. 4, *Șerbotești*, *Unțești* G. 1, *Vaslui* G. 1 — fig. 4: 2).

Fig. 4. Sarmatian graves with weapons: 1–6 — Vaslui G. 1; 7, 8 — Prăjeni-*Alimândra* T. III G. 2 (after: 1–6 — Andronic 1963; 7, 8 — Ursulescu et al. 2021)

Рис. 4. Сарматські могили із зброєю: 1–6 — Васлуй, п. 1; 7, 8 — Прэжень-Алімендра Т. III, п. 2 (за: 1–6 — Andronic 1963; 7, 8 — Ursulescu et al. 2021)

Although numerically much reduced (only eight cases), the hand-made pottery found in graves with weapons shows great typological variety: jars in four cases (Însurăței-*canal de irigație*, Bârlad-*Școala de Mecanici Agricoli* G. 68 — fig. 7: 3–4, Giurcani G. 5 and Mitoc G. 2), tronconic vessels in three graves (Bârlad-*Școala de Mecanici Agricoli* G. 68 — fig. 7: 5, Lișcoteanca-*Movila Olarului* G. 17, Vaslui G. 1 — fig. 4: 3), mug (Lișcoteanca-*Movila Olarului* G. 17 — fig. 5: 9), bitronconic vessel (Munteni), cylindrical vessel

(Vaslui G. 1 — fig. 4: 1) and vessel of unknown type (Prăjeni-*Alimândra* T. III G. 2). It is interesting to note the preference given to hand-made vessels in the inventory of graves with two and three vessels (nine hand-made vessels in four graves and only five wheel-made vessels in three graves), despite the overall low presence of hand-made vessels in graves with weapons (only eight cases). Roman vessels were found in six burials: jug (Lișcoteanca-*Moș Filon* G. 1 — fig. 5: 1, Manoleasa G. 1), mug (Brăila-*Hipodrom* G. 2), bowl

(Bucu G. 10 — fig. 7: 7), pitcher (Lișcoteanca-Movila Olarului G. 7 — fig. 5: 4) and ceramic unguentarium (Pogana G. 1).

The association between weapons and items that can be generally classified as adornments is certain in 10 graves, maybe 12, if the dagger from Broscăuți-*vatra satului* would have been deposited with the bell, and the two round glass items found in T. III G. 2 from Prăjeni-*Alimândra* (fig. 4: 8) would have been adornments. When I referred to pieces that can be generally classified as adornments, I had in mind mainly the beads, found in nine, possibly 10 graves, and made of various materials: bronze (Bucu G. 10 — fig. 7: 9, on the left forearm; possibly Lișcoteanca-Movila Olarului G. 15, in the chest area); glass (Largu G. 6, at the right shoulder; Pogănești G. 2, on the right side, near the shoulder and tibia; possibly Vaslui G. 1 — fig. 4: 6, under the dagger, and Prăjeni-*Alimândra* T. III G. 2 — fig. 4: 8, on the left knee); stone (Grădiștea G. 4 — fig. 6: 1, on the arm; Pogorăști G. 3, under the dagger); bone (Grădiștea G. 4 — fig. 6: 1, on the arm); chalcidony (Smeeni G. 3, on the left leg); unspecified material (Târgu Frumos G. 11, on the right hand and the right foot). The small number of beads in the graves with weapons, one (six cases), two (Pogănești G. 2 and Prăjeni-*Alimândra* T. III G. 2), three (Grădiștea G. 4) or four (Târgu Frumos G. 11) suggest a possible use rather for the decoration of the dagger sheath or belt or dress (Vaslui G. 1, Pogorăști G. 3, possibly Pogănești G. 2 and Prăjeni-*Alimândra* T. III G. 2), although this assumption does not always seem to be valid (in G. 3 from Smeeni the dagger was found on the right femur, and the chalcidony bead on the left leg, 4–5 cm from the iron fitting with bronze rivets of a wooden object⁵). The deceased from G. 68 at Bârlad-*Școala de Mecanici Agricoli* wore an iron bracelet (fig. 7: 6) on the left hand, below the elbow (perhaps for fixing the sleeve — Istvánovits, Kulcsár, von Carnap-Bornheim 2006, p. 99), and a stone pendant was found in G. 15 from Lișcoteanca-Movila Olarului. The classification of the fragmented bronze piece found near the left shoulder of the deceased in G. 3 at Smeeni as a bell is uncertain.

Dress accessories were discovered in 10 graves with weapons: fibulae (four cases: Căzănești G. 1, Lișcoteanca-Moș *Filon* G. 1 and G. 7 — fig. 5: 5, Unțești G. 1); metal fittings from footgear (Brăila-*Hipodrom* G. 2, Largu G. 6 — fig. 6: 8, Smeeni G. 3, Mihăești — fig. 6: 11, 12, possibly Mitoc G. 2); buckle (Bârlad-*Școala de Mecanici Agricoli* G. 68); buttons (Largu G. 6, in the abdomen

area — fig. 6: 10); and «clasps» (Smeeni G. 3, in the area of the calves and knees).

The series of grave goods categories deposited with some frequency in the graves with weapons ends with the household implements: knives (six graves: Grădiștea G. 1, Lișcoteanca-Movila Olarului G. 3, Roșiori, Lișcoteanca-Movila *din baltă* G. 6, Iași-*Palatul Culturii* G. 2, Pogorăști G. 3) and whetstone (Bârlad-*Școala de Mecanici Agricoli* G. 68 — fig. 7: 2). The position of the knife relative to the weapons with which it is associated (daggers in five cases and arrowhead in one case, in G. 6 from Lișcoteanca-Movila *din baltă*) seems to show rather a deposition on the same part of the body (three cases: on the right, at Pogorăști G. 3; on the left, at Lișcoteanca-Movila *din baltă* G. 6, possibly also in Roșiori, judging by the fact that the sword and knife fragments were caught between them, so they were probably deposited on the same side, close to each other). The knife and the dagger were deposited separately in two cases: the dagger on the left of the basin and the knife under the basin, on the right, in G. 1 from Grădiștea, and the dagger on the left of the basin, and the knife in the right palm in G. 3 from Lișcoteanca-Movila Olarului.

The rest of the grave goods found in the Sarmatian graves with weapons from Wallachia and Moldavia are exceptional occurrences: harness items (Ivești G. 3), animal bones (Lișcoteanca-Movila Olarului G. 3, found near the knife, in the right palm, while the dagger was deposited on the left), shell (Lișcoteanca-Movila Olarului G. 3, although it is not excluded to be a confusion with G. 3 from Lișcoteanca-Movila *din baltă* — Oța, Sîrbu 2009, p. 127), perforated bone plate, possibly from the belt of the dagger sheath (Târgu Frumos G. 11). The fragments of bronze links and spirals (fig. 4: 5) probably decorated the sheath of the dagger from Vaslui G. 1. The purpose of the iron object with textile traces found between the femurs of the deceased in G. 6 at Largu can no longer be determined, nor that of the iron fitting with bronze rivets from a wooden object in G. 3 at Smeeni (the hypothesis that it was part of a dagger sheath seems contradicted by the fact that the weapon was found on the right side, on the femur, while the wooden piece was discovered near the left knee). The functions of the following items remain unclear: metal piece from G. 68 at Bârlad-*Școala de Mecanici Agricoli* (possibly part of a buckle?); the iron object found around the neck of the deceased in G. 1 at Grădiștea (possibly a link, as in the case of G. 9 at Râmnicelu — Oța, Sîrbu 2009, p. 131); the bronze fragments from G. 1 at Grădiștea (their possible classification as sheath ornaments is supported by the fact that the dagger was found to the left of the pelvis, and some fragments were located on the pelvic bones, although other fragments were also found near the right arm); the fragments of bronze sheet from the left arm of the deceased in G. 4 at Grădiștea, and the bronze objects from Roșiori.

5. The chalcidony beads can sometimes decorate harness items (Трепчєрєв 2019, с. 571), but it does not seem to be the case at Smeeni. The dimensions were not published (except for the detail that it was a «big» bead), so any assumptions on the functionality of the item are risky.

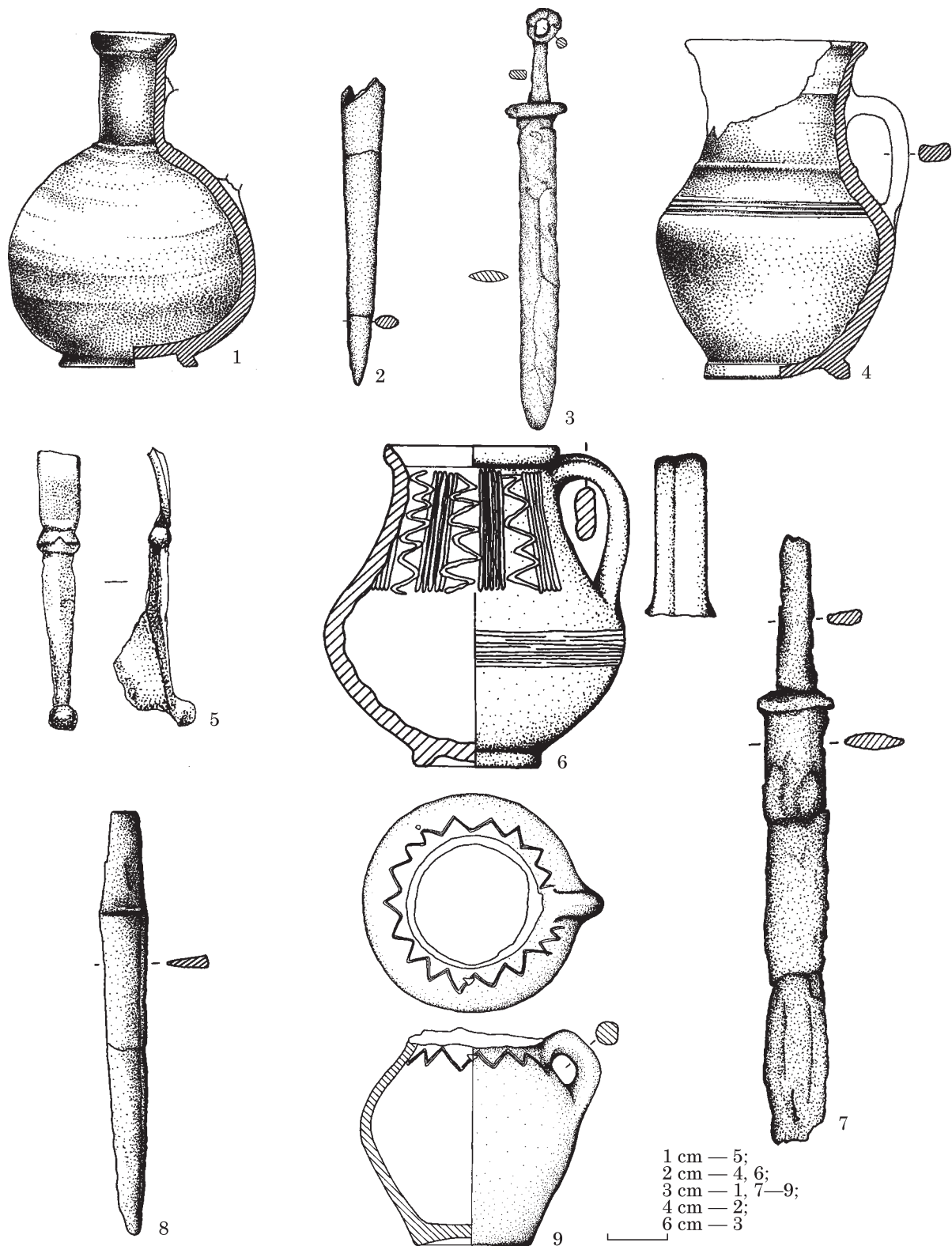

Fig. 5. Sarmatian graves with weapons: 1, 2 — Lișcoteanca-Moș Filon G. 1; 3, 4 — Lișcoteanca-Movila Olarului G. 7; 5—7 — Lișcoteanca-Moș Filon G. 7; 8, 9 — Lișcoteanca-Movila Olarului G. 17 (after Oța, Sîrbu 2009)

Рис. 5. Сарматські могили із зброєю: 1, 2 — Лішкотянка-Мош Філон, п. 1; 3, 4 — Лішкотянка-Мовіла Оларулуй, п. 7; 5—7 — Лішкотянка-Мош Філон, п. 7; 8, 9 — Лішкотянка-Мовіла Оларулуй, п. 7 (за Оța, Sîrbu 2009)

Leaving aside the seven burials in which only the weapon was discovered (dagger in six graves and spearhead in one grave), as well as the six

cases when we cannot be sure on the composition of the funerary inventory, the types of funerary assemblages of the Sarmatian graves with

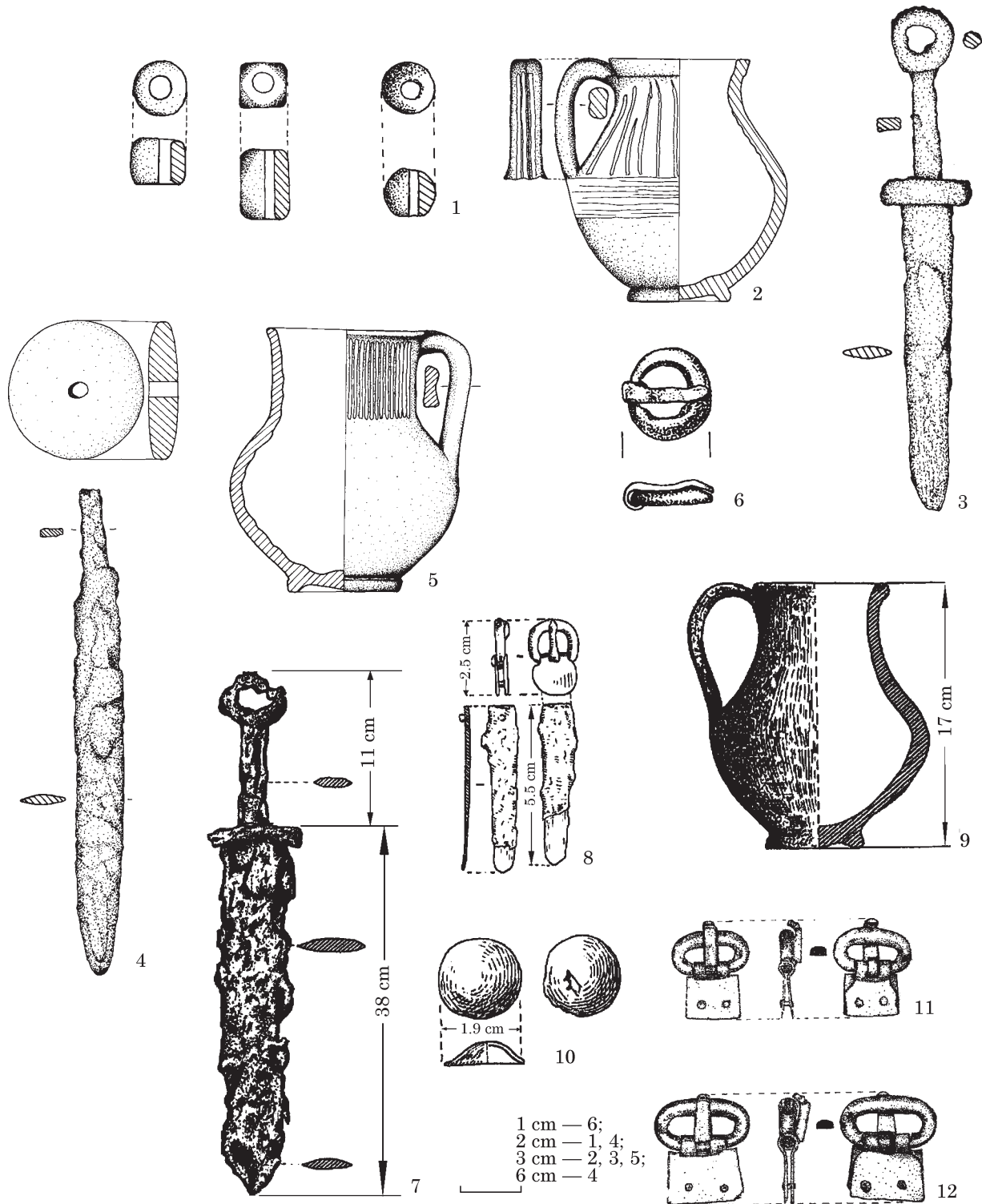

Fig. 6. Sarmatian graves with weapons: 1—3 — Grădiștea G. 4; 4—6 — Brăila-*Hipodrom* G. 2; 7—10 — Largu G. 6; 11, 12 — Mihăești (after: 1—6 — Oța, Sîrbu 2009; 7—10 — Dragomir, Croitoru 2011; 11, 12 — Păunescu, Beldiman 1992)

Рис. 6. Сарматські могили із зброєю: 1—3 — Гредіштя, п. 4; 4—6 — Бреїла-*Хиподром*, п. 2; 7—10 — Ларгу, п. 4; 11, 12 — Міхешть (за: 1—6 — Оța, Sîrbu 2009; 7—10 — Dragomir, Croitoru 2011; 11, 12 — Păunescu, Beldiman 1992)

weapons from Wallachia and Moldavia show a clear tendency towards the deposition of a small number of grave goods. In 15 of the 52 graves with weapons available for an analysis of the associations of grave goods (the mentions of the daggers

from Probotă and Slobozia Hănești were excluded) were found only two items. The most common combination is the one between the weapon and a ceramic vessel, either a Dacian wheel-made mug (five cases: Balta Albă, Oltenița-*Renie* G. 3, Roma

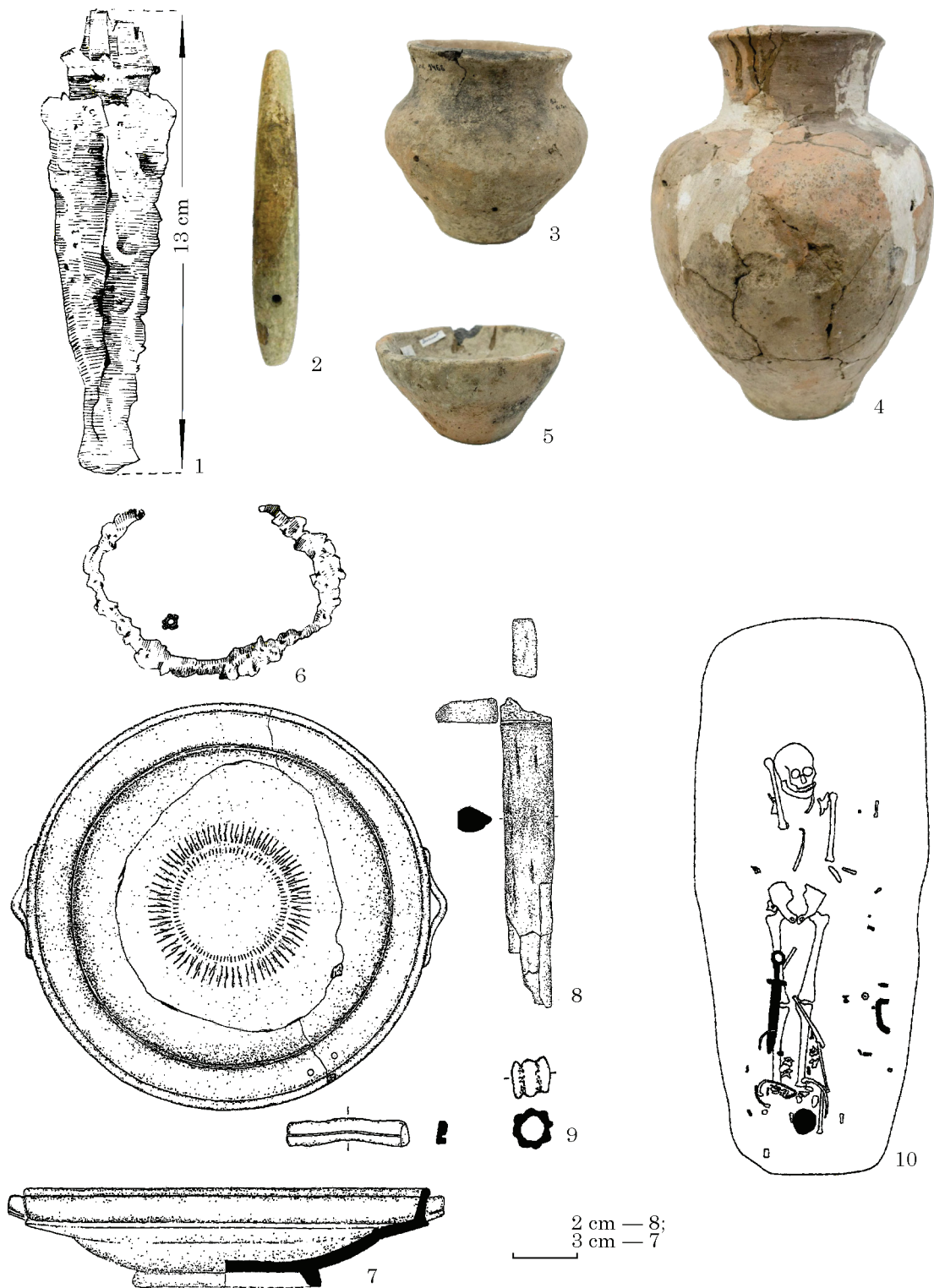

Fig. 7. Sarmatian graves with weapons: 1–6 — Bârlad-Școala de Mecanici Agricoli G. 68; 7–9 — Bucu G. 10; 10 — Smeeni G. 3 (after: 1–6 — Mamalaucă 2023; 7–9 — Rența 2000; 10 — Frînculeasa et al. 2017)

Рис. 7. Сарматські могили із зброєю: 1–6 — Бирлад-Шкоала де Меканік Агріколь, п. 68; 7–10 — Буку, п. 10; 10 — Смеєнь, п. 3 (за: 1–6 — Mamalaucă 2023; 7–9 — Rența 2000; 10 — Frînculeasa et al. 2017)

G. 4, Pogana G. 2 and Șerbotești), or Roman vessel (three cases: Lișcoteanca-Movila Olarului G. 7, Manoleasa G. 1, and Pogana G. 1 — where the weapon was represented by an arrowhead), hand-made vessel (Giurcani G. 5 and Munteni) or vessel of unknown type (Nicolae Bălcescu and

Podu Iloaiei). In two cases, the weapon — a dagger in G. 2 at Iași-Palatul Culturii and an arrowhead in G. 6 at Lișcoteanca-Movila din baltă — was found in association with a knife. I included the burial from Mihăești, in which were discovered a dagger and silver buckles from shoes, among

the graves with two pieces of inventory. Opinions may be divided on the role played by the dress items in the funerary ritual, and the fact that they were worn by the buried person seems to exclude these artefacts from among the actual funerary offerings (Babeş 1971, p. 25). The deceased' body items (clothes and jewellery) and grave gifts often overlap (Fahlander, Oestigaard 2008, p. 7). The analysis that I undertook several years ago on the early Roman graves in the province of *Moesia Inferior* revealed to me, however, the multitude of roles that a certain object, relatively simple to classify as typology, can play depending on the different moments during the funerals in which it was involved — a piece worn by the deceased or an object deposited separately from the corpse (Oța 2013, p. 221, 255). Although the garments and shoes were worn by the deceased, so related to the mortuary toilet performed before the actual burial, the adornments or dress items that the deceased wore were personal, perhaps inalienable (Fahlander 2020, p. 565) property. Such objects were intentionally chosen by those performing the funerary ritual (Härke 1994, p. 35; 2014, p. 52) to be removed from everyday life, with a specific aim (Fahlander 2020, p. 559), and from this point of view they can also be counted as a group of grave goods (Fahlander, Oestigaard 2008, p. 9).

The number of the graves with three objects each rises to 14. In most cases (11), the same combination can be noticed, that between the weapon and a ceramic vessel, to which is added a fibula (four cases: Căzânești G. 1, Lișcoteanca-Moș Filon G. 1 and G. 7, Unțești G. 1), beads (three cases: Bucu G. 10, Grădiștea G. 4, Pogănești G. 2), buckle, possibly from shoes (Mitoc G. 10), harness items (Ivești G. 3) and another ceramic vessel (Lișcoteanca-Movila Olarului G. 17 and Dângeni). In the case of burials with three grave goods, the ceramic vessels were mainly Dacian wheel-made (Grădiștea G. 4, Pogănești G. 2, Lișcoteanca-Moș Filon G. 7, Unțești G. 1, Ivești G. 3, and at least one of the two vessels from Dângeni), few Roman ones (Bucu G. 10 and Lișcoteanca-Moș Filon G. 1) and hand-made (Mitoc G. 2, Lișcoteanca-Movila Olarului G. 17). The association between the weapon and the knife is found only in two cases, supplemented by the bead (Pogorăști G. 3, although it is not excluded that the bead came from the sheath of the dagger) and animal bones (Lișcoteanca-Movila Olarului G. 3). The association between the weapon, a pendant and a possible bronze bead in G. 15 from Lișcoteanca-Movila Olarului is, at least for now, unusual, standing apart from the model weapon + ceramic vessel (23 graves out of the 19 with two or three inventory pieces) or weapon + knife (four graves), supplemented or not with other grave goods. Partial recovery of the inventory and destruction of some of the grave goods call into question the seriations of the burials from

Roșiori, Însurăței-canal de irigație and Grădiștea G. 1 between the graves with two or three objects. Regardless of the number of pieces, however, it is noteworthy that all the above mentioned three burials fit into the inventory patterns noticed earlier, based on the association between the weapon and the knife (Grădiștea G. 1 and Roșiori), and the weapon and ceramic vessel (Însurăței-canal de irigație).

Graves with more than three pieces of inventory are very few: only seven. Four pieces were found in three graves each. The basic combination is the same as in the case of graves with two or three grave goods: weapon + ceramic vessels (two in Brăila-Hipodrom G. 2 and Prăjeni-Alimândra T. III G. 2, one in Târgu Frumos G. 11), to which footgear is added (Brăila-Hipodrom G. 2), two glass rondels (Prăjeni-Alimândra T. III G. 2, although it is not entirely excluded their belonging to the dagger's sheath, which would reduce the number of inventory pieces to three) and a bone plate (Târgu Frumos G. 11, which, if it was an ornament of the weapon's buckle belt, reduces the number of grave goods to three in this case, too). The four graves with five, six, seven and eight pieces each seem to show two trends in setting up the funerary inventory. One of the trends is based on the combination of weapon, ceramic vessels and bead (Vaslui G. 1), the difference between graves with two and three pieces of inventory consisting only of the number of vessels (three, of which two are hand-made and one Dacian wheel-made). The second trend is also based on the association between a weapon and a ceramic vessel (one each in G. 6 at Largu and G. 3 at Smeeni, and three in G. 68 at Bârlad-Școala de Mecanici Agricoli), to which are added a bead (Largu G. 6 and Smeeni G. 3), footwear buckles (Largu G. 6 and Smeeni G. 3), bronze buttons and an undetermined iron object (Largu G. 6), bronze clasps, a bell (?) and a wooden object with metal fittings (Smeeni G. 3), and an iron bracelet, buckle, whetstone, and an undetermined metal object (Bârlad-Școala de Mecanici Agricoli G. 68).

The trend of standardisation of the inventory of burials with weapons, noticed in the analysis of graves of this type in Wallachia (Oța, Sîrbu, Matei 2013, p. 335) is also confirmed in the case of corroboration with the analysis of graves with weapons from Moldavia. The main features of the Sarmatian graves with weapons from Wallachia and Moldavia can be summarized as follows.

- Generally small number of pieces deposited: either one (only the weapon, in seven cases), or two or three (29 graves, possibly 32, if the three burials with unknown number of grave goods from Roșiori, Însurăței-canal de irigație and Grădiștea G. 1 are included), with only seven exceptions (three with four pieces and four with inventory consisting of between five and eight pieces). Although it is not excluded that this situation represents only a stage of research, however two ob-

servations are worth noting, namely that, despite a slight predominance of graves with two pieces of inventory in Moldavia (nine, compared to six in Wallachia), on the whole, the number of graves with one, two or three grave goods is slightly higher in Wallachia (21), compared to Moldavia (18). Graves with large numbers of pieces, between five and eight, are distributed equally in Wallachia and Moldavia.

- The basic association, regardless of the number of grave goods from the Sarmatian graves with weapons from Wallachia and Moldavia is the one between the weapon and the pottery, noticed in 31 cases, to which dress items or beads are added (14 cases). Much rarer is the combination of weapon and knife (only six cases), to which the bead and animal bones (two cases) and other indeterminate pieces (two cases) can be added. The exceptions regarding the composition of the inventory do not depend so much on the number of items found in the grave, but rather on their type: Mihăești (weapon and footwear buckles made of silver — fig. 6: 11, 12, especially due to the fact that gold and silver pieces are rare occurrences in the inventory of Sarmatian graves in Moldavia and Wallachia), Brăila-*Hipodrom* G. 2 (sword with opal disc — fig. 6: 4), Ivești G. 3 (where, besides a dagger and a vessel, harness items were also found), Lișcoteanca-*Movila Olarului* G. 15 (inventory consisting of an arrowhead, a bead, and a pendant), and Bârlad-*Școala de Mecanici Agricoli* G. 68 (with eight items: dagger or knife — fig. 7: 1, three hand-made ceramic vessels — fig. 7: 3—5, iron bracelet — fig. 7: 6, possible buckle, whetstone — fig. 7: 2, and a metal piece with undetermined function).

- Although much rarer as types of weapons, the four burials in which arrowheads and a spearhead were found do not differ regarding the funerary assemblage from the burials with daggers or swords, except for G. 15 at Lișcoteanca-*Movila Olarului*.

The dating of the graves with weapons. The deposition of weapons is a custom noticed during the entire period when Sarmatian burials were found in Wallachia and Moldavia. The frequency of this funerary custom is balanced for the periods comprising the end of the 1st century AD and the beginning of the 2nd century, and the end of the 2nd century AD and the first half of the next century: 18 graves dated to late 1st century AD and the beginning of the 2nd century, of which 10 were found in Wallachia (Lișcoteanca-*Moș Filon* G. 1, G. 2, G. 7, Lișcoteanca-*Movila Olarului* G. 3, G. 7, G. 15, G. 17, Lișcoteanca-*Movila din baltă* G. 6, Roșiori, Râmnicelu G. 17) and eight in Moldavia (Prăjeni-*Alimândra* T. III G. 2, Bârlad-*Depozit* G. 3, Giurcani G. 5, Iași-*Palatul Culturii* G. 2, Munteni, Țepu, possibly also Șerbotești and Tecuci G. 4). Of the 16 Sarmatian burials dated to the late 2nd century AD and in the first half of the 3rd century, 10 were discovered in Wallachia

(Brăila-*Hipodrom* G. 2, Bucu G. 10, Grădișteea G. 1 and G. 4, Largu G. 4 and G. 6, Oltenița-*Iordoc* G. 6, Oltenița-*Renie* G. 3, Smeeni G. 3, possibly also Căzănești G. 1) and six in Moldavia (Mitoc G. 2, Pogana G. 1 and 2, Unțești G. 1, possibly also Broscăuți-*vatra satului* and Valea Lupului-*Movilă* G. 9). Based on the currently available data, it is not possible to determine whether the deposition of a certain type of weapon characterizes a specific time span, although can be observed that three out of four graves containing arrowheads and spearheads are dated to the first stage of the Sarmatian settlement in Wallachia (Lișcoteanca-*Movila din baltă* G. 6, Lișcoteanca-*Movila Olarului* G. 15, Râmnicelu G. 17), with only one grave, G. 1 from Satu Nou, dated later. The very small number (only two burials: Balta Albă and Mihăești) of graves with weapons dated to the second half of the 3rd century AD does not show a decrease in the frequency of the custom of depositing weapons, but is the result of the sharp numerical decrease of Sarmatian graves in Wallachia, a consequence of the loss of Roman control over this region (Oța 2020a, p. 421—422; Oța, Sîrbu 2022, p. 143—144).

Conclusions. The deposition of weapons in the Sarmatian graves from Wallachia and Moldavia is not a very widespread custom — so far only 54 graves are known from a total approaching 500, which means almost 11 %. The low number of Sarmatian discoveries from Wallachia and Moldavia cannot be a generally valid explanation for the small number of graves with weapons, especially compared to neighbouring areas, such as the northern Black Sea region, the Carpathian Basin or even Crimea. In the northern Black Sea region, for instance, the graves with weapons represent 27.5 % of the total number of graves dated to the 1st century AD until mid-2nd century known in 2010, and 35 % of the total number of graves dated to the second half of the 2nd century until 4th century AD (Симоненко 2010, с. 240, 243—244; 2015, с. 315, 318). 500 swords or daggers with ring-shaped pommel were discovered in 300 sites from Crimea (Храпунов и др. 2020, с. 7). However, if a separate analysis on different time spans is attempted, the conclusion of deposition of weapons in a low number in graves becomes more nuanced, at least for Wallachia. Here, the percentage of graves with weapons during the first stage of Sarmatian settlement in the area raises to 18.51 % (Oța, Sîrbu 2016b, p. 275), while for the second stage, dated to late 2nd century and first half of the 3rd century AD, the percentage of graves with weapons sharply decreases — 6.53 % of the total number of graves and 8 % of the number of graves with grave goods (Oța 2020b, p. 170). Although the number of Sarmatians arrived in Wallachia at the end of the 1st century AD and in the first decades of the next century is small, however, the number of persons carrying weapons is approaching 1/5,

which means that, at least for the first stage, the number of warriors is higher compared to the second stage. As for the total number of Sarmatian graves from Wallachia and Moldavia, the number of the graves with weapons remains low. I think that, at least for Sarmatian communities from Wallachia and Moldavia, the explanation lies in the low number of the persons carrying weapons in everyday life, not in the prescriptions of the funerary ritual, especially as, in the case of Sarmatians, there was no specialised group of warriors (СИМОНЕНКО 2010, с. 242; 2015, с. 316; Khazanov 2015, p. 362), at least until the second half of the 3rd century AD (СИМОНЕНКО 2010, с. 244; 2015, с. 319). One of the causes of the low number of warriors should be sought in the particular status of the Sarmatian communities from Wallachia, supervised by the Roman army, and from Moldavia, where the Sarmatians play a secondary, perhaps even subordinated role, in relation to the Dacians from the region (Oța 2024, p. 51—52). At *Lișcoteanca-Moș Filon*, for example, out of six graves, three had weapons as grave goods, while in the contemporary clusters from *Lișcoteanca-Movila Olarului* and *Râmnicelu* the percentage of the graves with weapons represent 36.36 % and 6.66 %, but, according to my opinion, assumptions such as a more pronounced warrior character of certain Sarmatian groups than others should be avoided, because we do not know whether the grave groups belonged to different communities and how many members really had a community. Even after the Marcomannic wars, when, at the northern periphery of the area inhabited by the Sarmatians in the Carpathian Basin, at the end of the 2nd century and in the first half of the next century, can be noticed the emergence of a cultural horizon with predominantly tumular graves, in which weapons and horse harness items were deposited, connected with the westward movement of some groups of Sarmatians from the north-Pontic area (Istvánovits, Kulcsár 2003, p. 236—238; 2017, p. 274—280), Wallachia and Moldavia fit into this phenomenon on a much more modest scale (only one grave, G. 2 in *Brăila-Hipodrom*, can be linked to this horizon).

The types of weapons deposited in Sarmatian graves from Wallachia and Moldavia are predominantly daggers with ring-shaped or simple, straight, pommel, less swords, short sword, arrowheads or spearhead. The typology of the weapons found in graves probably does not reflect the actual armament of the Sarmatians, because long swords (СИМОНЕНКО 2010, с. 241; 2015, с. 315; Храпунов и др. 2020, с. 10) were seldom discovered in the two above-mentioned regions. Defensive armament is missing, although it should be noted that this lack has also been observed in other regions, as Lower Volga (Кривошеев 2007, с. 69) or Carpathian Basin (Istvánovits, Kulcsár 2001, p. 158). It is not excluded that the dagger was a symbol of military status and therefore was

mainly deposited in graves (СИМОНЕНКО 2010, с. 241; 2015, с. 315). With the exception of a grave at *Râmnicelu*, spearheads are almost absent as funerary inventory, just like in the northern regions of the Black Sea (СИМОНЕНКО 2010, с. 70; 2015, с. 82) or Crimea (Храпунов и др. 2020, с. 8), but unlike the Carpathian Basin (Istvánovits, Kulcsár 2001, p. 161; Храпунов и др. 2020, с. 11, 13).

The interpretation of all the weapons deposited in graves as status markers (Храпунов и др. 2020, с. 10) should be avoided, at least for Sarmatian graves in Wallachia and Moldavia. I have emphasised, on other occasions (Oța, Sîrbu 2020, p. 200—203; Oța 2024, p. 50—51, 53) that in Wallachia and Moldavia there are few graves that can be attributed to elites. The only grave with weapons for which I assumed an elite status is that from *Roșiori*, based on two arguments: burial in an older tumulus and the sword ornamented with gold leaf (Oța, Sîrbu 2009, p. 132—133, no. 17, with previous bibliography; 2020, p. 201), the only one of this kind known until now in the inventory of Sarmatian graves from Wallachia⁶ and Moldavia. As a rule, the grave goods deposited in Sarmatian graves from Wallachia and Moldavia are modest as number and value of the objects, with a few exceptions: the silver footgear from *Mihăești* (fig. 6: 11, 12), the sword with opal disc from G. 2 at *Brăila-Hipodrom* (fig. 3: 6; 6: 4), the large number of grave goods found in G. 1 from *Vaslui* (fig. 4: 1—6), G. 6 from *Largu* (fig. 6: 7—10), G. 3 from *Smeeni* (fig. 7: 10) and G. 68 from *Bârlad-Școala de Mecanici Agricoli* (fig. 7: 1—6). Another clue of elite burials, more precisely the erection of a burial mound (Oța, Sîrbu 2020, p. 200) is observed only at *Balta Albă* and *Tecuci*, possibly G. 1 from *Vaslui*, too. The impression of a large number of grave goods in G. 6 from *Largu* (fig. 6: 7—10) could be due to the presence of two types of dress accessories (buttons and footgear)⁷. According to my opinion, only for five graves we may suppose a status which, even if probably did not belong to elite, it was that of prominent persons within the communities. The arguments in favour of this assumption are: a possible burial in a specially raised tumulus for G. 1 in *Vaslui*;

6. A short sword with the handle and cross guard decorated with silver was found by chance in Wallachia, near Bucharest (Popescu 2020, p. 353—355), but, due to the lack of the discovery context, it is impossible to know whether it could come from a Sarmatian grave or could be a war trophy taken from the Sarmatians, like the sword found in G. 2 from «*Roshava Dragană*» tumulus (Werner 1994, p. 281; Буюклиев 1995, с. 44—45; Negin, Kamisheva 2018, p. 46—47).

7. Male dress is almost invisible archaeologically in the case of Anglo-Saxon graves, too, the impression of over-representation of women in graves being the effect of a higher frequency of specific dress items (Härke 2011, p. 101), the same as for Sarmatian female graves in Wallachia (Oța, Sîrbu, Matei 2013, p. 335; Oța 2020b, p. 172).

the deposition of a large number of pottery vessels in Vaslui G. 1 (fig. 4: 1—3) and Bârlad-Școala de Mecanici Agricoli G. 68 (fig. 7: 3—5); silver footgear at Mihăești (fig. 6: 11, 12); sword with opal disc in G. 2 from Brăila-*Hipodrom* (fig. 6: 4); the secondary burial in an older mound and perhaps the chalcedony bead in G. 3 from Smeeni.

The characteristics of the graves with weapons from these two regions not only contribute to a better understanding of the specific features of the Sarmatian communities settled in Wallachia and Moldavia, of the similarities and differences compared with Sarmatian communities from other regions, but also help to detail the historical evolution of the two above-mentioned regions, for which information known from literary and epigraphical sources are not always clear enough.

Catalogue

A. GRAVES WITH WEAPONS IN WALLACHIA

1. **Balta Albă** (comm. of Balta Albă, Buzău County)

Movila de la vad G. (Constantinescu 1978, p. 22—25).

2. **Brăila** (Brăila County)

Hipodrom G. 2 (Oța, Sîrbu 2009, p. 15—16, no. I A 2, p. 94—95, nos. 3—4, p. 117, 191—192, with previous bibliography).

3. **Bucu** (comm. of Bucu, Ialomița County)

Pochină G. 10 (Sîrbu et al. 2014, p. 21—22, 123, with previous bibliography).

4. **Căzânești** (Ialomița County)

G. (Sîrbu et al. 2014, p. 34—35, 132, with previous bibliography).

5. **Grădiștea** (comm. of Grădiștea, Brăila County)

Mormântul Elizei G. 1 (Oța, Sîrbu 2009, p. 120—121, 192—195, with previous bibliography), G. 4 (Oța, Sîrbu 2009, p. 101, nos. 17—18, 121, 192—195, with previous bibliography).

6. **Însurăței** (Brăila County)

Canal de irigație G. (Oța, Sîrbu 2009, p. 106—108 nos. 30—32, 123, 196—197, with previous bibliography).

7. **Largu** (comm. of Largu, Buzău County)

Cornul Malului G. 4 (Dragomir 1959, p. 476, 477, 480; Bichir 1972, p. 155; 1977, p. 183; Dragomir, Croitoru 2011, p. 42), G. 6 (Dragomir 1959, p. 476, 477, 480, 481; Bichir 1971, p. 277, 278; 1972, p. 141, 155; 1977, p. 173, 183, 184; 1985, p. 1169, 1170; Dragomir, Croitoru 2011, p. 42—43).

8. **Lișcoteanca** (comm. of Bordei Verde, Brăila County)

Moș Filon G. 1 (Oța, Sîrbu 2009, p. 39—41, no. VI A 21, 101, no. 36, 124, 187—188, with previous bibliography), G. 2 (Oța, Sîrbu 2009, p. 109,

no. 37, 124—125, 187—188, with previous bibliography), G. 7 (Oța, Sîrbu 2009, p. 109—110, nos. 39—40, 125—126, 187—188, with previous bibliography).

9. **Lișcoteanca** (comm. of Bordei Verde, Brăila County)

Movila din baltă G. 6 (Oța, Sîrbu 2009, p. 110—111, no. 41, 126, 189, with previous bibliography).

10. **Lișcoteanca** (comm. of Bordei Verde, Brăila County)

Movila Olarului G. 3 (Oța, Sîrbu 2009, p. 111, no. 42, 127, 185—187, with previous bibliography), G. 7 (Oța, Sîrbu 2009, p. 45—47, no. VI B 25, 111, no. 43, 127, 185—187, with previous bibliography), G. 15 (Oța, Sîrbu 2009, p. 128, 185—187, with previous bibliography), G. 17 (Oța, Sîrbu 2009, p. 112—113, nos. 45—47, 128, 185—187, with previous bibliography).

11. **Mihăești**, also **Mihăiești** (comm. of Mihăești, Olt County)

La Pânțulei G. (Păunescu, Beldiman 1992, p. 87, 89).

12. **Nicolae Bălcescu** (comm. of Nicolae Bălcescu, Călărași County)

G. (Sîrbu et al. 2014, p. 58, 133, with previous bibliography).

13. **Oltenița** (Călărași County)

Iordoc G. 6 (Sîrbu et al. 2014, p. 62, 123—124, with previous bibliography).

14. **Oltenița** (Călărași County)

Renie G. 3 (Sîrbu et al. 2014, p. 64—65, 121—122 with previous bibliography).

15. **Râmnicelu** (comm. of Râmnicelu, Brăila County)

Popină G. 17 (Oța, Sîrbu 2009, p. 114, no. 51, 132, 185—187, with previous bibliography).

16. **Roșiori** (comm. of Roșiori, Brăila County)

Movila săpată G. (Oța, Sîrbu 2009, p. 132—133, 196, with previous bibliography).

17. **Rușețu** (Buzău County)

La Oierie G. (Bichir 1972, p. 141, 146, 155, 156; 1977, p. 169, map 2, 172, 185; 1996, p. 310).

18. **Smeeni**, also **Smeieni** (comm. of Smeeni, Buzău County)

Movila Mare G. 3 (Simache, Teodorescu 1962, p. 279, 280; Bichir 1972, p. 155, 156; 1977, p. 183, 184, 185; Frînculeasa et al. 2017, p. 54—55, 179—181).

19. **Vedea** (former Arsache, comm. of Vedea, Giurgiu County)

G. (Bichir 1972, p. 140, pl. I, 155; 1977, p. 168, 169, map 1, 2).

B. GRAVES WITH WEAPONS IN MOLDAVIA

20. **Bârlad** (Vaslui County)

Depozitul de lemne G. 3 (Palade 1978—1979, p. 252, no. 4; Mazilu 1985—1986, p. 81, no. 29.2; Bichir 1993, fig. 160; Babeș 1999, p. 231; Bărcă 2006, p. 289, nr. 26).

21. **Bârlad** (Vaslui County)
Școala de Mecanici Agricoli G. 68 (Mamalaucă 2023, p. 90—91).
22. **Broscauți** (comm. of Broscauți, Botoșani County)
vatra satului graves (Bichir 1972, p. 155, 156, 161; 1977, p. 183, 184, 186; Păunescu, Șadurschi, Chirica 1976, p. 61, no. VI.1.C; Mazilu 1985—1986, p. 71, no. 5; Păunescu, Șadurschi 1997, p. 71—72, no. VI.1.B; Ciucălău 2018, p. 6, 19, no. 15).
23. **Dângeni**, also **Dăngeni** (comm. of Dângeni, Botoșani County)
G. (Ioniță 1964, p. 311—312; N. Zaharia, Petrescu-Dâmbovița, E. Zaharia 1970, p. 236—237, no. 112; Bichir 1972, p. 139, 155; 1977, p. 172; 1985, p. 1167; Păunescu, Șadurschi, Chirica 1976, p. 112, no. XIX.1.B; Mazilu 1985—1986, p. 72, no. 8; Șovan 2013, p. 149, no. 2; Ciucălău 2018, p. 7).
24. **Giurcani** (comm. of Găgești, Vaslui County)
Argeaua G. 5 (Buzdugan 1981, p. 9, 13; Bichir 1993, p. 152, 158; Bârcă 2006, p. 312, no. 62).
25. **Iași** (Iași County)
Palatul Culturii M. 2 (Cheptea, Grumeza, Mocanu-Irimiță 2023, p. 136).
26. **Ivești** (comm. of Ivești, Vaslui County)
G. 3 (Bichir 1972, p. 145; 1977, p. 174, 177; 1985, p. 1169, 1170; Palade 1978—1979, p. 253, no. 6; Mazilu 1985—1986, p. 82, no. 31).
27. **Manoleasa** (comm. of Manoleasa, Botoșani County)
La Movile or *Movila Hrițeni* G. 1 (Păunescu, Șadurschi, Chirica 1976, p. 159, no. XXXVI.1.A; Mazilu 1985—1986, p. 69, no. 2; Ciucălău 2018, p. 4, 15, no. 3).
28. **Mitoc** (comm. of Mitoc, Botoșani County)
Malul Galben G. 2 (Chirica 1979, p. 631; Chirica, Șovan 2006, p. 17; Ciucălău 2018, p. 3, Grumeza 2021, p. 179).
29. **Munteni** (comm. of Munteni, Galați County)
Ferma Prisaca G. (Ciobotaru, Ilie, Simalcsik 2020, p. 116—117).
30. **Podu Iloaiei** (Iași County)
Vatra Târgului G. (Chirica, Tanasachi 1985, p. 309—310, no. LVI.1.L; Mazilu 1985—1986, p. 75, no. 15).
31. **Pogănești** (comm. of Stănițești, Vaslui County)
Movila Pescarului II G. 2 (Rotaru et al. 2004—2006, p. 10; 2007—2008, p. 99—100, 101, 102), G. 3 (Rotaru et al. 2004—2006, p. 9, 11; 2007—2008, p. 99, 101), G. 4 (Rotaru et al. 2004—2006, p. 9, 11; 2007—2008, p. 99, 101).
32. **Pogorăști** (comm. of Răuseni, Botoșani County)
G. 3 (Ioniță 1964, p. 314—315; Cristescu 1964, p. 329, 330, 334—336; Păunescu, Șadurschi, Chirica 1976, p. 217, no. XLVIII.3.G; Bichir 1971, p. 277—279; 1972, p. 141, 144, 155, 156; 1977, p. 172, 174, 183, 184; 1985, p. 1168, 1169; Ciucălău 2018, p. 8).
33. **Pogana** also known as **Sat Nou** (comm. of Pogana, Vaslui County)
G. 1 (Coman 1980, p. 209, no. LI.3; Palade 1981, p. 71, no. 4; Ioniță, Mamalaucă, Vornic 2009, p. 8—9, no. 31, VIII; CRFB R2, p. 117, no. 40); G. 2 (Palade 1981, p. 71—72, no. 4).
34. **Prăjeni** (comm. of Prăjeni, Botoșani County)
Alimândra T. III G. 2 (Ursulescu et al. 2021, p. 166—167).
35. **Roma** (comm. of Roma, Botoșani County)
Sitna G. 4 (Buzdugan, Alexoaie 1989, p. 107; Ciucălău 2018, p. 8).
36. **Șerbotestii** (comm. of Solești, Vaslui County)
G. (Ioniță 1964, p. 312; Bichir 1971, p. 278; 1972, p. 145, 155; 1977, p. 177, 183; 1985, p. 1170; Coman 1980, p. 226, no. LVII.2; Mazilu 1985—1986, p. 78, no. 22; Bârcă 1999—2000, p. 142).
37. **Târgu Frumos** (Iași County)
Vest de oraș G. 11/2020 (CCA campania 2020, p. 627).
38. **Tecuci** (Galați County)
G. 4 (Vendelin 1940, p. 101, 102; Bichir 1972, p. 155; 1977, p. 183; 1993, p. 160; Mazilu 1985—1986, p. 84, no. 36; Babeș 1999, p. 230).
39. **Țepu** (comm. of Țepu, Galați County)
G. (Bichir 1977, p. 168, 169, 179, map 1, 2; 1993, p. 161).
40. **Unțești** (comm. of Bogdănești, Vaslui County)
G. 1 (Palade 1978—1979, p. 247; Mazilu 1985—1986, p. 80, no. 26; Ioniță, Mamalaucă, Vornic 2009, p. 7, no. VI).
41. **Valea Lupului** (comm. of Valea Lupului, Iași County)
Movilă G. 9 (Dinu 1957, p. 174; Chirica, Tanasachi 1985, p. 346, no. LXII.5.B.II.3).
42. **Vaslui** (Vaslui County)
Curțile Domnești G. 1 (Andronic, Neamțu, Banu 1962, p. 89—91, 93—94; Andronic 1963, p. 349—351; Bichir 1971, p. 277—280; 1972, p. 139, 144, 155, 166; 1977, p. 172, 173, 177, 179; 1985, p. 1167, 1168; 1993, p. 149; Coman 1980, p. 255, no. LXVI.1; Mazilu 1985—1986, p. 78—79, no. 24; Babeș 1999, p. 230; Bârcă 2006, p. 368—369, nr. 157).
43. **Probotă** (comm. of Probotă, Iași County)
Necropolis (E. Zaharia, N. Zaharia 1962, p. 601—602; N. Zaharia, Petrescu-Dâmbovița, E. Zaharia 1970, p. 278, nr. 214 c; Bichir 1971, p. 277, 279, 280; 1972, p. 141, 155, 156, 161, 166; 1977, p. 173, 183—187, 189; 1985, p. 1169; Chirica, Tanasachi 1985, p. 329, no. LX.1.C).
44. **Slobozia Hănești** (comm. of Hănești, Botoșani County)
La Mălăiște or *La Val* necropolis (N. Zaharia, E. Zaharia 1974, p. 144, no. 9; Păunescu, Șadurschi, Chirica 1976, p. 143, no. XXIX.5.I; Mazilu 1985—1986, p. 72, no. 7; Ciucălău 2018, p. 6, 17, 18, nos. 9, 10).

ЛІТЕРАТУРА

- Буюклиев, Хр. 1995. К вопросу о фракийско-сарматских отношениях в I — начале II века н. э. *Российская археология*, 1, с. 37-46.
- Кривошеев, М. В. 2007. Вооружение позднесарматского времени Нижнего Поволжья. В: Яблонский, И. Т., Таиров, А. Д. (ред.). *Вооружение сарматов: региональная типология и хронология. Доклады к VI международной конференции «Проблемы сарматской археологии и истории»*. Челябинск: ЮУрГУ, с. 65-70.
- Кривошеев, М. В. 2019. Следы огненного ритуала в погребениях позднесарматского времени. *Научный вестник Волгоградского филиала РАНХиГС. Серия: политология и социология*, 2, с. 76-81.
- Симоненко, А. В. 2010. *Сарматские всадники Северного Причерноморья*. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Симоненко, А. В. 2015. *Сарматские всадники Северного Причерноморья*. 2-е изд., испр. и доп. Киев: О. Філюк.
- Трейстер, М. Ю. 2019. Длинные мечи с халцедоновыми навершиями в Сарматии и на Боспоре. *Древности Боспора: Международный ежегодник по истории, археологии, эпиграфике, нумизматике и филологии Боспора Киммерийского*, 24, с. 553-580.
- Хазанов, А. М. 1971. *Очерки военного дела сарматов*. Москва: Наука.
- Храпунов, И. Н., Иштванович, Э., Кульчар, В., Стоянова, А. А. 2020. Оружие сарматского времени в Крыму и в Альфельде. *Материалах по археологии, истории и этнографии Таврии*, XXV, с. 5-24.
- Andronic, A. 1963. Un mormânt sarmatic descoperit la Vaslui. *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 14, 2, p. 347-360.
- Andronic, A., Neamțu, E., Banu, F. 1962. Săpăturile de salvare de la Vaslui. *Materiale și Cercetări Arheologice*, VIII, p. 88-101.
- Babeș, M. 1971. Necropola daco-romană de la Enisala. *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 22, 1, p. 19-43.
- Babeș, M. 1999. Ein Tamga-Zeichen aus der Dakischen Siedlung von Ocnița (Buridava). In: Boroffka, N., Soroceanu, T. (eds.). *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur Älteren Geschichte des Südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt*, Internationale Archäologie, Studia honoraria, 7. Rahden: Marie Leidorf, S. 223-239.
- Bărcă, V. 1999—2000. Oglinda dreptunghiulară din mormântul sarmatic de la Giurcani și problema datării acestuia. *Ephemeris Napocensis*, IX—X, p. 131-149.
- Bărcă, V. 2006. *Istorie și civilizație. Sarmații în spațiul est-carpatic (sec. I a. Chr. — începutul sec. II p. Chr.)*. Cluj-Napoca: Argonaut.
- Bichir, Gh. 1971. Les Sarmates sur le territoire de la Roumanie. In: Garașanin, M., Benac, A., Tasić, N. (eds.). *Actes du VIIIe Congrès des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Beograd 9—15 septembre 1971*. I: Rapports généraux. Beograd: UISPP, p. 275-285.
- Bichir, Gh. 1972. Sarmații la Dunărea de Jos în lumina ultimelor cercetări. *Pontica*, V, p. 137-176.
- Bichir, Gh. 1977. Les Sarmates au Bas-Danube. *Dacia*, N. S., XXI, p. 167-197.
- Bichir, Gh. 1985. Sarmații și relațiile lor cu getodacii (II). *Revista de Istorie*, 38, 12, p. 1164-1177.
- Bichir, Gh. 1993. Date noi cu privire la pătrunderea sarmaților în teritoriul geto-dacic (I). *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 44, 2, p. 135-169.
- Bichir, Gh. 1996. Date noi cu privire la pătrunderea sarmaților în teritoriul geto-dacic (II). *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 47, 3, p. 297-312.
- Burghardt, M. 2020. Classification and chronology of the collection of arrowheads from the ash-hill found in the hillfort of the Scythian Cultural Circle in Chotyniec, site 1, Jarosław district. *Sprawozdania Archeologiczne*, 72, 2, p. 327-355. DOI: 10.23858/SA/72.2020.2.1734
- Buzdugan, C. 1981. Cercetările arheologice de la Giurcani, jud. Vaslui. *Cercetări Arheologice (Muzeul Național de Istorie a României)*, IV, p. 7-19.
- Buzdugan, C., Alexoiaie, I. 1989. Săpături arheologice într-un tumul din comuna Roma (județul Botoșani). *Hierasus*, VII—VIII, p. 105-115.
- Cheptea, S., Grumeza, L., Mocanu-Irimiță, A. C. 2023. Descoperiri funerare sarmatice de la Iași-Palatul Culturii. *Arheologia Moldovei*, XLVI, p. 135-154.
- Chirica, V. 1979. Morminte sarmatice descoperite la Mitoc (jud. Botoșani). *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 30, 4, p. 631-636.
- Chirica, V., Șovan, O. L. 2006. *Civilisations préhistoriques et protohistoriques de la zone de Prut moyen*. Iași; Botoșani: Pim.
- Chirica, V., Tanasachi, M. 1984. *Repertoriul arheologic al județului Iași*. I. Iași: Academia de Științe Sociale și Politice a R. S. România, Universitatea «Al. I. Cuza», Institutul de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol».
- Chirica, V., Tanasachi, M. 1985. *Repertoriul arheologic al județului Iași*. II. Iași: Academia de Științe Sociale și Politice a R. S. România, Universitatea «Al. I. Cuza», Institutul de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol».
- Ciobotaru, P., Ilie, C., Simalcsik, A. 2020. Un mormânt sarmatic descoperit la Munteni, județul Galați. *Danubius*, XXXVIII, p. 115-130.
- Ciucălău, D. 2018. *Sarmații în nordul Moldovei. Catalog de expoziție*. Baia Mare.
- Coman, G. 1980. *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*. București: Litera.
- Constantinescu, M. 1978. Un mormânt din perioada migrațiilor, descoperit la Balta Albă, județul Buzău. *Mousaios*, 2, p. 22-25.
- CRFB R2 2022. Grumeza, L., Cojocaru, V., Honcu, Ș., Munteanu, L. (eds.). *Corpus der römische Funde im europäischen Barbaricum: Rumänien*. 2: Kreis Vaslui. Cluj-Napoca: Mega.
- Cristescu, M. 1964. Studiul antropologic al scheletelor din secolul al III-lea e. n. descoperite la Pogorăști (raionul Botoșani, reg. Suceava). *Arheologia Moldovei*, II—III, p. 329-340.
- Crîșmaru, A. 1977. *Drăgușeni. Contribuții la o monografie arheologică*. Bacău: Muzeul Județean de Istorie Botoșani.
- Crîșmaru, A. 1981. Descoperiri sarmatice pe valea Podrigei, județul Botoșani. *Hierasus*, IV, p. 83-90.
- Croitoru, C. 2004. *Fortificații liniare romane în stânga Dunării de Jos (secolele I—IV p. Chr.)*. I. Galați: Muzeul Brăilei; Istros.
- CCA campania 2020. *Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2020. A LV-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, 29—31 octombrie 2021*. București; Sibiu: Institutul Național al Patrimoniului, Universitatea «Lucian Blaga», Centrul de Cercetare a Patrimoniului și Istoriei Socio-Culturale.
- Diaconu, Gh. 1963. Despre sarmați la Dunărea de Jos în lumina descoperirilor de la Tîrgșor. *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 14, 2, p. 323-343.

- Diaconu, Gh. 1965. *Tîrșor — Necropola din secolele II—III e. n.* Biblioteca de Arheologie, VIII. București: Academiei.
- Dinu, M. 1955. Descoperirile arheologice de la Valea Lupului — Iași. *Analele Științifice ale Universității, Iași*, s. III, t. I, 1—2, p. 65-86.
- Dinu, M. 1957. Șantierul arheologic Valea Lupului. *Materiale și Cercetări Arheologice*, III, p. 161-178.
- Dragomir, I. T. 1959. Raport asupra săpăturilor întreprinse la Largu (r. Filimon Sîrbu, reg. Galați). *Materiale și Cercetări Arheologice*, V, p. 475-482.
- Dragomir, I. T., Croitoru, C. 2011. La nécropole sarmatique de Largu (dép. de Buzău). *Istros*, XVII, p. 31-54.
- Fahlander, F. 2020. Becoming Dead: Burial Assemblages as Vitalist Devices. *Cambridge Archaeological Journal*, 30, 4, p. 555-569. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0959774320000116>
- Fahlander, F., Oestigaard, T. 2008. The Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs. In: Fahlander, F., Oestigaard, T. (eds.). *The Materiality of Death: Bodies, burials, beliefs*. British Archaeological Reports International Series, 1768. Oxford: Archaeopress, p. 1-16.
- Frînculeasa, A., Simalcsik, A., Preda, B., Garvăn, D. 2017. *Smeeni — Movila Mare. Monografia unui sit arheologic regăsit*. Biblioteca Mousaios, 13. Târgoviște: Cetatea de Scaun.
- Grumeza, L. 2024. Sarmatians with Artificial Cranial Modifications from East of the Carpathians. In: Grumeza, L., Cojocaru, V., Tica, C. I. (eds.). *The Sarmatians and The Others: Nomadic and Sedentary Cultures in Central and Eastern Europe in the First Half of the 1st Millennium AD*. Pontica et Mediterranea, XI. Cluj-Napoca: Mega, p. 403-430.
- Hartuche, N. 1980. Descoperiri sarmatice din zona Brăilei. *Istros*, I, p. 191-251.
- Härke, H. 1994. Data types in burial analysis. In: Stjernquist, B. (ed.). *Prehistoric Graves as a Source of Information: Symposium at Kastlösa, Öland, May 21—23, 1992*. Konferenser, 29. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, p. 31-39.
- Härke, H. 2011. Gender representation in early medieval burials: ritual and re-affirmation of a blurred boundary? In: Brookes, S., Harrington, S., Reynolds, A. (eds.). *Studies in Early Anglo-Saxon Art and Archaeology: Papers in Honour of Martin G. Welch*. British Archaeological Reports British Series, 527. Oxford: Archaeopress, p. 98-105.
- Härke, H. 2014. Grave goods in early medieval burials: messages and meanings. *Mortality*, 19, 1, p. 41-60.
- Hellmuth, A. 2006. Smolenice-Molpír im Licht Skythischer Angriffe auf die Hallstattzeitlichen Siedlungen nördlich und südlich der Mährischen Pforte. *Slovenská Archeológia*, LIV, 2, S. 191-208.
- Ioniță, I. 1964. Noi descoperiri sarmatice pe teritoriul Moldovei. *Arheologia Moldovei*, II—III, p. 311-328.
- Ioniță, I. 1982. *Din istoria și civilizația dacilor liberi*. Iași: Junimea.
- Ioniță, I., Mamalaucă, M., Vornic, V. 2009. *Antichitatea târzie în bazinul Prutului*. Catalog. Bârlad: Sfera.
- Istvánovits, E., Kulcsár, V. 2001. Sarmatians through the eyes of strangers. The Sarmatian warrior. In: Istvánovits, E., Kulcsár, V. (eds.). *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st—5th centuries AD. Proceedings of the international conference held in 1999 in Aszód and Nyíregyháza*. Múzeumi füzetek (Aszód), 51; Jósa András Múzeum kiadványai, 47. Aszód; Nyíregyháza: Osváth Gedeon Museum Foundation, Jósa András Múzeum, p. 139-169.
- Istvánovits, E., Kulcsár, V. 2003. Some traces of Sarmatian-Germanic contacts in the Great Hungarian Plain. In: von Carnap-Bornheim, C. (ed.). *Kontakt—Kooperation—Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus. Internationales Kolloquium des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12.—16. Februar 1998*. Neumünster: Wachholtz, p. 227-238.
- Istvánovits, E., Kulcsár, V. 2008. Sarmatian swords with ring-shaped pommels in the Carpathian Basin. *Journal of Military Equipment Studies*, 16: Kocsis, L. (ed.). The enemies of Rome. Proceedings of the 15th International Roman Military Equipment Conference, Budapest 2005, p. 95-105.
- Istvánovits, E., Kulcsár, V. 2014. Sarmatian Archery in the Carpathian Basin — Revisited. In: Madyda-Legutko, R., Rodzińska-Nowak, J. (eds.). *Honoratissimum assensus genus est armis laudare. Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*. Kraków: IA Uniwersytet Jagielloński, p. 143-149.
- Istvánovits, E., Kulcsár, V. 2017. *Sarmatians — History and Archaeology of a Forgotten People*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 123. Mainz: RGZM.
- Istvánovits, E., Kulcsár, V., von Carnap-Bornheim, C. 2006. The Barbarian Warrior Burial from Tiszalök-Rázompuszta in the 3rd Century History of the Upper Tisza Region. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 36, p. 91-110.
- Khazanov, A. M. 2015. Pastoral nomadic migrations and conquest. In: Kedar, B. Z., Wiesner-Hanks, M. E. (eds.). *The Cambridge World History*. V: Expanding Webs of Exchange and Conflict, 500 CE — 1500 CE. Cambridge: Cambridge University, p. 359-382.
- Mamalaucă, M. 2023. Un mormânt sarmatic descoperit în zona centrală a municipiului Bârlad. *Acta Musei Tutovensis, Istorie veche și arheologie*, XIX, p. 90-97.
- Mazilu, R. A. 1985—1986. Contribuții la problema relațiilor sarmato-dacice și sarmato-romane în lumina descoperirilor arheologice din Moldova. *Acta Moldaviae Meridionalis*, VII—VIII, p. 65-97.
- Negin, A., Kamisheva, M. 2018. Armour of the Cataphractarius from the «Roshava Dragana» Burial Mound. *Archaeologia Bulgarica*, XXII, 1, p. 45-70.
- Niculescu, Gh. Al. 2003. Die sarmatische Kultur im Zusammenhang der kaiserzeitlichen archäologischen Funde aus Muntenien — unter besonderer Berücksichtigung der Funde von Tîrșor. In: von Carnap-Bornheim, C. (ed.). *Kontakt—Kooperation—Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus. Internationales Kolloquium des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12.—16. Februar 1998*. Neumünster: Wachholtz, S. 177-205.
- Oța, L. 2007. Sarmatii din Muntenia și Imperiul roman. *Analele Banatului, S. N., Arheologie—Istorie*, XV, p. 51-55.
- Oța, L. 2013. *Lumea funerară în Moesia Inferior (secolele I—III p. Chr.)*, Brăila: Muzeul Brăilei; Istros.
- Oța, L. 2015. Despre mormintele aparținând unor indivizi cu cranii deformate la sarmatii din Muntenia și Moldova. In: Ciupercă, B. (ed.). *Arheologia mileniului I p. Chr. IV. Nomazi și autohtoni în mileniul I p. Chr. In memoriam Maria Comșa*. Brăila: Istros, p. 119-144.

- Oța, L. 2016. Beyond the Lower Danubian Limes — Sarmatians and Romans. In: Alexandrescu, C. G. (ed.). *Troesmis — A Changing Landscape. Romans and the Others in the Lower Danube Region in the First Century BC — Third Century AD. Proceedings of an International Colloquium Tulcea (7th—10th of October 2015)*. Cluj-Napoca: Mega, p. 129-150.
- Oța, L. 2018. Sarmatian Children Graves in Wallachia and Moldavia. *Tyragetia, serie nouă*, XII (XXVII), 1, p. 41-70.
- Oța, L. 2020a. Câteva observații despre descoperirile arheologice din secolul al III-lea p. Chr. în Muntenia. In: Căndea, I. (ed.). *Tracii și vecinii lor în antichitate: arheologie și istorie / The Thracians and their neighbours in antiquity: archaeology and history. Studies in honor of Valeriu Sîrbu at his 70th anniversary*. Brăila: Istros a Muzeului Brăilei, p. 417-442.
- Oța, L. 2020b. The second stage of Sarmatian settlement in Wallachia. *Археологія і давня історія України*, 3 (36), 2020, p. 157-177. DOI: <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.03.08>
- Oța, L. 2022. Câteva observații despre mormintele sarmatice dintre Prut și Carpați. In: Colesniuc, M. S., Dumitrașcu, L. D., Talmățchi, G. M., Paraschiu-Talmățchi, C. (eds.). *Porți deschise către civilizații. Tomis. Constanța MMXXII Centenarul încoronării. Comunicări științifice susținute în cadrul simpozionului*. Cluj-Napoca: Mega, p. 111-126.
- Oța, L. 2024. Some Thoughts on the Sarmatian Discoveries from Wallachia and Moldavia. In: Grumeza, L., Cojocaru, V., Tica, C. I. (eds.). *The Sarmatians and The Others: Nomadic and Sedentary Cultures in Central and Eastern Europe in the First Half of the 1st Millennium AD. Pontica et Mediterranea*, XI. Cluj-Napoca: Mega, p. 45-85.
- Oța, L., Sîrbu, V. 2009. *Sarmatii din județul Brăila*, Brăila: Muzeul Brăilei, Istros.
- Oța, L., Sîrbu, V. 2012. La céramique dacique dans les tombes sarmatiques de Valachie. *Istros*, XVIII, p. 125-163.
- Oța, L., Sîrbu, V. 2013. The Bărăgan in the 1st—3rd Centuries AD: Dacians, Romans, Sarmatians. In: Sîrbu, V., Ștefănescu, R. (eds.). «*Necropolises, Cult places, Religion, Mythology*». *The Thracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Ages, Proceedings of The 12th International Congress of Thracology, Târgoviște, 10th—14th September 2013*. II. Brașov: Istros, p. 289-309.
- Oța, L., Sîrbu, V. 2016a. Aproape de limes — Sarmatii din Muntenia, Moldova, Crișana și Banat. *Istros*, XXII: Sîrbu, V. (ed.). Proceedings of the 15th International Colloquium of Funerary Archaeology «*Interdisciplinary Methods of Research for Prehistoric and Proto-historic Funerary Monuments*», Brăila, 20th—22nd May 2016, p. 205-255.
- Oța, L., Sîrbu, V. 2016b. The early settlement of Sarmatians in Wallachia. *Tyragetia, serie nouă*, X (XXV), 1, p. 261-284.
- Oța, L., Sîrbu, V. 2019. Only By Chance? Sarmatians, Romans, Dacians in Wallachia and Moldavia. In: Sîrbu, V., Schuster, C., Hortopan, D. (eds.). *Border Guards of the Passes, from the Fortresses and the Graves. The Bronze and Iron Ages. Proceedings of the 17th International Colloquium of Funerary Archaeology, Târgu Jiu, Gorj County (Romania), 4th—7th October 2018*. Târgu Jiu; Brăila: Istros a Muzeului Brăilei, p. 149-174.
- Oța, L., Sîrbu, V. 2020. Funerals and Social Status at Sarmatians from a Border Area — Wallachia and Moldavia. *Mousaios*, XXIII: Matei, S. (ed.). *Bronze and Iron Ages in Eurasia: Rituals and Grave Goods as Possible Markers of the Social Identity of the Dead. Proceedings of the 18th International Colloquium of Funerary Archaeology, Buzău (Romania), 17th—20th October 2018*, p. 197-219.
- Oța, L., Sîrbu, V. 2022. Sarmatian graves from north-eastern Wallachia — a case study. In: Sîrbu, V., Schuster, C., Hortopan, D. (eds.). *Graves, Cenotaphs and Votive Deposits of Weapons in Europe. Bronze and Iron Ages, Proceedings of the 20th International Colloquium of Funerary Archaeology, Târgu Jiu, Gorj County (Romania), 7th—10th October 2021*. Târgu Jiu: Măiastra, p. 135-151.
- Oța, L., Sîrbu, V., Matei, S. 2013. «Male» and «female» grave-goods in Sarmatian tombs found in Wallachia. *Mousaios*, XVIII: Sîrbu, V., Matei, S. (eds.). *Bronze and Iron Age Graves from Eurasia — Gender between Archaeology and Anthropology. Proceedings of the 13th International Colloquium of Funerary Archaeology, Buzău-Romania, 17th—21st October 2012*, p. 325-352.
- Palade, V. 1978—1979. Descoperiri sarmatice din secolele II—III e. n. în sud-estul colinelor Tutovei. *Cercetări Istorice Iași, S. N.*, IX—X, p. 247-260.
- Palade, V. 1981. Noi descoperiri sarmatice în zona Bârladului. *Hierasus*, IV, p. 69-82.
- Păunescu, Al., Beldiman, C. 1992. O nouă descoperire sarmatică în SV Munteniei. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 43, 1, p. 87-89.
- Păunescu, Al., Șadurschi, P. 1997. Repertoriul arheologic al României. Județul Botoșani. VI. Comuna Broscăuți. *Hierasus*, X, p. 67-80.
- Păunescu, Al., Șadurschi, P., Chirica, V. 1976. *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*. București: Institutul de Arheologie București, Institutul de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopob», Muzeul Județean Botoșani.
- Petolescu, C. C. 2010. *Dacia: un mileniu de istorie*, București: Academiei Române.
- Popescu, S. 2020. Restaurarea unei spade sarmate aflate în patrimoniul Muzeului Național de Istorie a României. *Muzeul Național*, 32, p. 353-363.
- Reșța, E. 2000. Necropola sarmatică de la Bucu, județul Ialomița. *Ialomița*, III, p. 39-57.
- Rotaru, M., Chiriac, L., Varvara, F., Onel, C. 2004—2006. Punctul arheologic «Movila Pescarului II» din satul Pogănești, comuna Stănilești, județul Vaslui. *Acta Moldaviae Meridionalis*, 25—27, p. 8-17.
- Rotaru, M., Chiriac, L., Onel, C., Varvara, F. 2007—2008. Punctul arheologic «Movila Pescarului II» din satul Pogănești, comuna Stănilești, județul Vaslui (II). *Acta Moldaviae Meridionalis*, 28—29, p. 99-100.
- Schütz, O., Maróti, Z., Tihanyi, B., Kiss, A. P., Nyerki, E., Ginguță, A., Kiss, P., Varga, G. I. B., Kovács, B., Maár, K., Kovacsóczy, B. Ny., Lukács, N., Major, I., Marcsik, A., Patyi, E., Szigeti, A., Tóth, Z., Walter, D., Wilhelm, G., András, R. Cs., Bernert, Z., Kis, L., Oța, L., Pálfy, G., Pintye, G., Pópity, D., Simalcsik, A., Soficaru, A. D., Spekker, O., Varga, S., Neparáczki, E., Török, T. 2025. Unveiling the origins and genetic make-up of the «forgotten people»: A study of the Sarmatian-period population in the Carpathian Basin. *Cell*, 188, 15, p. 4074-4090. <https://doi.org/10.1016/j.cell.2025.05.009>
- Simache, N., Teodorescu, V. 1962. Săpăturile arheologice de salvare de la Smeieni (r. Buzău, reg. Ploiești). *Materiale și Cercetări Arheologice*, VIII, p. 273-281.
- Sîrbu, V., Oța, L., Vilcu, A., Neagu, M., Oprea, V. 2014. *Sudul Munteniei în secolele I a. Chr. — III p. Chr. Sarmati, daci, romani*. Brăila: Muzeul Brăilei, Istros.

Șovan, O. L. 2013. *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*. Bibliotheca Archaeologica «Hieriasus», Monographica IV. Botoșani: Muzeul Județean Botoșani, Institutul Național al Patrimoniului, Direcția pentru cultură Botoșani.

Trohani, G., Zorzoliu, T. 1983. O necropolă din sec. al IV-lea e. n. descoperită la Drăgănești-Olt. *Cercetări Arheologice (Muzeul Național de Istorie a României)*, VI, p. 209-223.

Ursulescu, N., Kogălniceanu, R. 2002—2004. Necropola sarmatică de la Isăia (c. Răducăneni, j. Iași). Date preliminare. *Cercetări Istoricale Iași, S. N.*, XXI—XXIII, p. 27-58.

Ursulescu, N., Sîrbu, V., Oța, L., Șadurschi, P., Diaconescu, M. 2021. Mormintele sarmatice de la Prăjeni (județul Botoșani). *Materiale și Cercetări Arheologice, S. N.*, XVII, p. 165-199.

Vendelin, I. 1940. Un tumul la Tecuci. *Revista de Preistorie și Antichități Naționale*, II—IV, p. 101-103.

Werner, J. 1994. Chinesischer Schwerttragbügel der Han-Zeit aus einem thrakischen Häuptlingsgrab von Čatalka (Bulgarien). *Germania*, 72, 1, S. 269-282.

Zaharia, E., Zaharia, N. 1962. Sondajul de salvare din necropola de la Probota (r. și reg. Iași). *Materiale și Cercetări Arheologice*, VIII, p. 598-608.

Zaharia, N., Zaharia, E. 1974. Contribuții privind rezultatele unor cercetări arheologice în Câmpia Ji-jiei superioare din județul Botoșani. In: *Din trecutul județului Botoșani. Comunicări prezentate la sesiunea științifică organizată de muzeu 9—11 februarie 1973 la Botoșani*. Botoșani: Muzeul Județean Botoșani, p. 134-155.

Zaharia, N., Petrescu-Dîmbovița, M., Zaharia, E. 1970. *Așezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*. București: Academiei.

REFERENCES

Bujukliev, H. 1995. K voprosu o frakijsko-sarmatskih ot-noshenijah v I — nachale II v. n. e. *Rossijskaja arheologija*, 1, s. 37-46.

Krivosheev, M.V. 2007. Vooruzhenie pozdnesarmatskogo vremeni Nizhnego Povolzh'ja. In: Jablonskij, L. T., Tairov, A. D. (eds.). *Vooruzhenie sarmatov: regional'naja tipologija i khronologija: doklady k VI mezhdunarodnoj konferencii «Problemy sarmatskoj arkheologii i istorii»*. Cheljabinsk: Ju-UrGU, p. 65-70.

Krivosheev, M. V. 2019. Sledy ognennogo rituala v pogrebenijakh pozdnesarmatskogo vremeni. *Nauchnyj vestnik Volgogradskogo filiala RANHiGS. Serija: politologija i sociologija*, 2, p. 76-81.

Simonenko, A. V. 2010. *Sarmatskie vsadniki Severnogo Prichernomor'ja*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya.

Simonenko, A. V. 2015. *Sarmatskie vsadniki Severnogo Prichernomor'ja. Izdanie 2-e, ispravlennoe i dopolnennoe*. Kiev: O. Filjuk.

Treister, M. Iu. 2019. Dlinnye mechi s khaltseonovymi navershiiami v Sarmatii i na Bospore. *Drevnosti Bospora: Mezhdunarodnyi ezhegodnik po istorii, arkheologii, epigrafike, numizmatike i filologii Bospora Kimmeriiskogo*, 24, s. 553-580.

Khazanov, A. M. 1971. *Ocherki voennogo dela sarmatov*. Moskva: Nauka.

Khrapunov, I. N., Ishtvanovich, Je., Kul'char, V., Stojanova, A.A. 2020. Oruzhie sarmatskogo vremeni v Krymu i v Al'fjol'de. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii XXV*, p. 5-24.

Andronic, A. 1963. Un mormânt sarmatic descoperit la Vaslui. *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 14, 2, p. 347-360.

Andronic, A., Neamțu, E., Banu, F. 1962. Săpăturile de salvare de la Vaslui. *Materiale și Cercetări Arheologice*, VIII, p. 88-101.

Babeș, M. 1971. Necropola daco-romană de la Enisala. *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 22, 1, p. 19-43.

Babeș, M. 1999. Ein Tamga-Zeichen aus der Dakischen Siedlung von Oenița (Buridava). In: Boroffka, N., Soroceanu, T. (eds.). *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur Alteren Geschichte des Südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt*, Internationale Archäologie, Studia honoraria, 7. Rahden: Marie Leidorf, S. 223-239.

Bărcă, V. 1999—2000. Oglinda dreptunghiulară din mormântul sarmatic de la Giurcani și problema datării acestuia. *Ephemeris Napocensis*, IX—X, p. 131-149.

Bărcă, V. 2006. *Istorie și civilizație. Sarmatii în spațiul est-carpatic (sec. I a. Chr. — începutul sec. II p. Chr.)*. Cluj-Napoca: Argonaut.

Bichir, Gh. 1971. Les Sarmates sur le territoire de la Roumanie. In: Garașanin, M., Benac, A., Tasić, N. (eds.). *Actes du VIIIe Congrès des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Beograd 9—15 septembre 1971*. I: Rapports généraux. Beograd: UISPP, p. 275-285.

Bichir, Gh. 1972. Sarmatii la Dunărea de Jos în lumina ultimelor cercetări. *Pontica*, V, p. 137-176.

Bichir, Gh. 1977. Les Sarmates au Bas-Danube. *Dacia*, N. S., XXI, p. 167-197.

Bichir, Gh. 1985. Sarmatii și relațiile lor cu geto-dacii (II). *Revista de Istorie*, 38, 12, p. 1164-1177.

Bichir, Gh. 1993. Date noi cu privire la pătrunderea sarmaților în teritoriul geto-dacic (I). *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 44, 2, p. 135-169.

Bichir, Gh. 1996. Date noi cu privire la pătrunderea sarmaților în teritoriul geto-dacic (II). *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 47, 3, p. 297-312.

Burghardt, M. 2020. Classification and chronology of the collection of arrowheads from the ash-hill found in the hillfort of the Scythian Cultural Circle in Chotyniec, site 1, Jarosław district. *Sprawozdania Archeologiczne*, 72, 2, p. 327-355. DOI: 10.23858/SA/72.2020.2.1734

Buzdugan, C. 1981. Cercetările arheologice de la Giurcani, jud. Vaslui. *Cercetări Arheologice (Muzeul Național de Istorie a României)*, IV, p. 7-19.

Buzdugan, C., Alexoae, I. 1989. Săpături arheologice într-un tumul din comuna Roma (județul Botoșani). *Hieriasus*, VII—VIII, p. 105-115.

Cheptea, S., Grumeza, L., Mocanu-Irimiță, A. C. 2023. Descoperiri funerare sarmatice de la Iași-Palatul Culturii. *Arheologia Moldovei*, XLVI, p. 135-154.

Chirica, V. 1979. Morminte sarmatice descoperite la Mitoc (jud. Botoșani). *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 30, 4, p. 631-636.

Chirica, V., Șovan, O. L. 2006. *Civilisations préhistoriques et protohistoriques de la zone de Prut moyen*. Iași; Botoșani: Pim.

Chirica, V., Tanasachi, M. 1984. *Repertoriul arheologic al județului Iași*. I. Iași: Academia de Științe Sociale și Politice a R. S. România, Universitatea «Al. I. Cuza», Institutul de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol».

Chirica, V., Tanasachi, M. 1985. *Repertoriul arheologic al județului Iași*. II. Iași: Academia de Științe Sociale și Politice a R. S. România, Universitatea «Al. I. Cuza», Institutul de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol».

Ciobotaru, P., Ilie, C., Simalcsik, A. 2020. Un mormânt sarmatic descoperit la Munteni, județul Galați. *Danubius*, XXXVIII, p. 115-130.

Ciucălău, D. 2018. *Sarmatii în nordul Moldovei. Catalog de expoziție*. Baia Mare.

Coman, G. 1980. *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*. București: Litera.

Constantinescu, M. 1978. Un mormânt din perioada migrațiilor, descoperit la Balta Albă, județul Buzău. *Mousaios*, 2, p. 22-25.

CRFB R2 2022. Grumeza, L., Cojocaru, V., Honcu, Ș., Munteanu, L. (eds.). *Corpus der römische Funde im europäischen Barbaricum: Rumänien*. 2: Kreis Vaslui. Cluj-Napoca: Mega.

Cristescu, M. 1964. Studiul antropologic al scheletelor din secolul al III-lea e. n. descoperite la Pogorăști (raionul Botoșani, reg. Suceava). *Arheologia Moldovei*, II—III, p. 329-340.

Crîșmaru, A. 1977. *Drăgușeni. Contribuții la o monografie arheologică*. Bacău: Muzeul Județean de Istorie Botoșani.

- Crîșmaru, A. 1981. Descoperiri sarmatice pe valea Po-
drigei, județul Botoșani. *Hierasus*, IV, p. 83-90.
- Croitoru, C. 2004. *Fortificații liniare romane în stânga
Dunării de Jos (secolele I—IV p. Chr.)*. I. Galați: Muzeul
Brăilei; Istros.
- CCA campania 2020. *Cronica cercetărilor arheologice din
România, campania 2020. A LV-a Sesiune Națională de Ra-
poarte Arheologice, 29—31 octombrie 2021*. București; Sibiu:
Institutul Național al Patrimoniului, Universitatea «Lucian
Blaga», Centrul de Cercetare a Patrimoniului și Istoriei Socio-
Culturale.
- Diaconu, Gh. 1963. Despre sarmați la Dunărea de Jos în
lumina descoperirilor de la Tîrșor. *Studii și Cercetări de Istorie
Veche*, 14, 2, p. 323-343.
- Diaconu, Gh. 1965. *Tîrșor — Necropola din secolele II—
III e. n.* Biblioteca de Arheologie, VIII. București: Academiei.
- Dinu, M. 1955. Descoperirile arheologice de la Valea Lu-
pului — Iași. *Analele Științifice ale Universității, Iași*, s. III,
t. I, 1—2, p. 65-86.
- Dinu, M. 1957. Șantierul arheologic Valea Lupului. *Mate-
riale și Cercetări Arheologice*, III, p. 161-178.
- Dragomir, I. T. 1959. Raport asupra săpăturilor întreprin-
se la Largu (r. Filimon Sîrbu, reg. Galați). *Materiale și
Cercetări Arheologice*, V, p. 475-482.
- Dragomir, I. T., Croitoru, C. 2011. La nécropole sarma-
tique de Largu (dép. de Buzău). *Istros*, XVII, p. 31-54.
- Fahlander, F. 2020. Becoming Dead: Burial Assemblages
as Vitalist Devices. *Cambridge Archaeological Journal*, 30, 4,
p. 555-569. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0959774320000116>
- Fahlander, F., Oestigaard, T. 2008. The Materiality of
Death: Bodies, Burials, Beliefs. In: Fahlander, F., Oestigaard,
T. (eds.). *The Materiality of Death: Bodies, burials, beliefs*.
British Archaeological Reports International Series, 1768.
Oxford: Archaeopress, p. 1-16.
- Frînculeasa, A., Simalcsik, A., Preda, B., Garvăn, D. 2017.
Smeeni — Movila Mare. Monografia unui sit arheologic regăsit.
Biblioteca Mousaios, 13. Târgoviște: Cetatea de Scaun.
- Grumeza, L. 2024. Sarmatians with Artificial Cranial
Modifications from East of the Carpathians. In: Grumeza, L.,
Cojocaru, V., Tica, C. I. (eds.). *The Sarmatians and The Oth-
ers: Nomadic and Sedentary Cultures in Central and Eastern
Europe in the First Half of the 1st Millenium AD*. Pontica et
Mediterranea, XI. Cluj-Napoca: Mega, p. 403-430.
- Hartuche, N. 1980. Descoperiri sarmatice din zona Brăilei.
Istros, I, p. 191-251.
- Härke, H. 1994. Data types in burial analysis. In: Stjern-
quist, B. (ed.). *Prehistoric Graves as a Source of Information: A
Symposium at Kastlösa, Öland, May 21—23, 1992*. Konferen-
ser, 29. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets
Akademien, p. 31-39.
- Härke, H. 2011. Gender representation in early medieval
burials: ritual and re-affirmation of a blurred boundary? In:
Brookes, S., Harrington, S., Reynolds, A. (eds.). *Studies in
Early Anglo-Saxon Art and Archaeology: Papers in Honour of
Martin G. Welch*. British Archaeological Reports British Ser-
ies, 527. Oxford: Archaeopress, p. 98-105.
- Härke, H. 2014. Grave goods in early medieval burials:
messages and meanings. *Mortality*, 19, 1, p. 41-60.
- Hellmuth, A. 2006. Smolenice-Molpîr im Licht Skythischer
Angriffe auf die Hallstattzeitlichen Siedlungen nördlich und
südlich der Mährischen Pforte. *Slovenská Archeológia*, LIV,
2, S. 191-208.
- Ioniță, I. 1964. Noi descoperiri sarmatice pe teritoriul
Moldovei. *Arheologia Moldovei*, II—III, p. 311-328.
- Ioniță, I. 1982. *Din istoria și civilizația dacilor liberi*. Iași:
Junimea.
- Ioniță, I., Mamalaucă, M., Vornic, V. 2009. *Antichitatea
târzie în bazinul Prutului*. Catalog. Bărlad: Sfera.
- Istvánovits, E., Kulcsár, V. 2001. Sarmatians through the
eyes of strangers. The Sarmatian warrior. In: Istvánovits, E.,
Kulcsár, V. (eds.). *International Connections of the Barbarians
of the Carpathian Basin in the 1st—5th centuries AD. Proceed-
ings of the international conference held in 1999 in Aszód
and Nyíregyháza*. Múzeum füzetek (Aszód), 51; Jósza András
Múzeum kiadványai, 47. Aszód; Nyíregyháza: Osváth Gedeon
Museum Foundation, Jósza András Múzeum, p. 139-169.
- Istvánovits, E., Kulcsár, V. 2003. Some traces of Sarmat-
ian-Germanic contacts in the Great Hungarian Plain. In: von
Carnap-Bornheim, C. (ed.). *Kontakt—Kooperation—Konflikt.
Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahr-
hundert nach Christus. Internationales Kolloquium des Vor-
geschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg,
12.—16. Februar 1998*. Neumünster: Wachholtz, p. 227-238.
- Istvánovits, E., Kulcsár, V. 2008. Sarmatian swords with
ring-shaped pommels in the Carpathian Basin. *Journal of
Military Equipment Studies*, 16; Kocsis, L. (ed.). The enemies
of Rome. Proceedings of the 15th International Roman Military
Equipment Conference, Budapest 2005, p. 95-105.
- Istvánovits, E., Kulcsár, V. 2014. Sarmatian Archery in
the Carpathian Basin — Revisited. In: Madyda-Legutko, R.,
Rodzińska-Nowak, J. (eds.). *Honoratissimum assensus genus
est armis laudare. Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi
Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*,
Kraków: IA Uniwersytet Jagielloński, p. 143-149.
- Istvánovits, E., Kulcsár, V. 2017. *Sarmatians — His-
tory and Archaeology of a Forgotten People*. Monographien
des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 123. Mainz:
RGZM.
- Istvánovits, E., Kulcsár, V., von Carnap-Bornheim, C.
2006. The Barbarian Warrior Burial from Tiszalök-Rázom-
puszta in the 3rd Century History of the Upper Tisza Region.
Archäologisches Korrespondenzblatt, 36, p. 91-110.
- Khazanov, A. M. 2015. Pastoral nomadic migrations and
conquest. In: Kedar, B. Z., Wiesner-Hanks, M. E. (eds.). *The
Cambridge World History*. V: Expanding Webs of Exchange
and Conflict, 500 CE — 1500 CE. Cambridge: Cambridge
University, p. 359-382.
- Mamalaucă, M. 2023. Un mormânt sarmatic descoperit în
zona centrală a municipiului Bărlad. *Acta Musei Tutovensii,
Istorie veche și arheologie*, XIX, p. 90-97.
- Mazilu, R. A. 1985—1986. Contribuții la problema relațiilor
sarmato-dacice și sarmato-romane în lumina descoperirilor
arheologice din Moldova. *Acta Moldaviae Meridionalis*, VII—
VIII, p. 65-97.
- Negin, A., Kamisheva, M. 2018. Armour of the Cataphrac-
tarius from the «Roshava Dragana» Burial Mound. *Archaeologia
Bulgaria*, XXII, 1, p. 45-70.
- Niculescu, Gh. Al. 2003. Die sarmatische Kultur im Zusammen-
hang der kaiserzeitlichen archäologischen Funde aus
Muntenien — unter besonderer Berücksichtigung der Funde
von Tîrșor. In: von Carnap-Bornheim, C. (ed.). *Kontakt—Ko-
operation—Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem
1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus. Internationales
Kolloquium des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-
Universität Marburg, 12.—16. Februar 1998*. Neumünster:
Wachholtz, S. 177-205.
- Oța, L. 2007. Sarmații din Muntenia și Imperiul roman.
Analele Banatului, S. N., Arheologie—Istorie, XV, p. 51-55.
- Oța, L. 2013. *Lumea funerară în Moesia Inferior (secolele
I—III p. Chr.)*. Brăila: Muzeul Brăilei; Istros.
- Oța, L. 2015. Despre mormintele aparținând unor indivizi
cu crani deformate la sarmații din Muntenia și Moldova. In:
Ciupercă, B. (ed.). *Arheologia mileniului I p. Chr. IV. Nomazi
și autohtoni în mileniul I p. Chr. In memoriam Maria Comșa*.
Brăila: Istros, p. 119-144.
- Oța, L. 2016. Beyond the Lower Danubian Limes — Sarmat-
ians and Romans. In: Alexandrescu, C. G. (ed.). *Troesmis —
A Changing Landscape. Romans and the Others in the Lower
Danube Region in the First Century BC — Third Century AD*.
*Proceedings of an International Colloquium Tulcea (7th—10th
of October 2015)*. Cluj-Napoca: Mega, p. 129-150.
- Oța, L. 2018. Sarmatian Children Graves in Wallachia and
Moldavia. *Tyragetia, serie nouă*, XII (XXVII), 1, p. 41-70.
- Oța, L. 2020a. Câteva observații despre descoperirile ar-
heologice din secolul al III-lea p. Chr. în Muntenia. In: Cân-
dea, I. (ed.). *Tracii și vecinii lor în antichitate: arheologie și
istorie / The Thracians and their neighbours in antiquity:
archaeology and history. Studies in honor of Valeriu Sîrbu at
his 70th anniversary*. Brăila: Istros a Muzeului Brăilei, p. 417-
442.
- Oța, L. 2020b. The second stage of Sarmatian settlement in
Wallachia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (36), 2020,
p. 157-177. DOI: <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.03.08>
- Oța, L. 2022. Câteva observații despre mormintele sarmati-
ce dintre Prut și Carpați. In: Colesniuc, M. S., Dumitrașcu,
L. D., Talmățchi, G. M., Paraschiv-Talmățchi, C. (eds.). *Porți*

deschise către civilizații. Tomis. Constanța MMXXII Centenarul încoronării. Comunicări științifice susținute în cadrul simpozionului. Cluj-Napoca: Mega, p. 111-126.

Oța, L. 2024. Some Thoughts on the Sarmatian Discoveries from Wallachia and Moldavia. In: Grumeza, L., Cojocaru, V., Tica, C. I. (eds.). *The Sarmatians and The Others: Nomadic and Sedentary Cultures in Central and Eastern Europe in the First Half of the 1st Millennium AD*. Pontica et Mediterranea, XI. Cluj-Napoca: Mega, p. 45-85.

Oța, L., Sirbu, V. 2009. *Sarmații din județul Brăila*, Brăila: Muzeul Brăilei, Istros.

Oța, L., Sirbu, V. 2012. La céramique dacique dans les tombes sarmatiques de Valachie. *Istros*, XVIII, p. 125-163.

Oța, L., Sirbu, V. 2013. The Bărăgan in the 1st–3rd Centuries AD: Dacians, Romans, Sarmatians. In: Sirbu, V., Ștefănescu, R. (eds.). «*Necropolises, Cult places, Religion, Mythology*». *The Thracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Ages, Proceedings of The 12th International Congress of Thracology, Târgoviște, 10th–14th September 2013*. II. Brașov: Istros, p. 289-309.

Oța, L., Sirbu, V. 2016a. Aproape de limes — Sarmații din Muntenia, Moldova, Crișana și Banat. *Istros*, XXII: Sirbu, V. (ed.). Proceedings of the 15th International Colloquium of Funerary Archaeology «Interdisciplinary Methods of Research for Prehistoric and Protohistoric Funerary Monuments», Brăila, 20th–22nd May 2016, p. 205-255.

Oța, L., Sirbu, V. 2016b. The early settlement of Sarmatians in Wallachia. *Tyragetia, serie nouă*, X (XXV), 1, p. 261-284.

Oța, L., Sirbu, V. 2019. Only By Chance? Sarmatians, Romans, Dacians in Wallachia and Moldavia. In: Sirbu, V., Schuster, C., Hortopan, D. (eds.). *Border Guards of the Passes, from the Fortresses and the Graves. The Bronze and Iron Ages. Proceedings of the 17th International Colloquium of Funerary Archaeology, Târgu Jiu, Gorj County (Romania), 4th–7th October 2018*. Târgu Jiu; Brăila: Istros a Muzeului Brăilei, p. 149-174.

Oța, L., Sirbu, V. 2020. Funerals and Social Status at Sarmatians from a Border Area — Wallachia and Moldavia. *Mousaios*, XXIII: Matei, S. (ed.). *Bronze and Iron Ages in Eurasia: Rituals and Grave Goods as Possible Markers of the Social Identity of the Dead. Proceedings of the 18th International Colloquium of Funerary Archaeology, Buzău (Romania), 17th–20th October 2018*, p. 197-219.

Oța, L., Sirbu, V. 2022. Sarmatian graves from north-eastern Wallachia — a case study. In: Sirbu, V., Schuster, C., Hortopan, D. (eds.). *Graves, Cenotaphs and Votive Deposits of Weapons in Europe. Bronze and Iron Ages, Proceedings of the 20th International Colloquium of Funerary Archaeology, Târgu Jiu, Gorj County (Romania), 7th–10th October 2021*. Târgu Jiu: Măiastra, p. 135-151.

Oța, L., Sirbu, V., Matei, S. 2013. «Male» and «female» grave-goods in Sarmatian tombs found in Wallachia. *Mousaios*, XVIII: Sirbu, V., Matei, S. (eds.). *Bronze and Iron Age Graves from Eurasia — Gender between Archaeology and Anthropology. Proceedings of the 13th International Colloquium of Funerary Archaeology, Buzău-Romania, 17th–21st October 2012*, p. 325-352.

Palade, V. 1978–1979. Descoperiri sarmatice din secolele II–III e. n. în sud-estul colinelor Tutovei. *Cercetări Istorie Iași*, S. N., IX–X, p. 247-260.

Palade, V. 1981. Noi descoperiri sarmatice în zona Bârladului. *Hierasus*, IV, p. 69-82.

Păunescu, Al., Beldiman, C. 1992. O nouă descoperire sarmatică în SV Munteniei. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 43, 1, p. 87-89.

Păunescu, Al., Șadurschi, P. 1997. Repertoriul arheologic al României. Județul Botoșani. VI. Comuna Broscăuți. *Hierasus*, X, p. 67-80.

Păunescu, Al., Șadurschi, P., Chirica, V. 1976. *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*. București: Institutul de Arheologie București, Institutul de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol», Muzeul Județean Botoșani.

Petolescu, C. C. 2010. *Dacia: un mileniu de istorie*, București: Academiei Române.

Popescu, S. 2020. Restaurarea unei spade sarmate aflate în patrimoniul Muzeului Național de Istorie a României. *Muzeul Național*, 32, p. 353-363.

Rența, E. 2000. Necropola sarmatică de la Bucu, județul Ialomița. *Ialomița*, III, p. 39-57.

Rotaru, M., Chiriac, L., Varvara, F., Onel, C. 2004–2006. Punctul arheologic «Movila Pescarului II» din satul Pogănești, comuna Stăniliești, județul Vaslui. *Acta Moldaviae Meridionalis*, 25–27, p. 8-17.

Rotaru, M., Chiriac, L., Onel, C., Varvara, F. 2007–2008. Punctul arheologic «Movila Pescarului II» din satul Pogănești, comuna Stăniliești, județul Vaslui (II). *Acta Moldaviae Meridionalis*, 28–29, p. 99-100.

Schütz, O., Maróti, Z., Tihanyi, B., Kiss, A. P., Nyerki, E., Ginguță, A., Kiss, P., Varga, G. I. B., Kovács, B., Maár, K., Kovacsóczy, B. Ny., Lukács, N., Major, I., Marcsik, A., Patyi, E., Szigeti, A., Tóth, Z., Walter, D., Wilhelm, G., András, R. Cs., Bernert, Z., Kis, L., Oța, L., Pálfi, G., Pintye, G., Pópoly, D., Simalcsik, A., Soficaru, A. D., Spekker, O., Varga, S., Neparáczi, E., Török, T. 2025. Unveiling the origins and genetic make-up of the «forgotten people»: A study of the Sarmatian-period population in the Carpathian Basin. *Cell*, 188, 15, p. 4074-4090. <https://doi.org/10.1016/j.cell.2025.05.009>

Simache, N., Teodorescu, V. 1962. Săpăturile arheologice de salvare de la Smeieni (r. Buzău, reg. Ploiești). *Materiale și Cercetări Arheologice*, VIII, p. 273-281.

Sirbu, V., Oța, L., Vilcu, A., Neagu, M., Oprea, V. 2014. *Sudul Munteniei în secolele I a. Chr. — III p. Chr. Sarmați, daci, romani*. Brăila: Muzeul Brăilei, Istros.

Șovan, O. L. 2013. *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*. Bibliotheca Archaeologica «Hierasus», Monographica IV. Botoșani: Muzeul Județean Botoșani, Institutul Național al Patrimoniului, Direcția pentru cultură Botoșani.

Trohani, G., Zorzoliu, T. 1983. O necropolă din sec. al IV-lea e. n. descoperită la Drăgănești-Olt. *Cercetări Arheologice (Muzeul Național de Istorie a României)*, VI, p. 209-223.

Ursulescu, N., Kogălniceanu, R. 2002–2004. Necropola sarmatică de la Isaiia (c. Rădăcăneni, j. Iași). Date preliminare. *Cercetări Istorie Iași*, S. N., XXI—XXIII, p. 27-58.

Ursulescu, N., Sirbu, V., Oța, L., Șadurschi, P., Diaconescu, M. 2021. Mormintele sarmatice de la Prăjeni (județul Botoșani). *Materiale și Cercetări Arheologice*, S. N., XVII, p. 165-199.

Vendelin, I. 1940. Un tumul la Tecuci. *Revista de Preistorie și Antichități Naționale*, II–IV, p. 101-103.

Werner, J. 1994. Chinesischer Schwerttragbügel der Han-Zeit aus einem thrakischen Häuptlingsgrab von Čatalka (Bulgarien). *Germania*, 72, 1, S. 269-282.

Zaharia, E., Zaharia, N. 1962. Sondajul de salvare din necropola de la Probota (r. și reg. Iași). *Materiale și Cercetări Arheologice*, VIII, p. 598-608.

Zaharia, N., Zaharia, E. 1974. Contribuții privind rezultatele unor cercetări arheologice în Câmpia Jijiei superioare din județul Botoșani. In: *Din trecutul județului Botoșani. Comunicări prezentate la sesiunea științifică organizată de muzeu 9–11 februarie 1973 la Botoșani*. Botoșani: Muzeul Județean Botoșani, p. 134-155.

Zaharia, N., Petrescu-Dimbovița, M., Zaharia, Em. 1970. *Așezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*. București: Academiei.

Л. Оца

САРМАТСЬКІ ПОХОВАННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ У ВАЛАХІЇ ТА МОЛДАВІЇ

Метою цієї роботи є обговорення головних характеристик (кількість, територіальний розподіл, планування могил, поховання, вік та стать померлого, типологія зброї, місце зброї в могилі, поховальний інвентар, датування) сарматських поховань зі зброєю, знайдених у Валахії та Молдавії. Кількість поховань зі зброєю складає 54, що становить майже 11% від загальної кількості (до 500 сарматських поховань). 26 поховань зі зброєю з 19 пам'яток було знайдено у Валахії та 28 з 25 пам'яток у Молдавії. Незалежно від типу знайденої зброї, поховання зі зброєю з

Валахії та Молдавії розташовані або на плоских ділянках (26 випадків), або на підвищених ділянках (25 випадків). Як у Валахії, так і в Молдавії скелети у похованнях зі зброєю, були переважно орієнтовані головою на північ (28 могил). Більшість скелетів (29) укладені випростано на спині, з витягнутими руками та ногами. У всіх проаналізованих могилах було виявлено лише один тип зброї: кинджали з кільцеподібним або простим, прямим наверх. Коротких та довгих мечів, наконечників стріл або списів менше. Кинджали та мечі лежали переважно з правого боку (32 випадки), в області стегнової кістки або тазу. Якщо не враховувати сім поховань, у яких було виявлено лише зброєю (кинджал у шести могилах та наконечник списа в одній), а також шість випадків, коли ми не можемо бути впевнені у складі поховального інвентарю, типи поховальних комплексів сарматських могил зі зброєю з Валахії та Молдавії демонструють чітку тенденцію до вміщення невеликої кількості речей (двох або трьох). Могил з більшою кількістю інвентарю дуже мало: лише сім. Найчастіше, незалежно від кількості начиння в сарматських поховань зі зброєю з Валахії та Молдавії зброя супроводжується керамікою (31 випадок), предметами одягу або намистом (14 випадків). Чотири поховання, в яких було знайдено наконечники стріл та вістря списа, не відрізняються за поховаль-

ним комплексом від поховань з кинджалами або мечами, за одним винятком. Захоронення зброї — це звичай, який спостерігався протягом усього хронологічного діапазону сарматських поховань у Валахії та Молдавії. Найчастіше зброя зустрічається в похованнях кінця I — початку II ст. н. е., а також кінця II — першої половини III ст. н. е. Слід уникати інтерпретації всієї зброї з могил, як маркерів статусу, принаймні для сарматських могил у Валахії та Молдавії.

Ключові слова: сармати, Валахія, Молдавія, могили зі зброєю, поховальний ритуал, поховальне начиння.

Отримано / Received: 30.12.2025

Прийнято після рецензування /

Accepted after review: 11.03.2026

Опубліковано / Published: 30.06.2026

ОЦА Ліана Лоредана, доктор археології, Інститут археології «Васіле Пирван», Румунська академія наук, Бухарест, Румунія.

Liana Loredana OȚA, Dr., Institute of Archaeology «Vasile Pârvan», Romanian Academy, Bucharest, Romania.

ORCID: 0000-0002-2074-175X, e-mail:

loredanaota@yahoo.com, loredanaota@gmail.com.

Ю. Болтрик, О. Фіалко

ПОХОВАННЯ САРМАТСЬКОГО ВОЇНА В КУРГАНІ НА АРАБАТСЬКІЙ СТРІЛЦІ

У статті представлено матеріали з розкопок сарматського поховання, дослідженого протягом 2018—2019 рр. у кургані доби бронзи в північній частині Арабатської стрілки. Розглянуто риси поховального обряду і характер речового супроводу. Відкритий поховальний комплекс датовано в межах I ст. до н. е. — I ст. н. е.

Ключові слова: Степове Причорномор'я, Приазов'я, курган, поховання, сармати, кинджал, клинкова зброя, поховальний інвентар.

Протягом двох польових сезонів 2018—2019 рр. Арабатська експедиція Інституту археології НАН України (під проводом Ю. Болтрика) проводила розкопки кургану доби бронзи поблизу с. Щасливцеве Генічеського р-ну Херсонської обл. (Болтрик та ін. 2020).

Курган 1 розташований у північній частині Арабатської стрілки на материковому плато, за 700 м на схід від узбережжя затоки о. Сиваш та за 1750 м від смуги прибою Азовського моря (рис. 1). Декілька десятиріч тому його схили вкривав виноградник. Насип цього кургану є другим з півдня в розтягнутому на 1,68 км ланцюгу з чотирьох курганів¹, що перетинають плато з північного сходу на південний захід, тобто під кутом приблизно 40° від моря до о. Сиваш. На момент розкопок насип кургану був другим за розмірами в цій групі.

Поверхня кургану зазнала тривалої оранки, а свого часу, для підготовки землі під виноградник, її було двічі зорано плантажним

плугом на глибину до півметра. Тому діаметр насипу під дією часу та інших чинників збільшився орієнтовно на 10 м, а висота, відповідно, зменшилась. Отже, на момент розкопок висота кургану 1 становила 1,3 м (в центральній частині від рівня давнього горизонту 1,2 м), діаметр за лінією північ—південь — 42 м, захід—схід — 40 м (рис. 2). Насип кургану було зведено з блоків дерену (вальків) над основним похованням 5, яке залишили носії ямної культури. Загалом у кургані відкрито 36 поховань (рис. 3): сім з них належать до ямної культури (№ 4, 5, 7—9, 12, 16), одне — до катакомбної (№ 6), три — представникам культурного кола Бабине (№ 10, 11, 13), одне — зрубної культури (№ 14), одне залишили номади сарматської культурної спільності (№ 1) і ще два поховання належать пізньосередньовічним кочовикам (№ 2, 3) (Болтрик та ін. 2020, с. 308).

Поховання 1 (впускне, сарматське) розташоване за 0,9 м на північ та 0,5 м на схід від центру насипу (R_0). Контури могильної ями, орієнтованої за лінією північний захід—південний схід, простежено умовно (рис. 4). З урахуванням положення небіжчика та заупокійного супроводу можна припустити, що могила належить до типу простих вузьких ям із розмірами близько 1,8 × 0,6 м, дно її зафіксовано на глибині 0,42—0,48 м.

В могилі поховано чоловіка віком 25—35 років² у характерній для сарматів позі. *Небіжчик* лежав на спині на товстій органічній підстильці брунатного кольору (кора?), перекритій білим тліном, головою на північний за-

1. На триверстовій карті 1913 р. налічується дев'ять насипів.

© Ю. Болтрик, О. Фіалко, 2026

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

2. Статевікові визначення — ст. наук. співроб. Інституту археології НАН України к. і. н. О. Д. Козак.

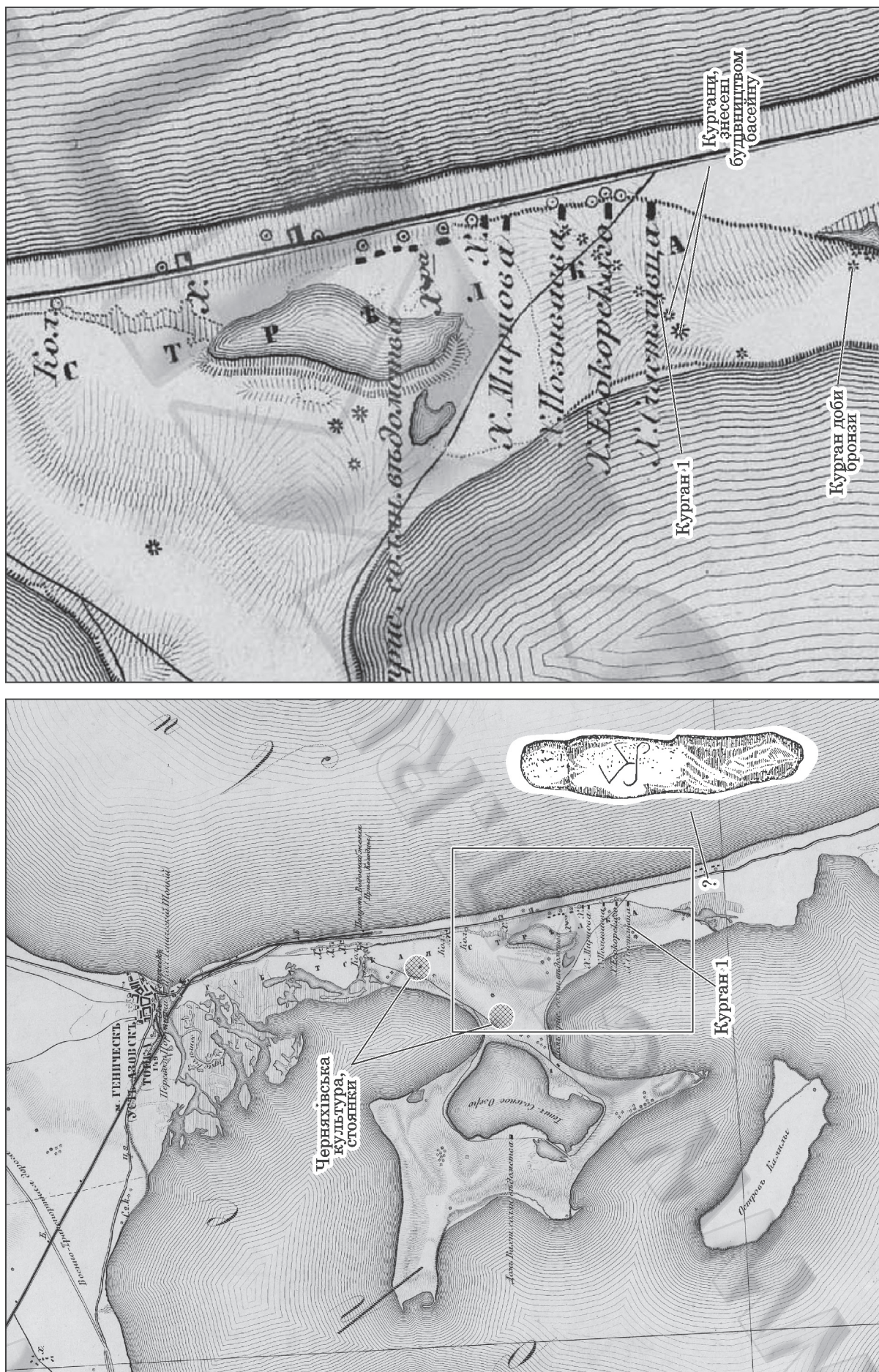

Рис. 1. Місце розташування кургану 1 на Арабатській стрілці (триверстова карта 1913 р.)
Fig. 1. Location of barrow 1 on the Arabatskaya Spit (traversta map of 1913)

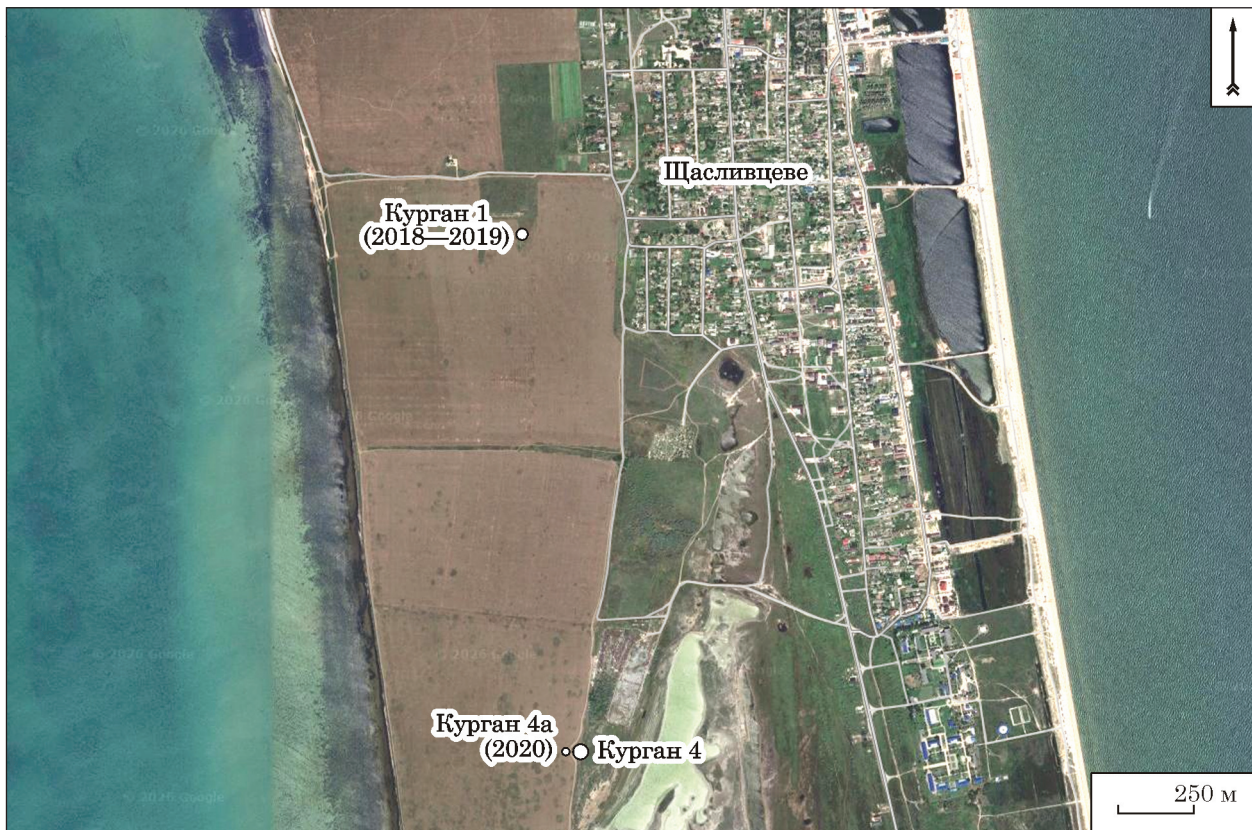

Рис. 2. с. Щасливцеве, курган 1. Вигляд сучасної ситуації
 Fig. 2. Village of Schaslyvtsevo, barrow 1. View of the current situation

Рис. 3. Місце сарматського поховання в кургані 1 (фото з дрона)
 Fig. 3. Location of the Sarmatian burial in barrow 1 (photo from a drone)

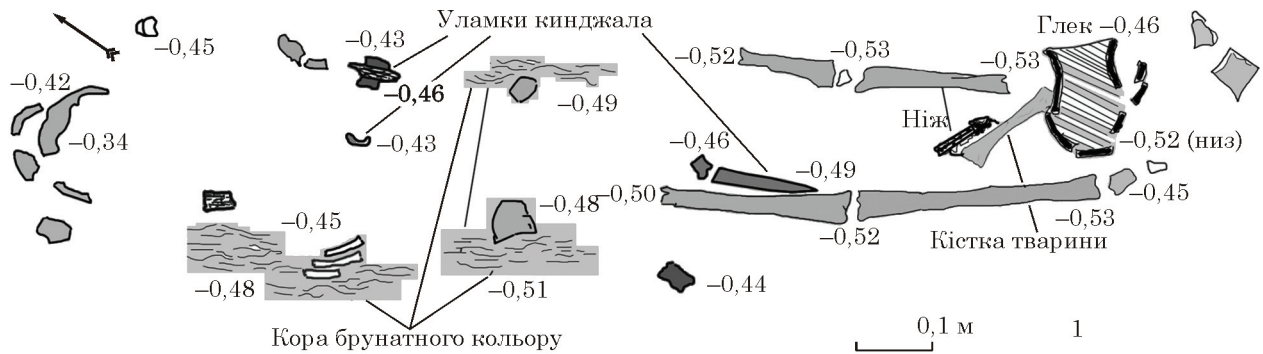

Рис. 4. с. Шасливіцє, курган 1, поховання 1: 1 — план; 2 — фото
 Fig. 4. Village of Schaslyvtsevo, barrow 1, burial 1: 1 — plan; 2 — photo

хід, обличчям догори. Руки випростано вздовж тіла, ноги прямі та лежали паралельно. Збереженість кісток дуже погана.

Верхній шар поховання частково зруйновано глибокою (до 0,5 м) плантажною оранкою, притаманною виноградникам. Тому (зважаючи на незначну глибину впуску поховання) деякі речі із заупокійного супроводу були дещо переміщеними. В похованні знайдено залізний кинджал (1), верхню частину якого почасті було пошкоджено та зсунуто — руків'я та перехрестя лежали ліворуч від грудної клітки, клинок приторочено до правого стегна. Під клинком зафіксовано залишки тліну від дерев'яної основи піхов. Впоперек ніг небіжчику поклали напутню їжу — частину баранячої туші (від якої залишилися довга кістка

ноги та лопатка) із залізним ножом (2). Зверху на боці лежав одноручний керамічний глек (3).

Опис знахідок з поховання.

1. Кинджал залізний фрагментований (рис. 5).

Має кругле кільцеве навершя (збереглося в двох уламках), кругле у перетині, та пряме брускоподібне перехрестя, насунуте на тіло кинджала у ковальський спосіб. Клинок лінозоподібний у перетині, руків'я брускоподібне, прямокутне у перетині, начебто трохи звужене до навершя.

Довжина загальна ≈ 45 — 47 см; довжина клинка ≈ 30 см; ширина клинка максимальна $4,5$ см; товщина леза $1,2$ см; довжина руків'я, що збереглося, ≈ 6 см, перетин руків'я $3,3 \times 1,4$ см;

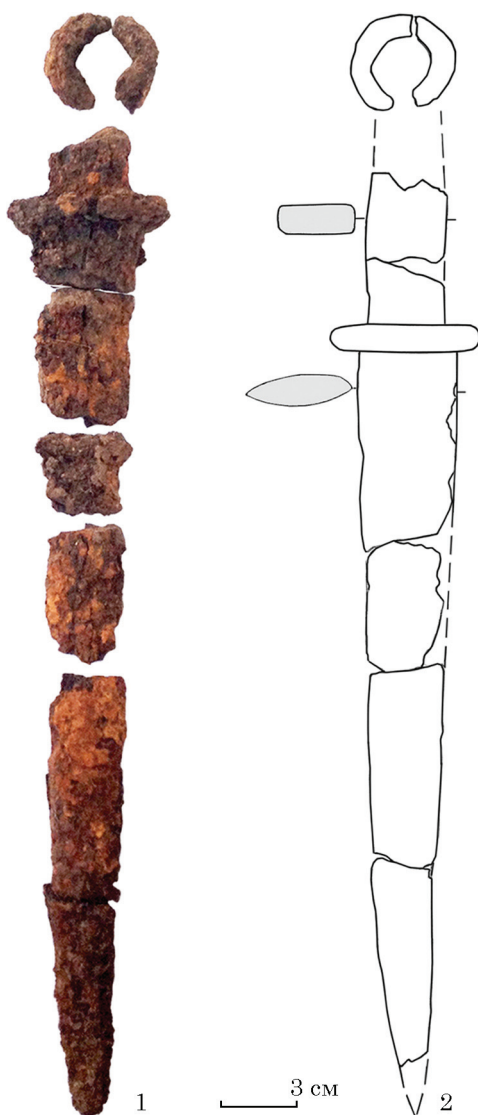

Рис. 5. с. Щасливцеве, курган 1, поховання 1. Залізний кинджал: фото (1) і малюнок (2)

Fig. 5. Village of Schaslyvtsevo, barrow 1, burial 1. Iron dagger: photo (1) and drawing (2)

розмір перехрестя $6,6 \times 1,2$ см; діаметр навершя $\approx 4,5$ см, діаметр у перерізі ≈ 1 см.

Метал сильно кородований. Зберігся в уламках.

2. Ніж залізний фрагментований (рис. 6).

Ніж черешковий, лезо обламане. На черешку видно сліди дерев'яної ручки.

Довжина, що збереглася, — 5 см; довжина черешка ≈ 3 см, ширина — 1—3 см.

Метал сильно кородований, частково збереглася нижня частина.

3. Глек червоноглиняний одноручний (рис. 7).

Гончарна посудина має заокруглені вінця, відтягнуті назовні, високу шийку, округлі плічка та пласке дно. Кругла в перетині ручка обламана у місці кріплення — в середній частині шийки.

Висота — 20,5 см; висота шийки ≈ 3 см; вінця: товщина — 0,6 см; діаметр — 10 см; діаметр ту-

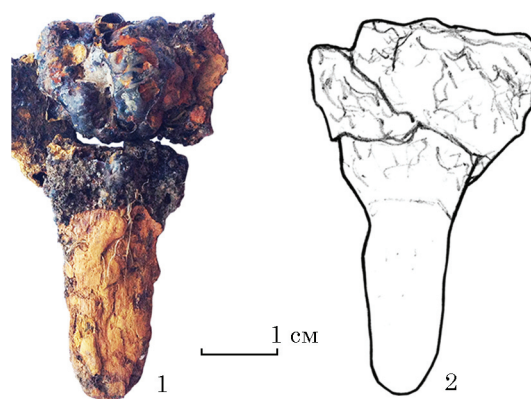

Рис. 6. с. Щасливцеве, курган 1, поховання 1. Залізний ніж фрагментований: фото (1) і малюнок (2)

Fig. 6. Village of Schaslyvtsevo, barrow 1, burial 1. Fragmented iron knife: photo (1) and drawing (2)

луба ≈ 15 см; діаметр дна ≈ 8 см; діаметр ручки — 1,9 см.

Глек зберігся частково у фрагментах.

Стан поховання і склад речового супроводу, на жаль, дають досить розмиту картину. Втім відзначимо деякі спостереження.

1. Поховальна споруда. Могила, як зазначено вище, є впущеною майже під вершиною насипу кургану більш раннього часу. Така локалізація є притаманною для ранньосарматських пам'яток Північного Причорномор'я, пов'язаних із населенням, яке з'явилося на нових теренах і постійно перебувало в русі разом із своїми табунами (Бунятян та ін. 1998, с. 309). За конструкцією могила ніби належить до найдавнішого і найпоширенішого типу поховальних споруд (це прості вузькі прямокутні ями), які було виявлено на всіх просторах мешкання сарматів аж до пізньосарматського періоду (Мошкова 1963, с. 20; Симоненко 2004, с. 135, 140).

Воблаштуванні могили використано органічну підстилку (брунатного кольору із шаром білого тліну зверху), на яку поклали небіжчика. Такі елементи належать до числа звичайних у поховальному ритуалі сарматів Північного Причорномор'я. Наприклад, рештки якоїсь рослинної (білуватий тлін) підстилки або ж кошми чи шкіри (коричневий тлін) відмічено у похованні 2 кургану 2 біля с. Громівка і в похованні 1 кургану 6 біля с. Львове Херсонської області (Симоненко 1993, с. 22).

2. Обряд поховання небіжчика. Поховання належить до числа одиночних. В могилі лежав чоловік віком 25—35 років³. Поза небіжчика — випростано на спині — є характерною для поховального обряду сарматських племен. Важливою ознакою обряду є *орієнтація* похованого — в нашому випадку головою на північний захід. Орієнтація у північному секторі (тобто на північ із незначними відхиленнями)

3. Такому визначенню статі небіжчика не суперечить і склад супровідного інвентарю.

Рис. 7. с. Щасливцеве, курган 1, поховання 1. Глечик червоноглиняний: фото (1) і малюнок (2)
Fig. 7. Village of Schaslyvtsevo, barrow 1, burial 1. Red clay jug: photo (1) and drawing (2)

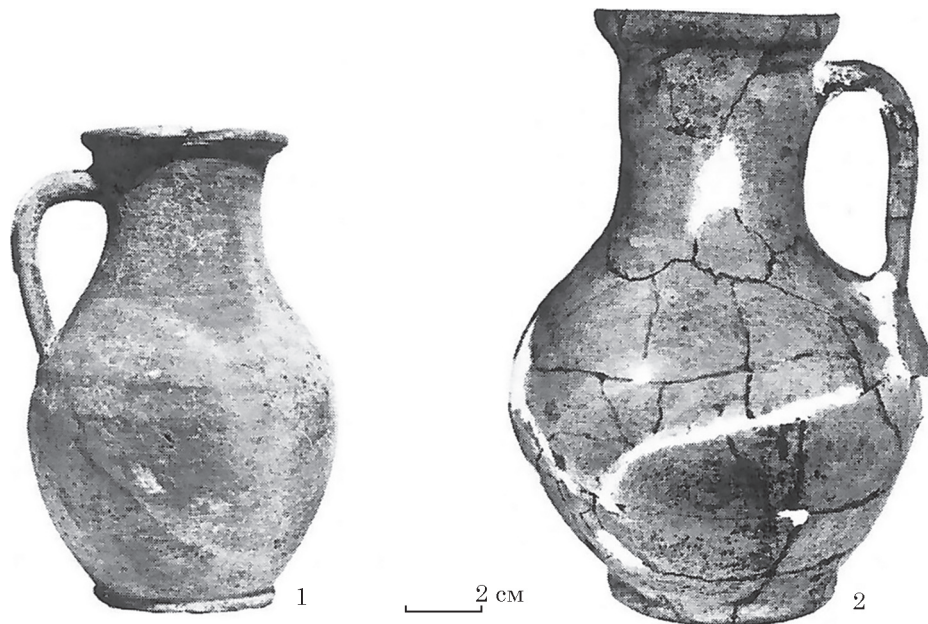

Рис. 8. Глеки з сарматських поховань Північного Причорномор'я: 1 — с. Преображенка, к. 2 п. 5; 2 — с. Привільне, к. 1 п. 1

Fig. 8. Jugs from Sarmatian burials of the North Pontic Region: 1 — Preobrazhenka, k. 2 p. 5; 2 — Privilne, k. 1 p. 1

є домінуючою серед пам'яток ранньосарматського та середньосарматського часу Дніпро-Донського межиріччя на відміну від синхронних пам'яток східних територій, де переважала південна орієнтація померлих, яку вважають

сталою ознакою. Сарматські поховання II ст. до н. е. — I ст. н. е. з північною орієнтацією на теренах сучасної України зазвичай ототожнюють з могилами роксоланів, які, на думку античних авторів, мешкали тут у цей час (Симоненко

Рис. 9. Мечі з кільцевим навершям із сарматських поховань Північного Причорномор'я: 1 — с. Усть-Кам'янка, к. 63 п. 1; 2 — гр. Аккермень I, к. 3 п. 18

Fig. 9. Swords with a ring pommel from Sarmatian burials of the North Pontic Region: 1 — Ust-Kamyanka, k. 63 p. 1; 2 — Akkermen I, k. 3 p. 18

1991, с. 22—25; 1993, с. 23; 1994, с. 37; Бунятян та ін. 1998, с. 279—280). Отже, можна припустити, що і арабатське поховання належало одному з представників цієї кочової спільноти.

Поховання супроводжувалося *жертвовною їжею* — частиною баранячої туші (нога та лопатка). Звичай покладати частину туші свійської худоби до могили є доволі характерним для кочовиків доби раннього заліза. Приміром, за спостереженнями О. Симоненка, більше третини всіх сарматських поховань II ст. до н. е. — початку II ст. н. е. Дніпро-Молочанського межиріччя містило м'ясну напутню їжу, яку зазвичай ставили у головах, втім зафіксовано її розміщення, як у нашому випадку, і в ногах небіжчика (Симоненко 1993, с. 23). В комплект до їжі в могилу поклали залізний ніж.

3. Елементи речового супроводу. В могилі виявлено лише три знахідки, які через їхнє часткове руйнування оранкою збереглися фрагментарно.

Згаданий вище *залізний ніж* належить до типу черешкових із дерев'яним руків'ям (яке не збереглося), клинок частково обламаний,

через що його неможливо віднести до певного типу. Цей елемент матеріального комплексу належить до числа маловиразних або нейтральних у хронологічному відношенні артефактів. Ножі в ранньосарматських пам'ятках репрезентовані незначною мірою. Всі вони залізні, черешкові та мають переважно дерев'яне руків'я. Як і деякі інші знаряддя праці, ножі практично не змінюються протягом усього часу існування сарматської культури (Симоненко 1993, с. 25).

Червоноглиняний глек дещо витягнутих пропорцій лежав біля напутньої їжі, в ногах небіжчика. Керамічний посуд (і ліплений, і гончарний) належить до найбільш масового матеріалу. Його репрезентують екземпляри різних форм, зокрема і глеку різноманітних модифікацій. Серед найбільш близьких за формою можна навести античний глек (рис. 8: 1) з поховання 5 кургану 2 біля с. Преображенка Дніпропетровської області (Симоненко 2015, рис. 3: 3), що належить до типу, добре відомому в сарматських похованнях Прикубання II — I ст. до н. е. (Марченко 1984, с. 42, 55). Тут доцільно згадати також ліплений світлоглиняний глек (рис. 8: 2) з поховання 1 кургану 1 біля с. Привільне Херсонської області, дещо відмінний за пропорціями, який вважають реплікою античного гончарного посуду. Форма цієї посудини є звичайною для античних зразків останніх століть до н. е. — перших століть н. е., що засвідчують супутні знахідки середньолатинських бронзових фібул в комплексах з ними (Симоненко 1993, рис. 6: 1—В; 2015, рис. 3: 7). Аналогічні фібули з інших пам'яток дослідники датують у межах II—I ст. до н. е. (Godowski 1977, S. 52; Михлин 1980, с. 199; Пачкова 1986, с. 42; Dałbrowska 1988, S. 302; Симоненко 2015, с. 28). К. Ф. Смірнов датував комплекс з цією посудиною I ст. до н. е. (Смирнов 1984, с. 99—100). За морфологічними ознаками з останнім перегукується червоноглиняний глек з Червоної Могили (поховання 1 кургану 1 гр. II) біля с. Соколове на лівобережжі Самари. За супутнім інвентарем цей комплекс датують рубежем II—I ст. до н. е. (Костенко 1979, с. 125—126, табл. 2: 18) або ширше — II—I ст. до н. е. (Смирнов 1984, с. 106—107, рис. 49: 12). Отже, і арабатський глек, зважаючи на аналогії, датовано, ймовірно, тим самим часом.

Найбільш показовим і головне діагностуючим артефактом у речовому наборі поховання є зброя. З огляду на сучасну типологію сарматського озброєння, розроблену А. М. Хазановим (1971), у нашому випадку йдеться про клинкову зброю. Виходячи з довжини клинка (близько 30 см), до могили було покладено саме *залізний кинджал* — один з видів зброї, який поряд з мечами найчастіше виявляють у сарматських похованнях Північного Причорномор'я. За морфологічними ознаками він належить до типу зброї з кільцевим навершям, добре репрезен-

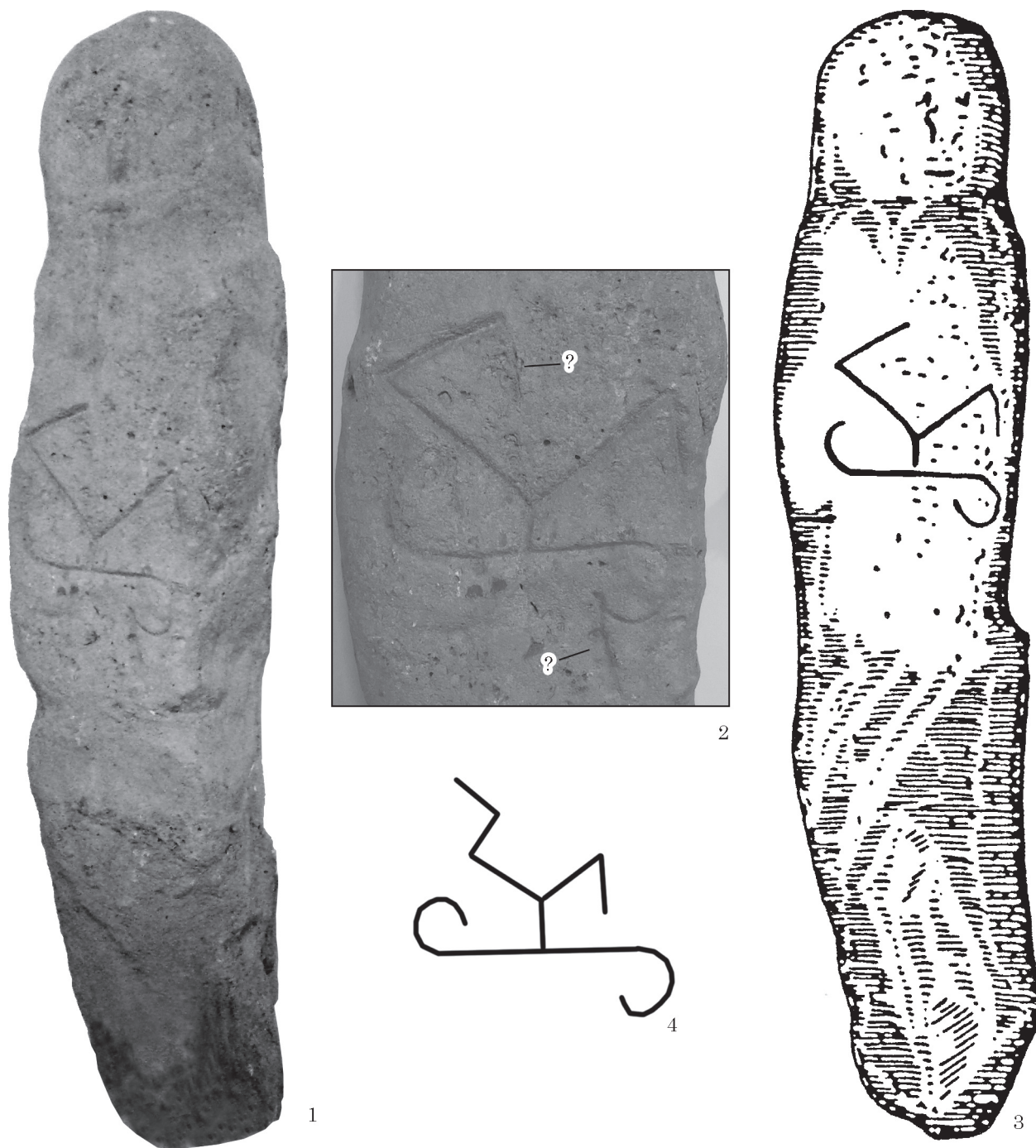

Рис. 10. Силуетна стела з сарматською тамгою з Арабатської стрілки (1—3) і тамга (№ 203) на одному з мармурових левів з Ольвії (4). 1, 2 — фото Ю. Болтрика з експозиції Генічеського музею, 3 — малюнок, 4 — за: Соломоник 1959

Fig. 10. Silhouette stele with a Sarmatian tamga from the Arabatska Split (1—3) and tamga (N 203) on one of the marble lions from Olbia (4). 1, 2 — photo by Yu. Boltryk from the exhibition of the Genichesck Museum, 3 — drawing, 4 — after: Solomonyk 1959

тованим на цих теренах⁴, а за формою клинка (втягнутий трикутник) — до менш численного різновиду (на відміну від екземплярів із паралельними лезами), що призначався для нанесення переважно колючих ударів. Будь-яких слідів накладок на руків'я не зафіксовано.

Форма і розміри окремих елементів кинджала цілком відповідають зразкам подібної клинкової зброї з сарматських пам'яток (Симоненко 1984, с. 135—140; 2015, с. 43—45, 48).

Від дерев'яної основи *піхов* під клинком кинджала зафіксовано залишки тліну. Зважаючи на те, що сліди дерев'яних піхов, в яких сармати носили мечі та кинджали, часто залишаються на їхніх клинках, цей елемент був звичайною

4. На 2015 р. було відомо про 95 екземплярів (Симоненко 2015, с. 368—371).

приналежністю подібної зброї. При цьому деякі екземпляри були обтягнуті пофарбованою шкірою та прикрашені металевими пластинами різної конфігурації (с. Новопилипівка к. 1, с. Пороги к. 2, мог. 700 Усть-Альмінського могильника та ін.) (Симоненко, Лобай 1991, с. 10; Пуздровский 2007, с. 350; Симоненко 2015, с. 71—72).

Зазвичай в могилі клинкова зброя перебувала у положенні носіння відносно небіжчика. Мечі та кинджали із кільцевим навершям частіше розташовувались праворуч від стегна, тобто були закріплені на портупейному поясі (Симоненко 1984, с. 141). Саме так, приточеним до правого стегна, лежав кинджал і в нашому випадку.

До числа найбільш ранніх, зважаючи на визначення М. І. Вязьмітіної, належить меч із кільцевим навершям з могильника Аккермень 1, курган 3 (рис. 9: 2), знайдений у комплексі з червоноглиняним канфаром кінця II — I ст. до н. е., проте О. В. Симоненко вважає, що такою може бути його нижня дата (Вязьмітіна 1960, с. 20; Симоненко 2015, с. 48). Решта мечів та кинджалів із кільцевим навершям на теренах Північного Причорномор'я (рис. 9: 1) походять здебільшого з комплексів, датованих у межах I — першої половини II ст. н. е. Визначальними в них є фібули, посуд або деякі прикраси з більш чіткою хронологією. На інших теренах цей тип мечів і кинджалів було виявлено і в пам'ятках другої половини II — початку III ст. н. е., тобто у початковій фазі пізньосарматського періоду. Поява мечів цього типу у сарматів, на думку А. С. Скрипкина, була пов'язана з впливами культурних традицій територій, що розташовувались далеко на схід від суто сарматських земель (Скрипкин 2005, с. 182; Симоненко 2015, с. 53). Територіально такі мечі і кинджали були поширеними на всій степовій і частково лісостеповій смугах Північного Причорномор'я (Симоненко 1984, с. 142).

Отже, поза та орієнтація небіжчика разом із характером реманенту дають підстави включити його до кола представників роксоланів, які, на думку античних авторів (Птолемей, Амміан Марцеллін та ін.), кочували саме на теренах між Борисфеном і Танаїсом. Склад заупокійного супроводу і передусім відсутність речей із чітко розробленою хронологією, на жаль, не дозволяє визначити вузьку дату комплексу. Втім, порівнюючи їх з аналогами, ми схильні зарахувати це поховання до часу в межах I ст. до н. е. — I ст. н. е.

На завершення наголосимо на двох важливих, на наш погляд, обставинах, пов'язаних із цим регіоном. Йдеться перш за все про наявність неподалік від кургану Генічеського солоного (рожевого) озера (традиційного місця

видобутку солі) та джерел прісної води у великому підземному озері під північною частиною стрілки.

Іншою обставиною є факт знахідки за 2 км на південь від кургану 1 скіфської силуетної (практично позбавленої зображень) стели IV ст. до н. е. з нанесеною на неї сарматською тамгою (рис. 10). Ця тамга свого часу дала підстави П. Н. Шульцу залучити цей зразок скіфської скульптури до кола сарматських пам'яток (Шульц 1967, с. 196—201). Стелу, за словами голови Щасливцівської сільради Віктора Олександровича Плохушка, знайшли на глибині декількох метрів у піщаній частині стрілки при давній транзитній дорозі на південній околиці села. Стелу було виявлено поруч з невеликою курганною групою на чолі з п'ятиметровим написом доби бронзи, розташованим за 0,5 км на захід на материковому плато, за зволоженою місциною. З огляду на цю обставину можна припустити, що цей артефакт міг походити зі згаданих курганів. Не виключено, що цією стелою сармати могли позначати брід в практично зниклій невеликій протоці або ж у такий спосіб засвідчувати свої права на «копані» з прісною водою, які показані тут на картах XIX ст. Також вартій уваги той факт, що тамга Арабатської стели подібна або дуже близька за схемою до знаку (№ 203) в загальній таблиці тамг Північного Причорномор'я, зібраних Е. І. Соломонік (Соломонік 1959, с. 169). Цей знак серед великої кількості інших було нанесено на тіло одного з двох мармурових левів, що походять з кургану біля Ольвії, а зараз перебувають в Ермітажі (Соломонік 1959, с. 87). З огляду на відсутність контексту знахідки скульптур левів та значну кількість знаків, що їх вкривають, Е. І. Соломонік, відзначаючи проблемність їхнього датування, обмежується першими сторіччями н. е. (Соломонік 1959, с. 97). Водночас недавня знахідка монети у вигляді Ольвійського дельфінчика на вході на Арабатську стрілку під Генічеськом (Болтрик, Войцехівський 2022, с. 299—300), на тлі подібних знахідок у Мірмекії та Німфеї, засвідчує сталі торговельні контакти між містами Боспору та Ольвією.

Ці обставини дозволяють припустити, що похований у кургані небіжчик міг належати до спільноти, яка за доби раннього заліза перебрала на себе контролюючі функції на цій важливій для Північного узбережжя Чорного моря ділянці проходження торговельного транзиту. З одного боку, її представники мали зиск з використання місцевих принад природи (сіль та солодка вода), а з іншого — вірогідно для сарматського (римського) часу додалися каравани з Боспору до регіону городищ Нижнього Дніпра.

ЛІТЕРАТУРА

Болтрик, Ю., Куштан, Д., Фіалко, О., Кармазіна, Л. 2020. Курган доби бронзи на Арабатській стрілці. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 308-310.

Болтрик, Ю., Войцехівський, О. 2022. Знахідка ольвійської монети на півночі Арабатської стрілки. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 299-300.

Бунятян, К. П., Мурзін, В. Ю., Симоненко, О. В. 1998. *На світанку історії*. 1. Київ: Альтернативи.

Вязьмітіна, М. І. 1960. Сарматські поховання в долині р. Молочної. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 17-21.

Костенко, В. И. 1979. Сарматы в междуречье Ореда и Самары. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Курганные древности степного Поднепровья III—I тысячелетий до н. э.* Днепропетровск: ДГУ, с. 124-139.

Марченко, И. И. 1984. Впускные сарматские погребения Правобережья Кубани (Калининская курганная группа). В: Кирей, Н. И. *Археолого-этнографические исследования Северного Кавказа*. Краснодар: КубГУ, с. 37-71.

Михлин, Б. Ю. 1980. Фибулы Беляусского могильника. *Советская археология*, 3, с. 194-213.

Мошкова, М. Г. 1963. *Памятники прохоровской культуры*. Свод археологических источников, Д1-10. Москва: Наука.

Пачкова, С. П. 1986. Поенешти-Лукашевская культура. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 3. Киев: Наукова думка, с. 34-44.

Пуздровский, А. Е. 2007. *Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники*. Симферополь: Бизнес-Информ.

Симоненко, А. В. 1984. Сарматские мечи и кинжалы на территории Северного Причерноморья. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Вооружение скифов и сарматов*. Киев: Наукова думка, с. 129-147.

Симоненко, А. В. 1993. *Сарматы Таврии*. Киев: Наукова думка.

Симоненко, О. В. 1994. Раннесарматский период у Північному Причорномор'ї. *Археологія*, 1, с. 32-48.

Симоненко, А. В. 2004. Хронология и периодизация сарматских памятников Северного Причерноморья. В: Раев, Б. А. (ред.). *Сарматские культуры Евразии: проблемы региональной хронологии. Доклады к 5 международной конференции «Проблемы сарматской археологии и истории»*. Краснодар, с. 134-173.

Симоненко, А. В. 2015. *Сарматские всадники Северного Причерноморья*. Киев: О. Філюк.

Симоненко, А. В., Лобай, Б. И. 1991. *Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. (погребения знати у с. Пороги)*. Киев: Наукова думка.

Скрипкин, А. С. 2005. Сарматские мечи с кольцевым навершием. В: И. В. Белоцерковская (ред.). *II Городцовские чтения: материалы научной конференции, посвященной 100-летию деятельности В. А. Городцова в ГИМ. Апрель, 2003 г.* Москва: ГИМ, с. 171-185.

Смирнов, К. Ф. 1984. *Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии*. Москва: Наука.

Соломоник, Э. И. 1959. *Сарматские знаки Северного Причерноморья*. Киев: АН УССР.

Хазанов, А. М. 1971. *Очерки военного дела сарматов*. Москва: Наука.

Шульц, П. Н. 1967. Антропоморфная стела сарматского круга, найденная на Арабатской стрелке.

Записки Одесского археологического общества, 11 (35), с. 196-201.

Dąbrowska, T. 1988. *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia — zasięg — powiązania*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Godłowski, K. 1977. *Okres latenski w Europie. Archeologia Pierwotna i Wczesnośredniowieczna*, IV. Krakow: Uniwersytet Jagielloński.

REFERENCES

Boltryk, Yu., Kushtan, D., Fialko, O., Karmazina, L. 2020. Kurhan doby brzozy na Arabatskii striltsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 308-310.

Boltryk, Yu., Voitsekhivskiy, O. 2022. Znakhidka olviskoi monety na pivnochi Arabatskoi strilky. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020 r.*, s. 299-300.

Buniatian, K. P., Murzin, V. Yu., Symonenko, O. V. 1998. *Na svitanku istorii*. 1. Kyiv: Alternatyvy.

Viazmitina, M. I. 1960. Sarmatski pokhovannia v dolyni r. Molochnoi. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, VIII, s. 17-21.

Kostenko, V. I. 1979. Sarmaty v mezhdureche Oreli i Samary. In: Kovaleva, I. F. (red.). *Kurgannye drevnosti stepnogo Podneprovya III—I tysyacheletij do n. e.* Dnepropetrovsk: DGU, s. 124-139.

Marchenko, I. I. 1984. Vpusknye sarmatskie pogrebeniya Pravoberezhya Kubani (Kalininskaya kurgannaya grupa). In: Kirej, N. I. *Arheologo-etnograficheskie issledovaniya Severnogo Kavkaza*. Krasnodar: KubGU, s. 37-71.

Mihlin, B. Yu. 1980. Fibuly Belyaussskogo mogilnika. *Sovetskaya arheologiya*, 3, s. 194-213.

Moshkova, M. G. 1963. Pamyatniki prohorovskoj kultury. *Svod arheologicheskikh istochnikov*, D1-10. Moskva: Nauka.

Pachkova, S. P. 1986. Poeneshti-Lukashevskaya kultura. In: Artemenko, I. I. (red.). *Arheologiya Ukrainskoj SSR*. 3. Kiev: Naukova dumka, s. 34-44.

Puzdrovskij, A. E. 2007. *Krymskaya Skifija II v. do n. e. — III v. n. e. Pogrebalnye pamyatniki*. Simferopol: Biznes-Inform.

Simonenko, A. V. 1984. Sarmatskie mechi i kinzhaly na territorii Severnogo Prichernomor'ya. In: Chernenko, E. V. (red.). *Vooruzhenie skifov i sarmatov*. Kiev: Naukova dumka, s. 129-147.

Simonenko, A. V. 1993. *Sarmaty Tavrii*. Kiev: Naukova dumka.

Simonenko, O. V. 1994. Rannosarmatskij period u Pivnichnomu Prichornomor'ji. *Arheologiya*, 1, s. 32-48.

Simonenko, A. V. 2004. Hronologiya i periodizaciya sarmatskikh pamyatnikov Severnogo Prichernomor'ya. In: Raev, B. A. (red.). *Sarmatskie kultury Evrazii: problemy regionalnoj hronologii. Doklady k 5 mezhdunarodnoj konferencii «Problemy sarmatskoj arheologii i istorii»*. Krasnodar, s. 134-173.

Simonenko, A. V. 2015. *Sarmatskie vsadniki Severnogo Prichernomor'ya*. Kiev: O. Filyuk.

Simonenko, A. V., Lobaj, B. I. 1991. *Sarmaty Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya v I v. n. e. (pogrebeniya znati u s. Porogi)*. Kiev: Naukova dumka.

Skripkin, A. S. 2005. Sarmatskie mechi s kolcevyim navershiem. In: Belocerkovskaya, I. V. (red.). *II Gorodcovskie chteniya: materialy nauchnoj konferencii, posvyashennoj 100-letiyu deyatel'nosti V. A. Gorodcova v GIM. Aprel, 2003 g.* Moskva: GIM, s. 171-185.

Smirnov, K. F. 1984. *Sarmaty i utverzhdenie ih politicheskogo gospodstva v Skifii*. Moskva: Nauka.

Solomonik, E. I. 1959. *Sarmatskie znaki Severnogo Prichernomor'ya*. Kiev: AN USSR.

Hazanov, A. M. 1971. *Ocherki voennogo dela sarmatov*. Moskva: Nauka.

Shulc, P. N. 1967. Antropomorfnyaya stela sarmatskogo kruga, najdannaya na Arabatskoi strelke. *Zapiski Odesskogo arheologicheskogo obshestva*, 11 (35), s. 196-201.

Dąbrowska, T. 1988. *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia — zasięg — powiązania*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Godłowski, K. 1977. *Okres latenski w Europie. Archeologia Pierwotna i Wczesnośredniowieczna*, IV. Krakow: Uniwersytet Jagielloński.

Yu. Boltryk, O. Fialko

SARMATIAN WARRIOR BURIAL IN A BARROW ON THE ARABATSKA SPIT

The burial assemblage of barrow 1, discovered in 2018 by the Arabatska Expedition of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine headed by Yu. Boltryk is presented in the paper. The Bronze Age barrow was located in the northern part of the Arabatska Spit, near the Shchaslyvtseve village, Genichesk district, Kherson region. This barrow was part of the group of four barrows that were located in a line for 1.68 km from the Sea of Azov to Sivash. The barrow was significantly damaged by plowing for vineyards.

At the beginning of the excavations, the height of the barrow 1 was 1.3 m and the maximum diameter was 42 m. 36 graves from different periods were discovered in the barrow — from the Early Bronze Age to the Late Middle Ages.

The grave no. 1 was one of the later ones in the barrow. It was located almost at the top of the barrow.

The man aged 25—35 was buried in the grave in a typical Sarmatian position — lying supine, with his head directed to the northwest. Deep plowing (up to 0.5 m) partially destroyed the upper layer of the burial. The grave goods included the iron dagger and knife, ceramic jug, and a farewell meat food.

In terms of construction, the grave probably belongs to the most common type of burial structures (regular narrow rectangular pits) which are found in all areas inhabited by the Sarmatians up to the finale of their life in the steppes of Eastern Europe. The burial rite (the position and orientation of the body) is characteristic of graves from the Early Sarmatian and Middle Sarmatian periods of the Dnieper-Don interfluve. According to the shape of the burial structure and the range of the parallels to the grave goods, the grave could be dated to the 1st century BC — 1st century AD.

The dead warrior probably belonged to the one of Iranian-speaking Sarmatian tribes — the Rhoxolani, who according to ancient authors roamed in the territory between Borysthenes and Tanais.

It is possible to assume that the man buried in the barrow could belong to a community that during the Early Iron Age controlled the use of local natural resources and trade transit from the Bosphorus to the region of the Lower Dnieper hillforts.

Keywords: Black Sea steppe, Azov region, barrow, grave, Sarmatians, dagger, bladed weapon, grave goods.

Отримано / Received: 28.10.2025

Прийнято після рецензування /

Accepted after review: 14.03.2026

Опубліковано / Published: 30.06.2026

БОЛТРИК Юрій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Yurii BOLTRYK, PhD, Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-7816-4502,

e-mail: boltryk@ukr.net.

ФІАЛКО Олена, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Olena FIALKO, Dr. hab., Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-4976-3266,

e-mail: ofialka@ukr.net.

Т. Рудич

НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧОЛОВІЧОЇ КРАНІОЛОГІЧНОЇ СЕРІЇ З ВІЙТЕНКІВ

У статті наведено попередню інформацію щодо краніологічного матеріалу з розкопок могильника черняхівської культури біля с. Війтенки. Увагу приділено чоловічій частині війтенківської популяції.

Ключові слова: культура Черняхів—Синтана-де-Муреш, римський час, антропология, краніологія.

Наукові дослідження пам'яток черняхівської культури на території України, які тривають вже понад сто років, надали значний археологічний матеріал, що став джерелом низки цікавих інтерпретацій. Антропологічний матеріал, який репрезентує черняхівське населення, вивчено значно менше, тому поява нових кісткових колекцій викликала великий інтерес дослідників.

Різні регіони черняхівської культури представлено в цих колекціях нерівномірно. Землі Лівобережної України надали невелику кількість матеріалу. До наукового обігу введено нечисленні вибірки з могильників с. Боромля, Успенка, Сад (Покас 2000), низку поховальних пам'яток представлено лише окремими черепами із с. Кантемирівка, Соснова та Лохвиця (Кондукторова 1979а). Через значну змішаність населення черняхівської культури (Рудич 2000; 2003; 2004b; 2007; 2014b) актуальним є питання щодо випадковості антропологічної вибірки. Інформація, отримана з 2—5 кістяків з могильника цієї культури, може давати досить викривлену картину реальної антропологічної ситуації у цій популяції.

Триває дослідження кісткових решток з лівобережного могильника Шишаки, що має бути більш репрезентативним.

Група київських антропологів (Т. О. Рудич, О. Д. Козак, Т. І. Слободян) приймає участь у спільному проєкті «Поховальний обряд та соціальна структура носіїв черняхівської культури за матеріалами могильника Війтенки» (Євразійський відділ Германського археологічного інституту, Навчально-дослідна лабораторія Германо-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, відділ біоархеології Інституту археології НАН України), опрацьовує антропологічні матеріали та готує до друку розділи спільної монографії. З могильника біля с. Війтенки на сьогодні отримано найбільшу кісткову колекцію з Лівобережжя Дніпра.

Мета цієї публікації — представити попередню інформацію, отриману за результатами дослідження чоловічої групи населення черняхівської культури, яке було поховане в могильнику, лише за однією з антропологічних програм, а саме краніологічною. Описання серії з черепів жіночої частини цієї популяції заплановано до окремої публікації.

Антропологічні і, зокрема, краніологічні студії найбільш східної поховальної пам'ятки черняхівської культури України роблять значний внесок у дослідження міграцій, які відбувались на її території на початку I тис. н. е. Проведений ізотопний аналіз довів присутність серед людей, що залишили могильник с. Війтенки, певної частки прийшлого населення (Gerling et al. 2025). Разом із результатами аналізу травм та слідів захворювань, а в майбутньому і ДНК, таке різностороннє дослідження робить с. Вій-

© Т. РУДИЧ, 2026

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

тенки унікальним джерелом вивчення міграційних процесів (Козак 2019).

Матеріал та методика. Антропологічний матеріал, що буде розглянуто далі, походить з розкопок могильника біля с. Війтенки Богодухівського р-ну Харківської обл. на ділянці Дніпро-Донецького водорозділу.

Дослідження пам'ятки починаючи з 2005 р. здійснювали співробітники Германослов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (керівник — М. В. Любичев) у тісній кооперації з Євразійським відділом Германського археологічного інституту (відповідальна — Е. Шульцге).

У період 2005—2019 рр. в процесі розкопок було відкрито 241 поховання і саме на матеріали з цих поховань ми спираємось у своїй роботі. Могильник, як і переважна більшість черняхівських поховальних пам'яток, виявився біритуальним, у ньому досліджено 119 інгумацій, 121 кремація та один кенотаф.

Поховання могильника відносяться до фаз В—Е горизонту «класичної» черняхівської культури дніпро-донецького лісостепу, що відповідають ступеням С3—D1 системи Я. Тейрала (Любичев 2019, ч. 2, с. 32—36). Могильник відноситься до поселення, ділянки якого належать до першого («горизонт Боромля»: ступені С1b, С2) (ділянки А, Г), та другого (горизонт «класичної» черняхівської культури: ступені С3—D1) (ділянки А—Г) періодів пізньоримського часу у дніпро-донецькому лісостепу.

Археологи, які вивчали поховальну пам'ятку біля с. Війтенки, ретельно зібрали значний антропологічний матеріал, що походить як з трупокладень, так і трупоспалень. Це дозволило створити антропологічну колекцію, яку визнано, як було зазначено, найбільш представницькою серед черняхівських вибірок матеріалу для усієї Лівобережної України. На превеликий жаль, антропологи стикнулись з поганою збереженістю кісткового матеріалу, яка пов'язана в першу чергу зі специфікою ґрунтів.

Матеріал було досліджено в лабораторії відділу біоархеології ІА НАН України відповідно до низки антропологічних програм. Нижче наведено інформацію щодо аналізу кісткових решток з трупокладень цього могильника, проведеного відповідно до краніологічних методик. Реставрацію, опис та виміри матеріалів виконано автором цієї статті згідно з методиками вітчизняної антропологічної школи (Martin 1928; Алексеев, Дебєц 1964; Алексеев 1966).

Для статистичного аналізу послуговувались пакетом програм Systat.

Коротка краніологічна характеристика та внутрішньогруповий аналіз чоловічих черепів з могильника с. Війтенки. Краніологічний матеріал, що походить з інгумацій могильника біля с. Війтенки, мав різний ступінь збереженості, але здебільшого поганий. Після

реставрації вдалося сформувати чоловічу та жіночу серії черепів, придатних для проведення краніометричних вимірів. Чоловіча група з 16 черепів виявилась меншою за кількістю черепів, придатних для вимірів

Чоловіча серія в середньому характеризувалась довгим, середньошироким черепом. Середні характеристики черепного показника перебували на межі мезокранії та доліхокранії. Висота черепа належала до категорії високих, але з тенденцією до середніх розмірів. У серії домінували доліхокранні черепи, хоча фіксували істотний розмах внутрішньогрупової варіації черепного показника — від різкодоліхокранних до брахікранних форм.

Найменша ширина лоба — середня. Обличчя є середньошироким на верхньому рівні, на рівні діаметра вилиць та на зигмаксиллярному рівні. Висота обличчя — середня. За верхньолицевим показником обличчя належить до категорії мезен. Варто відзначити, що в чоловічій серії фіксували черепи з вузьким та широким обличчям.

Горизонтальне профілювання обличчя різке як на верхньому, так і на середньому рівні.

Орбіти мають малу ширину, але на межі із середньою, їхня висота є малою. Орбіти — мезоконхні за орбітним показником. Ніс — середньовисокий, вузький, за носовим індексом мезоринний. Кістки носа виступають добре. Перенісся — високе.

Інформацію про мінімальні, максимальні та середні характеристики ознак наведено в таблиці.

Для оцінки внутрішньогрупової варіації ознак в серії розраховано середньоквадратичні відхилення та коефіцієнти варіацій, які порівнювали зі стандартними значеннями, отриманими за матеріалами однорідних серій (Алексеев, Дебєц 1964). Завищені порівняно зі стандартними значення в нашій групі варто відзначити передусім для таких ознак, як ширина черепа, ширина обличчя на назомаллярному та зигмаксиллярному рівнях, висота носа, горизонтальне профілювання обличчя на верхньому рівні, черепні та носові показники.

Оцінка варіацій ознак серії свідчить на користь антропологічної неоднорідності чоловічої частини популяції. На жаль, розміри вибірки черепів та її збереженість не дозволяють вдатися до виділення морфологічних компонентів у складі чоловічої частини популяції з використанням популярних методів багатовимірної статистики.

З огляду на такий стан матеріалу можна лише зауважити існування в цій неоднорідній групі морфологічного ядра, що склалося з черепів, для яких характерними були великі розміри черепної коробки та різке профілювання обличчя (рис. 1). У цей хронологічний період та в добу раннього середньовіччя це було властиво переважно низці популяцій бал-

Мінімальні та максимальні значення, середні характеристики чоловічих черепів
з могильника черняхівської культури с. Війтенки

Minimum and maximum values, average characteristics of male skulls
from the burial ground of the Chernyakhiv culture of Viytenka

Ознака за Маргіном	N	Min	Max	M	S
1. Поздовжній діаметр	14	180	198	188,1	5,2
8. Поперечний діаметр	13	132	153	140,3	5,9
17. Висотний діаметр b—br	8	134	142	137,4	2,66
20. Вушна висота p—br	10	109,7	120,8	114,6	3,67
5. Довжина основи черепа	7	95	136	106,6	13,7
9. Найменша ширина лоба	15	89	105	97	4,13
10. Найбільша ширина лоба	9	115	130	121,1	4,67
11. Вушна ширина	9	113	135	125,3	7,9
12. Ширина потилиці	15	99	120	109,5	7,12
29. Лобна хорда	15	98	141	113,1	8,9
30. Тім'яна хорда	16	96	137	116,9	9,8
31. Потилічна хорда	13	85	123	98,1	9,5
26. Лобна дуга	14	111	143	130,9	8,6
27. Тім'яна дуга	15	110	143	129,9	9,3
28. Потилічна дуга	13	107	138	117	8,95
Висота вигину лоба	13	22	31	25,6	3,2
Висота вигину потилиці	13	24	37	29,7	5,0
40. Довжина основи обличчя	2	96	98	97	1,4
43. Верхня ширина обличчя	16	97	112	104,6	4,39
45. Діаметр вилиць	7	125	138	133,8	4,52
46. Середня ширина обличчя	11	84	113	96,04	7,545
48. Верхня висота обличчя	11	63	74	69,1	3,08
60. Довжина альвеолярної дуги	4	51	55	53	1,8
61. Ширина альвеолярної дуги	6	57	66	62	3,4
55. Висота носа	11	44	59	51,3	4,07
54. Ширина носа	13	21	28	23,9	1,88
51. Ширина орбіти	10	38	43	40,8	1,4
51а. Ширина орбіти	2	38	41	39,5	2,1
52. Висота орбіти	10	30	35	32,6	1,57
MS. Максилофронтальна ширина	3	19	21	20,5	1,3
MS. Максилофронтальна висота	3	8	15	10,3	4,04
SC. Симотична ширина	3	8	10	9,33	1,15
SS. Симотична висота	3	4	6	5,33	1,15
DC. Дакріальна ширина	3	20	24	22,33	2,08
DS. Дакріальна висота	3	13	17	14,66	2,08
32. Кут профілю лоба (nasion)	—	—	—	—	—
77. Назомалярний кут	15	126	144	136,2	5,28
Zm. Зигомаксиллярний кут	8	116	130	122,3	5,61
75.1. Кут носа	1	38	38	38	—
Fc. Глибина іклової ямки	6	3	6	4,67	1,08
65. Виросткова ширина щелепи	6	98	116	111,8	6,9
66. Кутова ширина нижньої щелепи	11	86	118	103,6	9,13
71а. Найменша ширина гілки щелепи	11	27	36	32,2	3,3
67. Передня ширина щелепи	13	43	50	46,5	2,4
69. Висота симфізу нижньої щелепи	12	27	36	31,8	2,6
69 (1). Висота тіла нижньої щелепи	12	28	33	30,9	1,5
69 (3). Товщина тіла нижньої щелепи	12	8	13	10,7	1,6
Надперенісся (1—6)	16	1	4	2,5	0,7
Зовнішній потилічний виступ (0—5)	15	2	5	3,6	1,18
Соскоподібні виростки (1—3)	14	1	3	2,07	0,83
Показчик					
Черепний	13	68,6	83,6	75,5	3,92
Лицевий	5	51	54,1	52,7	1,44
Орбітний	10	72	85	79,5	4,86
Носовий	10	35,6	54,3	47,9	5,7
Симотичний	2	50	60	55	7,5
Дакріальний	2	60	85	72,9	17,1

Рис. 1. Череп чоловіка з поховання 119: а — фронтальна проекція; б — латеральна проекція
Fig. 1. Skull of the male from the grave 119: a — frontal view; b — lateral view

тських територій. Наявність у чоловічій вибірці брахікранних за формою черепів із дещо слабкішим горизонтальним профілюванням обличчя на назомлярному рівні та з більшим носовим покажчиком може бути зумовлена переважанням серед похованих людей, які генетично були пов'язані із сарматськими або окремими фіно-угорськими групами. Сарматський та фіно-угорський антропологічні масиви можна досить добре диференціювати за низкою ознак та індексів. За умови гарної збереженості окремих черепів, наявності інформації про висоту обличчя, черепної коробки та орбіт можна було б конкретизувати можливий напрям зв'язків похованих, але у нашому випадку саме ці відомості відсутні. Стан кісткового матеріалу досить часто зумовлює інформаційні втрати під час проведення краніологічного аналізу.

Міжгруповий аналіз чоловічої серії із с. Війтенки. За результатами проведеного порівняльного міжгрупового аналізу осілих груп у більшості випадків варто очікувати найбільшої морфологічної та статистичної подібності популяції до територіально близьких їй груп. Такій ситуації може сприяти посилення обміну генами внаслідок шлюбних контактів між представниками сусідніх поселень. Але черняхівська культура пов'язана зі значними міграціями населення як на маленькі, так і на великі відстані (Магомедов 2001). Вона є складною за антропологічною структурою, причому це стосується практично усєї території її поширення (Рудич 2000; 2003; 2004b; 2007; 2014b). Могильники одного регіону можуть істотно різнитися на міжгруповому рівні та демонструють різний напрям генетичних зв'язків.

Порівнюючи чоловічу серію с. Війтенки з досить невеликим на сьогодні за кількістю краніологічним матеріалом черняхівської культури Лівобережжя Дніпра, ми встановили, що найбільш морфологічно близькою до неї є чоловіча вибірка черепів з могильника с. Боромля. Меншою мірою до неї тяжіє група із с. Успенка, хоча остання є більш грацильною. Обидва могильники розташовані на більш північних територіях Лівобережжя, а саме на Сумщині. Від серії із с. Війтенки істотно відрізняється вибірка черепів з могильника с. Сад. Остання взагалі дистанціюється від усього черняхівського масиву серій, хоча варто враховувати малу чисельність цієї групи.

Для більшої об'єктивізації краніологічних досліджень, перевірки та ілюстрації гіпотез в антропології широко використовують методи багатовимірної статистики.

Міжгруповий статистичний аналіз чоловічої вибірки із с. Війтенки в колі чоловічих серій черняхівської культури. Порівняння антропологічних матеріалів на рівні груп було проведено за допомогою паралельно декількох статистичних методів, що сприяло досягненню перехресного контролю. Різні статистичні методи мають свої переваги та недоліки, оскільки одні є менш, а інші — більш категоричними. У цій публікації для ілюстрації авторського тексту ми надали перевагу факторному аналізу, який є менш категоричним, але також представили результати кластерного аналізу (ієрархічна процедура, методи далекого та близького сусід, дистанції Евкліда).

На першому етапі міжгрупового аналізу важливо було визначити місце чоловічої вибірки із

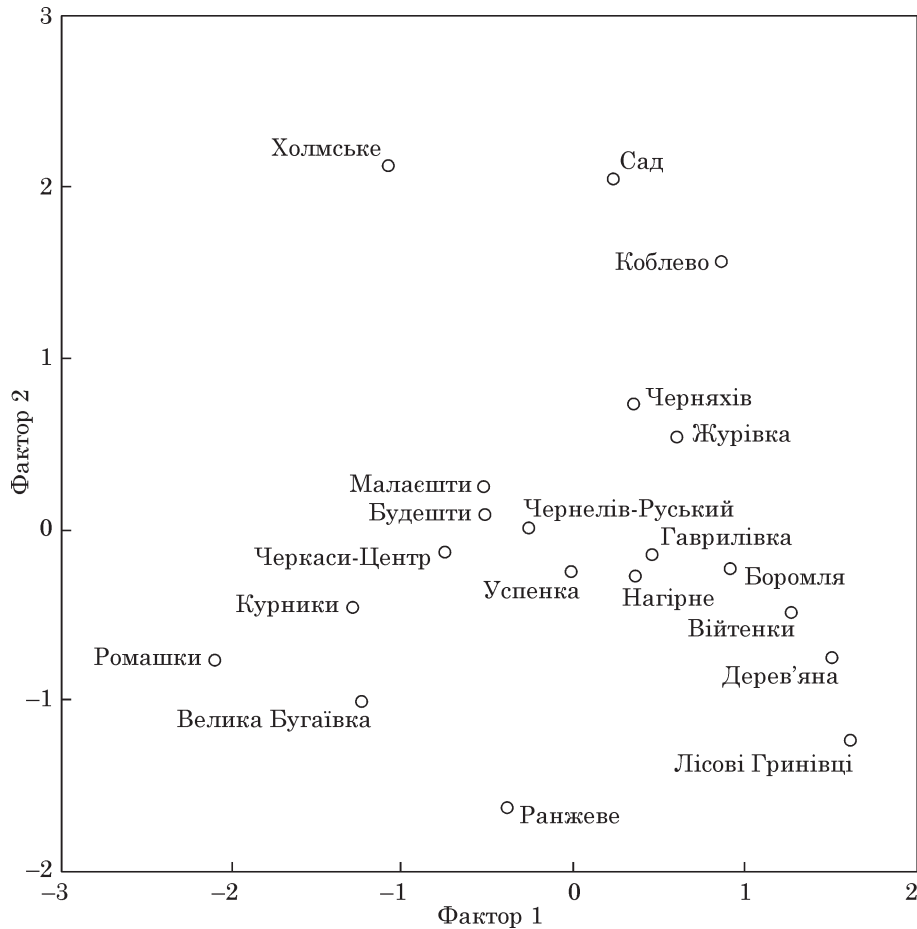

Рис. 2. Результати факторного аналізу чоловічих серій черняхівської культури
Fig. 2. The results of factor analysis of male series of Chernyakhiv culture

с. Війтенки серед черняхівського загалу. Серію чоловічих черепів з могильника біля с. Війтенки розглядали у колі 19 груп черняхівської культури з території України та Молдови. На жаль, попри значну кількість могильників цієї культури, антропологічна база даних є невеликою.

До міжгрупового аналізу разом з серією із с. Війтенки було залучено групи, які представляють населення різних регіонів поширення цієї культури: з могильників Холмське (Сегеда, Дяченко 1984), Нагорне (Rudich 2017), Будешти, Малаешти (Великанова 1975), Коблево, Ранжеве, Ромашки (Кондукторова 1979а), Гаврилівка (Кондукторова 1958), Лісові Гринівці (Рудич 2014а, с. 79—91), Чернелів-Руський (Рудич 2004а), Велика Бугаївка (Рудич 2021), Черкаси-Центр (Рудич 2022), Журівка, Черняхів (Кондукторова 1972), Курники, Дерев'яна, Успенка, Сад, Боромля (Покас 2000).

В запропонованому для ілюстрації статті варіанті факторного аналізу групи порівнювали за низкою таксономічно важливих ознак: довжина, ширина, висота черепа, найменша ширина лоба, висота та ширина обличчя, висота та ширина носа, висота та ширина орбіт, назомалярний кут обличчя, зигомаксиллярний кут обличчя, кут кісток носа.

Після факторизації кореляційної матриці виділено два головні фактори, власна вага яких більша за 1. Найбільші додатні навантаження (після варимаксної ротації) за першим фактором мають: висота черепа, ширина обличчя, висота носа, кут кісток носа, а найбільші від'ємні навантаження несуть горизонтальне профілювання обличчя на назомалярному та зигомаксиллярному рівнях, а також ширина орбіт. Вони розділяють 26,06 % сукупності. За другим фактором найбільші додатні навантаження несуть висота обличчя, висота орбіт, а найбільші від'ємні навантаження — довжина черепа, ширина черепа, найменша ширина лоба, ширина носа. Вони розділяють 22,24 % сукупності.

За факторними навантаженнями на окремі серії їх було вписано у простір 2 факторів поліморфізму (рис. 2).

Чоловічі групи, залучені до аналізу, продемонстрували антропологічну неоднорідність черняхівського масиву, хоча більш показово це буде виглядати після включення до аналізу інокультурних груп.

У цьому варіанті аналізу с. Війтенки опинилися в тій частині факторного поля, де сконцентровані групи, для яких характерні: більш довга, широка, висока черепна коробочка, шир-

ше, але нижче обличчя, вищий та ширший ніс, нижчі орбіти, різкіше горизонтальне профілювання обличчя на обох рівнях.

Найчіткіше ці характеристики можна застосувати, окрім лівобережної групи с. Війтенки, для двох серій з лісостепової зони Правобережжя Дніпра, а саме с. Дерев'яне та Лісові Гринівці.

У цій частині факторного поля розташовані також серії з могильника Боромля з Лівобережжя, група Гаврилівка з Нижнього Дніпра та серія з Нагорного з Північно-Західного Причорномор'я. До них також тяжіє серія з лівобережного могильника с. Успенка. Тобто принаймні три з лівобережних черняхівських серій є статистично досить близькими.

За результатами кластерного аналізу (ієрархічна процедура, відстані Евкліда, метод Ward) серія із с. Війтенки продемонструвала найбільшу статистичну подібність до чоловічих вибірок з могильника с. Гаврилівка, Лісові Гринівці, Дерев'яна. Кластерний аналіз визнано більш категоричним.

Для трьох останніх перелічених груп антропологі, які вивчали черняхівську проблематику, відзначили північно-західний напрям зв'язків. До пошуку морфологічних паралелей на більш північних територіях Європи дослідників спонукали більша масивність черепів цих серій та різкіше профілювання обличчя.

Відзначимо, що групу чоловіків, похованих у могильнику біля с. Гаврилівка, розглядали як популяцію, можливо, пов'язану з колом Північної Європи, не тільки за результатами краніологічного дослідження (Рудич 2014b; Rudich 2017), але й досліджень з використанням інших антропологічних методик, наприклад, одонтології. В могильнику с. Гаврилівка відома латиська антропологиня Р. У. Гравере фіксувала домінування північного грацильного типу, який вона пов'язала зі скандинавськими (готським) елементами (Гравере 1999).

Чоловіча серія з могильника с. Дерев'яна виявила морфологічну та статистичну близькість з групами ґрунтових могильників Литви та курганних могильників Литви I—V ст. (Рудич 2014b, с. 52), а маленька вибірка черепів із с. Лісові Гринівці — із серіями вельбарської культури Польщі з Грудека, Масломенча та збірної серії вельбарської культури Кашубії (Рудич 2014a).

Черняхівська культура, на думку деяких археологів та антропологів, була культурою поліетнічною, до складу її населення входили люди, що могли мати витоки у групах північних регіонів Європи, а також на землях Центральної та Південної Європи (Ефимова 1999; Магомедов 2000; Рудич 2014a). Населення усіх перелічених регіонів європейського континенту було неоднорідним як за антропологічним, так і за етнічним складом.

Для уточнення напряму антропологічних зв'язків конкретної серії із с. Війтенки варто розширити коло груп, які можна залучити до аналізу.

Аналіз було проведено в декілька етапів, що пов'язано з відмінностями у методиках, якими послуговувались для Східної, Центральної та Західної Європи. В аналізі серій на кордоні зі степовими групами суттєву роль відігравали показники профілювання обличчя. Ці ознаки досить добре диференціюють групи за лінією схід—захід. На жаль, інформація про ці ознаки відсутня в публікації вибірок з Центральної, Західної та Північної Європи, хоча і там вони могли прислужитися для аналізу. Особливо це стало б у пригоді для опрацювання матеріалів з північних земель континенту, де відбувались контакти германських та фінських груп. З огляду на те, що нехтувати інформацією стосовно профілювання обличчя для груп з території України не варто, наступний блок міжгрупового аналізу буде включати виключно серії зі Східної Європи, в яких наявні відомості щодо цих ознак.

Міжгруповий статистичний аналіз чоловічої вибірки із с. Війтенки в колі чоловічих серій Східної Європи. У цьому варіанті статистичного аналізу для 45 серій зі Східної Європи з метою порівняння використано результати вимірів поздовжнього, поперечного та висотного діаметрів черепа, найменшої ширини лоба, ширини та висоти обличчя, ширини та висоти орбіт, ширини та висоти носа, горизонтального профілювання обличчя та кутів випинання носа.

Для аналізу груп з території Східної Європи було залучено черняхівські серії України та Молдови: с. Війтенки, Холмське (Сегада, Дяченко 1984), Нагорне (Rudich 2017), Будешти, Малаешти (Великанова 1975), Коблево, Ранжеве, Ромашки (Кондукторова 1979a), Гаврилівка (Кондукторова 1958), Лісові Гринівці (Рудич 2014a), Чернелів-Руський (Рудич 2004a), Велика Бугаївка (Рудич 2021), Черкаси-Центр (Рудич 2022), Журівка, Черняхів (Кондукторова 1972), Курники, Дерев'яна, Успенка, Сад, Боромля (Покас 2000).

Населення античних центрів Північного Причорномор'я репрезентували: серія римського часу (перших століть н. е.) з Ольвії (Назарова, Рудич 2024), збірна серія черепів I—IV ст. з ґрунтових могил Херсонеса (Назарова 2014), група з Фанагорії III ст. до н. е. — IV ст. н. е. (Герасимова, Рудь, Яблонский 1987), серія з Та-наїсу I—III ст. н. е. (Батиева 2011).

Пізньюскіфські серії в цьому варіанті аналізу представляли матеріали нижньодніпровських могильників Миколаївки-Козацького, Золотої Балки (Кондукторова 1979b), а також кримських могильників — Неаполя Скіфського (Кондукторова 1964), Беляуса (Кондукторова 1983), Завітного (Зіневич 1971).

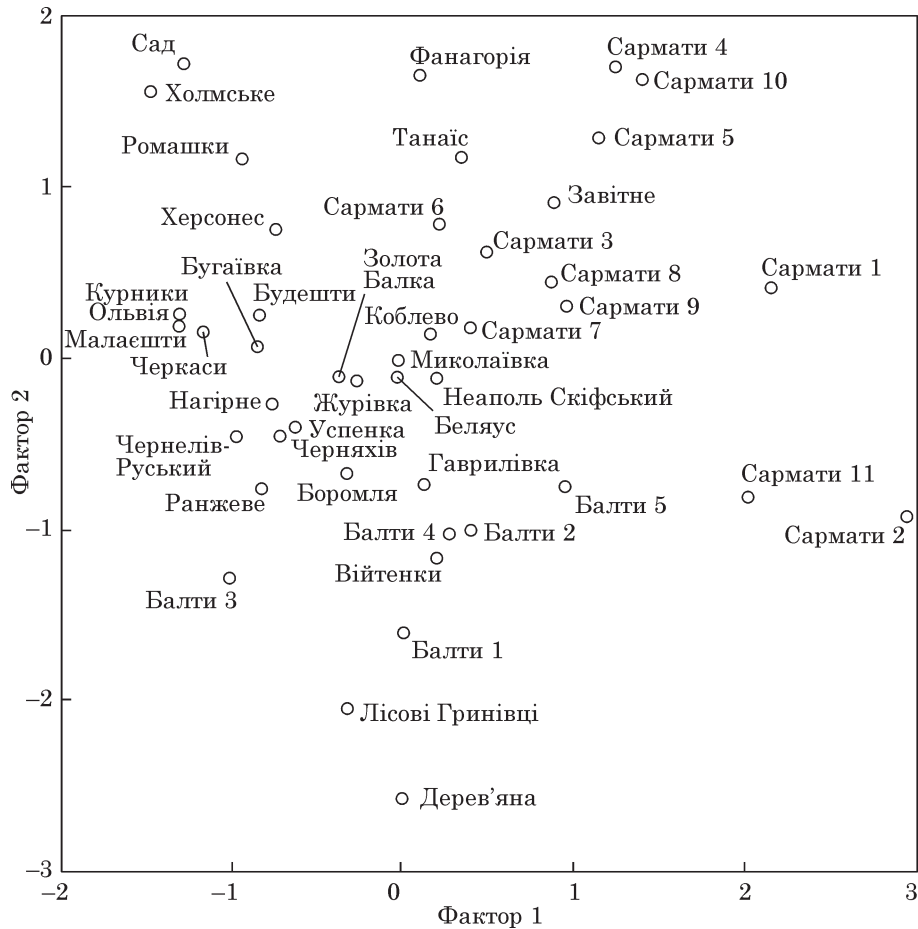

Рис. 3. Результати факторного аналізу чоловічих серій з могильників черняхівської культури та територіально близьких груп Європи

Fig. 3. Results of factor analysis of male series from cemeteries of Chernyakhiv culture and territorially close groups of Europe

Сарматський загаль у цьому варіанті аналізу репрезентували: 1 — збірна група сарматів з території України, до складу якої увійшли матеріали Усть-Кам'янки та Молочанської групи (Кондукторова 1956); 2 — збірна серія сарматів Таврії (Круц 1993); 3 — серія сарматів Калмикії; 4 — вибірка сарматів Заволжя; 5 — група сарматів Дону (раннього та середнього етапів) (Балабанова 1999, 2000; Батиева 2011); 6 — серія пізніх сарматів заволзької, 7 — астраханської, 8 — калмицької, 9 — аксайської, 10 — іловлинської та 11 — донської груп (Балабанова 2003).

З північних територій Східної Європи з хронологічно близьких груп до аналізу включено серії, які пов'язують із балтським світом: 1 — група ґрунтових могильників Литви II—V ст.; 2 — збірна серія курганів Литви II—V ст.; 3 — ранніх ґрунтових могильників Жемайтії; 4 — збірна серія культури штрихованої кераміки (перехід в культуру східнолитовських курганів) III—V ст.; 5 — ятвягів II—V ст. (Чесніс 1990).

На жаль, низку хронологічно близьких культур лісостепової та лісової зон Східної Європи представлено виключно кремаціями, що уне-

можливлює їхнє використання для проведення порівняльного аналізу.

Після факторизації кореляційної матриці було виділено два фактори, які в оберненому вигляді трактують як головні компоненти. Головні фактори описують 47,2 % загальної різноманітності сукупності. Після сортування обернених факторів ми дійшли висновку, що від першого фактора залежить 28,4 % загальної мінливості. За ним найбільші додатні навантаження несуть: ширина черепа, найменша ширина лоба, висота обличчя, ширина обличчя, ширина орбіт, висота носа, ширина носа, кут кісток носа. За другим фактором, який визначає 18,9 % сукупності, найбільші від'ємні навантаження несуть довжина і висота черепа, а найбільші додатні навантаження — висота орбіт, назомаллярний та зигомаллярний кути обличчя.

За значенням факторних навантажень для окремих краніологічних серій групи було вписано у простір два фактори диморфізму (рис. 3). Розташування груп на факторному полі дуже добре демонструє статистичні відмінності між різними етнокультурними масивами, а також визначає місце черняхівського загалу та окре-

мих його груп на краніологічній мапі Східної Європи.

За результатами аналізу чоловіча серія із с. Війтенки на фоні серій Східної Європи належить до широкого кола черняхівських груп, але виявляє близькість до населення з могильників с. Боромля та Гаврилівка.

Чоловіча вибірка із с. Війтенки відмежується від груп черепів із пізньоскіфських та античних пам'яток за ознаками, що несуть навантаження як за другим, так і за першим фактором. У жителів с. Війтенки більші черепні коробки, розміри обличчя та розміри деталей обличчя, різкіше горизонтальне профілювання обличчя та ніс, що сильніше виступає. Ці відмінності в серії із с. Війтенки яскравіше означені, аніж у таких груп із с. Боромля та Гаврилівка.

Серія із с. Війтенки чітко демонструє значні відмінності порівняно з групами, що репрезентують сарматський масив. Це стосується сарматських вибірок з території України та більш східних земель, які представляють популяції як середньосарматського, так і пізньосарматського періодів. Після включення до одного з варіантів аналізу серій ранніх сарматів напрям відмінностей, як і очікувалося, зберігається.

Війтенківська група, як і низка черняхівських вибірок (с. Боромля, Гаврилівка, Ранжеве, Лісові Гринівці), відрізняється від сарматського масиву перш за все за ознаками, які несуть навантаження на другий фактор. Ці вибірки черняхівців мають довші та вищі черепні коробки, а також більш різке горизонтальне профілювання обличчя, аніж усі серії сарматського масиву.

За цією ознакою від сарматського загалом істотно відрізняються групи, які представляють північно-західні території Східної Європи.

Серія з могильника с. Війтенки в цьому варіанті аналізу опиняється в колі балтських груп та виявляє подібність до сумарних серій II—V ст.: культури ґрунтових могильників Центральної Литви, культури курганів Литви та збірної серії культури штрихованої кераміки (перехід в культуру східнолитовських курганів) III—V ст.

Групи із с. Війтенки, Дерев'яне, Лісові Гринівці, Ранжеве разом із групами з балтських могильників є найбільш далекими від пізньоскіфського, сарматського масиву та населення античних міст.

За результатами кластерного аналізу, який є більш категоричним, серія із с. Війтенки опиняється в одному кластері із серіями із с. Гаврилівка, Лісові Гринівці, Дерев'яне та двома серіями II—V ст. Східної Прибалтики.

Тобто серед черняхівського масиву на цьому етапі аналізу виділено низку серій, які були в різних регіонах її поширення, але мали чітку антропологічну орієнтацію на північно-західні райони Східної Європи. У такому випадку варто зробити акцент в першу чергу на географіч-

ному напрямку зв'язків частини населення, а не на їхній етнокультурній приналежності.

З територіями північних регіонів Європи генетично пов'язані деякі германські, балтські та окремі слов'янські групи. Потрібно уточнити напрям північно-західних зв'язків чоловічої вибірки із с. Війтенки завдяки розширенню кола серій, залучених до міжгрупового аналізу. При цьому виникають певні проблеми, оскільки деякі хронологічно близькі до черняхівської культури Європи, які було б доцільно використати для проведення міжгрупового порівняльного аналізу, практикували кремацію померлих. На цьому етапі аналізу виникають також значні проблеми, пов'язані з певною відмінністю в методиках антропологічних вимірів.

Міжгруповий статистичний аналіз чоловічої вибірки із с. Війтенки в колі чоловічих серій Європи. Через відсутність інформації щодо вимірювань за низкою ознак на наступному етапі серії було проведено порівняння за короткою краніологічною програмою (поздовжній, поперечний, висотний діаметри черепа, найменші ширина лоба, висота та ширина обличчя, висота та ширина носа, висота та ширина орбіт).

Зменшення кількості ознак, які використовували для міжгрупового аналізу, дозволили збільшити кількість черняхівських груп, залучених до аналізу. Разом із серією із с. Війтенки були залучені групи з могильників Будешти, Малаешти, Балцати (Великанова 1975), Коблево, Ранжеве, Ромашки (Кондукторова 1979а), Гаврилівка (Кондукторова 1958), Журівка, Черняхів (Кондукторова 1972), Маслово (Дебец 1948), Курники, Дерев'яна, Успенка, Сад, Боромля (Покас 2000), Лісові Гринівці (Рудич 2014а), Чернелів-Руський (Рудич 2004), Нагорне (Rudich 2017), Велика Бугаївка (Рудич 2021), Черкаси-Центр (Рудич 2022), Холмське (Сегеда, Дяченко 1984).

До аналізу також включили збірну серію культури Синтане-де-Муреш з території Румунії (Schwidetzky, Rosing 1975).

Античні пам'ятки в цьому варіанті аналізу репрезентували, окрім серії римського часу з Ольвії (Назарова, Рудич 2024), збірну серію I—IV ст. з ґрунтових могил Херсонеса (Назарова 2014), серію з Танаїсу I—III ст. н. е. (Батієва 2011), групу з Фанагорії III ст. до н. е. — IV ст. н. е., збірну серію Європейського Боспору (Герасимова, Рудь, Яблонський 1987), збірну серію Греції I—V ст. та збірну серію з Істрії (Schwidetzky, Rosing 1975).

Пізньоскіфські серії в цьому варіанті аналізу було представлено матеріалами з кримського могильника Неаполя Скіфського (Кондукторова 1964), нижньодніпровських могильників Миколаївки-Козацького, Золотої Балки (Кондукторова 1979b).

Сармати були представлені збіркою групою сарматів з території України, до складу якої

увійшли матеріали Усть-Кам'янки та Молочанської групи (Кондукторова 1956), збірною Таврії (Круц 1993), серіями пізніх сарматів заволзької, астраханської, калмицької, аксайської, іловлинської та донської груп (Балабанова 2003). До аналізу також було включено серію з Криму — Чорноріччя-Інкерман (Соколова 1962).

З північних територій Східної Європи було залучено серії, які пов'язують з балтським світом: вибірку черепів ґрунтових могильників Литви II—V ст.; групу курганів Литви II—V ст.; серію ранніх ґрунтових могильників Жемайтії; вибірку черепів культури штрихованої кераміки (перехід в культуру східнолитовських курганів) III—V ст., а також групу ятвягів II—V ст. (Чеснис 1990).

До аналізу увійшли серії з більш західних територій. Перш за все це вибірки, що представляють вельбарську культуру, яка тематично пов'язана з черняхівською проблематикою: серії з могильників Масломенч, Грудек, збірна група вельбарської культури Кашубії, збірна серія вельбарської культури Нижньої Вісли, збірна група вельбарської культури Словінсько-Дравський (Козак-Zuchman 1996). У цьому варіанті аналізу також було використано серію пшеворської культури Польщі (Piontek, Iwanek, Segeda 2008), групу із Сілезії (Rosing, Schwidetzky 1977) та вибірку з Вімінакіума, яку пов'язують з гепідами (Mikić 1988).

Після факторизації кореляційної матриці виділено два фактори, які в оберненому вигляді трактують як головні компоненти. Головні фактори описують 47,0 % загальної різноманітності сукупності. Після сортування обернених факторів встановлено, що від першого фактора залежить 27,7 % загальної мінливості. За ним найбільші додатні навантаження несуть ширина обличчя, висота обличчя, ширина орбіт і висота носа. За другим фактором, який визначає 19,8 % сукупності, найбільші додатні навантаження несуть довжина, ширина і висота черепа, найменша ширина лоба, ширина носа, а найбільші від'ємні навантаження — висота орбіт.

За значенням факторних навантажень для окремих краніологічних серій групи було вписано у простір два фактори диморфізму.

Розміщення груп на факторному полі яскраво продемонструвало статистичні відмінності між різними етнокультурними масивами.

Війтенки локалізувалися у тій частині факторного поля, де концентрується значна частина черняхівських серій. Група із с. Війтенки розташована між групою вельбарської культури з Грудека й балтськими серіями I—V ст., а з черняхівських серій найближчими до неї виявились серії із с. Боромля, Гаврилівка та Успенка. Усіх їх об'єднують великі розміри черепної коробки, ширші носи та нижче розташовані орбіти.

За результатами кластерного аналізу зроблено висновок, що серія із с. Війтенки опинилась в одному кластері з групами із с. Боромля, Гаврилівка, Успенка та збірною серією пшеворської культури Польщі.

Під час проведення міжгрупових досліджень антропологи зазвичай уникають розширення кола порівняльного матеріалу із залученням пізніших серій. Це пов'язано як із можливими міграціями більш пізнього часу, так і з необхідністю вирішити питання щодо епохальної мінливості. Якщо до цього прийому все ж вдаються, варто враховувати, що результати аналізу мають орієнтовний характер.

Включивши до міжгрупового аналізу за короткою програмою разом із серіями, що були використані в попередньому варіанті аналізу, також дві серії вестготів Кастилії, групу вестготів Португалії (Rosing, Schwidetzky 1977), збірну серію з Швеції, а також Норвегії (Rosing, Schwidetzky 1977), ми дійшли такого висновку: згідно з результатами більш категоричного кластерного аналізу серія із с. Війтенки опинилась разом із групами з могильників черняхівської культури с. Гаврилівка, Успенка, Боромля, збірною серією пшеворської культури Польщі, збірною групою зі Швеції I тис. н. е. та вестготами Кастилії VI—VII ст.

Тобто ці серії черняхівського загалу виявляють статистичну близькість до груп, які можна пов'язати з територією північної зони Європи. Для вестготів Кастилії північні землі розглядали як історичну прабатьківщину (Вольфрам 2003), вони пройшли дуже довгий шлях, опинилися на іншому кінці Європи, але антропологічні зв'язки з цими територіями за станом на VI—VII ст. ще існують.

Обговорення та висновки. Серія із с. Війтенки, яка представляє найбільшу краніологічну вибірку черняхівської культури Східної України, ще раз засвідчила неоднорідність населення культури як на внутрішньогруповому, так і на міжгруповому рівні, що віддзеркалює складність процесів його формування.

Антропологічний склад населення, похованого в могильнику, є неоднорідним, але виділяється ядро, яке і визначає середні характеристики серії. Кістяки, що окреслюють середні характеристики ознак, походять із рядових поховань, орієнтованих по лінії північ—південь.

Населення Лівобережжя Дніпра, принаймні з трьох могильників черняхівської культури (с. Війтенки, Боромля, Успенка), є досить близьким морфологічно, хоча остання вибірка є більш грацильною.

Війтенківська група входить до кола серій, для яких характерні великі розміри черепної коробки та різке горизонтальне профілювання. Ці вибірки походять з різних регіонів черняхівської культури: Лівобережжя (с. Боромля), Нижнього Дніпра (с. Гаврилівка), Північно-Західного Причорномор'я (с. Нагорне) та лісосте-

пової зони Правобережжя Дніпра (с. Дерев'яна та Лісові Гринівці).

Перелічені серії мають антропологічні аналогії переважно в Балтському регіоні. В колі хронологічно близьких серій Східної Європи с. Війтенки морфологічно та статистично істотно відрізняється від серій сарматського кола, населення пізньоскіфських городищ та античних міст, але є близьким до серій I—V ст. з території Литви. Це добре ілюструє північно-західний напрям зв'язків війтенківської серії.

Групи із с. Війтенки та с. Гаврилівка після включення до порівняльного аналізу за короткою програмою вибірок Центральної, Північної та Південної Європи посіли місце між балтськими групами II—V ст., могильником вельбаркської культури Грудек та збірною серією пшеворської культури Польщі.

Залучивши до статистичного аналізу за короткою програмою хронологічно більш пізні відомості, що включають матеріали другої половини I тис. н. е., серії із с. Війтенки та с. Гаврилівка виявили статистичну близькість зі збірною групою поховань з території Швеції цього часу, вестготськими могильниками Кастилії VI—VIII ст. та збірною серією пшеворської культури Польщі.

Фізичний тип людини змінюється з часом досить повільно, але все ж варто говорити про орієнтовний характер отриманих результатів. До цього спонукає не стільки ймовірність більш пізніх міграцій, скільки специфіка аналізу (використання короткого набору ознак). Але у будь-якому разі чоловіча серія із с. Війтенки, незважаючи на її дуже східне територіальне положення, належить до тих груп черняхівської культури, які найбільш яскраво демонструють північно-західний напрям антропологічних зв'язків.

Залишається відкритим питання, якою мірою вибірка черепів, яку ми вивчали, репрезентує населення с. Війтенки. Населення черняхівської культури віддавало перевагу здебільшого кремаціям, а частина кісткового матеріалу з інгумацій має збереженість, яка не дозволяє провести краніологічний аналіз. До того ж у цій публікації ми розглянули антропологічний склад тільки чоловічої частини популяції, а в культурах, де відбувались міграційні процеси, чоловіча та жіноча складові можуть мати різний напрям антропологічних зв'язків.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев, В. П. 1966. *Остеометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.
- Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.
- Балабанова, М. А. 1999. Антропология сарматских погребальных памятников нижнего Поволжья 4—3 вв. до н. э. *Нижеволжский археологический вестник*, 2, с. 54-72.

Балабанова, М. А. 2000. *Антропология древнего населения Южного Приуралья и Нижнего Поволжья. Ранний железный век*. Москва: Наука.

Балабанова, М. А. 2003. Реконструкция социальной организации поздних сарматов по антропологическим данным. *Нижеволжский археологический вестник*, 6, с. 66-88.

Батиева, Е. Ф. 2011. *Население Нижнего Дона в IX в. до н. э. — IV в. н. э. (палеоантропологическое исследование)*. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН.

Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва: Наука.

Вольфрам, Х. 2003. *Готы: От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии)*. Санкт-Петербург: Ювента

Герасимова, М. М., Рудь, Н. М., Яблонский, Л. Т. 1987. *Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы*. Москва: Наука.

Гравере, Р. У. 1999. Одонтологический аспект этногенеза и этнической истории восточнославянских народов. В: Алексеева, Т. И. (ред.). *Восточные славяне. Антропология и этническая история*. Москва: Научный мир, с. 205-219.

Дебец, Г. Ф. 1948. *Палеоантропология СССР*. Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухи-Микляя: Новая серия, 4. Москва; Ленинград: АН СССР.

Ефимова, С. Г. 1999. Население Восточной Европы в эпоху железа и позднеримское время. В: Алексеева, Т. И. (ред.). *Восточные славяне. Антропология и этническая история*. Москва: Научный мир, с. 279-306.

Зіневич, Г. П. 1971. До антропології могильника біля с. Завете в Криму. *Матеріали з антропології України*, 5, с. 111-121.

Козак, О. Д. 2019. Патологічні ознаки на скелеті як маркери міграцій. *Археологія*, 1, с. 14-27.

Кондукторова, Т. С. 1956. Материалы по палеоантропологии Украины. *Труды Института Этнографии*, 33, с. 57-91.

Кондукторова, Т. С. 1958. Палеоантропологический материал из могильника полей погребальных урн Херсонской области. *Советская археология*, 2, с. 69-79.

Кондукторова, Т. С. 1964. Населения Неаполя Скифского за антропологическими данными. *Материалы к антропологии Украины*, 3, с. 32-71.

Кондукторова, Т. С. 1972. *Антропология древнего населения Украины (I тыс. до н. э. — середины I тыс. н. э.)*. Москва: МГУ.

Кондукторова, Т. С. 1979а. Антропологические материалы черняховской культуры Украины. В: Симонович, Э. А. *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 163-204.

Кондукторова, Т. С. 1979б. *Физический тип людей Нижнего Поднепровья на рубеже нашей эры (по материалам могильника Николаевка-Козацкое)*. Москва: Наука.

Круц С. И. 1993. Сарматы Таврии по антропологическим данным. В: Симоненко, А. В. *Сарматы Таврии*. Киев: Наукова думка, с. 131-119.

Любичев, М. В. 2019. *Ранняя история Днепродонецкой лесостепи I—V веков*. 1, 2. *Ostrogothica-Seria*, 2. Харьков: Естет Принт.

Магомедов, Б. В. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Lublin: UMCS.

Назарова, Т. А. 2014. Население Херсонеса в первые века новой эры. *Исторична антропология та біоархеологія України*, 1, с. 35-48.

Назарова, Т., Рудич, Т. 2024. Населення Ольвії перших століть н.е. за матеріалами антропології. *Археологія і давня історія України*, 4 (23), с. 163-177. <https://doi.org/10.37445/adiu.2024.04.11>

Покас, П. М. 2000. Новые антропологические материалы к проблеме дифференциации черняховской культуры В: Алексеева, Т. И. (ред.). *Народы России: от прошлого к современности. Антропология*. 2. Москва: Старый Сад, с. 260-273.

Рудич, Т. А. 2000. Население черняховской культуры Среднего Поднепровья по материалам антропологии. *Stratum plus*, 4, с. 278-288.

Рудич, Т. О. 2003. Антропологічний склад населення черняхівської культури Північного Причорномор'я. *Археологія*, 4, с. 19-32.

Рудич, Т. О. 2004а. Антропологічний склад населення черняхівського могильника Чернелів-Руський. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.*, с. 388-397.

Рудич, Т. О. 2004б. Антропологічний склад населення черняхівської культури Західної України. *Археологія*, 3, с. 388-397.

Рудич, Т. О. 2007. Антропологічний склад населення черняхівської культури. Питання його походження та генетичні зв'язки. *Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, ССЛІІІ*, с. 386-413.

Рудич, Т. О. 2014а. Антропологічний матеріал з могильника черняхівської культури Лісові Гринівці. *Археологія*, 3, с. 79-91.

Рудич, Т. О. 2014б. *Населення Середнього Подніпров'я I—II тисячоліття за матеріалами антропології*. Київ: ІА НАН України.

Рудич, Т. О. 2021. Населення черняхівської культури, поховане на могильнику біля с. Велика Бугаївка, за матеріалами краніології. *Археологія і давня історія України*, 3 (40), с. 293-303. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.03.19>

Рудич, Т. О. 2022. Населення черняхівської культури за матеріалами могильника Черкаси-Центр (краніологічний аспект). *Археологія*, 1, с. 86-100. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.01.086>

Сегеда, С. П., Дяченко, В. Д. 1984. Антропологический материал из черняховского могильника у с. Холмское. В: Гудкова, А. В., Фокиев, М. М. *Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная 1—4 вв. н. э.* Киев: Наукова думка, с. 94-105.

Соколова К. Ф. 1963. Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини *Археологічні пам'ятки УРСР*, 13, с. 124-159.

Gerling, C., Kozak, O., Liubichev, M., Rudich, T., Schultze, E. 2025. Investigating the origins of the Cherniakhiv community at Voitenki, East Ukraine, through strontium isotope analysis. *Præhistorische Zeitschrift*. <https://doi.org/10.1515/pz-2024-2048>

Kozak-Zychman, W. 1996. *Charakterystyka antropologiczna ludnoszczny z mlodszeo okresu rymskiego*. Lublin: UMCS.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena: Fisher.

Mikic, Z. 1988. *Antropoloska struktura stanovnistva Srbije*. Etnoantropoloski problemi — monografije, 4. Beograd.

Piontek, J., Iwanek, B., Segeda, S. 2008. *Antropologia o pochodzeniu Slowian*. Monografie IA UAM, 12. Poznan.

Rosing, F., Schwidetzky, I. 1977. Vergleichend — statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Fruchen Mittelalters (500—1000 n. d. z.). *Homo*, 28, 2, S. 65-115.

Rudic, T. 2017. Antropologische Materialien aus der Černjachov-Nekropole Nagornoe 2. In: Gudkova,

A., Schultze, E. Gräberfeld und Siedlung Nagornoe 2. *Archäologie in Eurasien*, 35, S. 145-163.

Schwidetzky, I. Rösing, F. 1975. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Römerzeit (0—500). *Homo*, 26, 4, S. 193-218.

REFERENCES

Alekseev, V. P. 1966. *Osteometriia. Metodika antropologicheskikh issledovanii*. Moskva: Nauka.

Alekseev, V. P., Debez, G. F. 1964. *Kraniometriia. Metodika antropologicheskikh issledovanii*. Moskva: Nauka.

Balabanova, M. A. 1999. Antropologija sarmatskikh pogrebalnykh pamiatnikov nizhnego Povolzhia 4—3 vv. do n. e. *Nizhnevolzhskii arheologicheskii vestnik*, 2, s. 54-72.

Balabanova, M. A. 2000. *Antropologija drevnego naselenia Iuzhnogo Priuralia i Nizhnego Povolzhia. Rannii zheleznyi vek*. Moskva: Nauka.

Balabanova, M. A. 2003. Rekonstruktsiia sotsialnoi organizatsii pozdnykh sarmatov po antropologicheskim dannym. *Nizhnevolzhskii arheologicheskii vestnik*, 6, s. 66-88.

Batieva, E. F. 2011. *Naselenie Nizhnego Dona v IX v. do n. e. — IV v. n. e. (paleoantropologicheskoe issledovanie)*. Rostov-na-Donu: IUNTS RAN.

Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologija Prutsko-Dnestrovskogo mezdurechia*. Moskva: Nauka.

Volfram, H. 2003. *Goty: Ot istokov do serediny VI veka (opyt istoricheskoi etnografii)*. Sankt-Peterburg: Iuventa.

Gerasimova, M. M., Rud, N. M., Iablonskii, L. T. 1987. *Antropologija antichnogo i srednevekovogo naselenia Vostochnoi Evropy*. Moskva: Nauka.

Gravere, R. U. 1999. Odontologicheskii aspekt etnogeneza i etnicheskoi istorii vostochnoslavianskikh narodov. In: Alekseeva, T. I. (ed.). *Vostochnye slaviane. Antropologija i etnicheskaia istoriia*. Moskva: Nauchnyi mir, s. 205-219.

Debetz, G. F. 1948. *Paleoantropologija SSSR*. Trudy Instituta etnografii im. N. N. Mikluhi-Maklaia: Novaia serii, 4. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Efimova, S. G. 1999. Naselenie Vostochnoi Evropy v epokhu zheleza i pozdnerimskoe vremia. In: Alekseeva, T. I. (ed.). *Vostochnye slaviane. Antropologija i etnicheskaia istoriia*. Moskva: Nauchnyi mir, s. 279-306.

Zinevych, H. P. 1971. Do antropologii mogilnika s. Zavetne v Krymu. *Maneriyaly z antropologii Ukrainy*, 5, s. 111-121.

Kozak, O. D. 2019. Patolohichni oznaky na skeleti yak markery mihratsij. *Arkheologhiia*, 1, s. 14-27.

Konduktorova, T. S. 1956. Materialy po paleoantropologii Ukrainy. *Trudy Instituta Etnografii*, 33, s. 57-91.

Konduktorova, T. S. 1958. Paleoantropologicheskii material iz mogilnika polei pogrebalnykh urn Khersonskoi oblasti. *Sovetskaia arheologija*, 2, s. 69-79.

Konduktorova, T. S. 1964. Naselennia Neapolia Skifskoho za antropologichnyimi danymi. *Materialy z antropologii Ukrainy*, 3, s. 32-71.

Konduktorova, T. S. 1972. *Antropologija drevnego naselenia Ukrainy (I tys. do n. e. — serediny I tys. n. e.)*. Moskva: MGU.

Konduktorova, T. S. 1979a. Antropologicheskie materialy cherniakhovskoi kultury Ukrainy. In: Symonovich, E. A. *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka, s. 163-204.

Konduktorova, T. S. 1979b. *Fizicheskii tip liudei Nizhnego Podneprov'ia na rubezhe nashei ery (po materialam mogilnika Nikolaevka-Kozatskoe)*. Moskva: Nauka.

Kruts, S. I. 1993. Sarmaty Tavrii po antropologicheskim danniam. In: Simonenko, A. V. *Sarmaty Tavrii*. Kiev: Naukova dumka, s. 131-119.

Lyubychev, M. V. 2019. *Rannaya istoriya dnepro-donezkoj lesostepi I—V vekov*. 1, 2. Ostrogotika-seria, 2. Kharkov: Estet print.

Magomedov, B. V. 2001. *Cherniakhovskaia kultura. Problema etnosa*. Lublin: UMCS.

Nazarova, T. A. 2014. Naselenie Khersonesa v pervye veka novo ery. *Istorychna antropologhiia ta bioarkheologhiia Ukrainy*, 1, s. 35-48.

Nazarova, T., Rudych, T. 2024. Naselennia Olvii pershykh stolit n. e. za materialamy antropologii. *Arkheologija i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (53), s. 163-177. <https://doi.org/10.37445/adiu.2024.04.11>

Pokas, P. M. 2000. Novye antropologicheskie materialy k probleme differentsiatsii cherniakhovskoi kultury In: Alekseeva, T. I. (red.). *Narody Rossii: ot proshlogo k sovremenosti. Antropologiya*. 2. Moskva: Staryi Sad, s. 260-273.

Rudich, T. A. 2000. Naselenie cherniakhovskoi kultury Srednego Podneprov'ia po materialam antropologii. *Stratum plus*, 4, s. 278-288.

Rudych, T. O. 2003. Antropolohichni sklad naselenia cherniakhivskoi kultury Pivnichnoho Prychornomor'ia. *Arkheolohiia*, 4, s. 19-32.

Rudych, T. O. 2004a. Antropolohichni sklad naselenia cherniakhivskoho mohylnyka Cherneliv-Ruskyi. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2002—2003 rr.*, s. 388-397.

Rudych, T. O. 2004b. Antropolohichni sklad naselenia cherniakhivskoi kultury Zakhidnoi Ukrainy. *Arkheolohiia*, 3, s. 388-397.

Rudych, T. O. 2007. Antropolohichni sklad naselenia cherniakhivskoi kultury. Pytannia yoho pokhodzhennia ta henetychni zv'iazky. *Zapysky naukovoho tovarystva im. T. H. Shevchenka*, CCLIII, s. 386-413.

Rudych, T. O. 2014a. Antropolohichni material z mohylnyka cherniakhivskoi kultury Lisovi Hrynivtsi. *Arheolohiia*, 3, s. 79-91.

Rudych, T. O. 2014b. *Naselenia Sereдного Podniprovia I—II tysiacholittia za materialamy antropolohii*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Rudych, T. O. 2021. Naselenia cherniakhivskoi kultury, pokhovane na mohylnyku bilia s. Velyka Buhaiyka, za materialamy kraniolohii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (40), s. 293-303. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.03.19>

Rudych, T. O. 2022. Naselenia cherniakhivskoi kultury za materialamy mohylnyka Cherkasy-Tsentr (kraniolohichni aspekt) *Arkheolohiia*, 1, s. 86-100. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.01.086>

Segeda, S. P., Diachenko, V. D. 1984. Antropologicheskii material iz cherniakhovskogo mogilnika u s. Kholm'skoe. In: Gudkova, A. V., Fokiev, M. M. *Zemledeltsy i kochevniki v nizov'iax Dunaia 1—4 vv. n. e.* Kiev: Naukova dumka, s. 94-105.

Sokolova K. F. 1963. Antropolohichni materialy mohylnykiv Inkermanskoj dolyny *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 13, s. 124-159.

Gerling, C., Kozak, O., Liubichev, M., Rudich, T., Schultze, E. 2025. Investigating the origins of the Cherniakhiv community at Voitenki, East Ukraine, through strontium isotope analysis. *Præhistorische Zeitschrift*. <https://doi.org/10.1515/pz-2024-2048>

Kozak-Zychman, W. 1996. *Charakterystyka antropologiczna ludnoszczyny z mlodszezo okresu rymskiego*. Lublin: UMCS.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena: Fisher.

Mikic, Z. 1988. *Antropoloska struktura stanovnistva Srbije*. Etnoantropoloski problemi — monografije, 4. Beograd.

Piontek, J., Iwanek, B., Segeda, S. 2008. *Antropologia o pochodzeniu Slowian*. Monografie IA UAM, 12. Poznan.

Rosing, F., Schwidetzky, I. 1977. Vergleichend — statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Frühen Mittelaltes (500—1000 n. d. z.). *Homo*, 28, 4, S. 65-115.

Rudic, T. 2017. Antropologische Materialien aus der Černjachov-Nekropole Nagornoe 2. In: Gudkova, A., Schultze, E. Gräberfeld und Siedlung Nagornoe 2. *Archäologie in Eurasien*, 35, S. 145-163.

Schwidetzky, I. Rösing, F. 1975. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Römerzeit (0—500). *Homo*, 26, 4, S. 193-218.

T. Rudych

THE POPULATION OF THE CHERNIYAKHIV CULTURE. A CASE STUDY OF THE MALE CRANIOLOGICAL SERIES FROM VIYTENKI

Anthropological material comes from excavations of a burial ground near the village of Viytenki (Valkiv dis-

trict, Kharkiv region) in the Dnieper-Donetsk watershed. The site was studied by the German-Slavic Archaeological Expedition of the V. N. Karazin Kharkiv National University (headed by Dr. Liubychiev) and the Eurasian Department of the German Archaeological Institute.

The male series is characterized by a long, medium-wide skull on average. In terms of skull shape, the series is on average on the border between mesocrania and dolichocrania. The height of the skull belongs to the category of tall, but with a tendency to medium sizes. The face is medium wide at the upper level, at the level of the diameter of the cheekbones and the zygomaxillary levels. The height of the face is average. According to the upper facial index, the face belongs to the mezen category. It is worth noting that in the male series, skulls with a narrow and wide face are recorded. The horizontal profiling of the face is sharp both at the upper and middle levels. The orbits have a small width, but on the border with the average. Their height is small. The orbits are mesoconchic according to the orbital index. The nose is medium high, narrow, according to the index, the nose is mesorhinal. The nasal bones protrude well. The bridge of the nose is high.

The male series from Viytenki fits into the range of variations of the groups of the Chernyakhiv culture. When comparing the male series from Viytenki with the craniological material of Chernyakhiv culture of the Left Bank of Dnieper, the male sample of skulls from the Boromlia burial ground is found to be the most morphologically and statistically similar to it, the group from Uspenka gravitates to a lesser extent, although the latter is more gracile.

The series from Viytenki is included in the group of groups characterized by large skull sizes and sharp horizontal profiling. These series have anthropological analogies mainly in the Baltic region. Among the series of Eastern Europe Viytenki is morphologically and statistically close to the series of the 2nd—5th centuries from the territory of Lithuania. Viytenki and Havrylivka being included into comparative analysis of the groups of Central, Northern and Southern Europe demonstrate the proximity to the Welbark culture burial ground Grudek and the collective series of the Przeworsk culture of Poland. The series from Viytenki and Havrylivka, being included to the analysis of chronologically later material, demonstrate statistical similarity with the burial grounds of Sweden of the 1st millennium AD, the Visigothic burial grounds of Castile of the 6th—8th centuries, and the collective series of the Przeworsk culture of Poland.

Keywords: Chernyakhiv—Sântana de Mureș culture, Roman period, anthropology, craniology.

Отримано / Received: 22.03.2026

Прийнято після рецензування /

Accepted after review: 24.04.2026

Опубліковано / Published: 30.06.2026

РУДИЧ Тетяна, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Tetyana RUDYCH, Dr. habil., Institute of Archaeology, NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-3396-504X,

e-mail: rudich@iananu.org.ua.

Д. Каравайко

**ПОСЕЛЕННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ ПОБЛИЗУ
с. ВОЛИНЦЕВЕ В ЗАПЛАВІ СЕЙМУ**

До наукового обігу введено матеріали скіфського часу з різних пунктів, розташованих на схід від с. Волинцеве Сумської області, що зберігаються в Наукових фондах Інституту археології НАН України та фондах Державного історико-культурного заповідника в м. Путивль. Їхній аналіз дає підстави висловити припущення, що в цьому місці довгий час функціонувало сезонне поселення, хронологічні рамки якого обмежено VI—III ст. до н. е. Тут проживала невелика кількість людей, основним заняттям яких були випас худоби та землеробство. Поселення с. Волинцеве є частиною ресурсної зони мешканців городища Ширяєве.

Ключові слова: *Дніпровське лісостепове Лівобережжя, р. Сейм, сезонна стоянка, кераміка, ресурсна зона, VI—III ст. до н. е.*

На сьогодні в межах басейну середньої течії р. Сейм виявлено 28 городищ, які існували протягом скіфського часу¹. З них 8 не мають виразного культурного шару, а знахідки є поодинокими. О. О. Крютченко вважав такі поселення недобудовами (Крютченко 2017). У свою чергу, я запропонував інше трактування. Вірогідно, такі городища виникли наприкінці V—IV ст. до н. е. В цей час відбулись кліматичні зміни, зокрема зниження рівня води, що призвело до переселення на низькі ділянки заплави. Ви-

сокі миси стали незручними для проживання, а городища почали виконувати не стільки захисні функції, скільки виступали своєрідним показником централізації влади (Каравайко 2016). Натепер це питання залишається не до кінця вирішеним.

Інші 20 городищ регіону я схильний розглядати як центри родових об'єднань. Використовуючи паралелі з городищами часів Київської Русі, В. В. Приймак припустив, що невеликі за розміром укріплення можуть складати округу одного, більш значного городища. Так, до сфери впливу городища Битиця, на думку дослідника, могли входити такі укріплення Посейм'я, як Воргол, Вікторове, Ховзівка, Будища та, ймовірно, Годунівка (Приймак 1999, с. 212). На сьогодні немає підстав виділяти в Посейм'ї якийсь центр, що об'єднував би навколо себе інші укріплення. Кожне городище виглядає як самодостатня та відокремлена поселенська структура та кожне з них, очевидно, мало свою ресурсну зону. Спробу реконструкції її ареалу виконано на прикладах городищ Подесення (Каравайко, Горбаненко 2012, с. 59—66). Цю саму схему можна застосувати і для укріплень Путивльського Посейм'я, де на відміну від Новгород-Сіверського Полісся виявлено та подекуди досліджено «відкриті» поселення. Саме вони і мають маркувати ресурсну зону окремо взятого городища.

Найкраще дослідженим укріпленням регіону є Ширяївське городище. Воно розташоване на високому мисі-останці правого корінного берега р. Сейм і має невелику площу — близько 0,5 га. За валом на полі розміщене поселення, площа якого за попередніми підрахунками сягає 22 га. Ще одне поселення, виявлене нещодавно, лежить в 2,7 км на захід від першого,

1. 26 з них враховано в монографії автора (Каравайко 2023, с. 11—105). Городище Воргол II, виявлене за даними розвідок, проведених Є. М. Осадчим у 2021 р. (Осадчий, Каравайко, Качура 2022, с. 148—149). Належність городища до пам'яток скіфського часу підтверджено в результаті шурфовки 2023 р. Ще одне городище поблизу с. Стрільники виявлене під час розвідок у 2024 р.

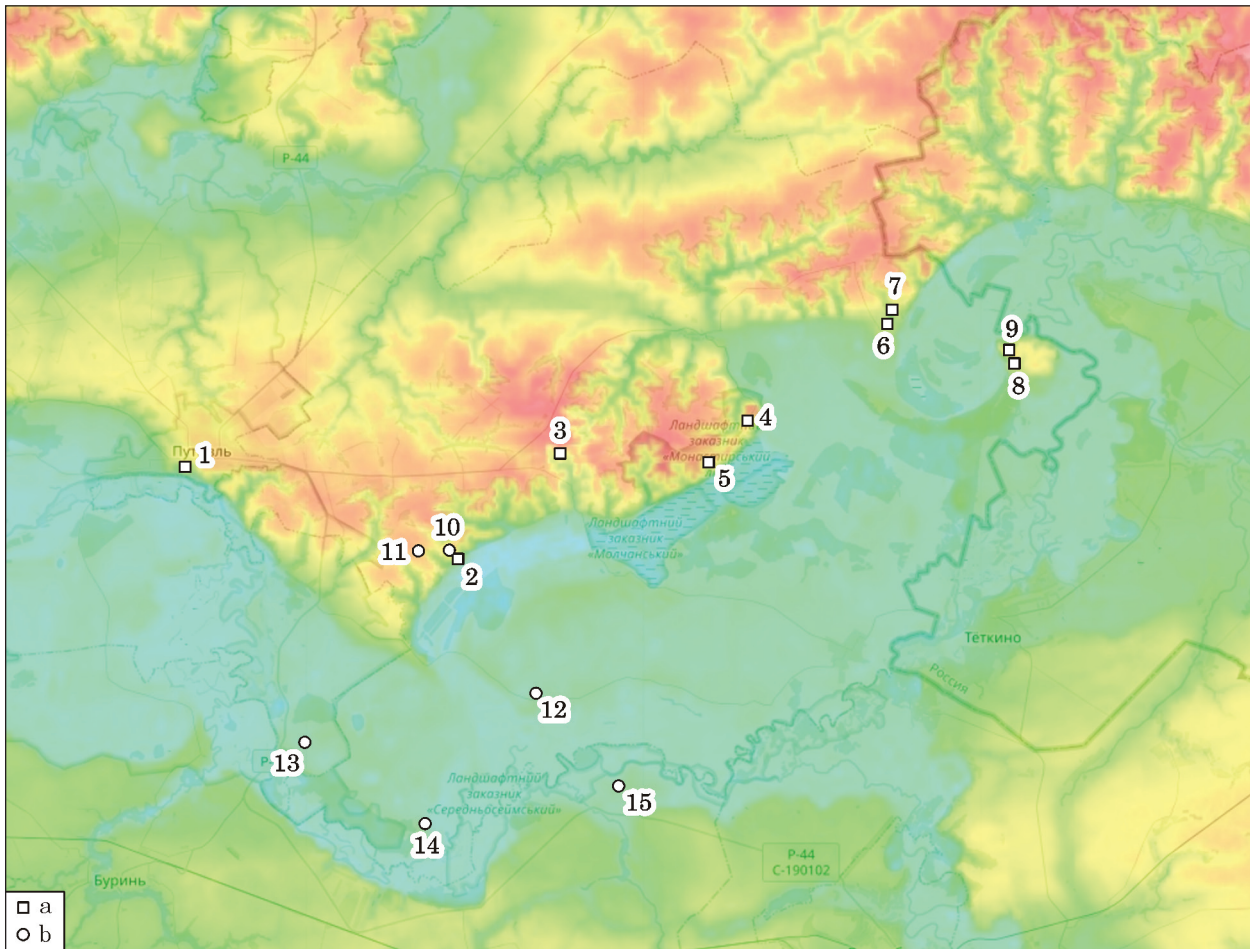

Рис. 1. Карта пам'яток скіфського часу на одній з ділянок Посейм'я: а — городище; б — поселення; 1 — Микільська Гірка; 2 — Ширяєве; 3 — Линове; 4 — Нова Слобода (Скиток); 5 — Нова Слобода II; 6 — Бунякіне I; 7 — Бунякіне II; 8 — Гірки I; 9 — Гірки II; 10 — Ширяєве; 11 — Ширяєве 2; 12 — Волинцеве; 13 — Пересипки; 14 — Чаплища; 15 — Піски; 16 — Іванівка II

Fig. 1. Map of Scythian period sites in one of the Seim basin regions: a — hillforts; b — settlements; 1 — Mykilska Hirka; 2 — Shyriaieve; 3 — Lynove; 4 — Nova Sloboda (Skytok); 5 — Nova Sloboda II; 6 — Buniakine I; 7 — Buniakine II; 8 — Hirky I; 9 — Hirky II; 10 — Shyriaieve; 11 — Shyriaieve 2; 12 — Volyntseve; 13 — Peresyky; 14 — Chaplyshcha; 15 — Pisky; 16 — Ivanivka II

на місці, що височить над Плотницьким ярмом (Каравайко 2023, рис. 261). Вочевидь, завдяки детальному обстеженню навколишньої території ще будуть виявлені пункти зі знахідками кераміки скіфського часу. Ширяївське городище проіснувало майже весь скіфський період, із середини VI до IV ст. до н. е., а можливо, існувало і в більш пізній час. Отже, поселення в околицях городища так чи інакше були пов'язані з ним і, безумовно, входили до його ресурсної зони.

З майданчика городища відкривається чудовий вид на заплаву р. Сейм, що тече на відстані 8–10 км від правого високого корінного берега. Доволі чітко та яскраво опис цієї місцевості навів Д. Т. Березовець: «В північній частині Путівльського району ріка Сейм протікає в доволі своєрідній долині. Деяко вище села Пересипки (де є міст через річку) правий корінний берег далеко відходить від сучасного русла і заплава розширюється на 14–16 км. Централь-

на частина цієї заплави являє собою останці корінного берега, що підвищуються над рівнем Сейму на 7–12 м, в той час як корінні берега мають висоту до 60 м. Вірогідно, в післяльодовиковий період, під час найбільш інтенсивного танення льодовика, Сейм заглибив своє русло до рівня сучасної поверхні останців. Після відступу льодовика Сейм став менш повноводним і в цьому місці протікав двома рукавами, затоплюючи останці в середині своєї заплави лише під час розливів. Ці два рукави і утворили дві сучасні річкові долини — біля правого та лівого корінних берегів. Ліве русло існує і зараз, праве перестало існувати в історичні часи та перетворилося у велике торф'яне болото. ... Останці корінного берега, що знаходяться в заплаві, мають дуже м'який, наче заглажений рельєф, вони великих розмірів і на них розташовуються декілька сіл із своїми орними полями. Під час розливу ці останці перетворюються на острови, які абсолютно

ізолювані один від одного, а з корінним берегом вони сполучаються поромами або мостами, які побудовані на дещо підсушеному меліоративними роботами торф'яному болоті біля правого берега» (Березовець 1948, с. 4—5, рис. 1).

У межах описаної території заплави, на відстані 6 км від городища Ширяєве, розташоване сучасне с. Волинцеве, на схід від якого вперше виявлено матеріали культури, що отримала свою назву відповідно до села. Протягом другої половини ХХ ст. тут у різні періоди проводили розкопки Д. Т. Березовець, В. Й. Довженко, С. С. Березанська, Д. Я. Телегін, О. В. Сухобоков, С. П. Юренко та ін. Історію польових досліджень пам'яток доволі повно викладено в статті В. В. Приймака (2016а). Кількість праць, що присвячені результатам цих розкопок, або робіт, де згадуються поселення поблизу с. Волинцеве, просто величезна, а от знахідки раннього залізного віку, а точніше скіфського часу, залишилися маловивченими. Виключенням є матеріал розкопок в урочищі Звіриний городок (Березанська 1955; 1957). На думку Л. Г. Ковальнової, заглиблена споруда та кераміка з верхнього шару мають багато спільного з підгірцівською та юхнівською культурами, хоча і не є такими, а час їхнього існування дослідниця обмежує VII ст. до н. е. (Ковалева 1981). Описана кераміка, скоріш за все, належить населенню лебедівської культури, а отже, у верхньому шарі поселення Звіриний городок було досліджене житло фінальної частини бронзового — початку ранньозалізного віку. Вірогідно, і питання про час його існування вирішуватиметься не так однозначно.

В контексті вивчення історії дослідження пам'яток скіфського часу Посейм'я городище поблизу с. Волинцеве згадує О. О. Білинський (2010, с. 39). У дисертаційній роботі, успішно захищеній у 2019 р., дослідник неодноразово звертається до матеріалів з поселень поблизу с. Волинцеве, при цьому за деяким виключенням (колекція кераміки з пункту Стан II³) він не конкретизує, з якого саме пункту походять ті чи інші знахідки (Білинський 2019, с. 24, 25, 133, 178).

Отже, попри значні розкопані площі на різних ділянках на схід від с. Волинцеве, так і залишається нез'ясованим, скільки тут налічувалось поселень скіфського періоду та якими вони були. У вищезгаданій статті В. В. Приймака (2016а) зазначено, що у багатьох авторів, які свого часу послуговувались матеріалами різних епох, виявлених поблизу с. Волинцеве, спостерігається плутанина із визначенням місця

того чи іншого поселення, відповідно матеріал зміщується, що аж ніяк не сприяє розумінню історичних процесів у цьому мікрорегіоні. Ґрунтуючись на цих двох позиціях, звернемося безпосередньо до результатів досліджень, проведених протягом минулих років.

В районі с. Волинцеве на сьогодні вдалося нарахувати щонайменше 7 пунктів, на яких проводили розкопки, шурфування та збір підйомного матеріалу (рис. 2, 3). З огляду на недостатньо повну інформацію про ту чи іншу пам'ятку, недосконалість прив'язок, а відтак, плутанину, кількість пунктів, ймовірно, може бути більшою. Знахідки кераміки скіфського часу наявні щонайменше в 6 місцях⁴.

1. **Поселення Волинцеве «Поблизу мосту»** виявлене за даними розвідок, проведених В. А. Іллінською та О. І. Тереножкіним у 1966 р. (Ільинская, Тереножкин 1966, с. 15). Поселення розташоване на узвишші 200 м на схід від східного кінця вул. Набережна в с. Волинцеве (див. рис. 2). З поселення походять переважно фрагменти ямково-гребінцевої кераміки та поодинокі вінця з проколами. В колекції з розвідок В. А. Іллінської та О. І. Тереножкіна наявний лише один вінець від мініатюрного горщика, прикрашений проколами під вінцем. В тісті є домішки піску (рис. 4: 1).

2. **Волинцеве, городище Курган** (див. рис. 2, 3). Пам'ятку було знайдено за результатами розвідок, проведених Д. Т. Березовцем у 1948 р. Городище розташоване на останці мису, в заплаві правого берега р. Горн, на східній околиці села. Площа городища становить трохи більше 0,2 га.

Невеликі розкопки на городищі провів В. Й. Довженко. Закладено розкоп загальною площею 240 м² та виконано розріз валу (Довженко 1948; 1952). Дослідження пам'ятки продовжив 1981 р. О. В. Сухобоков. У межах укріплення розкопано 200 м², а на поселенні — 1200 м² (Сухобоков, Юренко 2019, с. 80—89).

Основний шар пам'ятки належить до роменської культури та часів Київської Русі. Серед матеріалів, здобутих в результаті розкопок, які здійснив В. Й. Довженко, кераміка скіфського часу відсутня⁵. Під час розвідки 1968 р. О. М. Мельниковська виявила на городищі тільки посуд вищезазначених культур (Мельниковская 1968, с. 2). У 1971 р. городище оглянули члени експедиції М. П. Кучери та О. В. Сухобокова. Серед знахідок наявний лише один фрагмент вінця, прикрашеного проколом із домішкою піску в тісті (рис. 4: 2) (Кучера, Сухобоков 1971, с. 51—52). Ситуація докорінно не змінилася і після розкопок, виконаних

2. Тут і далі переклад цитат з російської мій — Д. К.

3. Відомості про кераміку з цього пункту вперше введено в науковий обіг у дисертаційній роботі О. О. Білинського (Білинський 2019, рис. 52: 1).

4. В останньому зводі поселень скіфського часу Путівльського Посейм'я враховано тільки два пункти: в урочищах Звіриний Городок та Стан (Осадчий, 2023, с. 225).

5. Колекція № 89, НФ ІА НАН України.

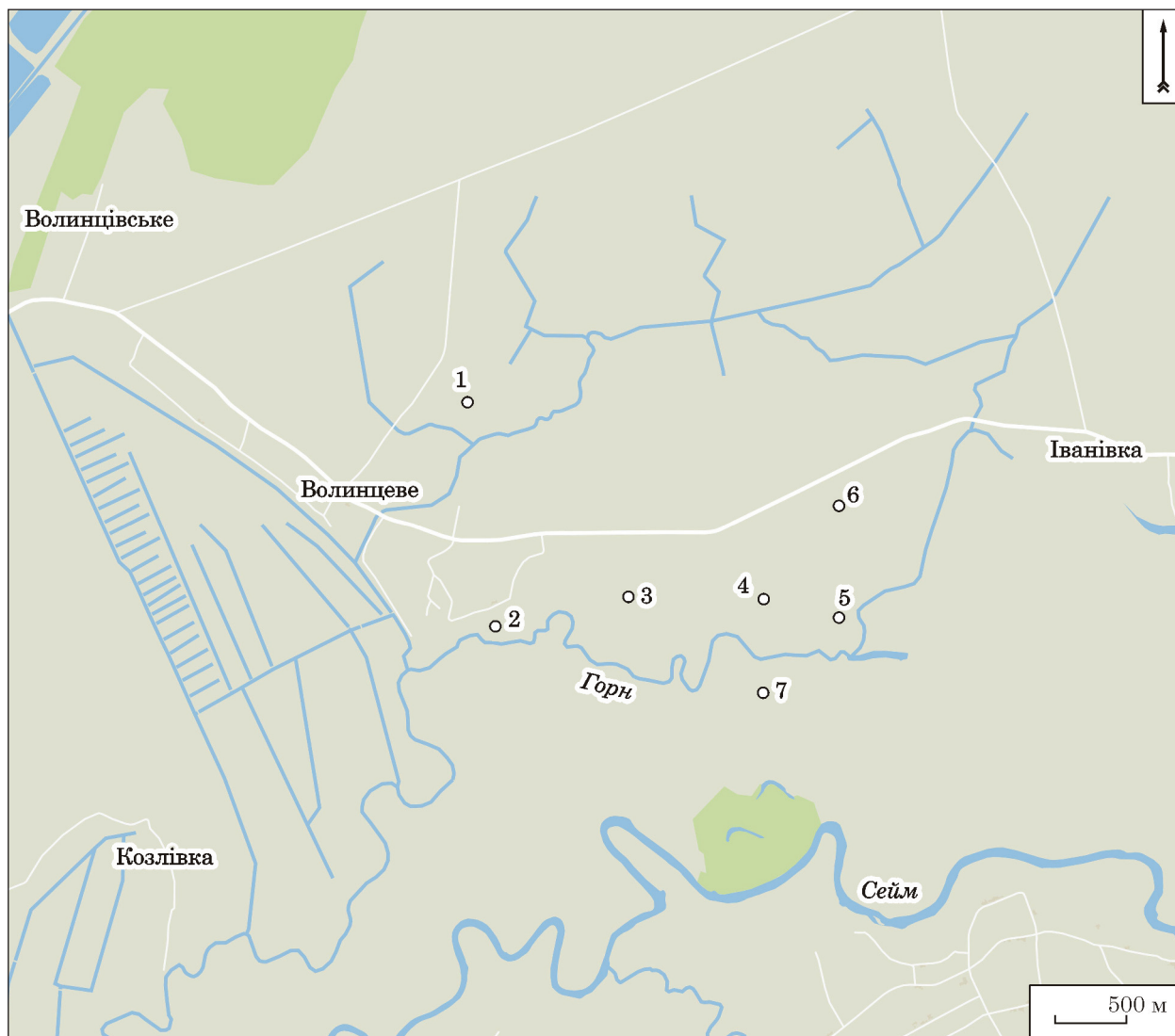

Рис. 2. Схема розташування пам'яток поблизу с. Волинцеве (нумерація на карті відповідає опису в тексті)
Fig. 2. Scheme of site locations near the village of Volyntseve (the numbering on the map corresponds to the description in the text)

О. В. Сухобоковим. Ні в текстовій частині звіту, ні в публікаціях дослідника немає жодної згадки про знахідки кераміки скіфського часу. При цьому автор зазначає, що: «...слід згадати невелику кількість уламків посуду доби бронзи та пізнього середньовіччя. Однак в своїй масі ці фрагменти випадкові, одиничні...» (Сухобоков 1982, с. 78). Разом з тим В. В. Приймак, який безпосередньо брав участь у розкопках городища та вів документацію, заявляє, що принаймні в двох місцях знайдено кераміку з проколами (Приймак 2016, с. 42). Вона настільки нечисленна, що говорити про наявність селища відповідного періоду не доводиться, а цей пункт можна визначити як «місцезнаходження» кераміки (Приймак 2016а, с. 51). Свого часу я звернув увагу на невизначеність, штучність та невдале використання терміну «місцезнаходження» (Каравайко 2014). Вочевидь, навіть поодинокі знахідки кераміки мають логічне пояснення, до чого повернуся нижче.

В колекції з розкопок О. В. Сухобокова городища Курган, що зберігається у фондах Державного історико-культурного заповідника в м. Путивль, наявний лише один фрагмент вінця з проколами (рис. 4: 3). В тісті є пісок.

3. **Волинцеве, Попова левада** (рис. 3: 2). Пам'ятка, відкрита завдяки розвідкам Д. Т. Березовця, розташована на схід від села на мисі останця корінного берега, що підвищується над заплавою на 5 м. Від городища Курган відстань дорівнює менше 1 км. У 1953 р. розкопки на поселенні проведено експедицією, яку очолювала С. С. Березанська (Березанська 1953). Досліджено площу розміром трохи більше 400 м² (404 м²?) Потужність культурного шару сягала від 0,3 до 0,9 м. Виявлено тільки матеріали доби бронзи. Кераміка скіфського часу відсутня⁶.

4. **Волинцеве, Стан** (див. рис. 2; рис. 3: 2). Поселення розташоване в 2 км на схід від схід-

6. Колекція № 282, НФ ІА НАН України.

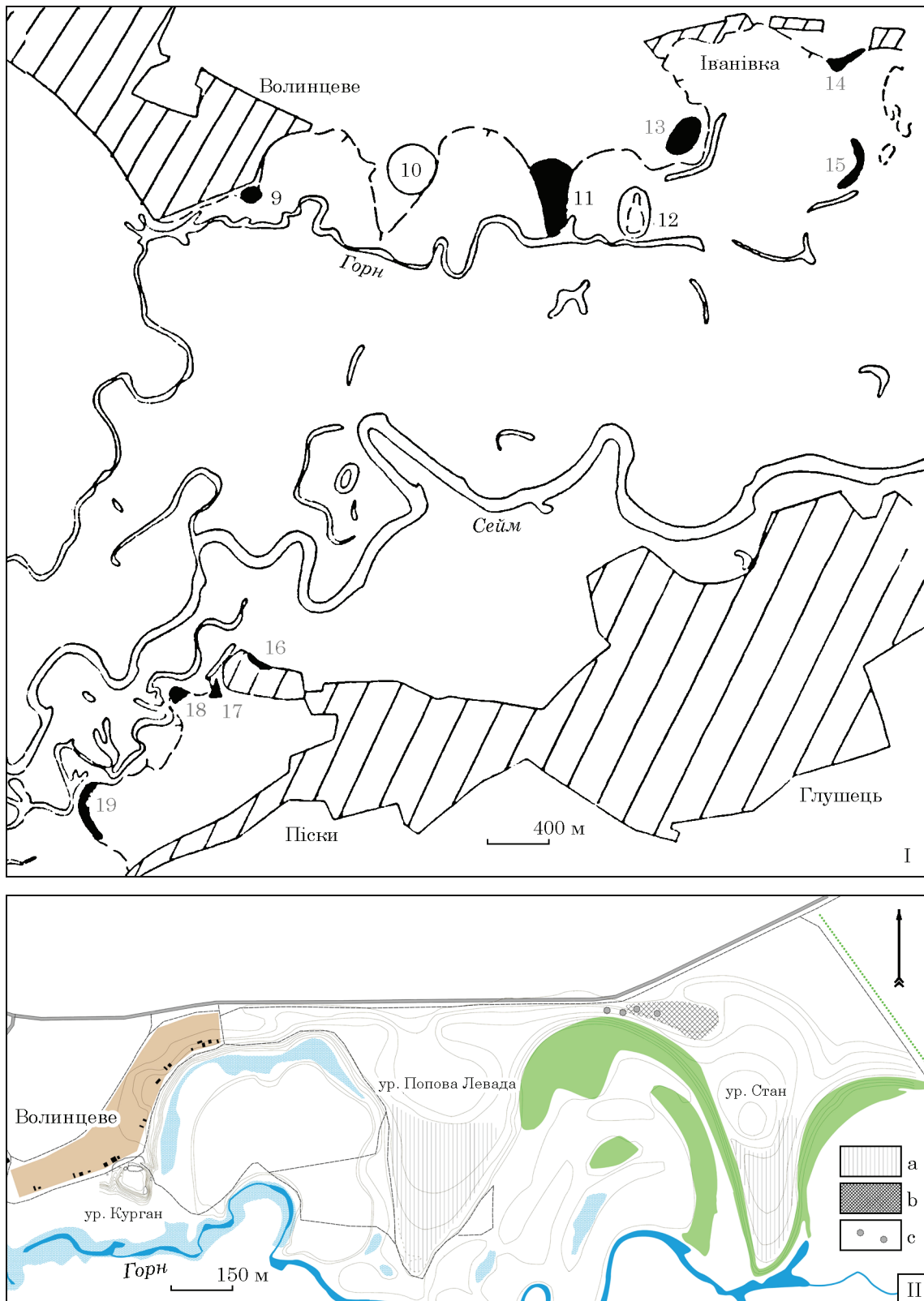

Рис. 3. Пам'ятки поблизу с. Волинцеве, що чітко локалізовані: I — за Обломський; Терпиловський; Кухарська 1990: 9 — городище Курган; 10 — Попова Левада; 11 — Стан; 12 — Стан II; II — план Є. М. Осадчого (а — культурний шар поселення; б — ґрунтовий могильник; с — кургани)

Fig. 3. Clearly localized sites near the village of Volyntseve: I — after Oblomskii; Terpilovskii; Kukharskaia 1990: 9 — hillfort Kurhan; 10 — Popova Levada; 11 — Stan; 12 — Stan II; II — Plan by Ye. M. Osadchy (a — settlement cultural layer; b — flat cemetery; c — kurgans)

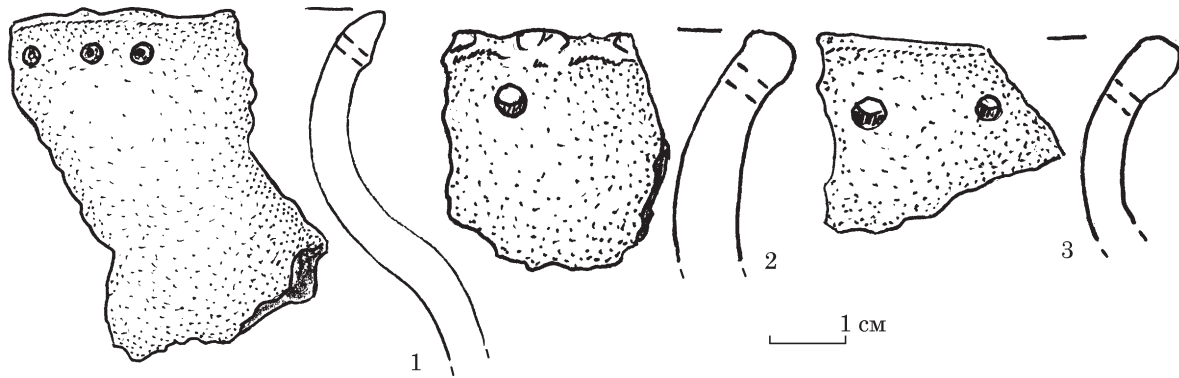

Рис. 4. Фрагменти вінець горщиків скіфського часу: 1 — урочище «Поблизу мосту»; 2, 3 — городище Курган (1 — НФ ІА НАН України, колекція № 690; 2 — НФ ІА НАН України, колекція № 660; 3 — фонди ДІКЗ в м. Путивль)

Fig. 4. Fragments of the pot rims of Scythian-period: 1 — «Near the Bridge» site; 2, 3 — hillfort Kurhan (1 — scientific collections of the Institute of archaeology of the NAS of Ukraine, collection No. 690; 2 — scientific collections of the IA of the NAS of Ukraine, collection No. 660; 3 — collections of the State Historical and Cultural Reserve in Putivl)

ної околиці села, на видовженому мисі останця надзаплавної тераси р. Горн. Виявлене завдяки розвідкам під керівництвом Д. Т. Березовця 1948 р. Розпочаті розкопки було продовжено в 1949, 1953, 1965 та 1966 рр. У 1980 та 1981 рр. дослідження на пам'ятці здійснила С. П. Юренко. В результаті багаторічних робіт розкрито 4800 м² (Сухобоков, Юренко 2019, с. 72—80).

Основний шар поселення належить волинцівській культурі, яку і виділив Д. Т. Березовець після виконаних робіт. Знайдено також матеріали доби бронзи, зарубинецького (тип Харівка) та скіфського часів.

За всі роки досліджень на цьому урочищі було виявлено лише один об'єкт раннього залізного віку⁷. Оскільки його креслення в науковій документації відсутні, процитую автора розкопок: «В XII траншеї трапилася яма, що складалася з трьох ям незрозумілого призначення. Північна — найбільша ніша мала чотирикутну форму по верху та була орієнтована по лінії північний захід — південний схід розмірами 2,05 × 1,45 м. Біля дна стінки її мали сліди обмазки глиною, що опалена. Дно ніші піщане, глибиною 0,75 м від сучасної поверхні. В процесі розчистки було знайдено маленький залізний ніж з прямою спинкою та 6 ліплених черепків з шамотом та вм'ятинами по зовнішньому краю вінця. В іншій частині ями (дві півовальні ніші) трапилася майже виключно кераміка скіфського часу. Тут були посудини з ледь відігнутими вінцями та наскривними рваними з внутрішнього боку проколами дещо нижче його краю. Тісто цієї кераміки має домішки піску, добре вимішаного. Посуд гарно випалений, тонкостінний, сухий на дотик» (Березовець 1953, с. 18—19). З огля-

ду на опис кераміки доцільно припустити, що об'єкт можна зарахувати як до скіфського, так і до наступного, зарубинецького, періодів.

З розкопок, проведених Д. Т. Березовцем протягом цих років, мною враховано 21 фрагмент посуду скіфського часу, 17 з яких належали горщикам (рис. 5: 1—17). Їхній типологічний поділ позбавлений сенсу з огляду на фрагментарність та незначну вибірку. Можна лише стверджувати, що серед них переважали слабкопрофільовані горщики з діаметром вінець від 12 до 20 см. Вони прикрашені традиційними проколами, подекуди в поєднанні з пальцевими та нігтьовими вдавленнями зверху вінця, а в одному випадку — на його зовнішньому краю (рис. 5: 11). Фрагмент однієї стінки оздоблено валиком (рис. 5: 9). Найбільший інтерес викликає склад домішок у цій незначній вибірці. Найбільша кількість уламків (9 одиниць) має в тісті домішки піску, на що і вказував Д. Т. Березовець (див. рис. 5: 1—9). На одному фрагменті, окрім піску, наявна жорства, на іншому — тільки жорства (рис. 5: 13, 14). На трьох уламках горщиків добавки візуально не помітні (рис. 5: 15—17). Домішки шамоту виявлено на трьох вінцях (рис. 5: 10—12). На думку Д. Т. Березовця, в єдиному об'єкті раннього залізного віку виявлено і кераміку, прикрашену пальцевими вдавленнями на зовнішньому краю вінця з домішками в тісті шамоту, і кераміку з проколами та додаванням піску (див. цитату вище). Очевидно, фрагмент одного з горщиків у цій колекції є ніби проміжною ланкою між двома типами горщиків. У тісто додано і шамот, і незначну частку піску, а орнамент поєднує в собі проколи та вдавлення на зовнішньому краю (рис. 5: 11).

В колекції з розкопок Д. Т. Березовця наявні і 5 фрагментів вінець від мисок (рис. 5: 18—21). Вдалося реконструювати діаметри двох екземплярів, що становили відповідно 18 та 20 см.

7. Звітна документація за 1965—1966 рр. відсутня. Результати розкопок коротко висвітлені в невеликій публікації (Березовець 1967).

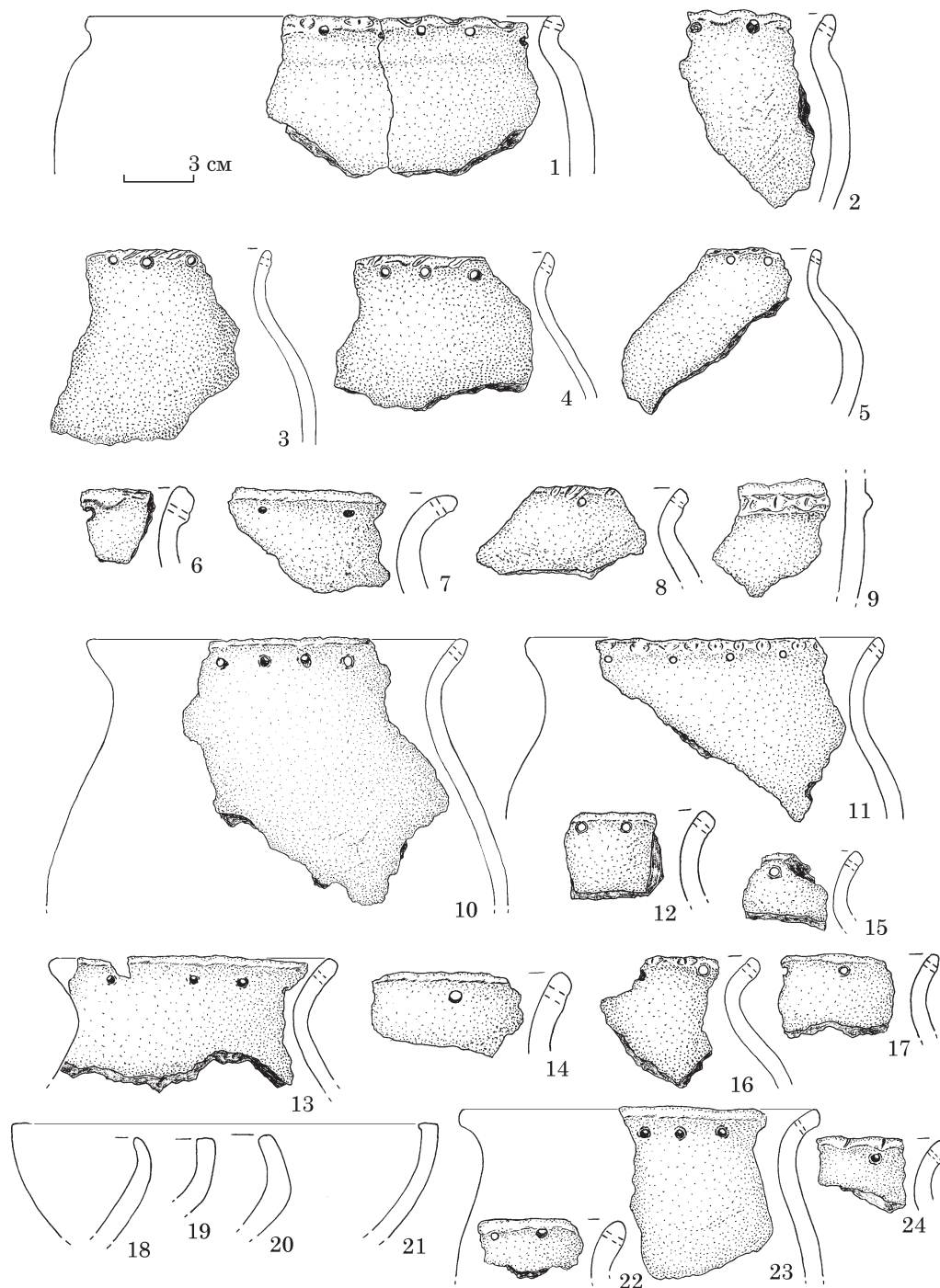

Рис. 5. Знахідки кераміки скіфського часу з урочища Стан: 1—21 — дослідження Д. Т. Березовця, НФ ІА НАН України, колекція № 110; 22—24 — фонди ДІКЗ в м. Путивль

Fig. 5. Finds of Scythian period pottery from the Stan site: 1—21 — excavation by D. T. Berezovets, scientific collections of the IA of the NAS of Ukraine, collection No. 110; 22—24 — Collections of the State Historical and Cultural Reserve in Putivl

Згідно з типологією К. Ю. Пеляшенка вони представлені типами 3, 4 та 6 (Пеляшенко 2020, с. 36—42), а відрізняються як за характером оброблення поверхні, так і за домішками. Так, один уламок вінця заліскований, у тісті є домішки піску (див. рис. 5: 18), інший — має добре заглажену поверхню, а в тісто додано дрібний шамот (див. рис. 5: 19). Ще два фрагменти теж мають домішки шамоту, а їхня по-

верхня додатково не оброблена (див. рис. 5: 20, 21). Цю категорію посуду можна зарахувати і до скіфського часу, і до зарубинецького. Друге припущення більш вірогідне з огляду на наявність домішок шамоту.

Інші знахідки представлені фрагментами глиняних блоків та грузил (рис. 6: 1—3). Всього колекція налічує 12 таких предметів і всі вони мають однаковий колекційний номер. Це

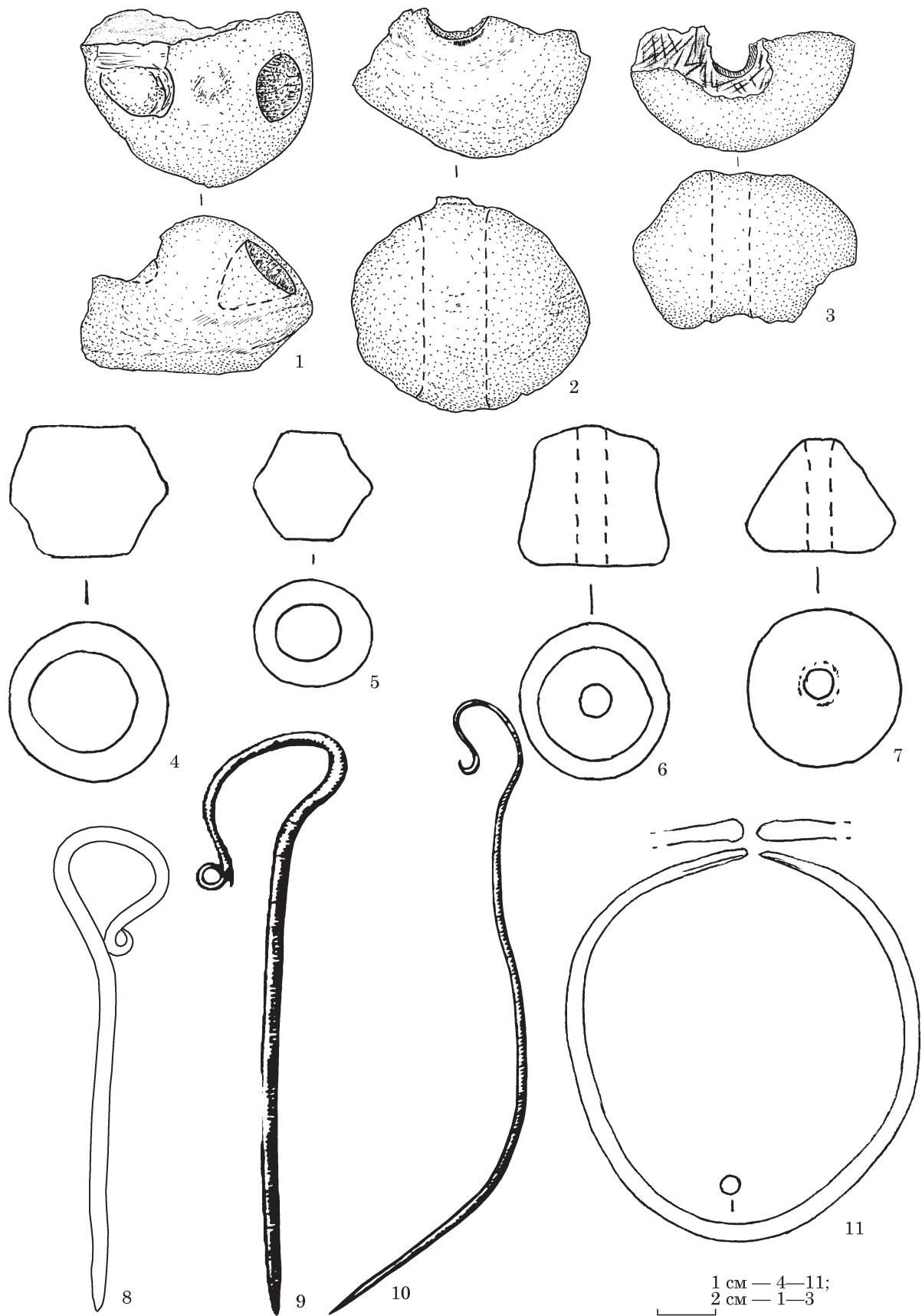

Рис. 6. Окремі знахідки з різних місць на схід від с. Волинцеве: 1—4, 8 — Стан; 5, 11 — бугор Сенча; 6, 7 — Стан II; 9, 10 — Звіриний Городок. 1—7 — глина; 8—11 — бронза (за: 8 — Березовец 1948; 9, 10 — Березанская 1957)

Fig. 6. Individual finds from various locations to the east of the village of Volyntseve: 1—4, 8 — Stan; 5, 11 — Sencha hill; 6, 7 — Stan II; 9, 10 — Zvirynyi Horodok. 1—7 — clay; 8—11 — bronze (by: 8 — Berezovets 1948; 9, 10 — Berezanskaia 1957)

опосередковано вказує на те, що їх знайдено в одному місці і, можливо, вони утворювали скупчення.

Незначну кількість глиняних конусів трикутної форми з пласкою округлою основою, з одним або кількома округлими глибокими вдавленнями збоку (рис. 6: 1) виявлено на сусідньому городищі Ширяєве (Каравайко 2023, рис. 242: 8—10). Їх масово відшукали під час дослідження поселення Башта Басівського городища (Корж, Горбаненко 2023, див. рис. 3), також вони широко представлені в багатьох пам'ятках лівобережного Лісостепу (Шрамко 1998, с. 117; Дараган 2017). Щодо їхнього призначення висловлено різні точки зору і це має бути темою окремого дослідження.

Знайдено 8 глиняних грузил округлої форми з центральним отвором (див. рис. 6: 2, 3). Всі вони фрагментовані та мають переважно невеликі розміри. Візуально домішки в тісті не помітні, лише в одному екземплярі зафіксовано добавки органіки. Всі вироби є слабо випаленими та крихкими. Подібні грузила у великій кількості знайдено на городищі Ширяєве, а їхнє призначення як важелів для рибальських сіток або відтяжок на ткацькому верстаті видається найбільш обґрунтованим (Каравайко 2023, с. 164—168).

До скіфського часу можна зарахувати і глиняний виріб, ззовні схожий на бітрапецієподібне пряслице, але без отвору. Його призначення викликає питання. Єдиним металевим предметом є бронзова шпилька із посохоподібною верхівкою. Її розміри: довжина — 8 см, товщина стрижня — 0,3 см, висота голівки або наверхі — 2,1 см, ширина голівки — 1,9 см (Березовец 1948, с. 38). До знахідок цієї категорії повернуся нижче, розглядаючи матеріал з урочища Звіриний Городок.

Отже, роботи Д. Т. Березовця на поселенні Стан, з огляду на вивчення старожитностей скіфського часу, стали найбільш інформативними. У 1968 р. на пам'ятці побувала О. М. Мельниковська. Окрім матеріалу I тис. н. е. вона виявила знахідки кераміки скіфського часу та овальних хлібців (Мельниковская 1968, с. 3). Було знайдено кераміку з проколами і під час досліджень, проведених у 1980—81 рр. (Сухобоков, Юренко 2019, с. 76). У звітній документації знахідки уламків посуду скіфського часу згадано лише в одному місці (Юренко, Сухобоков 1981, с. 17). В колекції, що зберігається у фондах Державного історико-культурного заповідника в м. Путивль, наявні всього три фрагменти горщиків (рис. 5: 22—24). В тісті виявлено пісок та жорству.

5. Волинцеве, Стан II (див. рис. 2, 3: 1). Пам'ятка відома за даними Д. Т. Березовця. Згідно з його описом вона розташована «за озером, що омиває мис з волинцевським поселенням з півдня, в самій заплаві Сейму знаходиться сильно задернована дюна — Стан II». Відстань

між двома поселеннями становить 300 м. Тут було закладено розкоп розмірами 5 × 7 м. Досліджено землянку XIV ст., в заповненні котлована якої виявлено значну кількість кераміки скіфського часу (Березовец 1953, с. 22, 24, 25). У 1953 р. тут проводив дослідження Д. Я. Телегін. На узвишші було закладено кілька шурфів (Телегін 1953, с. 27).

Матеріал скіфського часу представлено передусім уламками посуду. Мною враховано 15 фрагментів вінець (рис. 7). Вдалося реконструювати діаметр трьох фрагментів — 11, 16 та 25 см. Усі вінця орнаментовано проколами в комбінації з різноманітними вдавленнями на верхньому краю вінця. Один горщик малих розмірів прикрашено нігтьовими вдавленнями поміж отворів з внутрішнього боку (рис. 7: 3). Основною домішкою в тісті є пісок. Серед інших знахідок — два глиняні пряслиця (рис. 6: 6, 7). За своєю формою вони мають численні аналоги серед матеріалів скіфського часу багатьох пам'яток лісостепу.

6. Волинцеве, Звіриний Городок (див. рис. 2). Згідно з даними С. С. Березанської поселення відкрите Д. Т. Березовцем (Березанская 1953, с. 2—3), хоча у його звітній документації мені не вдалося знайти інформацію про цю пам'ятку. Розкопки тут проводила в 1953 р. С. С. Березанська. За її даними, Городок розташований на відстані 1,5 км на північний схід від урочища Стан та 1 км на північ від поселення Стан II, на якому Д. Т. Березовцем було досліджено споруду XIV ст. Розкрито площу розміром 850 м² (Березанська 1953, с. 3—34; щоденник, с. 22). В тому самому році розкоп загальною площею 64 кв. м на цьому урочищі заклав і Д. Я. Телегін (Телегін 1953, с. 6). Основну увагу дослідник приділив матеріалу неолітичної доби. Відомості про кераміку скіфського часу в звітній документації та в колекції, що зберігається в НФ ІА НАН України, відсутні. На сьогодні чітко локалізувати урочище Звіриний Городок не вдалося.

Знахідки кераміки скіфського часу нечисленні. Всього з колекції розкопок, проведених С. С. Березанською, походить 8 вінець (рис. 8). Чотири з них прикрашено тільки проколами, а ще чотири — проколами в комбінації з насічками на краю вінця. Основною домішкою в тісті є пісок. На двох вінцях, окрім піску, є незначні часточки жорстви, ще на одному — шамоту (рис. 8: 1, 2, 5). Усю цю кераміку знайдено виключно у верхній частині культурного шару.

Окремо слід розглянути знахідки двох бронзових шпильок (рис. 6: 9, 10). Від початку С. С. Березанська співвідносила знахідки цих прикрас з керамікою, прикрашеною наколами по плечиках і за аналогією зі шпилькою, що походить з поселення поблизу Жаботина, датувала їх VII ст. до н. е. (Березанская 1957, с. 32—34). Л. Г. Ковальова, як і С. С. Бере-

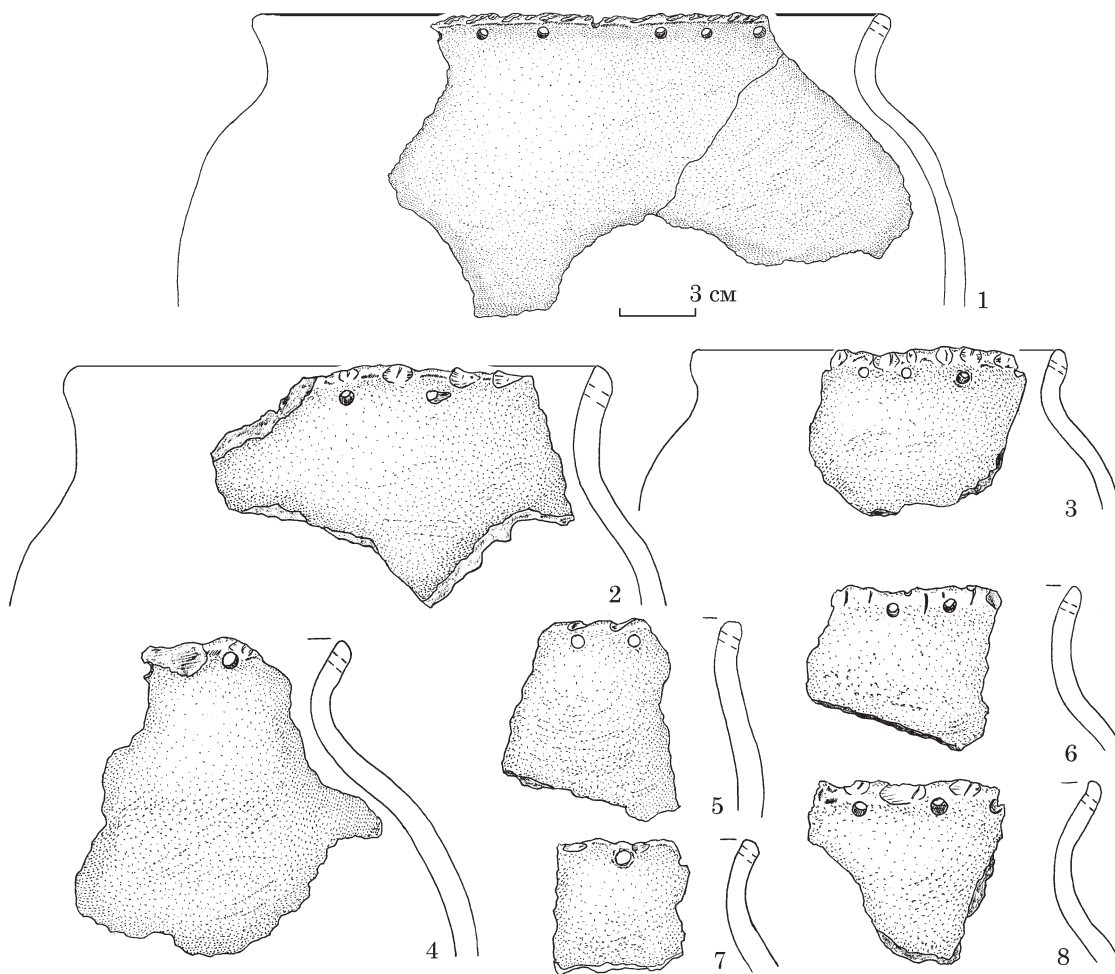

Рис. 7. Кераміка з урочища Стан II, НФ ІА НАН України, колекція № 264

Fig. 7. Pottery from the Stan II site, scientific collections of the IA of the NAS of Ukraine, collection No. 264

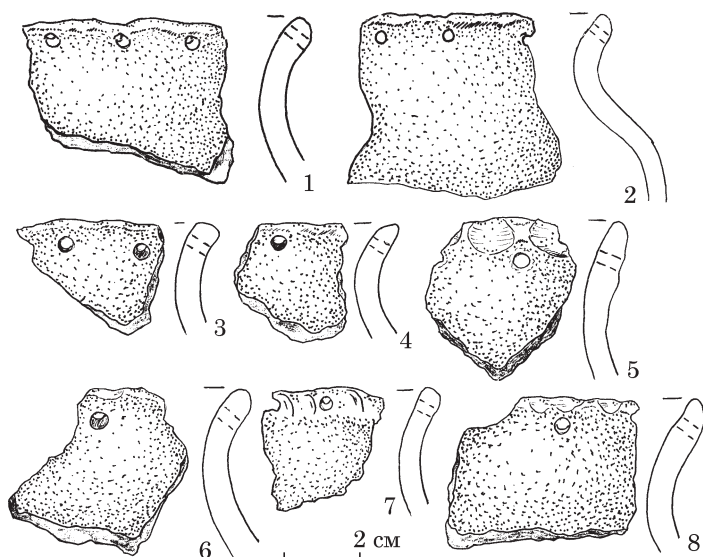

Рис. 8. Кераміка з урочища Звіриний Городок, НФ ІА НАН України, колекція № 282

Fig. 8. Pottery from the Zvirynyi Horodok site, scientific collections of the IA of the NAS of Ukraine, collection No. 282

занська, верхній шар поселення зарахувала до VII—VI ст. до н. е. та розглядала знахідки двох посохоподібних шпильок як синхронні заглибленій споруді та кераміці з різноманітними вдавленнями й наколами на тулубі (Ковалева 1981). Із цим погодився і О. О. Білинський (Бі-

линський 2019, с. 158). При цьому кераміку з проколами з поселення Звіриний Городок не згадує в публікаціях жоден автор, у тому числі і автор досліджень, за винятком кількох речень у звіті (Березанская 1953, с. 31). Важливо відмітити, що в колекції з розкопок, проведених

С. С. Березанською, наявні поодинокі фрагменти ліплених горщиків із домішками шамоту та пальцевими вдавленнями на зовнішньому краю вінця. Такий посуд був на р. Сейм у зарубинецький час і добре відомий за результатами досліджень поселення Харівка (Березовець 1955, с. 61—63). Деякі уламки лискованого посуду з розкопок Звіриного Городка (фрагменти мисок) мають яскраво виділене ребро, що дозволяє зарахувати їх до часу існування зарубинецької культури. Отже, верхній шар урочища абсолютно правомірно зараховано до раннього залізного віку лише з обмовкою, що протягом цього періоду в даній місцевості мешкали представники щонайменше трьох різночасових археологічних культур. Саме цей факт і не дозволяє однозначно говорити про вузьку дату щодо бронзових шпильок.

Як вважає В. Г. Петренко, всі три шпильки, знайдені на схід від с. Волинцеве (одна — з поселення Стан і дві — з урочища Звіриний Городок), класифіковано як 19-й тип і 1-й варіант, які побутували в VII ст. до н. е. Разом з тим дослідниця відзначала найбільш ранню появу посохоподібних шпильок у комарівській культурі (Петренко 1978, с. 16—17, табл. 11: 1—7). Найближчий аналог волинцівським шпилькам знайдено в матеріалах могильника тшинецької культури Народичі (Березанська 1972, с. 64, табл. XXII: 15). У фундаментальному тринадцьомому виданні Інституту археології «Давня історія України» цю пам'ятку віднесено до кола лебедівської культури (Давня... 1997, карта 15), кераміку якої представлено у верхньому шарі Городка (Ковалева 1981, див. рис. 2: 3, 8, 12; 3). Для лебедівських старожитностей характерні зовсім інші типи шпильок (Березанська 1976, с. 210). У ранньоскіфський час існування посохоподібних застібок з округлою головкою не викликає сумніву, що було зазначено вище. Вони були поширені й пізніше. Відмічу, що на сусідньому городищі Ширяєве шпильки першого варіанта 19-го типу (за В. Г. Петренко) не відомі. Більшість екземплярів тут належить до інших типів і варіантів та й виготовлені вони із заліза (Каравайко 2023, рис. 255: 1—6, 12). Посохоподібні шпильки, зокрема аналогічні волинцівським, широко відомі на милоградських пам'ятках, вони виготовлені переважно із заліза та побутували протягом усього скіфського періоду (Лошенко 2011, с. 192). Бронзову прикрасу з великою округлою головкою було знайдено на поселенні Табаївка, що на Чернігівщині. Серед інших матеріалів — вістря стріли середньоскіфського часу, кераміка, прикрашена перлинами (милоградська культура?), та уламки посуду зарубинецького часу (Блифельд 1952, див. рис. 2). Знахідка вказує на вірогідність існування таких прикрас-застібок і в скіфський, і в зарубинецький періоди. Для зарубинецької культури теж відомі знахідки шпильок з великою округлою головкою; по-

бутували вони і в більш пізній час (Максимов 1982, табл. XXI: 28, 29; XXXII: 11). З огляду на це із визначенням вузької дати щодо посохоподібних шпильок, знайдених поблизу с. Волинцеве, поспішати не варто. Як свідчать аналоги, подібні речі були у вжитку протягом усього I тис. до н. е. та навіть виходили за його рамки. Час їхньої появи в Центральній Європі можна визначити в межах 1200—1000 рр. до н. е. (Льсенко 2005, с. 323). В цілому, комплексний розгляд усіх матеріалів з верхнього шару Звіриного Городка, зокрема і металевих речей, переважно кераміки, має стати темою окремого дослідження⁸.

7. Волинцеве, урочище Сенча (пункт 25). Вірогідно, що саме цей пункт Д. Т. Березовець переплутав з урочищем Городок: «За рікою Горн, навпроти мису, на якому розташоване Волинцівське поселення (урочище Стан), приблизно в 400 м на південний захід знаходиться сильно задернований останець, який не заливається під час розливів, а місцеві мешканці називають його Городищем. Останець має овальну форму розмірами 60 × 25 м» (Березовець 1950, с. 15). Отриманий матеріал з шурфу дав підстави досліднику зарахувати цей пункт до раннього залізного віку, а точніше — до підгірцівської культури.

У 1966 р. до експедиції Д. Т. Березовця завітали О. І. Тереножкин та В. А. Іллінська, які проводили археологічні розвідки на лівобережжі. З огляду на інтереси дослідників, вірогідно, саме на цей пункт вказав Дмитро Тарасович. Відповідно до звітної документації 1966 р. прив'язка є доволі умовною. Бугор розташований на іншому березі р. Горн, навпроти урочища Стан. Закладено траншею розмірами 10 × 1 м, де було виявлено культурний шар потужністю 1 м (Тереножкин, Ильинская 1966, с. 15).

Виникла плутанина й стосовно цього пункту. Зокрема, в щоденнику вказано, що траншею було закладено від південно-західного кута розкопу, проведеного С. С. Березанською (Тереножкин, Ильинская 1966, щоденник, с. 52—54), але ані у фондових колекціях, ані в архівних матеріалах не вдалося знайти жодної інформації про дослідження С. С. Березанської на цьому бугрі. В колекції Д. Т. Березовця⁹ з розкопок були наявні поодинокі знахідки кераміки скіфського часу, які згідно з шифром походять з бугра поруч з урочищем Стан (рис. 9: 1—3). Вони орнаментовані проколами в поєднанні з пальцевими вдавленнями на краю або зрізі вінця. В тісті є домішки піску. Черепок із боків має червоний колір, а в середині — сіро-брунатний. За своєю фактурою ця кераміка дещо

8. Стаття Буйнов, Ю. В., Каравайко, Д. В. Поселення лебедівсько-бондарихинського кола на Сеймі Подана до друку, див. *Більський феномен — 2026*.

9. Колекція № 278, НФ ІА НАН України.

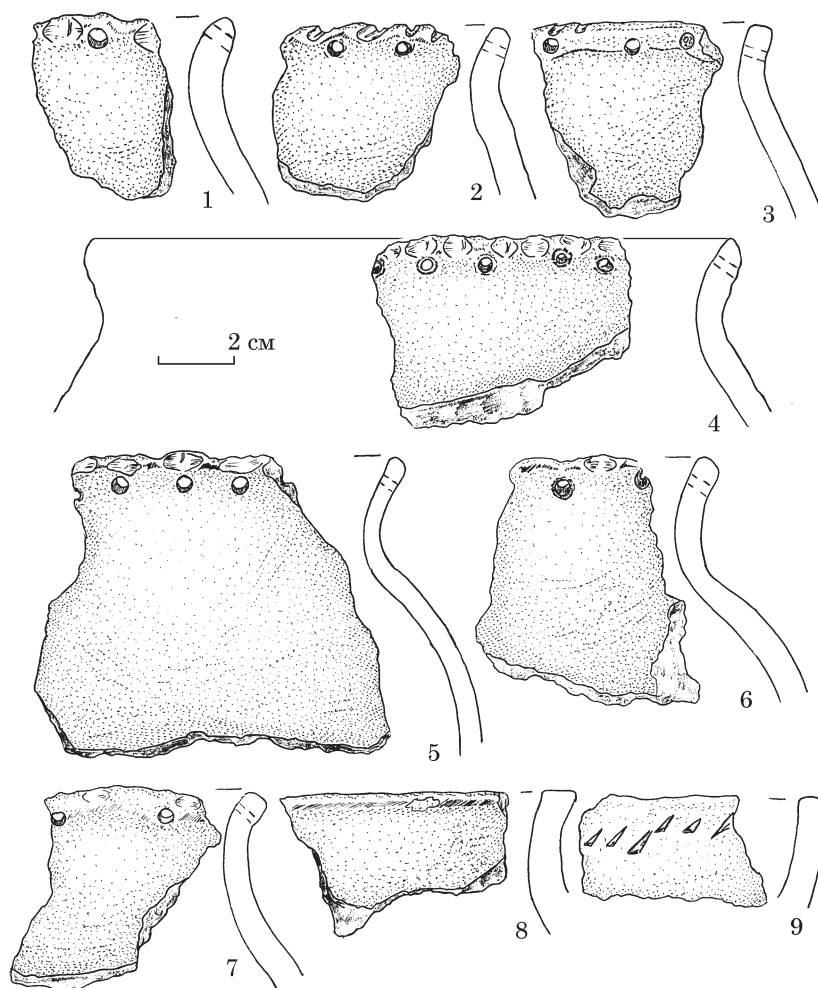

Рис. 9. Кераміка з урочища Сенча, НФ ІА НАН України: 1—3 — колекція № 278; 4—9 — колекція № 594

Fig. 9. Pottery from the Sencha site, scientific collections of the IA of the NAS of Ukraine: 1—3 — collection No. 278; 4—9 — collection No. 594

відрізняється від знайденої Д. Я. Телегіним в урочищі Стан II, що дозволяє припускати її походження з іншого узвишся поблизу Стану, вірогідно, саме з пункту Сенча. Окрім фрагментів посуду знайдено й астрагал з отвором для підвішування (рис. 10: 1). Подібні речі — явище доволі поширене, втім на пам'ятках Посейм'я вони поодинокі, принаймні, в межах Путивльської течії річки такі знахідки мені не відомі.

Весь матеріал, знайдений під час досліджень, проведених В. А. Іллінською та О. І. Тереножкіним, належить до скіфського часу. Мною було враховано 13 вінець горщиків, більшість з яких прикрашено проколами в комбінації з пальцевими вдавленнями на краю вінця (рис. 9: 4—7). Один горщик декоровано тільки проколами, ще один — неорнаментований (рис. 9: 8). Єдиний фрагмент миски прикрашено нерівним рядом трикутних насічок (рис. 9: 9). Зазначу, що орнамент на мисках наносили не так часто. Весь посуд має домішки піску в тісті.

Інші знахідки не є численними. Серед них — глиняний виріб, схожий на пряслице,

але без отвору (див. рис. 6: 5). Він абсолютно тожозний знахідці в урочищі Стан і відрізняється тільки меншими розмірами. Досить обережно можемо припустити, що обидва вироби є гральними фішками. Єдиний виріб з металу — бронзовий браслет, виготовлений з округлої проволочки, кінці якої розплющені. Його внутрішній діаметр становить 5,5—6,3 см. За типологією В. Г. Петренко він належить до 3-го типу і побутовав протягом VI—III ст. до н. е. (Петренко 1978, с. 53). Кам'яний округлий розтироч є частою знахідкою на пам'ятках скіфського часу Путивльського Посейм'я. Така сама знахідка походить і з урочища Сенча (рис. 10: 2).

Ще один пункт поблизу с. Волинцеве в **урочищі Загат'є** згадано в звіті М. П. Кучери та О. В. Сухобокова. Розташований він в 2 км на схід від села, на узвишші, в заплаві правого берега р. Сейм, на березі озера-стариці. Тут було зібрано кераміку доби бронзи, раннього залізного віку та ранньослов'янську (Кучера, Сухобоков 1971, с. 68). Припускаю, що це місцезнаходження є одним з вищеописаних: Стан II або

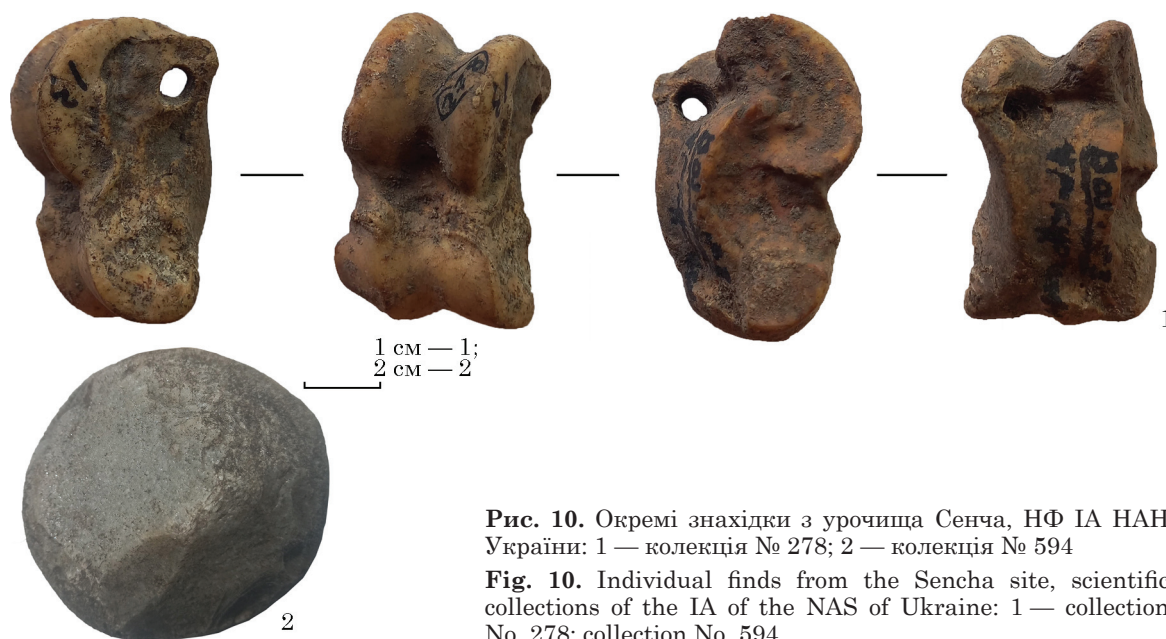

Рис. 10. Окремі знахідки з урочища Сенча, НФ ІА НАН України: 1 — колекція № 278; 2 — колекція № 594

Fig. 10. Individual finds from the Sencha site, scientific collections of the IA of the NAS of Ukraine: 1 — collection No. 278; collection No. 594

Сенча. Хоча, з огляду на топографію, не слід виключати знахідки кераміки на будь-якому узвишші в заплаві.

Отже, з усіх перерахованих вище пам'яток надійно локалізовано лише три: Городище Курган, Попова Левада та Стан (див. рис. 3: 2). До певної міри чітко встановлене місце поселення Стан II (див. рис. 3: 1), а інші пункти нанесено на карту доволі умовно (див. рис. 2). Втім, для вирішення питання про характер поселення скіфського часу на околиці с. Волинцеве це не має особливого значення. Тут важливо відмітити, що найбільшу кількість кераміки знайдено на трьох узвишсях (Стан, Стан II та Сенча), розташованих у безпосередній близькості один від одного на обох берегах невеличкої р. Горн. Суттєвих відмінностей в керамічному комплексі означених пунктів не виявлено. Форми горщиків, наскільки це можна судити за невеликими фрагментами, переважно слабо профільовані. Орнамент одноманітний. В тісті домінують домішки піску. Єдиним виключенням є кераміка з урочища Стан, де зафіксовано сліди шамоту. Втім, це скоріш хронологічна, ніж регіональна відмінність. Територіальна близькість трьох пунктів один до одного наводить на думку, що це єдине поселення. Відсутність стаціонарних жител і вкрай мала кількість господарських ям свідчать на користь сезонного використання місцини. Процес функціонування цього поселення можна реконструювати таким чином. Після того як спадала весняна паводкова вода, певна група населення разом зі стадами оселялася на узвишсях в заплаві. Маленька р. Горн була джерелом питної води, а заплавні луки — невичерпним джерелом харчової бази для худоби. Одночасно заплаву використовували і для землеробства. Додатковий продукт харчування надавало рибальство,

на розвиток якого вказують знахідки глиняних грузил та, опосередковано, близькість річки, а також наявність розгалуженої системи озер та стариць. Основою господарювання давніх мешканців Посейм'я в I тис. до н. е. було саме тваринництво, як і у їхніх сусідів на Десні (Каравайко, Горбаненко 2012, с. 91), чому сприяли природно-кліматичні умови. Поселення в заплаві існувало до початку перших холодів, поки можливо було випасати худобу. Взимку цю територію полишали. Такий цикл продовжувався з року в рік. Якщо наведена реконструкція правильна або принаймні наближена до тогочасних реалій, логічною є і наявність поодиноких знахідок кераміки у дещо віддалених від «центру» місцях («Поблизу мосту», «Звірний Городок» тощо). Вочевидь, невеликі групи відходили на певну відстань, що було обумовлено господарськими потребами, наприклад, відгін частини або всього стада.

В науковій літературі такі поселення називають або сезонними стоянками (поселеннями), або стійбищами. На мою думку, більш влучну назву «підказує» саме урочище на схід від с. Волинцеве. Згідно з одним зі значень слово «стан» означає стоянку, табір або місце розташування польових мисливських і т. ін. бригад у період сезонної роботи, промислу тощо (Новий... 1999, с. 371). Саме цей термін якнайкраще підходить до характеристики більшості аналогічних поселень в заплаві р. Сейм (див. рис. 2). Основні характеристики таких станів:

1) межі стану визначити неможливо або вкрай складно. Зазвичай для тимчасового перебування використовували кілька дюн або останців заплави, розташованих на певній відстані, але навколо одного умовного центру;

2) наявність незначної кількості фрагментів посуду, що переважно концентрується в одному

місці, а поодинокі знахідки можуть бути «розсіяні» на значну відстань, подекуди на кілька кілометрів;

3) відсутність стаціонарних жител з опалювальними пристроями. Вірогідно, в таких поселеннях споруджували тимчасові дома легкої конструкції, що не полишили по собі чітких слідів і які зафіксувати археологічно вкрай складно;

4) відсутність або незначна кількість господарських ям. Вочевидь, потреби в довготривалому зберіганні запасів не було;

5) відсутність або незначна кількість знахідок певних знарядь праці, зокрема типових глиняних пряслиць та прикрас. Набір побутових речей може бути визначений потребами господарської діяльності цього населення і порівняно з матеріальним комплексом городищ він є обмеженим.

Певною мірою під ці характеристики підпадає дюнне поселення в заплаві Мар'янівка, яку в другій половині 1970-х рр. дослідила експедиція І. І. Артеменка (Артеменко и др. 1978; 1979). На дослідженій площі розміром 482 м² знайдено щонайменше 100 фрагментів вінець горщиків скіфського часу, надійно датовані об'єкти цього періоду відсутні (Білинський 2014). За даними Н. П. Амбургер, поодинокі фрагменти кераміки скіфського часу виявлено на кількох дюнах на південь від колишнього с. Мар'янівка (Амбургер 1950, с. 12). Щодо інших прикладів — поки утримаюся, адже кожне з відомих на сьогодні поселень в заплаві має бути проаналізоване окремо.

Наприкінці коротко зупинюся на питанні хронології. Визначення дати стану поблизу с. Волинцеве ускладнене обмеженою кількістю знахідок. Ані посохоподібні шпильки, ані бронзовий браслет не мають вузької дати і могли існувати щонайменше протягом усього скіфського часу. Більш інформативним є керамічний комплекс. Основними домішками в тісті ліпленого посуду на пам'ятках Путивльського Посейм'я, на відміну від інших територій Лівобережного Лісостепу, де протягом VI—V ст. до н. е. використовували шамот (Пеляшенко 2020, с. 63)¹⁰, були пісок та жорства. Відповідно до результатів дослідження городища Ширяєве приблизно в IV ст. до н. е. проколи на горщиках поступово зникли, а як добавки застосовували подрібнену кераміку. Шамот став основною домішкою в зарубинецький час. З огляду на це описану вище кераміку з урочища Стан можна зарахувати до IV, а, скоріш за все, III ст. до н. е. Нагадаю, що в єдиному об'єкті на поселенні виявлено і кераміку, характерну для зарубинецької культури. Не виключено, що керамічний комплекс цього урочища є прямим

свідченням хронологічного стику старожитностей скіфського та зарубинецького часів і визначає верхню межу існування стану. Стосовно нижньої дати — будь-які репери відсутні. Якщо моє припущення щодо використання заплави р. Сейм поблизу с. Волинцеве мешканцями городища Ширяєве як господарської ресурсної зони правильне, то й початок заселення цієї території слід співвідносити з часом виникнення самого городища, а саме серединою VI ст. до н. е.

Отже, всі поселення скіфського часу поблизу с. Волинцеве є однією сезонною стоянкою або станом, а не стаціонарним населеним пунктом, як вважав О. О. Білинський (2019, с. 78). Цей висновок без належних доказів жодним чином не може бути екстрапольований на поселення з матеріалом інших епох, у тому числі і комплексів фінальної частини бронзового — початку ранньозалізного віку, зокрема тих, що опубліковані в роботі Л. Г. Ковальової (1981).

ЛІТЕРАТУРА

- Амбургер, Н. П. 1950. *Отчет о археологической разведке в Путивльском районе Сумской области в 1950 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1950/2в.
- Артеменко, И. И., Загребельный, А. Н., Ковалева, Л. Г. 1978. Работы Среднеднепровской экспедиции. *Археологические открытия 1977 г.*, с. 291.
- Артеменко, И. И., Загребельный, А. Н., Ковалева, Л. Г. 1979. Исследование памятников эпохи бронзы в Сумской области. *Археологические открытия 1978 г.*, с. 290.
- Березанская, С. С. 1953. *Отчет о работе Левобережной Сейминской экспедиции сентябрь — октябрь 1953 г. (исследование двух поселений эпохи бронзы)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1953/8.
- Березанская, С. С. 1955. Исследования поселений эпохи бронзы и раннего железного века на Сейме. *Краткие сообщения института археологии*, 4, с. 111-113.
- Березанская, С. С. 1957. Новые памятники эпохи бронзы и раннего железа в бассейне Сейма. *Краткие сообщения института истории материальной культуры*, 67, с. 28-35.
- Березанская, С. С. 1972. *Средний период бронзового века в Северной Украине*. Киев: Наукова думка.
- Березанская, С. С. 1976. Лебедовская культура эпохи бронзы в Лесостепной Украине. В: Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Телегин, Д. Я. (ред.). *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, с. 190-221.
- Березовец, Д. Т. 1948. *Отчет о раскопках раннеславянского поселения и могильника около с. Волинцево Путивльского района Сумской области 1948 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1948/10.
- Березовец, Д. Т. 1950. *Отчет о работе сеймско-славянского отряда Сеймско-Деснянской экспедиции 1950 года*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1950/2а.
- Березовец, Д. Т. 1953. *Отчет об археологических работах на Путивльщине в 1953 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1953/86.
- Березовец, Д. Т. 1955. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 49-66.

10. Йдеться лише про переважання домішок шамоту, адже нарівні з ним використовували і пісок, і жорству.

- Березовец, Д. Т. 1967. Новые раскопки в с. Волинцево. *Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг.* Киев: Наукова думка, с. 166-169.
- Білинський, О. О. З історії досліджень пам'яток скифського часу у Посеймі. В: Метла, В. А. (ред.). *Конотопські читання*, 1. Конотоп, с. 36-41.
- Білинський, О. О. 2014. Керамічний комплекс скифського часу з Мар'янівського поселення на Сеймі. *Археологія і давня історія України*, 1 (12), с. 82-87.
- Білинський, О. О. 2019. *Пам'ятки скифського часу на Сеймі*. Дисертація канд. іст. наук. Інститут археології НАН України.
- Блифельд, Д. И. 1952. Древнейшее славянское поселение на Черниговщине. *Краткие сообщения института археологии*, I, с. 53-55.
- Давня... 1997. *Давня історія України*. 1. Київ: Наукова думка.
- Дараган, М. Н. 2017. О находках глиняных конусов на городищах скифского времени Украинской левобережной лесостепи (археологические контексты и пространственный анализ). *Эпоха бронзы и ранний железный век. Археология Евразийских степей*, 3; Материалы III международной научной конференции «Ананьинский мир: культурное пространство, связи, традиции и новации», с. 141-169.
- Довженок, В. Й. *Раскопки «Кургана» славянского городища IX—X вв. у с. Волинцево Путивльского района, Сумской области в 1948 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1948/10.
- Довженок, В. Й. 1952. Розкопки біля с. Волинцево, Сумської області. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 2, с. 251-270.
- Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1966. *Отчет. Разведка в Днепровском Левобережье по течению рек Псла и Сейма в 1966 году.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1966/18.
- Каравайко, Д. В., Горбаненко, С. А. 2012. *Господарство носіїв юхнівської культури*. Київ: Наукова думка.
- Каравайко, Д. В. 2014. О термине «местонахождение»: поселения скифского времени на Сейме. В: *Проблеми історії та археології України. Матеріали IX міжнародної наукової конференції. Харків, Україна, 30—31 жовтня 2014 р.* Харків: НТМТ, с. 23-24.
- Каравайко, Д. В. 2016. О слабозаселенных городищах на Сейме. В: *Проблеми історії та археології України. Матеріали X Міжнародної наукової конференції, присвяченої 125-річчю професора К. Е. Гриневича. Харків, Україна, 4—5 листопада 2016 року.* Харків: НТМТ, с. 24.
- Каравайко, Д. В. 2023. *Городища скифського часу Путивльського Посейм'я (Путивльська археологічна експедиція 2012—2021 рр.)*. Київ: ІА НАН України.
- Ковалева, Л. Г. 1981. Поселение раннего железного века возле с. Волинцево на Сейме. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Древности среднего Поднепровья*. Киев: Наукова думка, с. 30-39.
- Корж, А. А., Горбаненко, С. А. 2023. Деякі особливості виробництва артефактів із глини мешканцями Басівського городища. *Археологія і давня історія України*, 2 (47), с. 226-234. DOI: <https://doi.org/10.37445/adu.2023.02.16>
- Крюгченко, А. А. 2017. Городища-убежища скифского времени Днепро-Донской лесостепи. *Revista Arheologica, serie nouă*, XIII, 1—2, с. 181-196.
- Кучера, М. П., Сухобоков, О. В. 1971. *Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/17а.
- Лошенко, М. И. 2011. *Городища милоградской культуры на территории Беларуси*. Минск: Минская фабрика цветной печати.
- Лысенко, С. Д. 2005. Новые данные к датировке памятников подгорцевского-милоградского типа в Киевском Поднепровье. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *На пошану Софії Станіславівни Березанської*. Київ: Шлях, с. 320-327.
- Максимов, Е. В. 1982. *Зарубинецкая культура на территории Украины*. Киев: Наукова думка.
- Мельниковская, О. Н. 1968. *Отчет о работах Деснинского отряда ИА АН СССР в 1968 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1968/85.
- Новий... 1999. *Новий тлумачний словник української мови*. 4, Київ: Аконті.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В., Кухарская, Е. Н. 1990. *Отчет о работе Левобережной ранне-славянской экспедиции на территории Сумской области в 1990 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1990/240.
- Осадчий, Є., Каравайко, Д., Качура, О. 2022. Розвідки на теренах Середнього Посейм'я. *Археологічні дослідження в Україні 2021 р.*, с. 147-149.
- Осадчий, Є. М. 2023. *Поселення скифського часу Путивльського Посейм'я. Каталог пам'яток*. В: Каравайко, Д. В. *Городища скифського часу Путивльського Посейм'я (Путивльська археологічна експедиція 2012—2021 рр.)*. Київ: ІА НАН України, с. 223-257.
- Пеляшенко, К. Ю. 2020. *Ліплений посуд скифського часу населення Дніпро-Донецького Лісостепу*. Київ; Котельва: НА ІА НАН України; ІКЗ «Більське».
- Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д 4-5. Москва: Наука.
- Приймак, В. В. 1999. Елементи просторових систем I тис. до н. е. з території Дніпровського Лівобережжя в світлі діахронного аналізу. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблеми скифо-сарматської археології Северного Причорномор'я (к 100-літтю Бориса Николаевича Гракова)*. III Граковские чтения. Запорожье, с. 211-215.
- Приймак, В. В. 2016а. К вопросу о северных пределах Геродотовой Скифии. *Феномен Більського городища 2016*, с. 35-45.
- Приймак, В. В. 2016б. Из истории полевых исследований памятников у с. Волинцево (к 50-летию открытия). *Русский сборник*, 8, 2, с. 47-52.
- Сухобоков, О. В. 1982. *Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1979—1981 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1979-81/2.
- Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 2019. *Давній Путивль*. Київ; Суми: Університетська книга.
- Телегин, Д. Я. 1953. *Отчет о работе неолитического отряда Левобережно-Сейминской экспедиции 1953 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1953/8-а.
- Шрамко, Б. А. 1998. Люботинское городище. В: Буйнов, Ю. В. (ред.). *Люботинское городище*. Харьков: Регион-информ, с. 9-131.
- Юренко, С. П., Сухобоков, О. В. 1981. *Отчет о работе Волинцевского раннеславянского отряда Левобережной славяно-русской экспедиции в 1981 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1981/2.

REFERENCES

- Amburger, N. P. 1950. *Otchet o arkheologicheskoi razvedke v Putivlskom raione Sumskoi oblasti v 1950 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1950/2v.
- Artemenko, I. I., Zagrebelnyi, A. N., Kovaleva, L. G. 1978. Raboty Srednedneprovskoi ekspeditsii. *Arkheologicheskie otkrytiia 1977 g.*, s. 291.
- Artemenko, I. I., Zagrebelnyi, A. N., Kovaleva, L. G. 1979. Issledovanie pamiatnikov epokhi bronzy v Sumskoi oblasti. *Arkheologicheskie otkrytiia 1978 g.*, s. 290.
- Berezanskaia, S. S. 1953. *Otchet o rabote Levoberezhnoi Seiminskoi ekspeditsii sentiabr — oktiabr 1953 g. (issledovanie dvukh poselenii epokhi bronzy).* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1953/8.
- Berezanskaia, S. S. 1955. Issledovaniia poselenii epokhi bronzy i rannego zheleznoho veka na Seime. *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii*, 4, s. 111-113.
- Berezanskaia, S. S. 1957. Novye pamiatniki epokhi bronzy i rannego zheleza v basseine Seima. *Kratkie soobshcheniia instituta istorii materialnoi kultury*, 67, s. 28-35.
- Berezanskaia, S. S. 1972. *Srednii period bronzovogo veka v Severnoi Ukrainie.* Kiev: Naukova dumka.
- Berezanskaia, S. S. 1976. Lebedovskaia kultura epokhi bronzy v Lesostepnoi Ukrainie. In: Berezanskaia, S. S., Otroshchenko, V. V., Telegin, D. Ia. (red.). *Eneolit i bronzovyi vek Ukrainy.* Kiev: Naukova dumka, s. 190-221.
- Berezovets, D. T. 1948. *Otchet o raskopkakh ranneslavianskogo poseleniia i mogilnika okolo s. Volyntsevo Putivl'skogo raiona Sumskoi oblasti 1948 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1948/10.
- Berezovets, D. T. 1950. *Otchet o rabote seimsko-slavian'skogo otriada Seimsko-Desnianskoi ekspeditsii 1950 goda.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1950/2a.
- Berezovets, D. T. 1953. *Otchet ob arkheologicheskikh rabotakh na Putivl'shchine v 1953g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1953/8b.
- Berezovets, D. T. 1955. Doslidzhennia slov'ianskykh pam'iatok na Seimi v 1949—1950 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSS*, V, s. 49-66.
- Berezovets, D. T. 1967. Novye raskopki v s. Volyntsevo. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukrainie v 1965—1966 gg.* Kiev: Naukova dumka, s. 166-169.
- Bilynskiy, O. O. Z istorii doslidzhen pam'iatok skifskoho chasu u Poseim'i. In: Metla, V. A. (red.). *Konotopski chytannia*, 1. Konotop, s. 36-41.
- Bilynskiy, O. O. 2014. Keramichnyi kompleks skifskoho chasu z Mar'ianivskoho poseleniia na Seimi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (12), s. 82-87.
- Bilynskiy, O. O. 2019. *Pam'iatky skifskoho chasu na Seimi.* Dysertatsiia kand. ist. nauk. Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.
- Blifeld, D. I. 1952. Drevneishee slavianskoe poselenie na Chernigovshchine. *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii*, I, s. 53-55.
- Davnia... 1997. *Davnia istoriia Ukrainy*. 1, Kyiv: Naukova dumka.
- Daragan, M. N. 2017. O nakhodkakh glinianykh konusov na gorodishchakh skifskogo vremeni Ukrain'skoi levoberezhnoi lesostepi (arkheologicheskie konteksty i prostranstvennyi analiz). *Epokha bronzy i rannii zheleznyi vek. Arkheolohiia Evraziiskikh stepei*, 3: Materialy III mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii «Ananinskii mir: kulturnoe prostranstvo, svyazi, traditsii i novatsii», s. 141-169.
- Dovzhenok, V. I. *Raskopki «Kurgan» slavianskogo gorodishcha IX—X vv. u s. Volyntsevo Putivl'skogo raiona, Sumskoi oblasti v 1948 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1948/10.
- Dovzhenok, V. I. 1952. Rozkopky bilia s. Volyntsevoho, Sumskoi oblasti. *Arkheolohichni pam'iatky URSS*, 2, s. 251-270.
- Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1966. *Otchet. Razvedka v Dneprovskom Levoberezh'e po techeniiu rek Psla i Seima v 1966 godu.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1966/18.
- Karavaiko, D. V., Horbanenko, S. A. 2012. *Hospodarstvo nosiiv yukhnivskoi kultury.* Kyiv: Naukova dumka.
- Karavaiko, D. V. 2014. O termine «mestonakhozhdenie»: poseleniia skifskogo vremeni na Seime. In: *Problemy istorii ta arkheologii Ukrainy. Materialy IX mizhnarodnoi naukovoi konferentsii.* Kharkiv, Ukraina, 30—31 zhovtnia 2014 r. Kharkiv: NTMT, s. 23-24.
- Karavaiko, D. V. 2016. O slabozaselennykh gorodishchakh na Seime. In: *Problemy istorii ta arkheologii Ukrainy. Materialy X Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii, prisiacheno 125-riechchiu profesora K. E. Grynevycha.* Kharkiv, Ukraina, 4—5 lystopada 2016 roku. Kharkiv: NTMT, s. 24.
- Karavaiko, D. V. 2023. *Horodysycha skifskoho chasu Putivl'skoho Poseim'ia (Putivl'ska arkheolohichna ekspeditsiia 2012—2021 rr.).* Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Kovaleva, L. G. 1981. Poselenie rannego zheleznoho veka v ozle s. Volyntsevo na Seime. In: Artemenko, I. I. (red.). *Drevnosti srednego Podneprov'ia.* Kiev: Naukova dumka, s. 30-39.
- Korzh, A. A., Horbanenko, S. A. 2023. Deiaki osoblyvosti vyrobnytstva artefaktiv iz hlyny meshkantsiamy Basivskoho horodysycha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (47), s. 226-234. DOI: <https://doi.org/10.37445/adiu.2023.02.16>
- Kriutchenko, A. A. 2017. Gorodishcha-ubezhishcha skifskogo vremeni Dnepro-Don'skoi lesostepi. *Revista Arheologică*, serie nouă, XIII, 1—2, s. 181-196.
- Kuchera, M. P., Sukhobokov, O. V. 1971. *Zvit pro robotu Livoberezhnoho rozvidzahanu Instytutu arkheolohii AN URSS za 1971 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/17a.
- Loshenkov, M. I. 2011. *Gorodishcha milogradskoi kultury na territorii Belarusi.* Minsk: Minskaia fabrika tsvetnoi pechati.
- Lysenko, S. D. 2005. Novye dannye k datirovke pamiatnikov podgortsevskogo-milogradskogo tipa v Kievskom Podneprove. In: Otroshchenko, V. V. (red.). *Na poshanu Sofii Stanislavivny Berezanskoi.* Kyiv: Shliakh, s. 320-327.
- Maksimov, E. V. 1982. *Zarubinskaia kultura na territorii Ukrainy.* Kiev: Naukova dumka.
- Melnikovskaia, O. N. 1968. *Otchet o robotakh Desninskogo otriada IA AN SSSR v 1968 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1968/85.
- Novyi... 1999. *Novyi tлумачnyi slounyk ukrainskoi movy.* 4, Kyiv: Akonit.
- Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V., Kukharskaia, E. N. 1990. *Otchet o rabote Levoberezhnoi ranne-slavian'skoi ekspeditsii na territorii Sumskoi oblasti v 1990 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1990/240.
- Osadchyi, Ye. M., Karavaiko, D., Kachura, O. 2022. Rozvidky na terenakh Serednoho Poseim'ia. *Arkheolohichni doslidzheniia v Ukraini 2021 r.*, s. 147-149.
- Osadchyi, Ye. M. 2023. Poseleniia skifskoho chasu Putivl'skoho Poseim'ia. Katalog pam'iatok. In: Karavaiko, D. V. *Horodysycha skifskoho chasu Putivl'skoho Poseim'ia (Putivl'ska arkheolohichna ekspeditsiia 2012—2021 rr.).* Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 223-257.
- Peliashenko, K. Yu. 2020. *Liplenyi posud skifskoho chasu naselennia Dnipro-Donetskoho Lisostepu.* Kyiv; Kotelva: NA IA NAN Ukrainy; IKZ «Bilsk».
- Petrenko, V. G. 1978. *Ukrasheniia Skifi VII—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 4-5. Moskva: Nauka.
- Pryimak, V. V. 1999. Elementy prostorovykh system I tys. do n. e. z terytorii Dniprovskoho Livoberezhzhia v svitli diahronnoho analizu. In: Tolochko, P. P. (red.). *Problemy skyfosarmatskoi arkheolohy Severnoho Prychernomoria (k 100-letiu Borysa Nykolaevycha Hrakova). III Hrakovskye chteniia.* Zaporozhe, s. 211-215.
- Priimak, V. V. 2016a. K voprosu o severnykh predelakh Gerodotovo Skifii. *Fenomen Bil'skogo gorodishcha 2016*, s. 35-45.
- Priimak, V. V. 2016b. Iz istorii polevykh issledovaniia pamiatnikov u s. Volyntsevo (k 50-letiiu otkrytiia). *Russkii sbornik*, 8, 2, s. 47-52.
- Sukhobokov, O. V. 1982. *Otchet o robotakh Levoberezhnoi slaviano-russkoi ekspeditsii v 1979—1981 gg.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1979-81/2.
- Sukhobokov, O. V., Yurenko, S. P. 2019. *Davnii Putyvl.* Kyiv; Sumy: Universytetska knyha.
- Telegin, D. Ia. 1953. *Otchet o rabote neoliticheskogo otriada Levoberezhno-Seiminskoi ekspeditsii 1953 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1953/8-a.
- Shramko, B. A. 1998. Liubotinskoe gorodishche. In: Buinov, Iu. V. (red.). *Liubotinskoe gorodishche.* Kharkov: Region-inform, s. 9-131.
- Iurenko, S. P., Sukhobokov, O. V. 1981. *Otchet o rabote Volyntsevskogo ranneslavianskogo otriada Levoberezhnoi slaviano-russkoi ekspeditsii v 1981 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/2.

D. Karavaiko

SCYTHIAN AGE SETTLEMENT NEAR VOLYNTSEVE VILLAGE IN THE SEIM FLOODPLAIN

A significant number of settlements from various periods have been recorded in the floodplain of the Sieve River. Some of these have undergone archaeological research, while others are known only from survey results. In particular, an area to the east of the village of Volyntseve stands out, where stationary excavations have been conducted at four sites, and several elevations have been thoroughly surveyed. As a result, a collection of materials, including Scythian Age artifacts, has been accumulated and needs to be systematized and introduced into scholarly discourse.

Near the village of Volyntseve, pottery decorated with punctures have been found at six sites. Its concentration is observed on three hills situated close to each other on the banks of Horn River: the Stan, Stan II, and Sencha areas. Few fragments of pottery have been discovered up to three kilometers away from this central location. An analysis of the material complex allows us to suggest that all these sites were part of a single seasonal settlement or site. Five features that define such settlements have been identified:

1. The uncertainty of the overall area of the site, due to the mobility of the population related to economic activities, particularly livestock grazing.
2. A few ceramic finds.
3. Absence of permanent dwellings.
4. Absence or minimal number of economic pits.

5. A few household items and ornaments.

The chronological framework of the seasonal settlement can be preliminarily set between the 6th and 3rd centuries BCE. The difficulty in determining specific dates is caused by objective factors such as the few quantities of material. For constructing a chronological scale the ceramic complex from the Stan area is crucial. The ceramic admixtures and decoration shows that these pots occupy an intermediate position between Scythian and Zarubintsy Age pottery. This conclusion is supported by the single early Iron Age object that was studied at the site.

The closest parallel to the settlement near the village of Volyntseve is the Marianivka site located to the north, near the Bunyakine hillfort. Probably similar seasonal settlements are widespread in the Seim floodplain. Each of them had its own center — a fortified settlement located nearby.

Keywords: Dnipro forest-steppe Left Bank, Seim River, seasonal settlement, ceramics, resource zone, 6th—3rd centuries BC.

Отримано / Received: 12.02.2026

Прийнято після рецензування /

Accepted after review: 26.03.2026

Опубліковано / Published: 30.06.2026

КАРАВАЙКО Дмитро, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Dmytro KARAVAİKO, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-00010-9309-6707,

e-mail: dmytro.karavaiko@gmail.com.

О. Дзনেладзе, Д. Сікоза, О. Корінчук

БРОНЗОВА ГРИВНА З КОЛЕКЦІЇ ХЕРСОНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

В статті наведено відомості про бронзову шийну прикрасу — гривну — з колекції Херсонського обласного краєзнавчого музею, яку було знайдено на Любимівському пізньоскіфському городищі. Прикраса є характерним зразком ювелірної продукції Північного Причорномор'я I ст. до н. е. — III ст. н. е. Виріб розглянуто в контексті типологічної схеми А. А. Стоянової, за якою його можна зарахувати до варіанта А типу 5 або 6. Проаналізовано морфологічні особливості гривни, техніку її виготовлення, функціональне навантаження та культурно-хронологічну атрибуцію, а також наведено коло аналогів із пам'яток Криму та Нижнього Подніпров'я.

Ключові слова: гривна, шийна прикраса, сармати, пізні скіфи, Херсонський музей, Нижнє Подніпров'я, Любимівка.

Гривни — це особливий тип шийних прикрас у вигляді металевого обруча. Серед старожитностей пізньоскіфського та сарматського періодів відомі гривни з бронзи, срібла та золота. Дані про знахідки цих предметів опубліковано у варварських пам'ятках Криму та Нижнього Подніпров'я (Стоянова 2011; Величко 2012; Дзনেладзе, Сікоза 2022). А. А. Стоянова розробила типологію прикрас такого типу (Стоянова 2011).

У 1996 р. краєзнавець Василь Володимирович Ларін передав до Херсонського обласного краєзнавчого музею бронзову гривну, випадково знайдену ним на Любимівському пізньоскіфському городищі. Довгий час знахідка зберігалася без належної атрибуції і не потрапила до нашої публікації прикрас цього типу 2022 р. (Дзনেладзе, Сікоза 2022).

© О. ДЗНЕЛАДЗЕ, Д. СІКОЗА, О. КОРИНЧУК, 2026

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

Бронзова шийна гривна (Інв. № ХКМ-а-9115/29) виготовлена із масивного, круглого в перетині дроту діаметром 6,8—7,2 мм (рисунк). Загальна довжина фрагмента дроту, з якого сформовано прикрасу, становить близько 39 см, зовнішній діаметр виробу — близько 12,6—13 см.

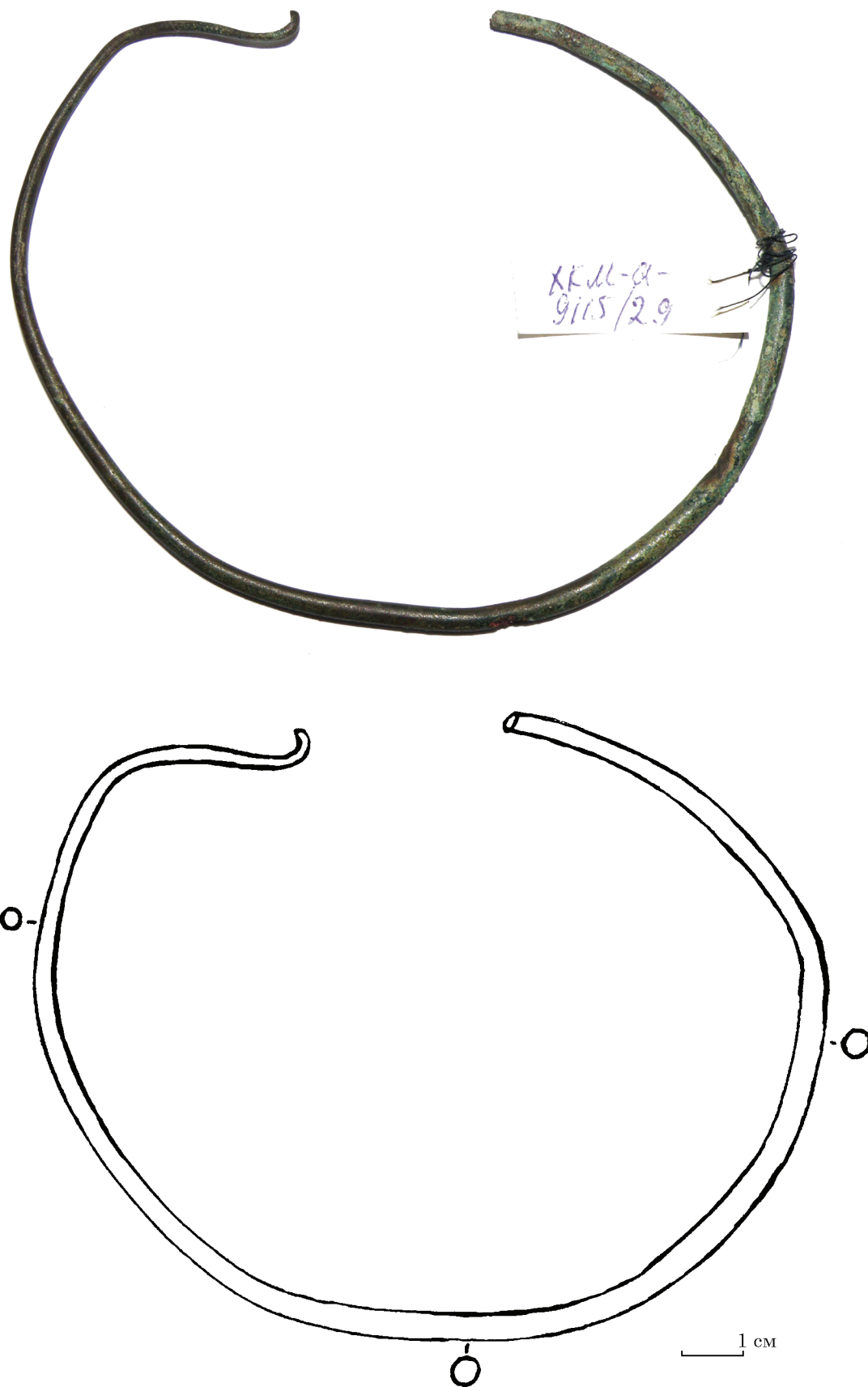
Гривна має вигляд овального обруча, один її кінець загнутий гачком, інший — прямий, обляманий, із втраченою петлею або гачком.

Предмет не реставровано, на ньому наявні ознаки поверхневої корозії із зеленою патиною.

Виріб не має жодних декоративних елементів: орнамент відсутній, поверхня гладка, без насічок, рельєфів чи інкрустацій. Можливо, декоративне оформлення мав інший кінець, але це неможливо довести через його втрату. Метал виробу рівномірно вкритий мінералізованою патиною зелено-бурого кольору, типовою для бронзи, що тривалий час перебувала у помірно вологому або лужному середовищі.

Згідно з типологією А. А. Стоянової гривну можна зарахувати до варіанта А типу 5 — гривни з гладкого дроту із застібною у вигляді «петля-гачок», або до варіанта А типу 6 — гривни з гладкого дроту, кінці якого загнуті у вигляді гачків (Стоянова 2011, с. 118—120). Аналогічні знахідки походять із Кримських комплексів, датованих в межах I ст. до н. е. — III ст. н. е. (Стоянова 2011, с. 120—121). Не суперечать такому датуванню і знахідки на Нижньому Дніпрі, тут комплекси із гривнами подібних типів датовано I—III ст. н. е. (Дзনেладзе, Сікоза 2022, с. 368—369).

Як вже зазначалося раніше, більшість гривен у Нижньому Подніпров'ї супроводжували дитячі поховання, хоча окремі знахідки було

Бронзова гривна з Любимівського пізньоскіфського городища
Bronze torque from Late Scythian Liubymivka hillfort

виявлено як в жіночих, так і в чоловічих похованнях (Дзনেладзе, Сікоза 2022, с. 371).

Невеликий діаметр гривни з Любимівського городища (12,6—13 см) може у непрямий спосіб вказувати, що це була жіноча чи дитяча шийна прикраса.

Вироби цього типу виконували як декоративну, так і апотропеїстичну функцію, що підтверджується їхньою наявністю у жіночих, підліткових і дитячих похованнях (Стоянова 2011, с. 130—132; Дзনেладзе, Сікоза 2022, с. 367—369).

Найближчими аналогами гривни з Любимівського городища є знахідки з могильників Усть-Альмінського, могили 36 та 92, і Нейзац, могила 96 (Стоянова 2011, с. 135). Тут знайдено гривни із застібкою у вигляді «петля-гачок» типу 5А подібних абрисів. Із Неаполя Скіфського, курган Дюбуа, поховання 2, та Усть-Альмінського могильника, могила 511, походять гривни типу 6А, близькі за формою любимівській, але прикрашені привісками та намистинами (Стоянова 2011, с. 138).

У могилі 96 могильника Нейзац гривна була єдиним предметом у похованні; на жаль, для датування комплексу недостатньо даних (Стоянова 2011, с. 118—119, 135, рис. 2: 5).

Аналоги виявленої гривни є серед знахідок із пізньоскіфських та сарматських пам'яток.

У сарматському похованні біля Златополя знайдено бронзову гривну з круглого у перетині тонкого дроту із застібкою у вигляді «петля-гачок». Поховання датоване I — першою половиною II ст. н. е. (Савовський 1977, с. 62; Симоненко 1993, с. 37; Дзনেладзе, Сікоза 2022, с. 368—369, рис. 1: 5).

На некрополі римського часу біля городища «Золотий Мис» у зруйнованому похованні дівчинки знайдено бронзову гривну з амулетами, виготовлену з тонкого дроту, круглого в перетині, із застібкою у вигляді «петля-гачок». Поховання датоване в межах I — III ст. н. е. (Дзনেладзе, Сікоза 2022, с. 369—371, рис. 3).

В могилі 21 некрополя Опушки виявлено подібну зламану бронзову неорнаментовану гривну із гачкоподібною застібкою (Стоянова 2011, с. 123, 140, рис. 7: 5).

Подібні гривни походять з комплексів дитячих та жіночих поховань I — III ст. н. е. Неаполя Скіфського (могила 69) та Усть-Альмінського (могили 614 і 523, склеп 640/21—22) могильника (Пуздоровский 2007, с. 148, 397, рис. 123: 1—4, 6).

Отже, конструкція гривни з колекції Херсонського обласного краєзнавчого музею дає підстави зарахувати її до найбільш поширеної групи подібних прикрас, які користувались попитом як у пізніх скіфів, так і у сарматів.

Відсутність орнаменту, спрощена конструкція застібки та морфологічна близькість до

низки подібних знахідок свідчать про порівняно невелику матеріальну цінність прикраси. Проте наявність подібних гривен у похованнях молодих жінок і дітей вказує на можливу апотропеїстичну функцію виробу — символічне маркування тіла або його захист. У низці випадків і, зокрема, в Нейзаці та Усть-Альмі зафіксовано використання двох однотипних гривен, що може вказувати на їхнє парне носіння (Стоянова 2011, с. 130).

Не виключено, що прикраса могла бути і етнічним маркером та свідчила про належність власника до певної локальної групи у багатокультурному середовищі Північного Причорномор'я в період римського часу.

Висновки. Шийна гривна з Херсонського обласного краєзнавчого музею є ще однією знахідкою в контексті типологічної схеми А. А. Стоянової варіанта А типу 5 або 6 із гачкоподібною застібкою. Вона належить до кола прикрас, що побутували у пізніх скіфів, сарматів та населення провінційного Боспору. Аналоги з варварських пам'яток Криму й Подніпров'я вказують на сталу традицію їхнього використання.

ЛІТЕРАТУРА

Величко, Є. О. 2012. Золота гривна з сарматського поховання в Донецькій області. *Донецький археологічний збірник*, 16, с. 137-143.

Дзনেладзе, О. С., Сікоза, Д. М. 2022. Гривни з пізньоскіфських та сарматських поховань Нижнього Подніпров'я. *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 367-373. DOI: 10.37445/adiu.2022.03.22

Пуздоровский, А. Е. 2007. *Крымская скифия II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники*. Симферополь: Бизнес-Информ.

Савовський, І. П. 1977. Нові сарматські поховання на Запоріжжі. *Археологія*, 23, с. 61-71.

Симоненко, А. В. 1993. *Сарматы Таврии*. Київ: Наукова думка.

Стоянова, А. А. 2011. Гривны из памятников Крыма сарматского времени. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XVII, с. 116-140.

REFERENCES

Velychko, Ye. O. 2012. Zolota hryvna z sarmatskoho pokhovannia v Donetskii oblasti. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 16, s. 137-143.

Dzneladze, O. S., Sikoza, D. M. 2022. Hryvny z piznoskifskykh ta sarmatskykh pokhovan Nyzhnogo Podniprov'ia. *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy*, 3 (44), s. 367-373. DOI: 10.37445/adiu.2022.03.22

Puzdrovskii, A. E. 2007. *Krymskaia skifiia II v. do n. e. — III v. n. e. Pogrebalnye pamiatniki*. Simferopol: Biznes-Inform.

Savovskiy, I. P. 1977. Novi sarmatski pokhovannia na Zaporizhzi. *Arkheolohiia*, 23, s. 61-71.

Simonenko, A. V. 1993. *Sarmaty Tavrii*. Kyiv: Naukova dumka.

Stoianova, A. A. 2011. Grivny iz pamiatnikov Kryma sarmatskogo vremeni. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XVII, s. 116-140.

O. Dzneladze, D. Sikoza, O. Korinchuk

A BRONZE TORQUE FROM KHERSON REGIONAL MUSEUM OF LOCAL LORE

Torque is a special type of neck decoration in the form of a metal hoop.

The bronze torque at the Late Scythian hillfort Liubymivka is published in the article. Now it is a part of the archaeological collection of Kherson Regional Museum of Local Lore. The torque can be classified to type 5A or 6A. According to the typology of A. A. Stoyanova these are torques made of smooth wire with a clasp in the form of two hooks, or a loop-hook type.

Similar finds come from Crimean assemblages dated within the 1st century BC — 3rd century AD. The finds on the Lower Dnieper do not contradict this dating, here assemblages with torques of similar types are dated to the 1st—3rd centuries AD.

As already noted in the previous publication, most torques in the Lower Dnieper accompanied children's burials, although few finds were discovered in both female and male burials.

According to the similar artifacts from Crimean and Lower Dnieper assemblages, the torque is dated to the 1st century BC — 3rd century AD.

The small diameter of the hoop (12.6—13 cm) makes us assume that the owner of the adornment was a woman or a child. The torque from Liubymivka completed the collection of decoration of similar type from the barbarian sites of the Lower Dnieper Region.

The torque from the Kherson Regional Museum of Local Lore is another find of the Stoyanova 5A or 6A type, with a hook-shaped clasp. It belongs to the circle of ornaments that were used by the Late Scythians, Sarmatians, and the population of the provincial Bosphorus. Analogies from barbarian sites of the Crimea and the Lower Dnieper Region indicate a stable tradition of their use.

The design of the torque from Kherson Regional Museum allows us to attribute it to the most widespread

group of similar ornaments, which were in demand among both the Late Scythians and the Sarmatians.

The lack of ornamentation, the simplified design of the clasp, and the morphological similarity to a number of similar finds indicate a relatively small material value of the torque. However, the presence of such adornment in the burials of young women and children indicates a possible apotropaic function of the torque — symbolic marking of the body or its protection.

Keywords: torque, neck adornment, Sarmatians, Late Scythians, Kherson Regional Museum of Local Lore, Lower Dnieper, Liubymivka.

Отримано / Received: 18.02.2026

Прийнято після рецензування /

Accepted after review: 23.03.2026

Опубліковано / Published: 30.06.2026

ДЗНЕЛАДЗЕ Олена, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Olena DZNELADZE, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-3564-217X, e-mail: dzynya@gmail.com.

СІКОЗА Денис, магістр, Обласна інспекція з охорони пам'яток історії та культури Департаменту реалізації гуманітарної політики Херсонської обласної державної адміністрації, Херсон, Україна.

Denys SIKOZA, MA, the Regional Inspectorate for the Protection of Historical and Cultural Sites of the Department of Humanitarian Policy Implementation of the Kherson Regional State Administration, Kherson, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-7287-3084,

e-mail: arheolog111@gmail.com.

КОРИНЧУК Олександр, магістр, Херсонський обласний краєзнавчий музей, Херсон, Україна.

Oleksandr KORINCHUK, MA, Kherson Museum of Local Lore, Kherson, Ukraine.

ORCID: 0009-0009-6505-437X,

e-mail: oleksandrkorincuk8@gmail.com.

Л. Клочко

ПОЯСНИЙ ОДЯГ ЧОЛОВІКІВ НА ЗЕМЛЯХ СКІФІЇ

У статті на підставі аналізу писемних, образотворчих, археологічних матеріалів, а також робіт попередніх років та інших авторів, присвячених вивченню однієї зі складових костюмних комплексів скіфів, представлені нові погляди на форми поясного одягу та застосування різних засобів декору.

Ключові слова: Скіфія, штани, джерела, торевтика, костюм, поясний одяг.

Поясний одяг — обов'язкова складова костюмних комплексів населення Скіфії разом з головними уборами, наплічним убранням, взуттям. До теми «Поясний одяг чоловіків на землях Скіфії» дослідники вже звертались в загальних працях, присвячених дослідженням давнього костюма (Яценко 2006) і окремих статтях (Клочко 2006; 2010; 2012; 2018; Шаменков 2024). В роботах висвітлені різні аспекти теми: матеріали, які використовували для виготовлення одягу, його форма, властивості в залежності від призначення, знакові функції тощо. Метою статті є узагальнення матеріалів з вивчення поясного одягу чоловічого населення Скіфії, а також особливості оздоблення і його знакові функції.

При вивченні вбрання давнього населення дослідники спираються на різноманітні джерела: писемні, образотворчі, археологічні. Звичайно, інформаційне наповнення кожного з них неоднорідне, але комплексний і компаративний аналіз різноманітних пам'яток, а також залучення етнографічних матеріалів дозволяють визначити характеристики різних категорій одягу.

© Л. КЛОЧКО, 2026

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

Поясний чи стегновий одяг має глибоке коріння в історії вбрання. Вважається, що одяг, який закриває нижню частину тіла та ноги, з'явився у племен, пов'язаних з їздою верхи, і тому в культурі одягу з'явився пізніше, ніж плечовий одяг. Дивно, що це твердження дійшло до наших днів. Адже різноманітні джерела свідчать, що штани різного вигляду виготовляли ще за часів палеоліту. Реконструкції, образотворчі матеріали показують одяг, який складається із кількох елементів, і загалом нагадує за лутом сучасні форми (Яковлева 2013, с. 15). Довга історія поясного одягу на значній території відбилася у появі різноманітних видів та типів. Дослідження давнього вбрання на території Європи дозволило окреслити регіони, в яких переважають однотипні категорії плечового та поясного одягу: 1) драпірувальні форми (Еллада); 2) поєднання зшитого та незшитого одягу (Північна, Центральна та Східна Європа); 3) перевага зшитого одягу (степовий і лісостеповий регіони Північного Причорномор'я, Центральна Азія, алтайський регіон).

С. Яценко розглянув вбрання європейських скіфів у контексті історії костюма так званих іранських народів. І хоча серед них були й осілі землероби, і кочовики, але, на думку С. Яценка, в різних компонентах костюмів знайшли відображення риси етнічної спорідненості (Яценко 2006, с. 17). Але більшість дослідників вважає, що у формуванні різних елементів вбрання головну роль відіграють практичні вимоги, якщо не йдеться про спеціальний одяг, наприклад, церемоніальний. На цьому наголошують, зокрема, етнографи. Форми повсякденного одягу були пристосовані до кліматичних умов і відповідали вимогам господарської діяльності, тому зберігали впродовж довгого часу риси ло-

кальної своєрідності. Як зазначила Н. Лобачова: «крій одягу та інші його риси здебільшого формуються не в рамках народу, а в межах регіону» (Лобачева 1989, с. 35).

Одним із джерел, за яким можна уявити вигляд поясного одягу скіфів, є деякі пасажі з творів античних авторів. За їхніми уявленнями штани є особливою ознакою варварів. Про це, посилаючись на Гиппократ, пише С. Яценко (Яценко 2006, с. 75). У його праці подано зображення поясного одягу скіфів V—IV ст. до н. е. Автор дослідив червонофігурні вази, на яких у різних сценах представлені варвари. Давні художники відтворили зовнішній вигляд чоловіків, які, на думку деяких дослідників, мають риси як персів, так і скіфів. Вони у штанах з візерунчастої тканини із неширокими холошами. Дослідник звернув увагу на розмаїття текстильних орнаментів (Яценко 2006, с. 62). На пам'ятках торевтики V—IV ст. до н. е. помітно, що тканина, з якої виготовлений стеговий одяг, прикрашена кружальцями та хрестиками (Яценко 2006, с. 65). На думку С. Яценка, в такий спосіб відображене протиставлення власників одягу: хрестики у переможців, а кружальця у переможених. Не всі дослідники сприйняли беззаперечно припущення С. Яценка, тому що автор не відзначив особливості античного декоративного мистецтва (Шаменков 2024, с. 8). У праці С. Яценка наведені цікаві спостереження стосовно усіх складових костюмів скіфів: використання тканин та шкіри, кольорова гама, декор (Яценко 2006, с. 67—68). Ужодо поясного одягу, то автор залишив поза увагою форму штанів, їх крій. Найчастіше С. Яценко називає весь поясний одяг скіфів «шароварами» (Яценко 2006, с. 75).

А. Манцевич, описуючи витвори античного мистецтва з кургану Солоха (гребінь, чашу, горит), аналізує вбрання персонажів і поясний одяг — штани з широкими холошами, який вона називає анаксиридами як синонім шаровар (Манцевич 1987, с. 57, 59, 90).

С. Шаменков навпаки, розглядаючи праці, присвячені поясному одягу, аналізував назву. Йдеться про анаксириди. В «Історії у дев'яти книгах» Геродота (переклад А. Білецького) у словнику «Різні реалії» читаємо: «анаксириди — широкі штани персів і саків» (Геродот 1993, с. 571). У різних книгах «Історії» Геродота назву «анаксириди» перекладено як штани або шаровари. В кн. I згадано про персів, які «мають шкіряні штани і весь їхній одяг шкіряний» (Геродот I, 71). У кн. III, в пасажі про кмітливість царського конюха Ойбара його поясний одяг названо шароварами, тобто широкими штанами, адже «...конюх засунув руку в шаровари», тобто, якби штани були вузькими, цього зробити неможливо (Геродот III, 87).

У кн. VII Геродота про поясний одяг читаємо у двох пасажах. Штани носили перси, а також ... «саки, тобто скіфи» (Геродот VII, 61, 64). Ці

зауваження дуже загальні і за ними не можна скласти уявлення про вигляд одягу, його крій, інші характерні риси. Навіть визначити ширину холош за цими описами неможливо. С. Шаменков наводить, крім Геродота, й інші писемні джерела, у яких є згадки про анаксириди (Шаменков 2024, с. 8—9). Але з цих коротких нотаток також не можна вилучити інформацію про особливості поясного одягу. С. Шаменков та ряд інших науковців вважають, що анаксириди — вузькі штани (Шаменков 2024, с. 8). Дискусія, мабуть, буде продовжена, адже не можна відкинути переклад дефініцій, наведених у Геродота та інших античних авторів (наприклад, Аристофана).

Важливим джерелом вивчення поясного одягу є образотворче мистецтво. Зображення скіфського вбрання часів архаїки рідкісні. Крім розписного посуду, який розглядав С. Яценко, привертають увагу твори дрібної пластики та інші мистецькі вироби, на яких зображені скіфи під час передньоазіатських походів (Ільїнська, Тереножкин 1983, с. 73—77). Більшість витворів — теракотові мініатюрні портрети, але на циліндричній кам'яній печатці (рубіж V—IV ст. до н. е.) вирізана сцена: битва скіфів з мідійцями. Скіфи у гостроверхих шапках, коротких куртках і довгих (до литок) штанах, прикрашених поздовжніми тонкими смужками, а на холошах — поперечними лініями. Цей візерунок, мабуть, для того, щоб підкреслити характерні особливості поясного одягу: штани помірної ширини, знизу не стягнуті манжетою (рис. 1). Слід зазначити, що смугастий одяг і у чоловіків, які протистоять скіфам, тільки ритм розміщення смуг інший. Можливо, це художній прийом, щоб надати виразності картинці. Але є ще один варіант трактування одягу персонажів: це алюзія на особливості виготовлення тканини: полотнища зшиті з окремих смужок (Усманова 2010, с. 33—36).

Для висвітлення теми залучені твори, головним чином, IV ст. до н. е. з репертуару торевтів, етнічну належність яких важко визначити. Оскільки метою дослідження є виявлення етнографічних особливостей одягу населення Скіфії, то важливим є питання: наскільки реалістично відтворено образи людей у сценах, які більшість дослідників пов'язують зі скіфами?. Мистецтво Північного Причорномор'я цього періоду називають греко-скіфським, хоча процеси формування художніх стилів у регіоні були складними, тобто, це визначення не зовсім точно відображає історію. Але, що стосується відтворення вбрання, зброї, окремих знарядь праці тощо, то їхні зображення відповідають існуючим предметам. Вірогідно, мистецькі вироби створені майстрами, які знали особливості матеріального світу Скіфії. Боспорські художники приділяли велику увагу відтворенню вбрання скіфів на творах торевтики. Слушною є думка К. Мейер про те, що на мистецьких

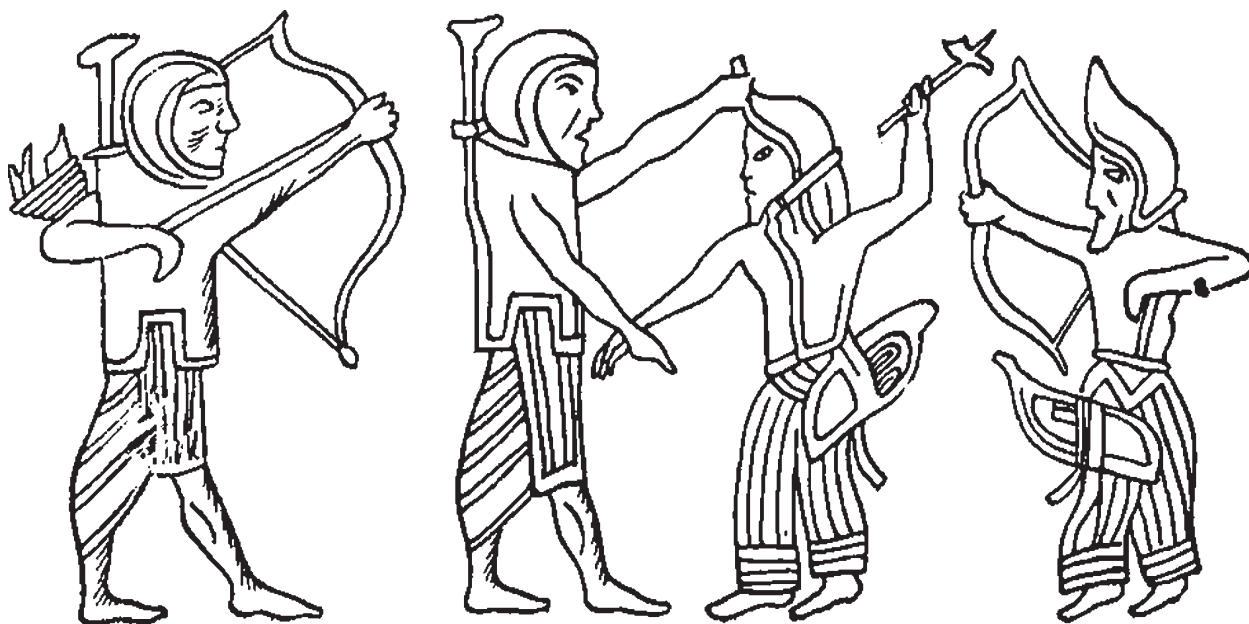

Рис. 1. «Битва скіфів з мідійцями». Зображення на циліндричній печатці (за: Ильинская, Теренозжкін 1983)
Fig. 1. «Battle of the Scythians with the Midians». Image on a cylinder seal (after: Ilinskaia, Terenozhkin 1983)

виготовлено подано близькі до етнографічних реалій речі, оскільки це була вимога «вождів кочовиків причорноморських степів» до винахідливих грецьких майстрів (Meuser 2013, р. 3).

Але не варто забувати, що еллінські художники працювали у межах традицій грецького мистецтва періоду класики. У творах відбилися принципи передачі окремих мотивів: схематизм, умовність, гротеск, заповнення декоративного поля, обрамлення композицій, гіперболізація тощо. Аналізуючи антропоморфні образи на творах торевтики, мусимо брати до уваги особливості зображення чоловіків і жінок.

Стегновий одяг, тобто, штани, сприймали, насамперед, як предмет практичного призначення, хоча це не виключає його знакового характеру. Особливості штанів — їх форми, способи пошиття — сформувалися, мабуть, у процесі використання. Деякі характерні риси відбивають вимоги, які ставили члени певного суспільства до речей: з одного боку — забезпечення простоти при виготовленні, зручності у використанні, а з другого — позначення соціального статусу власника. Ці фактори зумовили застосування різного текстилю, а також способів розкрою: для повсякденного та парадного, а також обрядового чи ритуального убрання. Обидва чинники — характеристики тканини та прийоми формування (крій) виробу — взаємопов'язані, тому без знання про перший неможливо висловлювати обґрунтовані припущення про другий.

Першим пунктом у вивченні вбрання з археологічних пам'яток є аналіз джерел: з них можна вилучити інформацію про матеріали, з яких виготовлені предмети убрання. У Геродо-

та читаємо про коноплю на землях Скіфії: «В їхній країні добре ростуть коноплі, схожі на льон, хоч не дуже товсті й високі. Порівняно до льону ці коноплі кращі...А той, хто ніколи в житті не бачив конопляну тканину, повірить, що одяг зроблено з льону» (Геродот, IV, 74). У похованнях на території і степу, і лісостепу знайдено невеликі фрагменти лляної, а також вовняної тканини (остання переважає) (Бабенко, Бредіс, Ключко 1999, с. 317). Ці текстильні клаптики не завжди є рештками одягу. Лабораторні дослідження не повні, найчастіше обмежені визначенням типу сировини (вовна, конопля, льон) та структури (полотняна, саржева) (Яценко 2006, с. 67). Більше інформації про особливості текстилю науковці отримали, аналізуючи залишки одягу скіф'янки, похованої в кургані Товста Могила (Дніпропетровська обл.) — сукню «цариці» було пошито з червоного атласу (Мозолевський 1979, с. 206, рис. 136).

Лабораторні дослідження із застосуванням сучасних методик та апаратури впровадила співробітниця Національного центру реставрації Н. Бредіс. Науковиця вивчила текстильні фрагменти з поховання чоловіка у Великому Рижанівському кургані (Бредіс 1997, с. 101—104). Збереглося кілька фрагментів тканин з рослинних волокон (коноплі, льон, вовна). Вони не належали одягу, але на одному фрагменті збереглась вишивка (тамбурний шов?).

Лабораторне дослідження скіфського текстилю здійснила Т. Крупа. Вона вивчила невеликі фрагменти тканин, зафіксовані у похованні кургану Близнаць 2 (Крупа 2009, с. 151—156). Один фрагмент — біла тканина з вовни тонкорунної овечки, другий — тканина також біла (нефарбована), виготовлена з бавовни. Ця си-

ровина є дуже рідкісною на нашій території. На думку Т. Крупи, обидві тканини, можливо, є продуктом торгівлі з грецькими полісами (Крупа 2009, с. 156). Цікавим є реконструкція процесу ткання на так званій гобеленовій рамі (Крупа 2009, рис. 98). Це один із ткацьких пристроїв, які використовували замість великого верстата.

Але поки що у дослідників не склалося чіткої думки про типи верстатів, на яких працювали скіфи. Ці знання є важливими для того, щоб уявити вигляд продукції, а саме — ширину тканини. Як відомо, в Греції та еллінських державах Північного Причорномор'я були вертикальні верстати, а в Єгипті, на території Передньої Азії — горизонтальні (Pekridou-Gorecki 1989, S. 22—23, Abb. 11—13). На обох можна виробляти текстиль однакової фактури, але різної ширини. Горизонтальні верстати мають вузький навій, тобто, ширина тканини, одержаної на такому верстаті, не перевищувала 40 см: це встановлено спостереженням етнографів (Гаген-Торн 1960, с. 37).

С. Шаменков припускає, що на території Скіфії для одержання вузького (обтислого) вбрання застосовували спренгову техніку (Шаменков 2023, с. 5). Вона була відома на значній території, можливо, від доби бронзи або й раніше, бо для спренгу не потрібне складне приладдя. Воно (тобто, приладдя) має вигляд рамки довільних розмірів. На верхній перекладині закріплюють нитку основи, а потім нею обмотують верхню і нижню поперечину рамки (по колу), але нитки кладуть не безладно, а паралельно одна одній. Кількість ниток залежить від того, якої ширини виріб бажано отримати, а його довжина — дві довжини рамки. Наступний етап роботи: вводять ще одну нитку (піткання) і перебирають нитки основи в залежності від структури тканини. Тобто, спренгове плетіння це спосіб одержання саме тканини з певними заданими характеристиками: гладенької чи фактурної, щільної чи розрідженої, з візерунками на кольоровому тлі або однотонно фарбованих.

Особливо цікаві сюжети, дійові особи в яких — жінки з рамкою для спренгового плетіння в руках (рис. 2). Рамки, які застосовували в античні часи, схожі на сучасні (простота форми не вимагає створення різних варіантів рамок, вони розрізняються тільки розмірами). Археологічні знахідки продукції, яку отримували на таких рамках, зафіксовані в похованнях Лісаковського могильника доби бронзи (II тис. до н. е.) поблизу Караганди в Казахстані (Усманова 2010, с. 33—36).

Вивчення матеріалів з історії костюма свідчить, що розкрій тканини для плечового чи поясного одягу в сучасному розумінні, тобто, за лекалами, із заокругленням пройми та інших деталей — практика пізнього середньовіччя, а в більш давні часи застосовували так званий

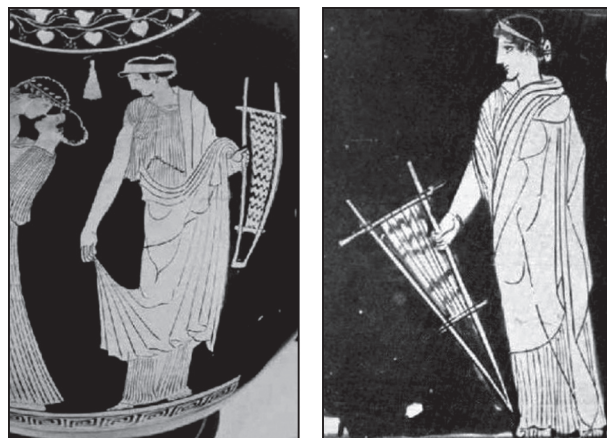

Рис. 2. Жінки з рамками для спренгового плетіння. Зображення на грецьких вазах (Лувр). Електронний ресурс відкритого доступу

Fig. 2. Women with frames for sprang technique. Image on Greek vases (Louvre). Open Access electronic resources

тунікоподібний спосіб формувати плечовий одяг з текстильних полотнищ. Те саме стосується і стегового одягу: для його формування використовували прямокутні шматки тканини, з яких шили холоші і вставляли клапоть між ними (Лобачева 1989, с. 28).

Текстильний декор зафіксований в одязі небіжчиків, похованих в кургані ранньоскіфського часу Аржан 2 (Тува). У похованнях збереглися фрагменти текстилю, а техніко-технологічний аналіз дозволяє визначити не тільки сировину, з якої готовили речі, але й особливості текстилю, пов'язані з його призначенням (Штауффер 2017, с. 217—202). Збереглися, наприклад, фрагменти сумки, витканої в техніці гобелена, фрагменти тасьми з візерунком, полотно із зшитих між собою стрічок. Автор дослідження зауважив, що для виготовлення текстилю використовували тільки волокна тваринного походження. Крім того, А. Штауффер підкреслив, що тогочасні майстри володіли різними техніками ткацтва (Штауффер 2017, с. 211).

Більшість дослідників вважає, що кочовикам був звичним горизонтальний верстат. Він простий (навіть, примітивний): в землю забивали кілочки, на яких натягували нитки основи і за допомогою так званого човника вводили нитки піткання (Гаврилюк 2013, с. 374; Полосьмак, Баркова 2005, с. 17, рис. 1.5).

На мій погляд, більш продуктивним є використання ткацького вертикального верстата. Має вигляд рами, зверху закріплюють нитки піткання, до яких знизу приєднують відтяжки (Малинова, Малина 1988 с. 85). Вертикальний ткацький верстат реконструював А. Щербань, досліджуючи керамічні вироби, насамперед, відтяжки на поселеннях лісостепового Лівобережжя (Щербань 2007, с. 147—150). Історично склалося так, що землероби здавна використовували пристрої, зокрема, вертикальні верста-

Рис. 3. Зображення скіфів на гребені з кургану Солоха (1) і художня реконструкція вбрання скіфа (2) (1 — Манцевич 1987; 2 — худ. З. О. Васіна)

Fig. 3. Image of Scythians on the comb from the Solokha barrow (1) and artistic reconstruction of Scythian clothing (2) (1 — Mantsevich 1987; 2 — art. Z. O. Vasina)

ти, які давали змогу отримати ширшу тканину, ніж на горизонтальному (Післарій 1982, с. 81).

Повернемось до скіфського поясного одягу. Археологічні дослідження доводять, що для його виготовлення використовували, в основному, текстиль. Часто звіти археологів містять інформацію про залишки текстилю, хоча його характеристики немає. Знахідки решток текстилю у похованнях на території Алтаю (у могильнику Ак-Алаха, Укок), де мешкали сучасники скіфів, свідчать про виготовлення тканини завширшки 27,5 см. Мабуть, цей текстиль виткали на спеціальному пристрої для ткання, а не на горизонтальному верстаті. Спостереження етнографів показують, що штани розрізняються за шириною штанин чи холош та способами їх з'єднання між собою. Найчастіше кожну штанину зшивали з двох полотнищ: по боках та з внутрішньої сторони ноги, а посередині вставляли клапот певної конфігурації, який утворював так зване дно. Від його форми та розмірів залежав «крок» штанів. Цей специфічний термін спеціалісти застосовують, щоб виділити суттєву рису поясного одягу.

Найбільш інформативними є зображення скіфів на предметах, що належать до високохудожніх творів декоративного мистецтва. В їх числі знахідки з курганів Солоха, Куль-Оба, Воронезький, Гайманова Могила, Чортотлик,

Товста Могила. На різних предметах скіфів показано у штанах, пишно декорованих різноманітними візерунками, можливо, тканими або вишитими. Розміщення швів: здебільшого по боках, на зовнішній та внутрішній поверхні ноги, тобто, можна уявити, що скріплювали задне та передне полотнища. Об'єм холош є типологічною ознакою штанів, які носили скіфи. В літературі прийнято такий поділ: вузькі штани, з помірним об'ємом холош, широкі штани (Клочко 2006 с. 105). У перших двох випадках холоші штанів неширокі, тобто, не такі обтислі, як на амазонках, які носили підкреслено вузький поясний одяг (Фіалко 2023, с. 96, рис. 54). Але детальний аналіз зображень показав, що це ноговиці чи чоботи-панчохи (Клочко 2018, с. 100—124). Штани (вузькі) носили заправленими в чобітки, а помірної ширини — на випуск. Виділяємо також штани, холоші яких акцентовано широкі.

Характерною рисою поясного одягу є його оздоблення. На відміну від декоративного оформлення курток (золоті аплікації), штани скіфів були прикрашені текстильними виробами — стрічками (тасьмою). Знахідки в Аржані свідчать про застосування для оздоблення шнура (Штауффер 2017, с. 211, рис. 213). Золотий декор був тільки на поясному одязі небіжчика в кургані Солоха (Запорізька обл.).

Тут залишилася непограбованою бокова могила, в якій поклали кількох небіжчиків. Один з них, за визначенням М. Веселовського, мав високий статус царя (скелет В) (Манцевич 1987, с. 18). Його костюм прикрашали золоті пластинки, зафіксовані *in situ*. Вздовж ніг скелета лежали пластинки із зображенням двох скіфів з ритомом (сцена братання) двох розмірів: більші 17 екз. (29—32 × 29—33 мм), менші 114 екз. (27 × 27 мм), пластинки із зображенням лева, який терзає голову оленя: 17 екз. (31 × 32—33 мм) (Манцевич 1987, с. 64—65). Декором штанів, можливо, були також трикутники з опуклими півсферами: 95 екз., 3 варіанти (довжина сторони 18, 17, 15 мм) (Манцевич 1987, с. 65). Декоративні елементи та аналіз зображень поясного одягу є матеріалами для художньої реконструкції штанів. Прямокутні пластинки було нашито на стрічках, прикріплених на бокових швах, а трикутники на поверхні штанів.

А. Манцевич докладно вивчила артефакти з кургану Солоха. Зокрема, приділила велику увагу аналізу поясного одягу скіфів — дійових осіб в сцені на гребені (Манцевич 1987, с. 57—60). Композиція включає трьох персонажів, одягнених по-скіфськи, і якщо їхній плечовий одяг розрізняється, то штани подібні за формою та декоративними елементами. В центрі композиції вершник. Бокові шви його штанів закриті неширокою стрічкою (лампасом), на якій візерунок з хрестиків, розділених двома пттрихами. Воїн ліворуч від вершника: на штанах кружалець, боковий шов закритий смужкою, на якій візерунок з хрестиків. На скіфові, який стоїть праворуч, штани з хрестиками на всій площині одягу, збоку — лампас (повздовжня стрічка) закриває шов (рис. 3). А. Манцевич називає цей одяг шароварами або анаксиридами.

З кургану Солоха походять ще деякі артефакти, які містять зображення скіфів. Йдеться про срібні чашу та пластину — накладку на горит, на поверхні яких створені сюжетні композиції з дійовими особами — скіфами. На посудині представлені чотири вершники в довгих штанах, пошитих з тонкої тканини. Це підкреслюють складки і зморшки на холошах. Штани досить широкі, закривають верхню частину чобітків. Візерунки на одязі не надто виразні (через корозію срібла), але лампаси — орнаментовані смужки — можна прочитати: на них кружалець і хрестики (Манцевич 1987, с. 90, кат. № 61).

Срібна пластина, яка була прикріплена на гориті, містить сцену з умовною назвою «Битва старих і молодих скіфів» (рис. 4). Дійові особи зображені в акцентовано широких штанах, на поверхні яких візерунок з хрестиків та кружалець. (Манцевич 1987, с. 73—75, кат. № 74).

Постаті чоловіків, вбрання яких традиційно вважають скіфським, відтворені на вазі із Во-

Рис. 4. Образи скіфів у широких штанах. Срібна накладка на горит, курган Солоха (за: Манцевич 1987)

Fig. 4. Images of Scythians in wide trousers. Silver gorytos cover, Solokha barrow (after: Mantsevich 1987)

ронезького кургану (група Частих курганів). П'ять персонажів вбрані в куртки з видовженими полами, а також штани — помірно широкі, звужені на гомілках і заправлені в чобітки. На зовнішній і внутрішній стороні ніг показані шви дрібними крапками; майже на всіх штанах нанесені невиразні візерунки на холошах (Клочко 2006, рис. 1: 3, 4).

Цікаву інформацію несуть артефакти з кургану Куль-Оба на території Криму. Його дослідження досі викликає дискусії. Одну з гіпотез висловив М. Федосеев: небіжчик належав до царського роду (боспорського), а супровідні речі складають різні групи пам'яток, деякі з фракійськими рисами (Федосеев 2011, с. 385). На золотій вазі, знайденій в кургані Куль-Оба, представлено п'ять персонажів (рис. 5). Вони одягнені в штани помірної ширини, заправлені в чобітки. Одяг скіфа, який натягує лук, прикрашений повздовжніми смугами. На правій нозі — косі хрестики та дрібні кружалець. Сцена лікування ноги: на скіфові ліворуч (поранений) штани з поперечними смугами, на деяких з них видно візерунок — рядок кружалець. Привертають увагу дві особливості: по-перше, тільки у цього персонажа з усіх, зображених на творах торевтики, поясний одяг прикрашений поперечними смугами, а, по-друге, на лівій гомілці чоловіка декоративних стрічок немає, тобто нога оголена. На думку

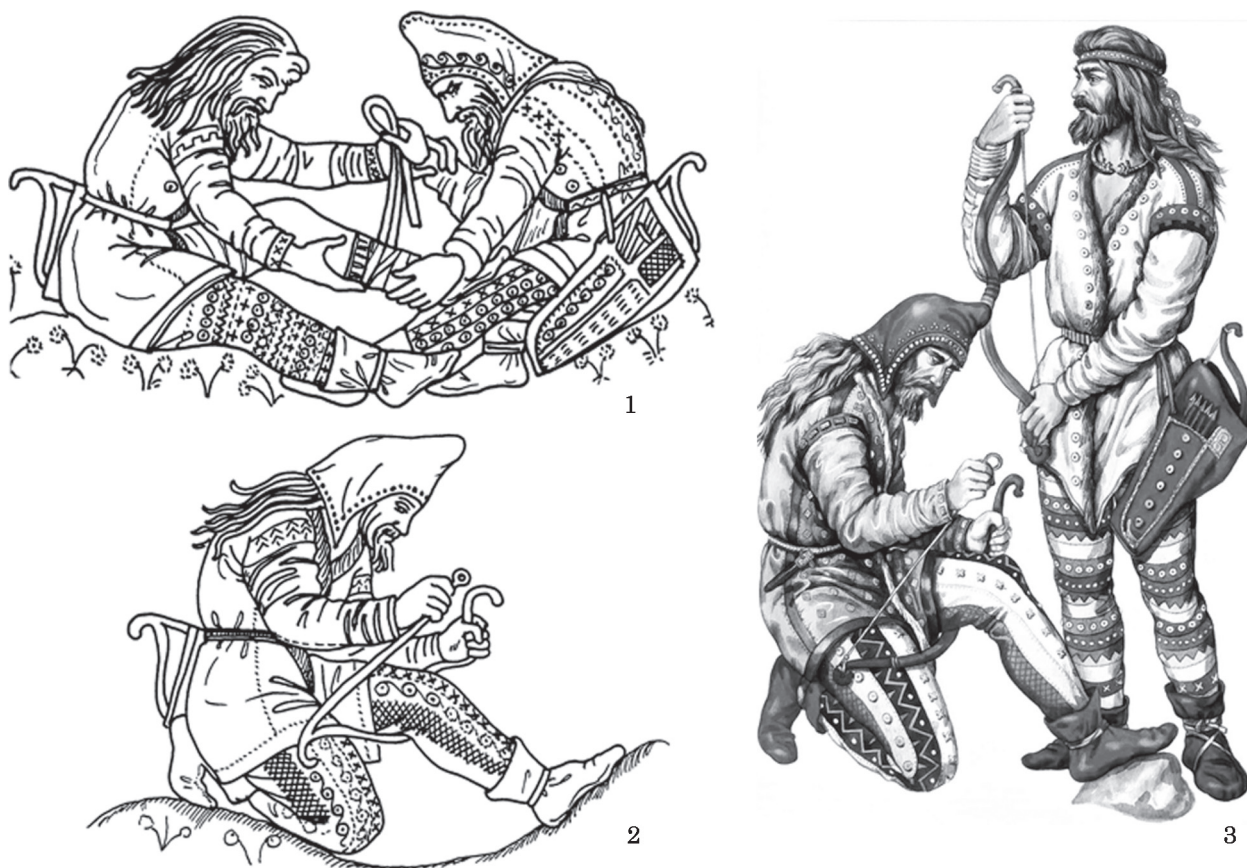

Рис. 5. Зображення скіфів в поясному одязі: 1, 2 — золота посудина з кургану Куль-Оба; 3 — художнє відтворення образів скіфів, поясний одяг яких декорований нашитими смугами, виготовленими в техніці спренгового плетіння (1, 2 — Ильинская, Тереножкин 1983; 3 — худ. З. О. Васіна)

Fig. 5. Depictions of Scythians wearing the belted garments: 1, 2 — image of Scythians on a gold vessel from the Kul-Oba barrow; 3 — artistic reproduction of images of Scythians, whose waist clothes are decorated with sewn stripes made in the sprang technique (1, 2 — Ilinskaia, Terenozhkin 1983; 3 — art. Z. O. Vasina)

С. Шаменкова, в такий спосіб художник показав, що поясний одяг скіфа — це ноговиці, не з'єднані між собою (Шаменков 2024, с. 11). Але така інтерпретація сумнівна, адже не заповненою візерунками ділянка лишилась, можливо, через те, що античні ювеліри завжди приділяли увагу передньому плану. Крім того, майстер зробив акцент на пов'язку, яка б «загубилась» серед декоративних смужок. Скіф праворуч (у кірбасії): на його штанах повздовжні смуги з кружальцями. Декоративні смуги чи стрічки, мабуть, були нашиті на штани. Оформлення виробу виконано в художній манері, властивій грецьким майстрам: заповнення простору. Тому на стрічках нанесено досить простий орнамент, а інколи візерунки видно поза смужками.

З Куль-Оби походять й інші вироби, на яких представлені скіфи. Їхній поясний одяг загалом подібний до описаного, хоча є особливості. Наприклад, пластинки, на яких відтиснуто сюжет з умовною назвою «Братання»: двоє чоловіків сидять, обнявшись, тримаючи в руках ритон. Дійові особи одягнені в довгі штани, які закривають верхню частину взуття (рис. 6: 1). Одяг скіфа праворуч прикрашений від стегна

до коліна косими хрестиками, а від коліна до низу — легкими складками, що нанесені неглибокими борозенками. Згідно з висновками М. Федосеева: «сцена побратимства, а також сцени на золотій кулястій посудині, зображують не абстрактних скіфів, а похованих у склепні» (Федосеев 2011, с. 384).

Ще один сюжет — так звані лучники: пластинки, на яких за контуром зображення вирізані в профіль фігури двох стрільців. Їхні штани довгі, помірно широкі, прикрашені повздовжніми смугами з невиразними орнаментами. У скіфа ліворуч — дві вузькі смужки збоку, а у персонажа справоруч — одна. Можливо, ці декоративні смуги закривали шви. Штани заправлені у чоботи (рис. 6: 2).

Привертає увагу золота гривна з кургану Куль-Оба, на кінцях якої зображені вершники в ошатному вбранні. Поясний одяг — широкі довгі штани, їх об'ємну форму показано глибокими складками. Холоші шаровар закривають верхню частину взуття. Подібні широкі штани — на пластинках із зображенням вершників з Куль-Оби.

Слід зазначити, що, крім описаних у статті, є образи, що мають гротескні риси, предмети

Рис. 6. Золоті пластинки із зображенням скіфів у сюжетах «Братання» (1) та «Змагання лучників» (2) (за: Ильинская, Тереножкин 1983)

Fig. 6. Gold plates depicting Scythians in the plots «Fraternization» (1) and «Archer Competition» (2) (after: Ilinskaia, Terenozhkin 1983)

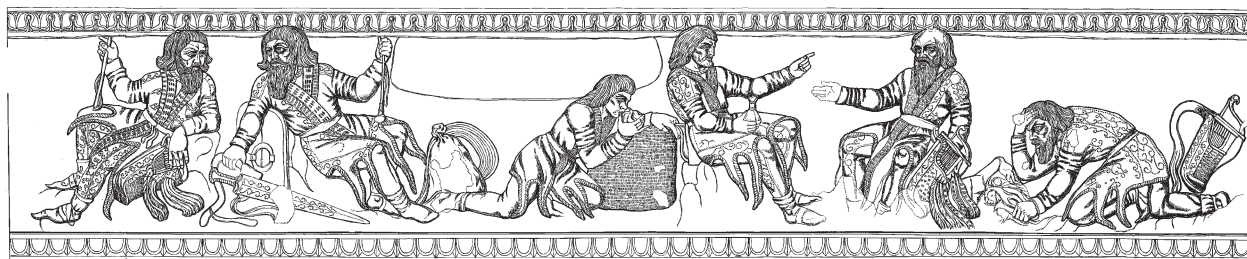

Рис. 7. Образи скіфів — учасників святкової учти, одягнені в пишно декоровані костюми. Курган Гайманова Могила (за: Бидзиля, Полин 2012)

Fig. 7. Images of Scythians — participants in the festive feast, dressed in richly decorated costumes. The Haimanova Mohyla barrow (after: Bidzilia, Polin 2012)

їхнього одягу гіперболізовані (Шаменков 2024, рис. 9: б).

Істотним доповненням до бази зображень скіфів є фриз на чаші з кургану Гайманова Могила (Бидзиля, Полин 2012, с. 108). Композиція об'єднує шістьох персонажів, одягнених у скіфські парадні костюми (Бидзиля, Полин 2012, с. 106, рис. 138). Чаша створена із срібла, тому через корозію металу не всі деталі збереглися (рис. 7). Уявлення про поясний одяг можна скласти за його силуетом: чоловіки одягнені в довгі, добре припасовані до ніг штани, заправлені в чобітки. Збереглися деталі оформлення на штанах скіфа з бунчуком: поздовжні смуги візерунків — «мікенська хвиля». Крім того, дрібними крапками позначені шви, які з'єднували переднє і заднє полотнища. На штанах деяких персонажів є фрагменти візерунків, але чи були вони властиві усім — невідомо.

Майже всі твори тореветики із так званих царських курганів вирізняють наративні композиції, які представляють скіфів у парадному вбранні, прикрашеному візерунками. Тим більш цікаво, що на електровій амфорі із кур-

гану Чортотлик зображені чоловіки за виконанням якоїсь церемонії, можливо, пов'язаної з різними аспектами конярства у Скіфії (Симоненко 1987, с. 144). Всі скіфи на фризі одягнені в довгі штани. У деяких дійових осіб вони заправлені в чобітки, але є такі, що закривають верхню частину взуття. Одяг без прикрас, крім двох скіфів, які змушують коня стати навколішки: на їхніх штанах нашиті лампаси. Такий скромний декор одягу, мабуть, відбиває зміст сюжету; крім того, відсутність оздоблення можна пояснити принципами гармонії: візерунки на невеличких фігурках створили б певний дисонанс у сприйнятті загальної картини на амфорі.

Вивчення мистецьких пам'яток дає можливість зробити деякі висновки про особливості поясного одягу скіфів. Серед розглянутих матеріалів розрізняються (за загальними характеристиками) вузькі, помірно широкі та широкі штани. Перші добре припасовані до ніг, їх заправляли в чобітки; штани помірної ширини носили навипуск, і вони закривали верхню частину взуття; були і гіперболізовані широкі (горит з Солохи,

Рис. 8. Зображення царів-жерців. Центральні образи на верхньому ярусі пекторалі з кургану Товста Могила (за: Мозолевський 1979)

Fig. 8. Images of kings-priests. Central images on the upper tier of the pectoral from the Tovsta Mohyla barrow (after: Mozolevskii 1979)

вершники на кінцях гривни з Куль-Оби). Особливості поясної одежі можна спостерігати завдяки художній манері давніх митців. Так, легкими зморшками на поверхні штанів художники підкреслили, що вони пошиті з досить пластичної тканини, позначили шви.

За деякими зображеннями скіфів можна визначити обриси верхньої частини штанів. На верхньому ярусі пекторалі з кургану Товста Могила зображено двоє чоловіків з оголеним торсом, одягнені у штани з легкої тканини — це підкреслено довільними драпіровками (рис. 8). Кожна холоша зшита з одного полотнища, адже боковий шов, який мав би з'єднувати передне і задне полотнище, не показаний. Тобто, або тканина була достатньо широка, або полотнище розширили вставкою з внутрішньої сторони ноги. Один із скіфів (ліворуч) сидить так, що видно одяг ззаду. Між штанинами вшитий клапоть у формі трикутника вершиною вниз, широка сторона якого приєднана до пояса. Спереду, мабуть, була така сама вставка, тобто, «дно» штанів — це два трикутних відрізки, розташовані кутами один до одного. Довжина тієї сторони трикутника, що є поясом, дорівнює половині обхвату стегон. Тканину на поясі підгинали і вставляли всередину шнур, завдяки якому штани закріплювали на талії. Такий крій за умови дотримання певних пропорцій у розмірах вставок забезпечував досить широкий крок, адже холоші, пришиті до вставок, утворювали між собою тупий кут (Клочко 2012, с. 56).

Є ще один варіант інтерпретації зображення штанів на скіфі, якого називають царем-жерцем, тобто, з пов'язкою на голові. Він зображений ззаду, і увагу привертає вшитий між штанинами клапоть у формі трикутника вершиною

вниз. Цей трикутник «загадковий». Аналогів немає, хоча невиразну деталь такої форми видно на зображенні сармата, образ якого подає у статті С. Шаменков (Шаменков 2024, рис. 13а). Але деталь, зображена спереду, не схожа на скіфський трикутник. Як відомо, за скіфських часів тканину не різали, а рвали по основі (ця традиція довго існувала в костюмах на території Центральної Азії). Отже, щоб отримати трикутник, треба було скласти по діагоналі квадратну заготовку. Для двох трикутників треба було два відрізки.

На пластині з кургану поблизу с. Сахнівка серед скіфів — учасників різних дійств бачимо чоловіка, який стоїть навколішки з оголеним торсом (сцена «жертвоприношення»), тому добре видно його поясний одяг. Він вирізняється значною шириною у верхній частині — це передають глибокі борозенки на животі та стегнах чоловіка. Знизу (від стегон до литок) штани повністю повторюють контури ніг. Впадає в око ще одна подробиця: тоненька (ледь помітна) рельєфна лінія на боці, що позначає шов (рис. 9).

Цікавими є знахідки в кургані I могильника Ак-Алаха, бо вони відбивають особливості одягу споріднених із скіфами племен. У похованні зафіксовано фрагменти чоловічих та жіночих штанів: вовняна тканина шириною 27,5 см полотняного переплетення. Садако Като вважає, що поясний одяг чоловіка і жінки був однаковим за кроєм. Під кістками ніг чоловічого скелету залишилися шматки тканини від чотирьох штанів та двох вставок — прямокутної та трапецієподібної.

С. Като запропонувала два варіанти реконструкції. За першим способом за вірець залу-

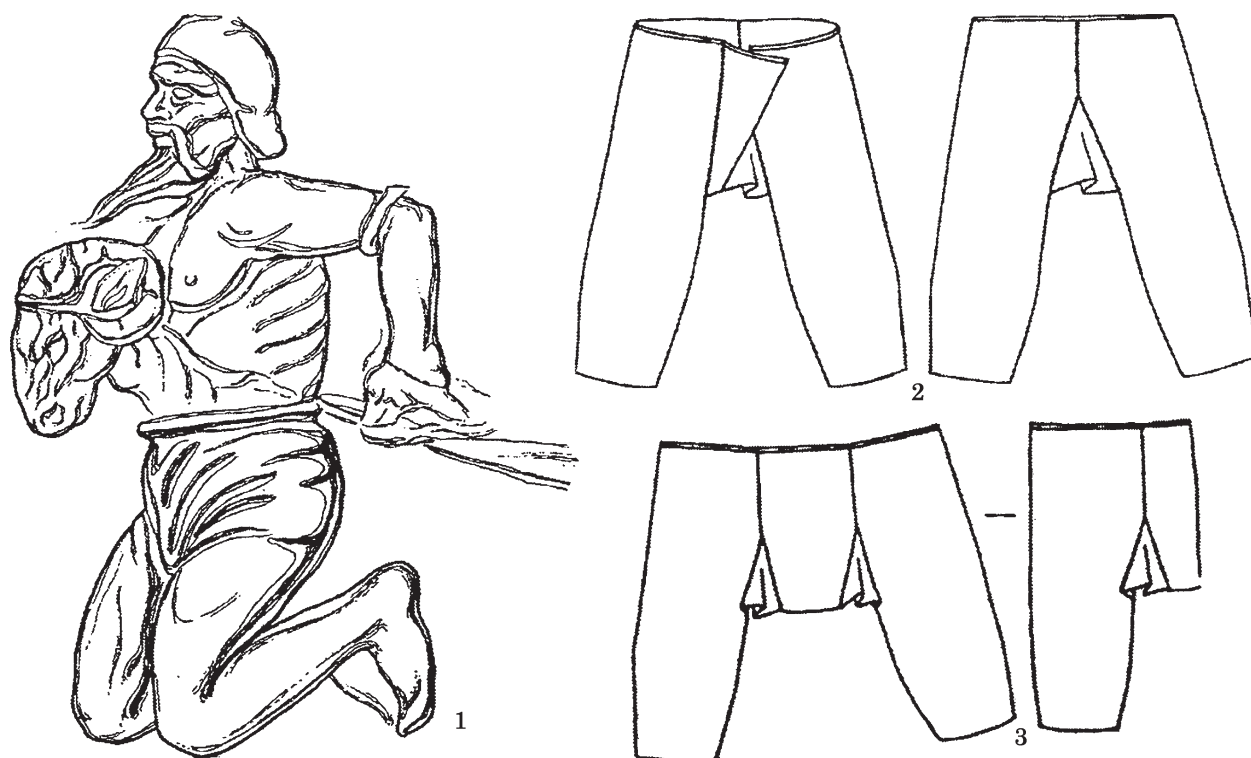

Рис. 9. Скіфські штани різного крою: 1 — зображення скіфа в штанах з широкою верхньою частиною (зображення на пластині із кургану 4 поблизу с. Сахнівка Черкаської обл.); 2, 3 — етнографічні паралелі крою штанів: монпе і барака (Японія і Туркменія) (за: Като Садако 1994)

Fig. 9. Scythian pants of different types: 1 — image of Scythian in pants with a wide upper part (depiction on the plate from barrow 4 near Sakhnivka village, Cherkasy region); 2, 3 — ethnographic parallels of the cut of pants: monpe and baraka (Japan and Turkmenistan) (after: Kato Sadako 1994)

Рис. 10. Зображення скіфів, одягнених в ногавиці та чоботи-панчохи. Курган Передерієва Могила (за: Клочко 2018)

Fig. 10. Image of Scythians wearing leggings and stocking boots. Perederieva Mohyla barrow (after: Klochko 2018)

чено японські штани (монпе): «дно» — прямокутна вставка, складена по діагоналі, пришита на відстані 10 см від пояса. За таким кроєм обхват талії становить приблизно 110 см ($27,5 \times 4$ см) (рис. 9: 2). За іншим припущенням штани нагадують туркменські «бараку». Вони ширші у верхній частині десь на 0,5 м: полотнища лівої та правої штанин зшиті по боках, а зверху — з прямокутним клаптом, і він разом з двома трикутними відрізками матерії утворює «дно». Але чоловічий одяг мав ще одну деталь: шматок

тканини у формі трапеції. Мабуть, він був прикріплений до штанини однією з довгих сторін, а інша сторона (не пришита) закривала розріз спереду. Такий крій дозволяв створювати штани зверху просторі, а знизу звужені (Като 1994, с. 113).

У переліку пам'яток декоративного мистецтва, на яких представлені образи скіфів є так званий «шолом» з кургану Передерієва Могила (Моруженко 1992, с. 67—75). На поверхні «шолома» вміщено дві сцени з шістьма персо-

нажами (рис. 10). Вони одягнені в куртки з видовженими полами, штани — обтислі, щільно прилягають до ноги. Акцент зроблено на оформленні курток, на поясному одязі нема візерунків, але позначені шви.

Сцена 1. У центрі молодий скіф стоїть навколішки. Його поясний одяг — штани з цупкого матеріалу, можливо, шкіри. Вузенькі штанини, пошиті з однієї деталі, щільно охоплюють ноги, шов показано ззаду. Можливо, на юнаку чоботи-панчохи (шкіряні або повстяні), що були у вжитку іраномовних племен та інших народів у поєднанні зі штанами (Полосьмак, Баркова 2006, с. 85, 92—95).

Обабіч центрального образу представлено двох скіфів різного віку. Ліворуч: бородатий статечний чоловік. На його ногах: чоботи-панчохи. Праворуч юнака також молода особа, обернена спиною до глядачів. Його поясний одяг: обтислі штани зі швом ззаду або так звані ногавиці. Цей одяг у формі двох труб, що розширюються від гомілки до стегна, шили із сукна, повсті або шкіри і надівали на штани. Аргументом на користь припущення, що скіфи носили ногавиці, є знахідки фрагментів шкіри у поєднанні з клаптиками тканини на ногах небіжчиків у похованнях. Мабуть, ці види одягу та взуття були властиві не тільки костюмам скіфів-степовиків. Спостереження етнографів виявили на Кавказі широке застосування ногавиць від давнини до нового часу.

Обидва види вбрання — ногавиці і штани — добре поєднуються з короткими чобітками. Останні зображені досить схематично — двома лініями на гомілці позначено край взуття — короткого чобітка.

Сцена 2. Дійові особи: двоє молодих та один літній скіфи. У центрі композиції — юнак стоїть навколішки. На ногах чоботи-панчохи. Ліворуч юнака — літній скіф в ногавицях, а його короткі чобітки зав'язані навколо гомілок. Персонаж праворуч центральної фігури у сцені 2 — молодий скіф зі списом. Він взутий в чоботи-панчохи зі швом ззаду. Ногавиці та чоботи-панчохи належать до категорії речей практичного призначення. Але в святковому костюмі їх, мабуть, наділяли особливими знаками (Полосьмак, Баркова 2006, с. 92—96).

Джерельна база (твори давніх авторів та археологічні матеріали) дозволяє реконструювати два види поясного одягу скіфів. Штани (шаровари, анасириди) розрізняються формою холош: вузькі, помірною об'єму, широкі (можливо, на практиці не використовували, а є тільки на зображеннях як засіб певної виразності в сюжеті). Другий вид (ногавиці і чоботи-панчохи) як предмети практичного призначення, мабуть, не набули поширення і тому не знайшли відображення в творах торевтів. Характерною особливістю поясного одягу скіфів є застосування текстильних декоративних засобів для оформлення.

ЛІТЕРАТУРА

Геродот. 1993. *Історії в дев'яти книгах*. Переклад, передмова та примітки А. О. Білецького. Київ: Наукова думка.

Бабенко, Т. Н., Бредис, Н. Ю., Ключко, Л. С. 1999. Фрагменти ткани из мужского захоронения в Большом Рыжановском кургане. *Материалы и Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XX, с. 317-320.

Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Скіф.

Бредис, Н. 1997. Исследование скифского текстиля (нач. III в. до н. э.) из Большого Рыжановского кургана. *Материалы и Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XVIII, с. 101-104.

Гаген-Торн, Н. 1960. *Женская одежда народов Поволжья (материалы к этногенезу)*. Чебоксары: Чувашское государственное издательство.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Като Садако. 1994. Штаны из погребения в кургане 1 могильника Ак-Алаха 1. В: Полосьмак, Н. В. *Стерегице золото грифы (Ак-алахинские курганы)*. Новосибирск: Наука, с. 111-114.

Ключко, Л. С. 2006. Поясная одежда у населения Скифии. В: Петренко, В. Г., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Древности скифской эпохи*. Москва: ИА РАН, с. 100-118.

Ключко, Л. С. 2010. Вбрання скіфських амазонок. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 69-78.

Ключко, Л. С. 2012. Золота етнографія Скіфії (верхній фриз пекторалі з кургану Товста Могила). *Наводна творчість та етнологія*, 1, с. 51-60.

Ключко, Л. С. 2018. Образи скіфів на «шоломі» з кургану Передерієва могила. *Сходознавство*, 82, с. 99-124. <https://doi.org/10.15407/skhodoznavstvo2018.82.099>

Ключко, Л. С. 2019. Образи жінок у мистецтві Північного Причорномор'я як джерело для реконструкції костюмів скіф'янок. *Археологія і давня історія України*, 3 (32), с. 76-89. <https://doi.org/10.37445/adiu.2019.03.06>

Крупа, Т. Н. 2009. Исследование археологической органики из скифского кургана Близнец-2. В: Ромашко, В. А., Скорый, С. А. *Близнец-2: Скифский аристократический курган в Днепровском Правобережном Надпорожье*. Днепропетровск: Пороги, с. 151-156.

Лобачева, Н. П. 1989. О некоторых чертах региональной общности в традиционном костюме народов Средней Азии и Казахстана. В: Лобачева, Н. П., Сазонова, М. В. (ред.). *Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана*. Москва: Наука, с. 5-39.

Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха*. Ленинград: Искусство.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Курган Товста Могила*. Київ: Наукова думка.

Моруженко, А. О. 1992. Скіфський курган Передерієва Могила. *Археологія*, 4, с. 67-75.

Післарій, І. О. 1982. Про ткацтво в добу міді-бронзи та раннього заліза. *Археологія*, 38, с. 70—81.

Полосьмак, Н. В., Баркова, Л. Л. 2005. *Костюм и текстиль пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)*. Новосибирск: Инфолио.

Симоненко, А. В. 1987. О семантике среднего фриза Чертомлыцкой амфоре. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 140-144.

Усманова, Э. Р. 2010. *Костюм женщины эпохи бронзы Казахстана. Опыт реконструкций*. Лисакоск; Караганда.

Федосеев, Н. Ф. 2011. Эллинское и варварское в погребении кургана Куль-Оба. В: Зинько, В. Н. (ред.). *Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Взаимовлияние культур*. Керчь: Деметра, с. 377-385.

Фіалко, О. Є. 2023. *Амазонки. Міфи та реальність*. Київ: ІА НАН України.

Чугунов, К. В., Парцингер, Г., Наглер, А. 2017. *Царский курган скифского времени в Туве*. Новосибирск: ИАЭТ СО РАН.

Шаменко, С. 2023. Поясний одяг скіфів та сарматів. *Стрії — дослідження з історії одягу*, 5, с. 3-32.

Штауффер, А. 2017. Текстильные изделия из кургана Аржан-2. В: Чугунов, К. В., Парцингер, Г., Наглер, А. *Царский курган скифского времени в Туве*. Новосибирск: ИАЭТ СО РАН, с. 202-215.

Щербань, А. 2007. *Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII — поч. III тис. до н. е. (за глиняними виробами)*. Київ: Молдь.

Яковлева, Л. А. 2013. *Найдавніше мистецтво України*. Київ: Стародавній Світ.

Яценко, С. 2006. *Костюм древней Евразии (ираноязычные народы)*. Москва: Восточная литература.

Meyer, C. 2013. *Greco-scythian Art. The Birth of Eurasia. From Classical Antiquity to Russian Modernity*. Oxford Studies in Ancient Culture and Representation. Oxford: University Press.

Pekridou-Gorecki, A. 1989. *Mode im antiken Griechenland*. Munchen: Beck's archaologische Bibliothek.

REFERENCES

- Herodot. 1993. *Istorii v dev'iaty knihakh. Pereklad, pered-mova ta prymitky A. O. Biletskoho*. Kyiv: Naukova dumka.
- Babenko, T. N., Bredis, N. Yu., Klochko, L. S. 1999. Fragmentsy tkani iz muzhskogo zakhoroneniya v Bolshom Ryzhanovskom kurgane. *Materialy i Spravochnyye Otsenki Arheologicheskogo, XX*, c. 317-320.
- Bidzilya, V. I., Polin, S. V. 2012. *Skifskiy tsarskiy kurgan Gaymanova Mogila*. Kyiv: Skif.
- Bredis, N. 1997. Issledovaniye skifskogo tekstilya (nach. III v. do n. e.) iz Bolshogo Ryzhanovskogo kurgana. *Materialy i Spravochnyye Otsenki Arheologicheskogo, XVIII*, s. 101-104.
- Gagen-Torn, N. 1960. *Zhenskaya odezhda narodov Povolzhia (materialy k etnogenezu)*. Cheboksary: Chuvashskoye gosudarstvennoye izdatelstvo.
- Ilinskaya, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifiya VII—IV vv. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Kato Sadako. 1994. Shtany iz pogrebeniya v kurgane 1 mogilnika Ak-Alakha 1. In: Polosmak, N. V. *Steregushchiye zoloto grify (Ak-alakhinskiye kurgany)*. Novosibirsk: Nauka, s. 111-114.
- Klochko, L. S. 2006. Poyasnaya odezhda u naseleniya Skifii. In: Petrenko, V. G., Yablonskiy, L. T. (red.). *Drevnosti skifskoy epokhi*. Moskva: IA RAN, s. 100-118.
- Klochko, L. S. 2010. Vbrannia skifskiykh amazonok. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4, s. 69-78.
- Klochko, L. S. 2012. Zolota etnografii Skifii (verkhniy friz pektoral' z kurhanu Tovsta Mohyla). *Narodna tvorchist ta etnolohiia*, 1, s. 51-60.
- Klochko, L. S. 2018. Obrazy skifiv na «sholomi» z kurhanu Perederiieva mohyla. *Skhodoznavstvo*, 82, s. 99-124. <https://doi.org/10.15407/skhodoznavstvo2018.82.099>
- Klochko, L. S. 2019. Obrazy zhinok u mystetstvi Pivnichnoho Prychornomor'ia yak dzherelo dlia rekonstruktsii kostiumiv skifianok. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (32), s. 76-89. <https://doi.org/10.37445/adiu.2019.03.06>

Krupa, T. N. 2009. Issledovaniye arheologicheskoy organiki iz skifskogo kurgana Bliznets-2. In: Romashko, V. A., Skoryy, S. A. *Bliznets-2: Skifskiy aristokraticheskiy kurgan v Dneprovskom Pravoberezhnom Nadporozhye*. Dnepropetrovsk: Porogy, s. 151-156.

Lobacheva, N. P. 1989. O nekotorykh chertakh regionalnoy obshchnosti v traditsionnom kostyume narodov Sredney Azii i Kazakhstana. In: Lobacheva, N. P., Sazonova, M. V. (red.). *Traditsionnaya odezhda narodov Sredney Azii i Kazakhstana*. Moskva: Nauka, s. 5-39.

Mantsevich, A. P. 1987. *Kurgan Solokha*. Leningrad: Iskusstvo.

Mozolevskiy, B. M. 1979. *Kurhan Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.

Moruzhenko, A. O. 1992. Skifskiy kurhan Perederiieva Mohyla. *Arkheolohiia*, 4, s. 67-75.

Pislariy, I. O. 1982. Pro tkatstvo v dobu midi-bronzy ta ran-noho zaliza. *Arkheolohiia*, 38, s. 70—81.

Polosmak, N. V., Barkova, L. L. 2005. *Kostyum i tekstil pazyryktsev Altaya (IV—III vv. do n. e.)*. Novosibirsk: Infolio.

Simonenko, A. V. 1987. O semantike srednego friza Chertomlytskoy amfore. In: Chernenko, E. V. (red.). *Skify Severnogo Prichernomor'ia*. Kyiv: Naukova dumka, s. 140-144.

Usmanova, E. R. 2010. *Kostyum zhenshchiny epokhi bronzy Kazakhstana. Opyt rekonstruktsiy*. Lisakovsk; Karaganda.

Fedoseyev, N. F. 2011. Ellinskoye i varvarskoye v pogrebenii kurgana Kul-Oba. In: Zinko, V. N. (red.). *Bospor Kimmeriyskiy i varvarskiy mir v period antichnosti i srednevekovia. Vzaïmovlianiye kultur*. Kerch: Demetra, s. 377-385.

Fialko, O. Ye. 2023. *Amazonky. Mify ta realnist*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Chugunov, K. V., Partsinger, G., Nagler, A. 2017. *Tsarskiy kurgan skifskogo vremeni v Tuve*. Novosibirsk: IAET SO RAN.

Shamenko, S. 2023. Poiasnyi odiah skifiv ta sarmativ. *Strii — doslidzhennia z istorii odiahu*, 5, s. 3-32.

Shtauffer, A. 2017. Tekstilnyye izdeliya iz kurgana Arzhan-2. In: Chugunov, K. V., Partsinger, G., Nagler, A. *Tsarskiy kurgan skifskogo vremeni v Tuve*. Novosibirsk: Izd-vo IAET SO RAN, s. 202-215.

Shcherban, A. 2007. *Priadinna i tkatstvo u naselennia Livoberezhnogo Lisostepu Ukrainy VII — poch. III tys. do n. e. (za hlyniyanymy vyrobamy)*. Kyiv: Molod.

Yakovleva, L. A. 2013. *Naidavnishe mystetstvo Ukrainy*. Kyiv: Starodavnii Svit.

Yatsenko, S. 2006. *Kostyum drevney Evrazii (iranoyazychnyye narody)*. Moskva: Vostochnaya literatura.

Meyer, C. 2013. *Greco-scythian Art. The Birth of Eurasia. From Classical Antiquity to Russian Modernity*. Oxford Studies in Ancient Culture and Representation. Oxford: University Press.

Pekridou-Gorecki, A. 1989. *Mode im antiken Griechenland*. Munchen: Beck's archaologische Bibliothek.

L. Klochko

MEN'S BELTED GARMENTS IN SCYTHIAN LANDS

The belted garments are a necessary part of costume of Scythian peoples along with headwear, shoulderwear, footwear. All of the blocks include different items, which possess both utilitarian and symbolic functions.

The subject of «Scythian belted garments» had already been addressed in the general studies of ancient costumes, as well as separate papers. Sergei Yatsenko analyzed the clothes of European Scythians in the context of costume history of those peoples, as he believes that different costume components represent features of ethnic affinity. However, most of the researchers believe that the formation of different costume elements is mainly the result of practical needs.

Serhii Shamenkov, while analyzing the belted garments, analyzed its name — anaxiridis. According to

him, these are the long, tight pants. However, this is the subject of debate, as Andrii Biletskyi — the translator of Herodotus' «Histories» translated it as «wide pants». According to Mr. Shamenkov, two types of the Scythian belted garments were most spread: tight pants, and non-wide pants which were not tucked in shoes. The third type — wide pants made of thin fabric. The researcher assumes that the sprang technique was used for crafting tight pants. In reality it was probably used for crafting the webbing, which decorated the pants (lampasses on side stitches etc.). As for crafting the pants, the simple option might have been in order: two trouser legs joined to the diamond-shaped gusset.

Serhii Shamenkov created a large database of Scythian depictions. However, not all of them can be used per se. Some of them are schematic and grotesque. The ancient artists were working within the traditions common to the Classic Greek art. According to my observations, the Scythian used long pants with tightened trouser legs, which were tucked in shoes, as well as slightly wide non-tucked pants. Both of the types had one scheme: each trouser leg was made of two fabric pieces with one more between them, making a so-called bottom.

The toreutics pieces sometimes depict characters in wide pants and it is artistically emphasised that the clothes are made of light fabric. Another type of belted garments are the tightened pants with the stitch on the back. These clothes in the form of two tubes which

become visible from the shin to the hip, were made of broadcloth, felt or skin. Such pants are depicted on the so-called helmet from the Perederieva Mohyla barrow. Here we also see another item of clothing: boots-stockings, which some researchers view as footwear. Said items are identical to those from the Ak Alakha grave-field in Altai.

The man's belted garments in Scythian lands were studied by complex and comparative analysis of written, archaeological and artistic sources as well as ethnographic materials. The most informative are the Scythian depictions on the decorative items. Those include finds from the following barrows: Soloha, Kul-Oba, Voronezhski, Haimanova Mohyla, Chortomlyk and Tovsta Mohyla.

Keywords: Scythian culture, barrows, toreutics, Scythians, costume, belted garments.

Отримано / Received: 03.04.2026

Прийнято після рецензування /

Accepted after review: 03.05.2026

Опубліковано / Published: 30.06.2026

КЛОЧКО Любов, кандидат історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна.

Liubov KLOCHKO, PhD, National University Kyiv Mohyla academy, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-3496-6340,

e-mail: liubaklochko@ukr.net.

I. Чечуліна

МЕДУЗА ТА ГОРГОНЕЙОН: ПИСЕМНА ТРАДИЦІЯ, ЗНАЧЕННЯ ТА ІКОНОГРАФІЯ

У статті розглянуто образ Горгони Медузи в античній культурі та особливості інтерпретації горгонеюна. Проаналізовано свідчення античних писемних джерел і основні підходи до трактування значення цього образу в сучасній науковій літературі. Особливу увагу приділено іконографічній еволюції горгонеюна та основним типам його зображення у давньогрецькому мистецтві на прикладі джерел з Північного Причорномор'я.

Ключові слова: Медуза, горгонеюн, давньогрецьке мистецтво, Північне Причорномор'я, іконографія.

Вступ. Образ Горгони Медузи належить до найвідоміших персонажів античної міфології та мистецтва. Починаючи з архаїчного періоду її зображення широко використовували в різних царинах давньогрецької матеріальної культури — від архітектурного декору та військового спорядження до монет, мозаїк і керамічного посуду. Особливо поширеним став горгонеюн — зображення відрубаної голови Горгони, що виконувало як декоративні, так і символічні функції.

1. Статтю підготовлено в рамках наукового стажування в Інституті археології та етнології Польської академії наук (Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences) у 2025 р. (Варшава, Польща) під керівництвом др. Альфреда Твардецького (Dr Alfred Twardecki) на підставі угоди між Польською та Українською Академіями наук щодо обміну науковими візитами. Ця робота є розширеною версією теоретичної частини статті, присвяченої чорнофігурним кілікам із горгонеюнами, яку згодом буде опубліковано в науковому виданні Інституту археології та етнології Польської академії наук.

© I. ЧЕЧУЛІНА, 2026

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

Попри значну популярність цього мотиву в античному мистецтві, питання щодо його походження, значення та іконографічної еволюції залишаються предметом наукових дискусій. Дослідники по-різному трактують функцію горгонеюна: як апотропейний символ, як відображення страху перед силами природи або як релігійний образ, пов'язаний із хтонічними божествами та культами родючості. Також неоднозначним залишається питання розвитку іконографії Медузи — від архаїчних монструозних форм до більш гуманізованих зображень класичного та пізнішого часу.

Метою цієї статті є узагальнення основних підходів до інтерпретації образу Медузи та горгонеюна в античній культурі, а також аналіз розвитку їхньої іконографії в давньогрецькому мистецтві. Для досягнення цієї мети розглянуто античні писемні джерела, в яких описано Горгону, наведено основні наукові інтерпретації значення горгонеюна та проаналізовано еволюцію іконографічних типів зображення Медузи.

Також прослідковано основні аспекти використання образу в Північному Причорномор'ї і, зокрема, застосування символу на керамічному посуді, бронзових виробах, архітектурних деталях тощо. Вивчено вживання образу в різних контекстах, поховальному, сакральному та повсякденному, що свідчить про його багатofункціональність та широкий спектр застосувань. У статті представлено розширене теоретичне обґрунтування для подальшої публікації та аналізу медальйонів з горгонеюном на кіліках з Ольвії та Борисфена, подану до публікації в науковому виданні Інституту археології та етнології Польської академії наук.

Медуза в античних писемних джерелах. Міфологічна фігура Горгони Медузи була

широко відома в усій грецькій ойкумені. В античних літературних джерелах, доповнених багатим корпусом візуальних зображень, наведено численні описи її походження. Медузу зазвичай було зображено в міфі як крилату фігуру з волоссям із змії, найбільш відому своїм смертельним поглядом і тим, що її врешті-решт обезголовив Персей. У писемних та археологічних джерелах її зображують як повноцінну фігуру або лише як горгонейон у вигляді маски. Отже, її захисна роль частково переходить від фігури до власника маски (Besig 1937; Glennon 2017; Lopez 2025, p. 3—4).

Історія Медузи збереглася в декількох давніх переказах, включаючи ранні грецькі оповіді, що приписують Гомеру, Гесіоду та Піндару, а також пізнішу, більш докладну римську версію, передану Овідієм. Хоча найдавніші літературні джерела, що збереглися до наших днів, не дають чіткого підтвердження цієї розповіді, візуальні свідчення вказують на те, що міф про Медузу і Персея був вже широко відомий на початку VII ст. до н. е. Найповніші версії цієї історії збереглися в «Бібліотеці» Аполлодора і «Метаморфозах» Овідія, хоча обидва твори були написані значно пізніше, відповідно у II і I ст. до н. е.

Отже, за Гесіодом і Аполлодором, Медуза була єдиною смертною серед трьох сестер Горгон, дочок морських божеств Форкіса і Кето, що мали волосся із змії. Сестри мешкали на далеких краях Океану, «біля далеких меж Ночі» (Hes. Theog. 270—275; Apollod. 2.4.2). Цікаво, що деякі вчені стверджують, що це місце могло бути розташоване в печері поблизу Гібралтарської протоки (Finlayson et al. 2021).

Також Горгони, що за славетним живуть Океаном,
На краю Ночі, де Гесперида, лункогосі
Діви: Стенно́, Евріала й Медуза, що горя зазнала:
Смертна — Медуза лише; ті —
безсмертні і вічно юні.
І тільки з нею запрагнув зійтися
Блакитногривий —
На мураві прилягли, між квітів, заквітлих весною.
А коли голову з пліч відтяв їй Персей — з її крові
Велет тоді, Хрісао́р, і кінь, Пегас, народились.

*Гесіод. Походження богів, 274—281
(переклад А. Содомори)*

Гесіод дає важливий, з іконографічного погляду, опис зовнішності Горгон, що надалі знаходить своє відображення у візуальному мистецтві. Він зображує їх як постатей з двома зміями, що звисають з їхніх поясів, із нахиленими вперед головами, мерехтливими язиками і скрегочучими зубами. Їхні очі грізно блищать, а жахливі голови тісно асоціюються зі страхом (Hes. [Sc.] 230—238). Псевдо-Аполлодор детальніше описує їхню монструозну зовнішність, зазначаючи, що Горгони мали голови, вкриті

драконячими лусками, великі ікла, схожі на ікла кабана, та бронзові руки. Він також зазначає, що вони були наділені золотими крилами, що дозволяло їм літати (Apollod. 2.4.2). Вважають, що ця версія міфу ґрунтується на праці афінського міфотворця Ферекіда V ст. до н. е. (Karoglou 2018, p. 5).

Пізнішу, більш драматичну і романтизовану версію знаходимо в «Метаморфозах» Овідія. Там Медузу описано як надзвичайно красиву жінку з чудовим волоссям. Зачарований її красою, Посейдон посягнув на неї в храмі Афін. Як покарання за цей акт осквернення Афіна перетворила волосся Медузи на змії (Ov. Met. VI. 795—804). Ту саму долю описав століттями раніше Гесіод (Hes. Theog. 280). Цікаво, що трансформація Медузи від монстра до привабливої жінки також знайшла своє відображення в іконографії.

Крім того, Медуза відіграє центральну роль у міфі про Персея (Graves 1955, p. 239: h), в якому вона, як відомо, гине від рук героя (Hes. Theog. 277—287; Hes. [Sc.] 223—237; Ov. Met. IV. 780—790).

Син Данаїди, Персей, таки мчав, а його ті Горгони,
Грізні, що й не сказати, страховиська наздоганяли,
Щоб ухопить. Коли бігли по сталі блідо-зеленій,
Лунко дзвенів-гримотів той щит, і ляскіт шалений
Вуха глушив. А на поясах — два змії злітали,
Паші туди-сюди повертаючи, з них миготливі
Так і вистрілювали язики; скреготали зубами,
Хижо довкіл поглядаючи. Дикий переляк різьбився
На страхітливих лицах Горгон.

*Гесіод. Щит Геракла, 229—237
(переклад А. Содомори)*

Зовнішній вигляд Медузи в момент її смерті описано як надзвичайно страшний. Лукан пише, що її обличчя скривилося в жахливу гримасу, з рота виливалася отрута, а очі все ще мали смертельну силу. Навіть Афіна уникала дивитися прямо в них і використовувала мертвих змії як захисну завісу для Персея (Luc. IX. 619—699).

Античні письменники відзначали, що Горгона була страшна не тільки своїм смертельним поглядом, але й жахливим криком. Піндар пояснює, що Афіна почула болісний крик, що доносився зі зміїного волосся Горгон і клацаючи щелеп Евріале (її сестри). Пізніше вона навчилася імітувати цей звук за допомогою музичних інструментів (Pind. Pyth. XII. 16). Ймовірно, що саме відображення зовнішнього вигляду Горгони в момент смерті і знайшло своє втілення в іконографії горгонейона. Страшні звуки, що видавали Горгони, могли візуально передаватися у відкритому в широкому оскалі (або крику) роті Медузи.

Отже, міфологічна традиція стала основою для формування символічного значення об-

разу Горгони в античній культурі. Саме тому важливим є розгляд інтерпретацій горгонейона, що сформувалися в науковій літературі.

Дискусія: горгонейон та його трактування. Серед багатьох зображень, що включають Горгону, найчастішими є ті, що показують смерть Медузи, а особливо — пізніше використання її відрубаної голови як сильного символічного об'єкта. Навіть після вбивства Медузи сила її образу не зникла, а натомість була перенаправлена на допомогу героям, а не слугувала лише зброєю небезпечного монстра (Lopez 2025, p. 5). Це підводить нас до поняття горгонейона. Горгонейон — це, власне, образ відрубаної голови Горгони. Медузу тут зазвичай зображено з виряченими очима, висунутим язиком, іклами, а в деяких випадках — зміями, переплетеними у волоссі (Karoglou 2018, p. 7—8). Ця іконографічна форма міцно закріпилася в грецькій візуальній традиції в VII ст. до н. е. Проте дослідники продовжують обговорювати її походження та точне значення.

В «Іліаді» горгонейон зображений як на егіді Афіни, так і на щиті Агамемнона (Ном. П. XI. 33—40), виконуючи захисну функцію. Ці ранні маски, ймовірно, відіграли певну роль у формуванні інших архаїчних грецьких типів масок. Хоча Гомер згадує чотири такі маски, він не наводить жодних деталей про їхній вигляд. Це означає, що в ранні періоди горгонейон був скоріше загальним поняттям, ніж стандартизованим зображенням. Як наслідок, художники зображували Горгону відповідно до власної уяви, зазвичай представляючи її як монструозну, схожу на тварину, істоту з відкритою пащею (Besig 1937, p. 5—7; Howe 1954, p. 209—213; Lazarou 2024, p. 59—60).

Найдавніші приклади зображено на артефактах протокоринфського, беотійського та родоського походження. Так, до прикладу, відоме зображення Медузи з тілом коня. Цю її форму пов'язують безпосередньо з Посейдоном. Відомо, що йому поклонялись як божеству коней у Беотії. На інших зображеннях Медуза має образ, схожий на Артеміду, тримаючи двох птахів. Такі асоціації відображають зв'язок Горгони з Артемідою як із зовнішнім проявом Потнії Терон — Повелительки тварин, що уособлювала дикі та загрозливі аспекти природи. Ці зображення, ймовірно, є тимчасовими запозиченнями відповідних сфер впливу інших богів, з якими Горгона поділяла певні символічні аспекти (Howe 1954, p. 213, 215; Reeder 1995, p. 410; Lazarou 2022, p. 50—51). Більш уніфікована іконографія виникла на початку VII ст. до н. е., коли на зображеннях, незважаючи на їхні індивідуальні відмінності, такі як ікла або роги, було чітко представлено впізнаваний образ Горгони.

Ймовірно, що початково горгонейон був оригінальним компонентом міфу, образом, який пізніше набув нарративного пояснення

через історію про обезголовлення Медузи. Сам міф, можливо, виник в Ассирії (Hopkins 1934; Lazarou 2024, p. 55), Малій Азії або на території материкової Греції в Мікенський період. Наприклад, саму постать Персея довгий час асоціювали з Мікенами та Аргосом. Однак остаточні докази щодо точної дати або місця виникнення міфу відсутні. Особливої популярності міф набув наприкінці VIII — VII ст. до н. е., проте, ймовірно, був відомий і раніше (Howe 1954, p. 218—219; Lazarou 2025, p. 1—3).

Дискусія виникає й стосовно інтерпретації, значення горгонейона. Загальноприйнята думка трактує горгонейон в першу чергу як апотропейний символ. У цьому випадку такий загрозливий зовнішній вигляд має на меті відлякувати зло та небезпеку. Поширення цього мотиву в оздобленні храмів, фортифікацій, обладунків, кераміки та побутових речей пояснюється саме його охоронною функцією. Візуальна сила зображення полягала у поєднанні гротеску та агресії, які перетворювали страх на засіб захисту (Hildburgh 1947, p. 225; Lazarou 2022, p. 55—57). Звичайно, не всі зображення горгонейонів інтерпретували як апотропаїчні. Деякі з них могли виконувати суто декоративну функцію або мати інші символічні значення, що залежало від контексту знахідки (Spathi 2024, p. 95).

Отже, існують декілька головних трактувань, що відображають різні намагання пояснити значення, походження та популярність міфу.

Перша група інтерпретацій бачить коріння образу в навколишньому природному світі. Так, головна ідея полягає в тому, що світ дикої природи за межами людських поселень був населений безліччю небезпечних створінь — як тварин, так і міфологічних істот. А отже, подібні горгонейони-маски могли відображати первісний людський страх перед невідомим, а також перед хижими тваринами. У межах цього підходу гіперболізовані риси обличчя, широко розкриті очі, ікла та зооморфні деталі трактують як образне втілення страху (Lazarou 2022, p. 55—57).

Однак деякі дослідники зазначають, що такий жахливий образ можна пояснити природою смерті. Адже набрякле обличчя, опухлі очі та висунутий язик є характерними рисами не лише для вбитої горгони, але й для будь-якого тіла через один — три тижні після смерті. Це може бути аргументом на користь широкого спектра зображень аналогічних монстрів, знайдених по всьому світу (Wilk 2000, p. 186).

Друга група підходів зосереджена на релігійно-міфологічному значенні образу Горгони і розглядає його в ширшому контексті вірувань. Її пов'язують із потужними жіночими та підземними силами, а також із функціями охоронних божеств. У цьому ключі Горгону трактують як перехідну фігуру, пов'язану з циклами життя

і смерті та наділену надприродною силою, що поєднує людське й божественне начала.

Подібне тлумачення Медузи та горгонейона було запропоновано А. Фротінгемом, який стверджував, що Медуза спочатку не була задумана як злий демон або суто апотропаїчний монстр. Натомість він інтерпретував її як доісторичну богиню природи, тісно пов'язану з Великою Матір'ю (такою як Рея, Кібела, Деметра або Артеміда), що уособлювала продуктивні та руйнівні сили природи, особливо світло, тепло, воду та родючість. На думку дослідника, іконографія Медузи, особливо її асоціація зі зміями, тваринами та чільне місце в монументальному оздобленні, відображає її первісну роль як космічного і хтонічного божества, а не фігури, створеної перш за все для того, щоб наводити жах або відвертати зло (Frothingham 1911, p. 349—352). Інша теорія навіть припускала, що горгонейон слід розуміти як солярний символ, ототожнюючи круглу голову Медузи із сонячним диском, а змії, що її оточують, як візуальні еквіваленти сонячних променів (Frothingham 1911, p. 370—372).

Більше того, існування деяких типів зображень дозволяє надати горгонейону додаткових значень, окрім наведених вище. Яскравим прикладом є так званий рослинний горгонейон, зображений на саркофагах і урнах, а іноді й на архітектурних елементах гробниць. За винятком декількох етрусських прикладів кінця V ст. до н. е., більшість цих зображень датують III ст. до н. е. — II/III ст. н. е. Традиційно горгонейони на поховальних пам'ятках асоціювалися зі стражданням і смертю, що пояснює власну смертність Медузи (Karoglou 2018, p. 8). Однак у цих випадках її голова, зображена в більш атрактивному вигляді, оточена квітковими мотивами і ніяк не нагадує про смерть. У деяких випадках її супроводжують Ерос, бог життя і родючості, Вікторії, орел чи грифон або такі символи, як священний кошик чи ріг достатку. В сукупності ці елементи свідчать про те, що Горгона могла бути символом життя, перемоги над смертю та оновлення, представляючи форму захисту, виражену в позитивному, а не негативному сенсі (Frothingham 1915, p. 13, 22).

Крім того, античні письмові джерела підтверджують, що силу Медузи також могли використовувати в захисних цілях. Античні автори описують її волосся як своєрідний захисний амулет. Павсаній повідомляє, що Афіна подарувала Кефею пасмо волосся Медузи, яке мало слугувати постійним захистом для міста Тегея (Paus.VIII, 8.47.5). Також Аполлодор розповідає, що Геракл отримав від Афіни пасмо волосся Горгони і передав його Стеропі, наказавши їй підняти його над міськими стінами, якщо наблизяться вороги. Доки вона не дивилася на нього безпосередньо, від волосся відлякував нападників (Apollod. 2.7.3). Окрім того, вважали, що сила Медузи поширювалася і на її кров,

яка, ймовірно, мала як шкідливі, так і корисні властивості. Евріпід згадує про цю подвійну природу, зазначаючи, що Афіна дала дві краплі крові Горгони, одна з яких мала смертельний ефект, а інша — здатність лікувати хвороби (Eur. Ion. 1012—1014).

Значення горгонейона безпосередньо пов'язане з його широким використанням у матеріальній культурі античного світу. Горгонейон найчастіше зображали на захисній егіді Афіни (Besig 1937, p. 12; Hartswick 1993; LIMC IV.1, S. 303—305, cat. 194—228; Lopez 2025, p. 5), однак його використання виходило далеко за межі такої іконографії. Він представлений на різних типах обладунків, амулетах, фібулах, дорогоцінному камінні та гудзиках (Boardman 1989, p. 249; Lazarou 2019). Водночас його захисні якості знайшли застосування в побуті. Наприклад, мозаїчні підлоги та фрески часто містили горгонейон, завдяки чому його погляд захищав увесь дім (Wohl 1996, p. 13). Горгонейон також був популярним символом для декору монет, що відомі в багатьох полісах Середземного та Чорного морів (Potts 1982, p. 27; Hartswick 1993, p. 282; Mujkanovic 2020).

Окрім того, зображення горгонейона доволі часто можна бачити на розписному посуді архаїчного та класичного періодів і, зокрема, на наборі посуду, що використовували під час симпозіуму — урочистого зібрання чоловіків, відомому активним споживання вина. Для цього, зокрема, послуговувались і такою формою для пиття, як кілік, найбільш поширеною посудиною для споживання вина в Давній Греції. Цікавим та дуже популярним варіантом були так звані кіліки з великими очима (eye-cups) (рис. 1), що набули особливого поширення з другої половини VI ст. до н. е. Існує думка, що перші варіанти подібних кілік виникли близько 540—530 рр. до н. е. в Афінах та зникли близько 480 р. до н. е. (Bundrick 2015, p. 296).

Отже, ззовні ці чаші були прикрашені парою великих очей, а зсередини доволі часто містили зображення горгонейона (Potts 1982, p. 36). В подібному зображенні дослідники вбачають подвійний захисний ефект. Очі, що ззовні прикрашають кілік, асоціюють з великими очима Медузи, її найбільш характерною рисою. Зображення маски Горгони всередині кіліка, на медальйоні, надає додаткову апотропеїчну функцію, маючи на меті захист того, хто тримає чашу (наприклад, від ревнощів з боку інших учасників симпозіуму) (Hildburgh 1947, p. 224—225; Wilk 2000, p. 176—178). Інша теорія вбачає головну мету цих символів у захисті самого напою, що споживають, від потенційного забруднення (Wilk 2000, p. 178; Karoglou 2018, p. 14; Lopez 2025, p. 7) або від спалювання рідини дрібними тваринами чи птахами, які могли «зацікавитись» напоєм, що стояв на столі. На користь цього свідчить також поява символів

Рис. 1. Кілік з «великими очима» майстра Нікосфена, 530 рр. до н. е. Музей Метрополітен, інв. номер 14.136. Джерело: The Metropolitan Museum of Art (Public Domain / Open Access)

Fig. 1. Eye-cup, by Nikosthenes, ca. 530 BC. The Metropolitan Museum of Art, Object Number: 14.136. Source: The Metropolitan Museum of Art (Public Domain / Open Access)

не лише на кіліках, але й на ручках і горловинах деяких глечиків (Wilk 2000, р. 178).

Подібні кіліки мали різноманітні розміри, їх виготовляли в різних майстернях. Зовнішню сторону чаш часто прикрашали зображеннями Діонісійських сцен, що може бути ще однією відсилкою до прямого призначення посуду цього типу — використання під час симпозиуму. На користь цього свідчить й інша інтерпретація нанесення горгонейона всередині кіліків. Неважко уявити, як у міру споживання вина кілік підносили до обличчя та нахилили. Таким чином, очі, нанесенні ззовні посудини, перетворювалися ніби в маску (Mask 2002, р. 577; Prentice 2007, р. 6). Ці очі пов'язують не лише із самою Горгоною (Beazley 1986, р. 62), але й з іншими фігурами, такими як Силен, німфи та Діоніс (Hedreen 2007, р. 218). Отже, учасник симпозиуму перетворювався на того, хто, ймовірно, був зображений на кіліку. Окрім

того, у міру поступового споживання напою відкривалась маска Медузи всередині чаші. Ця взаємодія була водночас грою та обрядом. Тут закладено зовсім іншу функцію подібних кіліків — поєднання ритуалу та гумору, страху та очищення (Spathi 2024, р. 96).

Подібні використання зображень Медузи, підкріплені писемними джерелами, свідчать про те, що Горгона може бути інтерпретована як істота з подвійною природою, що має протилежні якості, такі як добро і зло, краса і жах. У цьому розумінні вона може виступати як покровителька тварин, родючості та самого життя, а також як захисниця дітей, жінок і воїнів (Zolotnikova 2016, р. 361, 366). Як наслідок, горгонейон став одним із найпотужніших апотропеїчних символів у грецькому мистецтві. Його основна функція полягала у нейтралізації небезпеки та захисті від зла людей, предметів і просторів. У цьому сенсі його вважали одним із

Рис. 2. Терраотовий антефікс, 500 рр. до н. е. Музей Метрополітен, інв. номер 54.11.3. Джерело: The Metropolitan Museum of Art (Public Domain / Open Access)

Fig. 2. Terracotta antefix, ca. 500 BC. The Metropolitan Museum of Art, Object Number: 54.11.3. Source: The Metropolitan Museum of Art (Public Domain / Open Access)

найсильніших талісманів у грецькому візуальному репертуарі.

Окрім семантичних інтерпретацій важливим є питання щодо іконографічної еволюції цього образу, що добре простежується у змінах її іконографії.

Дискусія: іконографія Горгони. Продовженням дискусії є питання щодо розвитку образу Медузи та, власне, горгонеїона. Зображення цієї міфологічної істоти, як і інших фігур давньогрецької міфології, мало свої характерні риси, що змінювалися з часом та з огляду на вподобання майстрів.

Іконографія горгонеїона трансформувалась від жахливої звіроподібної маски до симетричніших варіантів, більш притаманних витонченому смаку давньогрецької класичної епохи. Для систематизації цих змін у науковій літературі було запропоновано кілька типологічних схем. Дослідники визначають три основні варіанти зображень Горгони: архаїчний тип (або левоподібний), середній та тип «Прекрасної Горгони». Подібні типи спершу було виокремлено для характеристики зображень на скульптурі та архітектурі, проте з часом цей опис було застосовано і для інших відтворень, зокрема у вазописі, медальйонах та фронтальних зображеннях кіліків.

Перше систематичне висвітлення цієї теми було запропоновано А. Фуртвенглером у праці «Die Gorgonen in der Kunst» у «Lexikon

der Griechischen und Römischen Mythologie» (Furtwängler 1886). Згодом Йозеф Флорен розширив і вдосконалив цю типологію у своїй монографії (Floren 1977, р. 49—61, 104—115). Таку ж типологію розглядає у своїй статті Інґрід Краускопф (LIMC IV.1).

В архаїчній та класичній кераміці Медузу послідовно зображували як демонічну постать, а не просто як гібрид людини та тварини, на кшталт Сфінкса чи Сирен. Замість єдиного фіксованого типу такі образи демонструють чітку трансформацію від монструозної архаїчної форми до менш загрозливої фігури в пізнішому класичному мистецтві. Цю зміну відзначають і щодо зображень Медузи у повний зріст, і для горгонеїонів (Glennon 2017; Lazarou 2022, р. 53).

Перший, **архаїчний, тип** був поширений протягом 700—480 рр. до н. е. і характеризувався формуванням образу горгонеїона як апотропеїчної маски (Floren 1977, р. 49—55, 104—107; Lazarou 2022, р. 53). Його визначальними рисами є поєднання людських і тваринних елементів: левоподібні риси, широка округла морда та ікла в поєднанні з людськими очима та бровами (рис. 2). Подібне фронтальне зображення наче було створене спеціально для округлих форм, таких як тондо кіліка чи центральна частина щита (рис. 3) або архітектурні антефікси та акротерії (рис. 2, 6). Таке зображення ніби конфронтує з глядачем (Floren

Рис. 3. Фрагмент рельєфу, Ахілл тримає щит з горгонейоном, 600 рр. до н. е. Музей Метрополітен, інв. номер 1942 (42.11.33). Джерело: The Metropolitan Museum of Art (Public Domain / Open Access)

Fig. 3. Fragment of a relief with Achilles carrying a Gorgon shield, ca. 600 BC. The Metropolitan Museum of Art, Object Number: 1942 (42.11.33). Source: The Metropolitan Museum of Art (Public Domain / Open Access)

1977, p. 49—50, 55; Higgins 1979, p. 92, 155, 171, 174, 178; Kästner 1989).

На ранніх розписних кіліках художники відтворювали архаїчний тип горгонейона у круглому тондо всередині посудини. Проте у деяких випадках він заповнює майже весь внутрішній простір (Floren 1977, p. 104—107). Його ключовими рисами є випуклі очі, вузький ніс, з'єднані брови та ниркоподібний рот, який часто зображували із висунутим язиком та вищиреними зубами. Все це підкреслюва-

ло тваринний характер зображення. Змії були розташовані трійками на підборідді та маківці, залишаючи вільні місця біля вух (Lazarou 2022, p. 53—54). Волосся зазвичай охайно викладене пасмами вздовж чола (Furtwängler 1886, S. 1712—1713).

Цікаво, що на зображеннях горгонейона всередині кілік частіше за все відсутні змії навколо голови Медузи, проте нерідко вони мають бороду та великі грізні очі. Натомість зображення Горгони у повний зріст здебільшого ха-

рактизується саме додаванням змії у волоссі (Furtwängler 1886, S. 1715—1717). Ще одним елементом горгонеїона в медальйонах є масивність та повнота обличчя Горгони. Пізніші зображення втратили ці об'єми, проте виникли додаткові риси, такі як складки на обличчі від вираження певних негативних емоцій (Furtwängler 1886, S. 1715—1717; Wilson 1920, p. 233). Отже, в кінці архаїчного періоду сформувався єдиний тип горгонеїона з певними варіаціями. Проте додавання таких елементів, як змії або борода, не змінювало його типологічної ідентичності.

Наступний, **проміжний, або середній, тип** стоїть між архаїчним і пізнішим «прекрасним» іконографічним типом. Як вважають, він виник наприкінці VI ст. до н. е. (Floren 1977, p. 55—59), проте більшою мірою належав до ранньокласичного часу (приблизно 480—450 рр. до н. е.) Слід відзначити, що хоча середній тип почав домінувати у скульптурних зображеннях після приблизно 520 р. до н. е., архаїчний тип зберігався у вазописі доволі довго, до початку V ст. до н. е.

Хоча цей тип позначав більш гуманізоване зображення Медузи (Lazarou 2022, p. 54), він ще зберігав кілька рис архаїчної маски. Це, до прикладу, широке, пласке округле обличчя, широко відкритий рот, лобові складки на чолі та, у більшості випадків, висунутий язик. Проте варто зазначити, що хоча подібні елементи були наявні в попередньому варіанті, тут вони не виглядають перебільшенням і зведені більш-менш до природного масштабу. Так, і щелепа і щокви втратили колишнє агресивне збільшення, очі, частково сховані щоквами, часто здаються меншими та вузкими, тоді як брови з'єднані між собою. Волосся розділене навпіл і гладко укладене. Змії тепер відіграють лише другорядну роль. В цей період зображення Медузи у повний зріст стали надзвичайно рідкісними. Образ Горгони, що біжить, майже зникло, залишившись лише у героїчних сценах (Furtwängler 1886, S. 1718).

Сам горгонеїон також трапляється значно рідше, ніж в попередній період. Він вже не домінує на великих архітектурних плитах або щитах. Зображення на щитах залишаються популярними, проте горгонеїон тепер займає лише центральну частину, а не заповнює все поле. Так саме горгонеїон поступово зникає з інтер'єрів аттичних посудин і стає дедалі рідкіснішим на ручках бронзових посудин. Отже, попри відмінності цих двох типів, вони мають багато спільних рис, спираючись на той самий композиційний принцип, а саме зображення круглої маски у фронтальній перспективі, у тондо. Архаїчний тип горгонеїона підкреслює жах Горгони, натомість середній тип перетворює апотропей на більш впорядкований, збалансований, геометричний порядок. В обох випадках фронтальний погляд залишаєть-

ся важливою умовою існування горгонеїона (Floren 1977, p. 61).

Третій тип **«Прекрасної Горгони»** представлений більшою мірою зображеннями в повний зріст крилатої гарної молодої жінки. Цей тип іконографічного зображення Медузи масово виник у середині V ст. до н. е. і його використовували до кінця класичного періоду (Zolotnikova 2016, p. 357; Lazarou 2022, p. 54).

Одним з найбільш яскравих представників цього іконографічного типу вважають так звану Медузу Ронданіні (рис. 4). Це мармурова маска, названа на честь римського Палаццо Ронданіні, де вона раніше експонувалась. Маска відома своїм довершеним і дещо новим виконанням голови Медузи. Головними відмінностями є чуттєвий вираз прекрасного обличчя та два маленьких крильця, розташовані на маківці її голови, і пара змії, зв'язані вузлом під підборіддям. Цей прекрасний образ дещо відтіняє відкритий рот, в якому видно гострі зуби, що відсилає нас до більш ранніх варіантів зображення Горгони. Деякі дослідники припускають, що маска є римською копією I ст. н. е., з твору V ст. до н. е. авторства Фідія. Проте загальноприйнята версія датує витвір IV ст. до н. е., оскільки саме з цього часу прекрасний тип Горгони набуває особливої популярності (Potts 2015, p. 28; Karaglou 2018, p. 14—16).

Подібне перетворення Медузи є частиною давньогрецької візуальної традиції того часу, коли гротескні риси чудовиськ стають більш людськими, а їхні тваринні риси пом'якшуються. В результаті чудовиська жіночої статі, такі як Медуза, стали більш схожими на людей і навіть привабливими, що більшою мірою відповідало естетичним ідеалам класичного періоду. Тому Медуза поступово перетворюється на гарну молоду жінку, неправомірно скривджену богами та героями. Змінюється також і горгонеїон — з гротескного образу на людиноподібний, що можна побачити на зображеннях пізніших елліністичних та римських артефактів. На відміну від зображень у повний зріст горгонеїон змінювався доволі повільно, протягом всього V ст. до н. е. Обличчя Горгони ставало дедалі більш людським і, зрештою, навіть привабливим у IV ст. до н. е. (Karaglou 2018, p. 5, 9, 16). Цей повільніший розвиток, можливо, пов'язаний з апотропейною функцією горгонеїона, що залишалася незмінною (Lazarou 2022, p. 54).

Отже, запропонована типологія іконографії Медузи зосереджена на поступовій хронологічній еволюції від гротескних до ідеалізованих характеристик, у зміні зображень з архаїчними монструозними рисами, через проміжний тип до атрактивних зображень Горгони прекрасного типу.

Слід зазначити, що теорія, якою традиційно послуговуються для класифікації іконографії вазопису, зазнала доволі широкої критики. Ця

Рис. 4. «Медуза Ронданіні», мармур, римська копія оригіналу V ст. до н. е. майстра Фідія. Мюнхен, Гліптотека, інв. номер 252. Джерело: Wikimedia commons (License CC BY-SA 3.0)

Fig. 4. «Rondanini Medusa». Marble, Roman copy after a 5th-century BC Greek original by Phidias. Glyptothek, Munich (252). Source: Wikimedia commons (License CC BY-SA 3.0)

система передбачає лінійну еволюцію від Горгони-монстра архаїчного типу до прекрасної Горгони пізнішого часу. Проте така схема не повністю відповідає матеріальним свідченням, адже зображення горгонейона з гуманізованими рисами обличчя відомі з VII ст. до н. е. Окрім того, до прикладу, лише протягом V ст. до н. е. майстри зображали весь іконографічний спектр цієї фігури. Отже, наявні джерела не підпадають під чітку лінійну схему Фуртвенглера (Торрер 2007, р. 75). Таку типологію, яка пов'язує монструозних Горгон із ранніми періодами, а красивих — із пізнішими, не варто вважати за сувору хронологічну модель. Кожне зображення Горгони слід розглядати окремо, з огляду на його наративний, міфологічний або символічний контекст. Художники мали широкий вибір варіантів зображення Горгони і в межах одного періоду часто співіснували різні стилі, що відображало різноманітність іконографії (Торрер 2007, р. 75—79). Тому в подальших дослідженнях типологію Фуртвенглера доцільно застосовувати скоріше як описовий інструмент, а не як сувору хронологічну схему.

Дослідження: образ Медузи в Північному Причорномор'ї. Численні археологічні матеріали свідчать про те, що фігура та міф

Горгони Медузи були добре знайомі не лише грецькому, але й варварському населенню Північно-Причорноморського регіону. Подібні знахідки датують доволі широко — від архаїчного до римського часу.

Найчастіше знаходили зображення горгонейонів саме на аттичному розписному посуді архаїчної та класичної доби. Зазвичай маскою Горгони прикрашали тондо чорнофігурних кіліків (рис. 5). Подібних знахідок доволі багато серед археологічних матеріалів Ольвії та Борисфена. Цікаво, що в цих полісах горгонейони фіксують у великій кількості контекстів як на священних ділянках міста (Русяєва, Сазонова 1986, с. 60—61; Русяєва, Назарчук 2006, с. 171, 454), так і на території житлових кварталів (Горбунова 1982, с. 45—46; Копейкіна 1986, с. 9, 15, 40; Nazarchuk 2010, р. 145, 160, pl. 84; Крыжицкий, Лейпунская 2014, с. 288, рис. 15: 2; та ін.)

Окрім того, відомі зображення Медузи у повний зріст на кераміці, зокрема на скіфосах та кіліках. Подібні посудини, що датують близько 510 р. до н. е., відомі в Ольвії та Березані (Буйських 2013, с. 110, рис. 5; Smith 2013, р. 350, 351, fig. 6—8; та ін.) Це свідчить про їхню значну популярність серед населення як приношення бо-

Рис. 5. Рондо з горгонейоном з Борисфена, 510—500 рр. до н. е., інв. номер Бер-69-237. Джерело: рисунок авторки

Fig. 5. Tondo with gorgoneion from Borysthenes, 510—500 BC; inv. number Бер-69-237 (BAPD 9023761). Source: drawing made by author

гам, а також для повсякденного використання під час симпозиумів. Іконографічно більшість зображень варто включити до архаїчного типу горгонейона, проте певна частина вже має людиноподібні риси, тож належить до проміжного іконографічного типу. Слід відзначити, що відомості про значну частину подібних посудин досі залишаються неопублікованими. Саме тому в наступному дослідженні ми плануємо публікацію корпусу горгонейонів, що містяться всередині кіліків, які походять з Ольвії та Борисфена.

Окрім кераміки, образ Горгони активно поширився і в архітектурі Ольвійського полісу. Загальновідомо, що горгонейоном прикрашали фронти храмів, антефікси або метописи, спрямовані назовні, щоб відганяти зло від священних місць. Так само його могли розмішувати на вході до будинку (Nicholls 1970, p. 132, pl. 38; Mack 2002, p. 572; Karoglou 2018, p. 12, 19). Знахідки з Ольвії демонструють велику кількість подібних зображень (Рахно 2019, с. 94; Bujskikh 2025, p. 181—186, 195).

Одними з яскравих і водночас унікальних є знахідки фрагментів поліхромного диска акротерію з Ольвії (рис. 6), датовані третьою чвертю VI ст. до н. е. Вони походять зі священної ділянки міста — Західного теменосу (ділянка АГД), імовірно з храму Аполлона Іетроса (Ціллителя). Незважаючи на фрагментарність, наявні частини чітко демонструють архаїчний

Рис. 6. Реконструкція диска акротерію з Ольвії, запропонована А. Буйських. Джерело: Bujskikh 2025

Fig. 6. Reconstruction of disk acroterion from Olbia Pontica, made by A. Bujskikh. Source: Bujskikh 2025

тип горгонейона, зокрема волосся у вигляді змій, повернутих вліво, що оточує округлу голову Медузи (Крыжицкий, Русяева, Назарчук 2006, с. 103—104, рис. 98: 1—2; Русяева 2006, с. 119: 2, рис. 125: 1; Bujskikh 2025, p. 104—106, fig. 109—113). Подібні знахідки також відомі в інших полісах регіону, зокрема в Пантікапейі та Феодосії (Скржинская 2010, с. 202, кат. 199, 216, 221, 222, 228, 230).

З території Західного теменосу походить і наступна цікава знахідка, яку датують другою половиною VI — першою чвертю V ст. до н. е. Це остракон, виготовлений зі стінки сіроглиняної посудини. На його поверхні міститься зображення, схоже на маску Горгони: чітко видно пару очей та, ймовірно, язик. Також на остраконі наявне графіто «АПОΛ», що може вказувати на ім'я Аполлона і є ще одним прикладом зв'язку між цими двома культурами (Русяева 2006, с. 134: 5, рис. 143: 2).

Звісно, використання горгонейона не обмежувалося лише керамікою та архітектурою. Дуже часто фіксують зображення горгонейона на металевих предметах, як побутових, так і на зброї. До прикладу, панцирі, поножі та елементи кінської зброї з горгонейоном V—IV ст. до н. е. з боспорських пам'яток демонструють архаїчний іконографічний тип. Також слід згадати наявність бронзових дзеркал VI ст. до н. е., що походять з Ольвії (Скуднава 1988, с. 128 кат. 199: 7; Скржинская 2010, с. 202, 203, 314, кат. 111). Ручка дзеркала в них завершується округлою бляшкою із зображенням голови Горгони архаїчного типу. Подібні дзеркала було знайдено

і в скіфських пам'ятках (Кузнецова 2002, с. 84, 85, табл. 32, 33; Toral 2025, p. 133, fig. 6).

Ці зображення добре корелюють із бронзовими монетами того часу, що були доволі поширеними в Ольвії (рис. 7) (Rolle et al. 1991, S. 200, Abb. 2; Скржинская 2010, с. 205, кат. 217; Анохин 2011, с. 37—43). Цікаво, що зображення на монетах також відображають основні іконографічні типи горгонейона та їхню еволюцію. Водночас слід підкреслити, що архаїчний «м'ясистий» тип, характерний для пам'яток Аттики, Халкідиди та Коринфа, в Ольвії не зафіксовано: місцева нумізматична традиція від самого початку репрезентувала «середній» тип Горгони (Карышковский 2003, с. 114—115).

На ранніх ольвійських асах зображення Медузи подано анфас із вузьким лобом, великими виступаючими вухами, оскаленими зубами з тваринними іклами та висунутим язиком. Однак уже в середині V ст. до н. е. сформувався «середній» тип: загальна композиція зберіглася, але зникли ікла та гіпертрофовані вуха, а риси обличчя поступово пом'якшилися.

Подальша еволюція найвиразніше простежується у трактуванні рота та загальної пластики обличчя: від широкого, відкритого з піднятими кутами, до більш стриманого, з чітко змодельованими губами, а згодом — до невеликого, гармонійно вписаного в овал. Паралельно коротшає або зникає язик, зникають великі зуби, формується правильніший овал обличчя та увиразнюється підборіддя, що зменшує апотропейну експресію образу. Аналогічні зміни відбуваються і в передачі волосся: замість архаїчних «змієподібних» форм його відтворюють як охайну зачіску із симетричних локонів (подібно до зображень на медальйонах) або у вигляді ряду дрібних кружечків. На пізніших литих асах волосся вже розділене проділом (Карышковский 1988, с. 44—45). Загалом ці трансформації відображають поступовий перехід від більш експресивного варіанта «середнього» типу до пом'якшеного, антропоморфізованого образу, що наближається до «спокійного» варіанта «прекрасного типу» (Карышковский 2003, с. 114—115).

Зображення на монетах також поступово «гуманізуються». Деякі аси демонструють навіть дещо доброзичливі, наївні риси. Це цілком людські усміхнені обличчя, що передають також окремі індивідуальні, навіть портретні особливості (Алексеев 1999, с. 77, табл. II-Бр: 1—4).

Цікаво простежити окремі особливості ольвійських монет. Так, зображення на асах старшого номіналу передають страхітливий образ Горгони не через тваринні риси, а через гіперболізовані та деформовані людські (Алексеев 1999, табл. II-Бм: 1—5). В окремих випадках зображення має не агресивний характер, а радше дрімотний, пасивний. На асах середнього номіналу представлено подібні образи, тоді

Рис. 7. Бронзова монета з горгонейоном з Ольвії, 437—410 рр. до н. е. Берлін, Монетний кабінет Державних музеїв, інв. номер 18316965. Джерело: Berlin, Münzkabinett der Staatlichen Museen, 18316965. Photographs by Bernhard Weisser (Public Domain Mark 1.0)

Fig. 7. Bronze coin with Gorgoneion from Olbia Pontica, ca. 437—410 BC. Source: Berlin, Münzkabinett der Staatlichen Museen, 18316965. Photographs by Bernhard Weisser (Public Domain Mark 1.0)

як аси дрібних номіналів дещо відрізняються. Тут обличчя радше нагадує посмертну маску. Отже, Горгона на ольвійських монетах репрезентує спектр різних емоцій — від зневаги й злоби до смертельного жаху, що виражається саме деформованими людськими рисами, а не тваринними елементами. Ця трансформація відомого образу і відрізняє творчість ольвійських майстрів монетної справи (Алексеев 1999, с. 7—80).

Розглянуті нумізматичні матеріали, утім, не вичерпують кола джерел, що відображають побутування цього образу в Ольвії. Тут, зокрема, було знайдено форму для виробництва бляшок у вигляді голови Горгони, що свідчить про значну популярність цього образу серед місцевого населення та прагнення самостійно виготовляти затребувані вироби. Подібні бляшки відомі і з боспорських поховань, зокрема золота бляшка IV ст. до н. е. із репрезентацією Медузи, що добре корелюється із зображеннями на ольвійських монетах (Скржинская 2010, с. 205, 315, кат. 114, 224).

Також слід звернути увагу на використання горгонейона як амулета та талісмана. Зокрема, поодинокі знахідки представлені кістяним амулетом з Тіри. Цей округлий амулет за розмірами та формою також нагадує монети з горгонейоном. Медузу зображено анфас у характерній архаїчній манері, з висунутим язиком, але охайно вкладеним волоссям (Алексеев 2004, с. 66—67). Подібний кістяний амулет також було знайдено на острові Левке (Зміїний) (Островерхов, Охотников 2007, с. 33, рис. 6: 4). Тут Медузу зображено схожим чином: із висунутим язиком, стилізованим волоссям, мигдалеподібними очима та носом, наближеним до людського. Ці знахідки підкреслюють апотропейне значення горгонейона, демонструючи його захисну функцію і в цьому регіоні.

Також талісмани виготовляли і з напівкоптовного каміння. У цьому контексті варто згадати халцедонову інталію з Пантікапея, що датується початком V ст. до н. е. На ній зображено фігуру Медузи, що біжить, у повний зріст: вона тримає двох змій у руках і має чотири великі крила за спиною. Голова Медузи відповідає архаїчному типу: хижий оскал обличчя, оточеного двома зміями. Вважають, що подібні знахідки були як захисними амулетами, так і особистими печатками власника (Скржинская 2010, с. 203, 314, кат. 112).

Окремим класом предметів, на яких зображено Медузу, є різні елементи поховальних пам'яток — стели, саркофаги, стіни гробниць тощо. Одне з найдавніших таких зображень пов'язане зі стелою гробниці VI ст. до н. е., знайденою в районі Керамейкосу в Афінах (Vanou, Bournias 2014, р. 174). Маску Медузи часто виявляли на етрусських урнах та римських мармурових саркофагах. У Північному Причорномор'ї зображення голови Горгони були особливо поширені у поховальних обрядах мешканців Боспору. Так, стіни саркофагів прикрашали гіпсові рельєфи з масками Медузи. Вважали, що подібні зображення не лише охороняли спокій покійного у потойбіччі, але й захищали живих від самого померлого. Саме тому маски наносили безпосередньо на саркофаг. З огляду на це Медузу іноді розглядають як своєрідну охоронницю межі між двома світами (Дувакин 2009, с. 98, 109). У подібному значенні інтерпретують й зображення Медузи у розписах склепів Пантікапея (Скржинская 2010, с. 205, кат. 237, 238, 240).

У контексті пам'яток Північного Причорномор'я слід також коротко розглянути поширення образу Медузи серед негрецького населення. Так, починаючи з другої половини VI ст. до н. е. у ритуальних та поховальних комплексах меотів було знайдено керамічні маски горгон. Образ, що символізував страх і смерть, був адаптований до місцевих уявлень про загробний світ та військові практики, спрямовані на залякування ворогів і потойбічних сил (Шауб 2021).

Окрім того, зображення Горгони Медузи, особливо горгонейон, є на багатьох артефактах зі скіфських курганів. Їхню популярність зазвичай пояснюють апотропеїчним значенням та впливом грецької культури на місцеві спільноти. Водночас деякі дослідники вважають, що у негрецькому середовищі образ Медузи значною мірою інтегрувався у місцеві вірування, зокрема поєднався з уявленнями про богиню-прародительку. Нерідко зображення богині зі змієподібними ногами та горгонейон утворюють єдину композицію. Наприклад, це простежується на кінському спорядженні з Товстої Могили та кургану Велика Цимбалка (Мозолевський 1979, с. 39, рис. 23; Rolle et al. 1991, S. 152, Abb. 1), а також на пластинах з

Куль-Оби, Чмиревої могили, Херсонесу та Таманського півострова (Шауб 1999, с. 207—214). Зазвичай подібні зображення змієної богині співвідносять зі східними варіаціями Потнії Терон або перської Анахити — богині води та родючості. Отже, можливо, варварське населення не стільки запозичило цей образ, скільки інтерпретувало його як одне з втілень власної Великої Богині.

Достеменно невідомо, чи були скіфи обізнані з повною версією грецького міфу. Ймовірно, вони адаптували лише ті його елементи, які знаходили відгук у їхніх уявленнях. Зокрема, гібридна форма Медузи та її захисні функції відповідали уявленням про шаманську владу і духовний захист. Саме тому предмети з її зображеннями часто виявляли у скіфських і пізніших сарматських контекстах у регіонах, дотичних до Чорного моря. Такі предмети нерідко асоціювались із жінками високого статусу, щодо яких образ Горгони виконував охорончу функцію (Торал 2025, р. 127).

У Північному Причорномор'ї простежується не лише проникнення образу Медузи та горгонейона в негрецьке середовище, а й складний процес взаємопроникнення різних систем вірувань, у межах якого Горгона набуває рис, притаманних негрецьким культурам.

Отже, поширення горгонейона в Північному Причорномор'ї демонструє не лише стабільність його апотропеїчної функції, але й варіативність інтерпретацій, зумовлену включенням цього образу до різних культурних і релігійних контекстів регіону.

Висновки. Аналіз античних писемних джерел та археологічного матеріалу свідчить про складний і багатогранний характер образу Горгони Медузи в давньогрецькій культурі. У міфологічній традиції вона постає як істота, в якій поєднано риси жахливого монстра та надприродної сили, здатної як завдавати шкоди, так і виконувати захисні функції.

Особливого значення набуває горгонейон, зображення голови Горгони, яке стало одним із найпоширеніших апотропейних символів у грецькому мистецтві. Його використання на архітектурних елементах, обладунках, монетах, мозаїках і керамічному посуді свідчить про віру в його здатність відвертати небезпеку та захищати людей, предмети й простір. Розгляд основних наукових інтерпретацій підтверджує, що апотропейне трактування горгонейона є найбільш поширеним, однак не єдиним. Деякі дослідники пов'язують цей образ із ширшими релігійними уявленнями, зокрема із хтонічними або природними божествами, символікою життя і смерті, а також із культом родючості.

Іконографічний розвиток зображень Медузи демонструє поступову трансформацію від архаїчних, підкреслено монструозних форм, до більш гуманізованих і навіть естетизованих образів класичного та пізніших періодів.

Водночас археологічні матеріали свідчать, що різні іконографічні варіанти могли співіснувати в межах одного хронологічного періоду. Тому традиційну типологію зображень Горгони доцільно розглядати радше як описовий інструмент, ніж як сувору хронологічну модель. Отже, образ Медузи та горгонейона в античному мистецтві характеризується значною варіативністю і семантичною багатозначністю, що відображає складні уявлення давніх греків про страх, захист і надприродну силу.

Переходячи до регіонального аспекту, слід зазначити, що узагальнення археологічного матеріалу Північного Причорномор'я дозволяє говорити про багатофункціональний характер образу Горгони Медузи, який виходив далеко за межі суто грецького культурного контексту. Його поширення охоплює різні категорії пам'яток — від кераміки та архітектури до металевих виробів і поховальних комплексів. Іконографічна еволюція горгонейона в регіоні загалом відповідає загальногрецьким тенденціям, однак водночас демонструє локальні особливості, зумовлені взаємодією з негрецьким населенням. У варварському середовищі цей образ не лише зберіг апотропеїчні функції, але й був переосмислений відповідно до місцевих релігійних уявлень. Отже, Медуза в Північному Причорномор'ї постає як важливий елемент культурного обміну, що відображає процеси адаптації, трансформації та синтезу різних традицій.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев, В. П. 1999. О монетном искусстве Ольвии классического и раннеэллинистического времени. *Stratum plus*, 6, с. 74-83.
- Алексеев, В. П. 2004. Новые материалы к изучению культуры античных городов Северного Причерноморья (Тира — Никоний — Ольвия — Херсонес). *Вестник древней истории*, 3, с. 58-79.
- Анохин, В. А. 2011. *Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
- Буйских, А. В. 2013. Новые находки чаш Сиана из Ольвии. *Археологические вести*, 17, с. 105-114.
- Гесюд. 2018. *Походження богів. Роботи і дні. Щит Геракла* / пер. Андрій Содомора. Львів: Апіріорі.
- Горбунова, К. С. 1982. Аттическая чернофигурная керамика из раскопок 1962-1971 гг. на участке «Г» о. Березань. В: Борисковская, С. П. (ред.). *Художественные изделия античных мастеров*. Москва: Искусство, с. 36-49.
- Дувакин, Е. Н. 2009. Голова Медузы Горгоны: семантика апотропея. *Вестник РГГУ: Литературоведение. Языкознание. Культурология*, 9, с. 97-104.
- Карышковский, П. О. 1988. *Монеты Ольвии*. Киев: Наукова думка.
- Карышковский, П. О. 2003. *Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э. — IV в. н. э.)*. Одесса: А. С. Фридман.
- Копейкина, Л. В. 1986. Расписная керамика архаического времени из античных поселений Нижнего Побужья и Поднепровья как источник для изучения торговых и культурных связей. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 27, с. 27-47.
- Крыжицкий, С. Д., Лейпунская, Н. А. 2014. Жилые дома центрального квартала в районе агоры. В: Зинько, В. Н. (ред.). *Жилые дома Центрального квартала Ольвии*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, 13. Симферополь; Керчь: Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского, с. 6-142.
- Крыжицкий, С. Д., Русяева, А. С., Назарчук, В. И. 2006. Архитектурная терракота VI—V вв. до н. э. В: Айбабин, А. И. (ред.). *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, 2. Симферополь: Деметра, с. 100-114.
- Кузнецова, Т. М. 2002. *Зеркала Скифии VI—III века до н. э.* 1. Москва: Индрик.
- Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.
- Островецьких, А. С., Охотников, С. Б. 2007. Острів Ахілла у Гостинному морі. В: Смолий, В. А. (ред.). *Надчорномор'я у IX ст. до н. е. — на початку XIX ст.: студії з історії та археології*. 1. Київ: Інститут історії України НАН України, с. 26-59.
- Рахно, К. 2019. Горгона в будівельній кераміці античності: витоки та семантика апотропею. *Археологічна керамологія*, 2 (2), с. 93-119.
- Русяева, А. С. 2006. Граффити. В: Айбабин, А. И. (ред.). *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, 2. Симферополь: Деметра, с. 118-134.
- Русяева, А. С., Назарчук, В. И. 2006. Аттическая керамика. В: Айбабин, А. И. (ред.). *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, 2. Симферополь: Деметра, с. 169-177.
- Русяева, А. С., Сазонова, Н. Г. 1986. Керамічний комплекс архаїчного часу із Ольвії. *Археологія*, 55, с. 48-63.
- Скржинская, М. В. 2010. *Культурные традиции Эллады в античных государствах Северного Причерноморья*. Киев: Институт истории Украины НАН Украины.
- Скуднева, В. М. 1988. *Архаический некрополь Ольвии*. Ленинград: Искусство.
- Шауб, И. Ю. 1999. Культ Великой Богини у местного населения Северного Причерноморья. *Stratum plus*, 3, с. 207-223.
- Шауб, И. Ю. 2021. Горгона в религии меотв. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья*, 12, с. 701-714.
- Banou, E. S., Bournias, L. C. 2014. *Kerameikos*. Vaduz: John S. Latsis Public Benefit Foundation.
- Beazley, J. D. 1986. *The Development of Attic Black-Figure*. Berkeley: University of California.
- Besig, H. 1937. *Gorgo und Gorgoneion*. In *der Archaischen Griechischen Kunst*. Berlin: H. Markert.
- Boardman, J. 1989. *Greek Art*. London: Thames & Hudson.
- Bujskikh, A. 2025. *Architectural Terracotta from Olbia Pontica*. Kyiv: Institute of Archaeology NAS of Ukraine.
- Bundrick, S. D. 2015. Athenian Eye Cups in Context. *American Journal of Archaeology*, 119, 3, p. 295-341.
- Finlayson, C., Gutierrez Lopez, J. M., Reinoso del Rio, M. C., Saez Romero, A. M., Giles Guzman, F., Finlayson, G., Giles Pacheco, F., Abulafia, D., Finlayson, S., Jennings, R. P., Rodriguez Vidal, J. et al. 2021.

Where myth and archaeology meet: Discovering the Gorgon Medusa's Lair. *PLoS ONE*, 16, 4, e0249606. DOI: 10.1371/journal.pone.0249606

Floren, J. 1977. *Studien zur Typologie des Gorgoneion*. Munster: Aschendorff.

Frothingham, A. L. 1911. Medusa, Apollo, and the Great Mother. *American Journal of Archaeology*, 15, 3, p. 349-377.

Frothingham, A. L. 1915. Medusa II. The Vegetation Gorgoneion. *American Journal of Archaeology*, 19, 1, p. 13-23.

Furtwängler, A. 1886—1890. Die Gorgonen in der Kunst. In: Roscher, W. (ed.). *Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie*. 1 (2). Leipzig: Teubner, p. 1701-1728.

Glennon, M. 2017. Medusa in Ancient Greek Art. In: (without ed.). *Heilbrunn Timeline of Art History*. New York: The Metropolitan Museum of Art. Available at: <https://www.metmuseum.org/ru/essays/medusa-in-ancient-greek-art> (30.03.2026).

Graves, R. 1955. *The Greek Myths*. London: Penguin.

Hartswick, J. H. 1993. The Gorgoneion on the Aegis of Athena: Genesis, Suppression and Survival. *Revue Archéologique, Nouvelle Série*, 2, p. 269-292.

Hedreen, G. 2007. Involved Spectatorship in Archaic Greek Art. *Art History*, 30, 2, p. 217-246.

Higgins, R. A. 1979. *Catalogue of the Terracottas. British Museum, Department of Greek and Roman Antiquities*. London: British Museum.

Hildburgh, W. L. 1947. Apotropaism in Greek Vase-Paintings (Continued). *Folklore*, 58, 1, p. 208-225.

Hopkins, C. 1934. Assyrian Elements in the Perseus — Gorgon Story. *American Journal of Archaeology*, 38, 3, p. 341-358.

Howe, T. P. 1954. The Origin and Function of the Gorgon-Head. *American Journal of Archaeology*, 58, 3, p. 209-221.

Karoglou, K. 2018. Dangerous Beauty: Medusa in Classical Art. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 75, 3, p. 1-47.

Kästner, V. 1989. Gorgoneionantefixe aus Südtalien. *Forschungen und Berichte*, 27, p. 115-128.

Lazarou, A. 2019. Golden Gorgon-Medousa Artwork In Ancient Hellenic World. *Scientific Culture*, 5, 1, p. 1-14.

Lazarou, A. 2022. Gorgoneion and Gorgon-Medusa: A Critical Research Review. *Journal of Ancient History and Archaeology*, 9, 1, p. 47-62.

Lazarou, A. 2024. The myth of Gorgo/Medusa in ancient written sources. *Proceedings of the European Academy of Sciences & Arts*, 3, p. 55-76.

Lazarou, A. 2025. *Metamorphoses of the Gorgo-Medusa from Archaic Greece to Late Antiquity*. British Archaeological Reports International Series, 3223. Oxford: British Archaeological Reports.

LIMC IV.1: Krauskopf, I. 1988. Gorgo, Gorgones. In: Balty, J., Berger, E., Boardman, J., Bruneau, P., Canciani, F., Kahil, K., Lambrinoudakis, V., Simon, E. (eds.). *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*. IV (1): Eros-Herakles. Zurich-Munich: Artemis, p. 285-330.

Lopez, G. R. A. 2025. The Gorgoneion and the Evil Eye: Cultural Importance and Acceptance of Apotropaic Iconography in the Ancient Greco-Roman World. *Athens Journal of Mediterranean Studies*, 12, 1, p. 63-102. <https://doi.org/10.30958/ajms.12-1-4>

Mack, R. 2002. Facing Down Medusa (An aetiology of the gaze). *Art History*, 25, 5, p. 571-604.

Mujkanovic, E. 2020. *Gorgon motifs on Archaic Greek coins*. Thesis, Uppsala Universitet, Institutionen

för arkeologi och antik historia. Available at: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-418134> (18.03.2026).

Nazarchuk, V. I. 2010. Black-figured pottery. In: Leypunskaya, N. A., Bilde, P. G., Højte, J. M., Krapivina, V. V. (eds.). *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD*. Aarhus: Aarhus University, p. 187-196.

Nicholls, R. 1970. Architectural Terracotta Sculpture from the Athenian Agora. *Hesperia*, 39, 2, p. 115-138.

Potts, A. M. 1982 (2014). *The World's Eye, folklore essay*. Lexington: University Press of Kentucky.

Prentice, A. 2007. Athenian Eyecups of the Late Archaic Period. *Electronic Melbourne Art Journal*, 2. Available at: <https://www.index-journal.org/emaj/issue-2/an-interpretation-of-two-archaic-athenian-eyecups-by-andrew-prentice> (18.03.2026).

Reeder, E. D. (ed.). 1995. *Pandora: Women in Classical Greece*. Princeton: Princeton University.

Rolle, R., Mueller-Wille, M., Schietzel, K. (eds.). 1991. *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine*. Schleswig: Archäologisches Landesmuseum.

Smith, T. J. 2013. Athenian Pottery from Berezan at the Hermitage-Revisited. In: Tsetskhladze, G. R. (eds.). *The Bosphorus: Gateway between the Ancient West and East (1st Millennium BC—5th Century AD)*. Proceedings of the Fourth International Congress on Black Sea Antiquities. Oxford: Archaeopress, p. 347-354.

Spathi, M. 2024. The Interpretation of Clay Gorgoneion — Roundels in Sacral Contexts: Evidence from the Sanctuary of Artemis Limnatis at Ancient Messene. In: Spathi, M. G., Chidioglou, M. and Wallensten, J. (eds.). *Apotropaia and Phylakteria*. Oxford: Archaeopress, p. 85-99.

Topal, D., Grumeza, L. 2025. The Medusa-Gorgon of Mereni (Republic of Moldova) and her Myth. *Journal of Ancient History and Archaeology*, 12, 4, p. 126-142.

Topper, K. 2007. Perseus, the Maiden Medusa, and the Imagery of Abduction. *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 76, 1, p. 73-105.

Wilk, S. R. 2000. *Medusa: Solving the Mystery of the Gorgon*. Oxford; New York: Oxford University.

Wilson, L. M. 1920. Contributions of Greek Art to the Medusa Myth. *American Journal of Archaeology*, XXIV, 3, p. 232-240.

Wohl, B. 1996. A Campanian Gorgon Antefix. *The J. Paul Getty Museum Journal*, 24, p. 13-20.

Zolotnikova, O. A. 2016. A hideous monster or a beautiful maiden?: Did the Western Greeks alter the concept of Gorgon?. In: Reid, H. L., Tanasi, D. (eds.). *Philosopher Kings and Tragic Heroes: Essays on Images and Ideas from Western Greece*. 1. Sioux: Parnassos Press — Fonte Aretusa, p. 353-370.

REFERENCES

Alekseev, V. P. 1999. O monetnom iskusstve Olvii klasicheskogo i ranneellinisticheskogo vremeni. *Stratum plus*, 6, s. 74-83.

Alekseev, V. P. 2004. Novye materialy k izucheniyu kultury antichnykh gorodov Severnogo Prichernomor'ya (Tira — Nikonii — Ol'viya — Khersones). *Vestnik drevney istorii*, 3, s. 74-75.

Anokhin, V. A. 2011. *Monety antichnykh gorodov Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya*. Kiev: Naukova dumka.

Bujskikh, A. V. 2013. Novyye nakhodki chash Siana iz Olvii. *Arkheologicheskiye vesti*, 17, s. 105-114.

Hesiod. 2018. *Pokhodzhennia bohiv. Roboty i dni. Shchyt Herakla* / per. Andrii Sodomora. Lviv: Apriori.

- Gorbunova, K. S. 1982. Atticheskaya chernofigurnaya keramika iz raskopok 1962-1971 gg. na uchastke «G» o. Be-rezan. In: Boriskovskaya, S. P. (red.). *Khudozhestvennyye izdeliya antichnykh masterov*. Moskva: Iskusstvo, s. 36-49.
- Duvakin, E. N. 2009. Golova Meduzy Gorgony: semantika apotropoia. *Vestnik RGGU: Literaturovedenie. Iazykoznanie. Kulturologiia*, 9, s. 97-104.
- Karyshkovskii, P. O. 1988. *Monety Olvii*. Kiev: Naukova dumka.
- Karyshkovskii, P. O. 2003. *Monetnoe delo i denezhnoe obrashchenie Olvii (VI v. do n. e. — IV v. n. e.)*. Odessa: A. S. Fridman.
- Kopeykina, L. V. 1986. Raspisnaya keramika arkhaischeskogo vremeni iz antichnykh poseleniy Nizhnego Pobuzh'ia i Podneprov'ia kak istochnik dlya izucheniya torgovykh i kulturnykh svyazey. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 27, s. 27-47.
- Kryzhitskii, S. D., Leipunskaia, N. A. 2014. Zhilye doma tsentralnogo kvartala v raione agory. In: Zinko, V. N. (red.). *Zhilye doma Tsentralnogo kvartala Olvii*. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, 13. Simferopol; Kerch: Tavricheskii natsionalnyi universitet im. V. I. Vernadskogo, s. 6-142.
- Kryzhitskii, S. D., Rusiaeva, A. S., Nazarchuk, V. I. 2006. Arkhitekturnaia terrakota VI—V vv. do n. e. In: Aibabin, A. I. (red.). *Drevneyshii temenos Olvii Pontiyskoi*. Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii, 2. Simferopol: Demetra, s. 100-114.
- Kuznetsova, T. M. 2002. *Zerkala Skifii VI—III veka do n. e.* 1. Moskva: Indrik.
- Mozolevskiy, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.
- Ostoverkhov, A. S., Okhotnykov, S. B. 2007. Ostriv Akhilla u Hostynnomu mori. In: Smolii, V. A. (red.). *Nadchornomoria u IX st. do n. e. — na pachatku XIX st.: studii z istorii ta arkheolohii*. 1. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, s. 26-59.
- Rakhno, K. 2019. Horhona v budivel'ni keramitsi antychnosti: vytky ta semantika apotropoia. *Arkheolohichna keramolohiia*, 2 (2), s. 93-119.
- Rusiaeva, A. S. 2006. Graffiti. In: Aibabin, A. I. (red.). *Drevneyshii temenos Olvii Pontiyskoi*. Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii, 2. Simferopol: Demetra, s. 118-134.
- Rusyaeva, A. S., Nazarchuk, V. I. 2006. Attichskaia keramika. In: Aibabin, A. I. (red.). *Drevneyshii temenos Olvii Pontiyskoi*. Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii, 2. Simferopol: Demetra, p. 169-177.
- Rusiaeva, A. S., Sazonova, N. H. 1986. Keramichnyi kompleks arkhaischno chasu iz Olvii. *Arkheolohiia*, 55, s. 48-63.
- Skrzhinskaia, M. V. 2010. *Kulturnye traditsii Ellady v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
- Skudnova, V. M. 1988. *Arkhaicheskii nekropol Olvii*. Leningrad: Iskusstvo.
- Shaub, I. Iu. 1999. Kult Velikoi Bogini u mestnogo nasele-niia Severnogo Prichernomoria. *Stratum plus*, 3, s. 207-223.
- Shaub, I. Iu. 2021. Gorgona v religii meotov. *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomoria*, 12, s. 701-714.
- Banou, E. S., Bournias, L. C. 2014. *Kerameikos*. Vaduz: John S. Latsis Public Benefit Foundation.
- Beazley, J. D. 1986. *The Development of Attic Black-Figure*. Berkeley: University of California.
- Besig, H. 1937. *Gorgo und Gorgoneion*. In *der Archaischen Griechischen Kunst*. Berlin: H. Markert.
- Boardman, J. 1989. *Greek Art*. London: Thames & Hudson.
- Bujskikh, A. 2025. *Architectural Terracotta from Olbia Pontica*. Kyiv: Institute of Archaeology NAS of Ukraine.
- Bundrick, S. D. 2015. Athenian Eye Cups in Context. *American Journal of Archaeology*, 119, 3, p. 295-341.
- Finlayson, C., GutierrezLopez, J. M., ReinosodelRio, M. C., Saez Romero, A. M., Giles Guzman, F., Finlayson, G., Giles Pacheco, F., Abulafia, D., Finlayson, S., Jennings, R. P., Rodriguez Vidal, J. et al. 2021. Where myth and archaeology meet: Discovering the Gorgon Medusa's Lair. *PLoS ONE*, 16, 4, e0249606. DOI: 10.1371/journal.pone.0249606
- Floren, J. 1977. *Studien zur Typologie des Gorgoneion*. Munster: Aschendorff.
- Frothingham, A. L. 1911. Medusa, Apollo, and the Great Mother. *American Journal of Archaeology*, 15, 3, p. 349-377.
- Frothingham, A. L. 1915. Medusa II. The Vegetation Gorgoneion. *American Journal of Archaeology*, 19, 1, p. 13-23.
- Furtwängler, A. 1886—1890. Die Gorgonen in der Kunst. In: Roscher, W. (ed.). *Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie*. 1 (2). Leipzig: Teubner, p. 1701-1728.
- Glennon, M. 2017. Medusa in Ancient Greek Art. In: (without ed.). *Heilbrunn Timeline of Art History*. New York: The Metropolitan Museum of Art. Available at: <https://www.metmuseum.org/ru/essays/medusa-in-ancient-greek-art> (30.03.2026).
- Graves, R. 1955. *The Greek Myths*. London: Penguin.
- Hartswick, J. H. 1993. The Gorgoneion on the Aegis of Athena: Genesis, Suppression and Survival. *Revue Archéologique, Nouvelle Série*, 2, p. 269-292.
- Hedreen, G. 2007. Involved Spectatorship in Archaic Greek Art. *Art History*, 30, 2, p. 217-246.
- Higgins, R. A. 1979. *Catalogue of the Terracottas*. British Museum, Department of Greek and Roman Antiquities. London: British Museum.
- Hildburgh, W. L. 1947. Apotropaism in Greek Vase-Paintings (Continued). *Folklore*, 58, 1, p. 208-225.
- Hopkins, C. 1934. Assyrian Elements in the Perseus — Gorgon Story. *American Journal of Archaeology*, 38, 3, p. 341-358.
- Howe, T. P. 1954. The Origin and Function of the Gorgon-Head. *American Journal of Archaeology*, 58, 3, p. 209-221.
- Karoglou, K. 2018. Dangerous Beauty: Medusa in Classical Art. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 75, 3, p. 1-47.
- Kästner, V. 1989. Gorgoneionantefixe aus Südtalien. *Forschungen und Berichte*, 27, p. 115-128.
- Lazarou, A. 2019. Golden Gorgon-Medusa Artwork In Ancient Hellenic World. *Scientific Culture*, 5, 1, p. 1-14.
- Lazarou, A. 2022. Gorgoneion and Gorgon-Medusa: A Critical Research Review. *Journal of Ancient History and Archaeology*, 9, 1, p. 47-62.
- Lazarou, A. 2024. The myth of Gorgo/Medusa in ancient written sources. *Proceedings of the European Academy of Sciences & Arts*, 3, p. 55-76.
- Lazarou, A. 2025. *Metamorphoses of the Gorgo-Medusa from Archaic Greece to Late Antiquity*. British Archaeological Reports International Series, 3223. Oxford: British Archaeological Reports.
- LIMC IV.1: Krauskopf, I. 1988. Gorgo, Gorgones. In: Balty, J., Berger, E., Boardman, J., Bruneau, P., Canciani, F., Kahil, K., Lambrinoudakis, V., Simon, E. (eds.). *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*. IV (1): Eros-Herakles. Zurich-Munich: Artemis, p. 285-330.
- Lopez, G. R. A. 2025. The Gorgoneion and the Evil Eye: Cultural Importance and Acceptance of Apotropaic Iconography in the Ancient Greco-Roman World. *Athens Journal of Mediterranean Studies*, 12, 1, p. 63-102. <https://doi.org/10.30958/ajms.12-1-4>
- Mack, R. 2002. Facing Down Medusa (An aetiology of the gaze). *Art History*, 25, 5, p. 571-604.
- Mujkanovic, E. 2020. *Gorgon motifs on Archaic Greek coins*. Thesis, Uppsala Universitet, Institutionen för arkeologi och antik historia. Available at: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-418134> (18.03.2026).
- Nazarchuk, V. I. 2010. Black-figured pottery. In: Ley-punskaya, N. A., Bilde, P. G., Højte, J. M., Krapivina, V. V. (eds.). *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD*. Aarhus: Aarhus University, p. 187-196.
- Nicholls, R. 1970. Architectural Terracotta Sculpture from the Athenian Agora. *Hesperia*, 39, 2, p. 115-138.
- Potts, A. M. 1982 (2014). *The World's Eye, folklore essay*. Lexington: University Press of Kentucky.
- Prentice, A. 2007. Athenian Eyecups of the Late Archaic Period. *Electronic Melbourne Art Journal*, 2. Available at: <https://www.index-journal.org/emaj/issue-2/an-interpretation-of-two-archaic-athenian-eyecups-by-andrew-prentice> (18.03.2026).
- Reeder, E. D. (ed.). 1995. *Pandora: Women in Classical Greece*. Princeton: Princeton University.

Rolle, R., Mueller-Wille, M., Schietzel, K. (eds.). 1991. *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine*. Schleswig: Archäologisches Landesmuseum.

Smith, T. J. 2013. Athenian Pottery from Berezan at the Hermitage-Revisited. In: Tsetskhladze, G. R. (eds.). *The Bosphorus: Gateway between the Ancient West and East (1st Millennium BC—5th Century AD)*. Proceedings of the Fourth International Congress on Black Sea Antiquities. Oxford: Archaeopress, p. 347-354.

Spathi, M. 2024. The Interpretation of Clay Gorgoneion — Roundels in Sacral Contexts: Evidence from the Sanctuary of Artemis Limnatis at Ancient Messene. In: Spathi, M. G., Chidirolou, M. and Wallensten, J. (eds.). *Apotropaia and Phylakteria*. Oxford: Archaeopress, p. 85-99.

Topal, D., Grumeza, L. 2025. The Medusa-Gorgon of Mereni (Republic of Moldova) and her Myth. *Journal of Ancient History and Archaeology*, 12, 4, p. 126-142.

Topper, K. 2007. Perseus, the Maiden Medusa, and the Imagery of Abduction. *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 76, 1, p. 73-105.

Wilk, S. R. 2000. *Medusa: Solving the Mystery of the Gorgon*. Oxford; New York: Oxford University.

Wilson, L. M. 1920. Contributions of Greek Art to the Medusa Myth. *American Journal of Archaeology*, XXIV, 3, p. 232-240.

Wohl, B. 1996. A Campanian Gorgon Antefix. *The J. Paul Getty Museum Journal*, 24, p. 13-20.

Zolotnikova, O. A. 2016. A hideous monster or a beautiful maiden?: Did the Western Greeks alter the concept of Gorgon?. In: Reid, H. L., Tanasi, D. (eds.). *Philosopher Kings and Tragic Heroes: Essays on Images and Ideas from Western Greece*. 1. Sioux: Parnassos Press — Fonte Aretusa, p. 353-370.

I. Chechulina

MEDUSA AND THE GORGONEION: WRITTEN TRADITION, SIGNIFICANCE AND ICONOGRAPHY

The author examines the image of Medusa and the Gorgoneion in ancient culture through the lens of written sources, interpretations of its meaning, and the development of its iconography. The aim of the study is to summarize the main approaches to the interpretation of the Gorgon's image and to analyze the evolution of its depiction in ancient Greek art. Based on ancient literary sources (Hesiod, Homer, Pindar, Apollodorus, Ovid and others), the mythological context of the formation of Medusa's image is outlined. Various

interpretations of the meaning of the Gorgoneion are considered, among which the most widespread is the apotropaic function aimed at warding off danger and evil. Alternative interpretations that associate this image with chthonic and natural forces, fertility cults, or the symbolism of life and death are also analyzed.

Particular attention is paid to the use of the Gorgoneion in ancient art and material culture, including architectural elements, armor, coins, mosaics, and especially ceramics associated with the symposium. In addition, the study is focused on the main aspects of the use of the Gorgoneion in the Northern Black Sea region. Special emphasis is placed on its application on ceramic vessels, bronze objects, and architectural details, as well as its presence in funerary, sacred, and everyday contexts. This demonstrates the multifunctionality of the image and its wide range of uses in different spheres of life.

The author also examines the development of the Gorgon's iconography from archaic monstrous forms to more humanized and even attractive depictions of the Classical and later periods. The traditional typology of Gorgon representations is analyzed, and its limitations are outlined. It is shown that different iconographic variants could coexist within the same chronological period.

Thus, the image of Medusa and the Gorgoneion in ancient Greek art is characterized by considerable variability and semantic complexity, combining apotropaic, religious, and symbolic functions. The article also provides an expanded theoretical framework for the further publication and analysis of Gorgoneion medallions on cups from Olbia and Borysthene.

Keywords: Medusa, Gorgoneion, ancient Greek art, Northern Black sea region, iconography.

Отримано / Received: 18.03.2026
Прийнято після рецензування /
Accepted after review: 28.04.2026
Опубліковано / Published: 30.06.2026

ЧЕЧУЛІНА Ірина, доктор філософії, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Iryna CHECHULINA, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-3783-6277,

e-mail: chechulina_iryana@iananu.org.ua.

Л. Бабенко

ШУЛЬГІВКА — «ПЕРШИЙ» КУРГАН ВЕСЕЛОВСЬКОГО БІЛЯ НОВОМИКОЛАЇВКИ

Статтю присвячено історії колекції знахідок з кургану Шульгівка, розкопаного Н. І. Веселовським у 1889—1891 рр., яку за рішенням Паритетної комісії було передано з Ермітажу в УРСР у 1932 р. та втрачено під час Другої світової війни.

Ключові слова: скіфи, курган Шульгівка, Н. І. Веселовський, паритетна комісія, Ермітаж, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова.

Вступ. Передача у 1932 р. за рішенням Паритетної комісії частини колекцій українського походження з російських музеїв на батьківщину об'єднала в спільну історію матеріали 6 скіфських курганів, що зберігались на той час у Державному Ермітажі. Кожен із відібраних для передачі курганів — Лита Могила (Мельгуновський скарб), Олександропіль, Шульгівка, Чмирева Могила, Іллінецький та Перший Мордвинівський кургани, попри безповоротну втрату переважної частини колекції в роки Другої світової війни, посів помітне місце серед пам'яток джерельної бази скіфознавства. Частину матеріалів з цих курганів було опубліковано чи вивчено монографічно як до передачі колекцій (Придик 1911), так і в новітній час (Полин, Алексеев 2018). З огляду на те, що більшість залишків переданих в Україну колекцій з цих курганів зберігається саме в Харківському історичному музеї імені М. Ф. Сумцова, близько 15 років тому було вирішено розпочати системне вивчення їхньої долі, адже серед науковців побутувала помилкова думка про повну втрату колекцій в період Другої світової війни. За цей час вийшли публікації, присвячені старожитностям та історії долі колекцій з Литої Могили (Бабен-

ко 2010; 2012; 2023с), Олександрополя (Бабенко 2013; 2014; 2015; 2016b; 2018; Бабенко, Задников 2014; Задников 2019), Чмиревої Могили (Бабенко 2016а; 2019), Іллінецького (Бабенко 2023b) та Першого Мордвинівського курганів (Бабенко 2021b; 2022b), а також загального характеру (Бабенко 2021а; 2022а; 2025). Відсутність у цьому переліку роботи, в якій було б висвітлено історію колекції знахідок з кургану Шульгівка, пояснюється їхньою повною втратою під час війни, але навіть за таких умов є сенс виокремити її в самостійне дослідження, узагальнивши відомості про цю пам'ятку та заповнивши інформаційні прогалини.

Історія дослідження та характеристика поховального комплексу. У науковому обігу, як це іноді відбувається, курган фігурує під декількома назвами чи має «прив'язки» до відповідного населеного пункту. Місцеві селяни називали його «Першим», а місцезнаходження кургану дослідники локалізували поряд із Новомиколаївкою або Шульгівкою, причому науковці використовували або одну із назв села, або обидві разом (рис. 1). Насправді ж село мало назву «Новомиколаївка» (зараз — Семенівської сільської громади Мелітопольського р-ну Запорізької обл.) від заснування у 1818 р., а «Шульгівка» — це неофіційна, «народна» його назва. Її за звичкою вживали вихідці з однойменного села Катеринославської губернії, які склали ядро переселенців — засновників нового села (Хавер 2018, с. 8, 9). Залишки кургану збереглися до цього часу у вигляді розтягнутого із заходу на схід насипу висотою близько 2 м і розрізаного траншеєю кургану в 1950—60-ті рр. На західній половині насипу донедавна були розташовані дві металеві водонапірні вежі (Болтрик, Фіалко 2010, с. 222).

© Л. БАБЕНКО, 2026

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

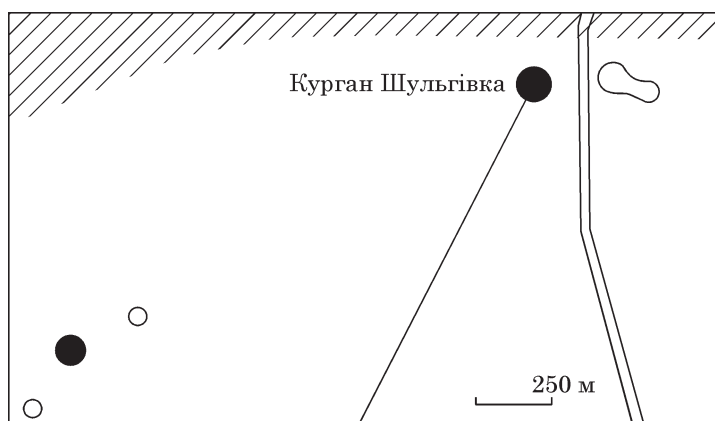
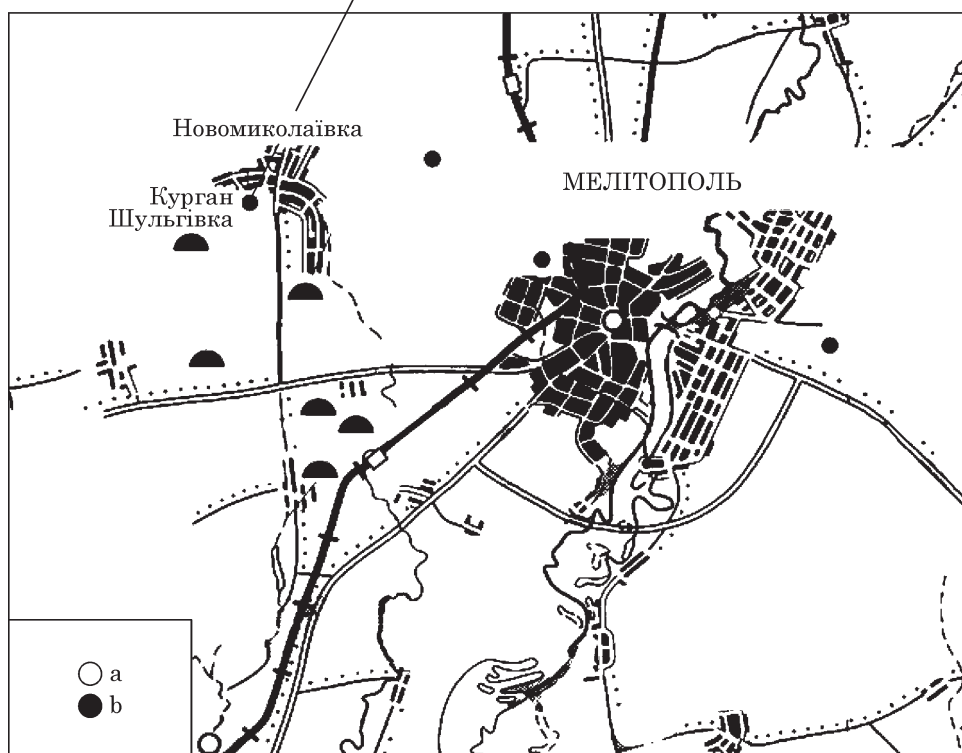

Рис. 1. Ситуаційний план курганної групи біля с. Новомиколаївка Мелітопольського району: а — курган бронзової доби; б — скіфський курган (за: Болтрик, Фіалко 2010)

Fig. 1. Situational plan of the barrow group near the village of Novomykolaivka, Melitopol district: a — bronze age barrow; b — scythian barrow (after: Boltrik, Fialko 2010)

Незадовго до окупації рф частини Запорізької області місцеві краєзнавці начебто локалізували залишки насипу Шульгівського кургану, а також оглянули та описали декілька нюансів його подальшої долі. Зокрема, в 1960-ті рр. на кургані пробурили свердловину та встановили водонапірну вежу. В 1970-ті рр. через насип проклали асфальтову дорогу та облаштували поряд площадку для техніки. В 2011 р. вежу демонтували, залишивши неглибоку западину. Зараз насип має форму витягнутого у широтному напрямі овалу довжиною 98 м, шириною 55 м та висотою 1,2—1,5 м, де-не-де є залишки кременя у вигляді фрагментів вапнякових брил (Солом'яний 2020, с. 7)¹.

1. На думку Ю. В. Болтрика (усне повідомлення), наведені розміри дещо завеликі для Шульгівського кургану, тому краєзнавці могли переплутати його залишки з довгим курганом бронзової доби, розташованим поряд (рис. 1).

Дослідження кургану відбувалося упродовж трьох польових сезонів — з 1889 до 1891 р. Роботами керував доцент (з 1890 р. — професор) Санкт-Петербурзького університету Ніколай Іванович Веселовський, який на той час вже мав невеликий досвід археологічних розкопок — з 1885 р. у Середній Азії, а з 1887 р. — в Північному Причорномор'ї. Інформацію про розкопки висвітлювали в коротких звітах, опублікованих в ОАКах, хоча вона була вкрай лаконічною та подекуди неясною (ОАК за 1889 год; 1892, с. 17—19; ОАК за 1890 год; 1893, с. 14—15; ОАК за 1891 год; 1893, с. 69—72). Втім, навряд чи це слід пов'язувати лише з незначним досвідом Н. І. Веселовського, адже протягом усієї подальшої польової практики, що тривала майже до самої смерті дослідника у 1918 р., він отримав чимало нарікань як від сучасників, так і від наступних поколінь археологів щодо якості та скрупульозності проведених ним розкопок.

Курган був розташований у 12 верстах на північний захід від Мелітополя і споруджений на одному зі шляхів другого ряду, що у широтному напрямку з'єднував броди-переправи р. Дніпро та Молочна (Болтрик, Фіалко 2024, с. 49—89, рис. 20). На початок розкопок насип кургану мав висоту «2 сажні» (близько 4,3 м), але його вершину зруйнували скарбошукачі, отже первісна висота насипу була дещо більшою. Серед особливостей конструкції насипу відзначено елементи кам'яної крепиди та три шари камки в насипу центральної частини кургану, що залягали від рівня давнього горизонту, а також уламки амфор та дрібні бронзові уламки від кінської збруї.

Під насипом знайдено дві катакомби. Розкопана у 1889 р. в південній частині насипу катакомба мала вхідну яму округлої форми діаметром близько 1,42 м та глибиною 12,78 м.

Вхід в камеру був розташований у східній стінці та загороджений трьома рядами вапнякових плит. Камера квадратної у плані форми, її розміри — 4,26 × 4,26 м. Ліворуч входу є ніша, в якій виявлено залишки кістяка, а також бронзовий дзвіночок, дзеркало, чашу, бронзову ручку від посудини (поховання служниці? порівн. жінки-служниці з дзеркалом у північній ніші котловану Центральної могили Огузу; Болтрик, Фіалко 2024, с. 105). Поховання пограбоване, на дні розкидано залишки кістяків та два черепи. Поховальний інвентар нечисленний (табл. 1; ОАК за 1889 год; 1892, с. 17—19; Rolle 1979b, S. 137).

У 1890—1891 рр. було досліджено катакомбу, розташовану в північно-західній частині кургану. Вхідна частина мала глибину 11,71 м. В поховальну камеру вів із західного боку дромос довжиною близько 6,4 м. У західній стінці

Таблиця 1. Знахідки в кургані Шульгівка за інформацією, опублікованою в ОАК (за: ОАК за 1889 год; 1892, с. 17—19; ОАК за 1890 год; 1893, с. 14—15; ОАК за 1891 год; 1893, с. 69—72)

Table 1. Finds in the Shulhivka barrow according to information published in the OAK (after: OAK za 1889 god. 1892, p. 17—19; OAK za 1890 god. 1893, p. 14—15; OAK za 1891 god. 1893, p. 69—72)

№	1889 р. (бокова катакомба, насип кургану)	1890 р. (центральна катакомба)	1891 р. (центральна катакомба)
1	Уламки глиняних амфор (2 місця)	Золоті гудзики	Залишки панцира
2	Бронзові пластинки від кінської збруї	Золоті гудзики у вигляді напівкульки з 4 отворами	Залізні ножі з кістяними руків'ями
3	Золоті пластинки із зображенням зайця (3 екз.)	Залізні уламки від збруї	3 фрагменти товстого листового золота
4	Фрагменти ліпних чорно глиняних горщиків	Бронзові уламки від збруї	Золота пластинка акант (тип Олександрополя)
5	Кістки коней, корів, овець зі слідами окислів зеленого кольору	Срібна бляха в уламках	Меч із золотою обкладкою рукояті односичний
6	Бронзовий дзвоник із залізним язиком	Бронзові кільця	Обкладка піхов меча
7	Бронзове дзеркало	Бронзові цвяхи	1000 великих гудзиків-напівкульок
8	Мідна чаша	Наконечники стріл	79 малих гудзиків-напівкульок
9	Бронзова ручка від посудини із зображенням крилатої фігури	Фрагменти залізних вудил	38 пластинок лотосів
10	Бронзові уламки	Фрагменти залізних стрижнів	39 пластинок пальмет
11	Залізні уламки	Фрагменти амфор	1 пластинка з протипоставленими зайцями
12	11 дрібних золотих гудзиків	Гладка бронзова бляха, обтягнута золотим листом	Золоті цвяхи
13	2 золоті пластинки у вигляді трикутника з псевдозерню	Череп, пробитий стрілою	7 золотих намистин
14	Пластинка із зображенням боротьби Геракла з левом	Золоті пластинки у вигляді трикутника	3 золоті ворворки
15	2 черепи та решти кістяка	Золоті пластинки із зображенням лежачого лева	Уламки золотих листиків
16	—	Золоті пластинки із зображенням обличчя анфас	Бронзовий дзвоник
17	—	Золоті пластинки із зображенням голови в профіль	Наконечники стріл бронзові, залізні, кістяні
18	—	Золоті пластинки із зображенням квітки лотоса	Залізні ножі з кістяними руків'ями

№	1889 р. (бокова катакомба, насип кургану)	1890 р. (центральна катакомба)	1891 р. (центральна катакомба)
19	—	Золоті пластинки із зображенням пальметки	Срібне намисто
20	—	Золоті пластинки із зображенням голови Медузи	Кільцевий піддон срібної посудини
21	—	2 золоті заклепки	Залізний кинджал із срібною обкладкою піхов
22	—	Камінь від праці	Ворворки кістяні і бронзові
23	—	Бронзові бляхи від зброї	Бронзові просвердлені пластинки від ременя
24	—	Залізне кільце	Фрагмент дерева, оббитий кістяними пластинками
25	—	Кістяна ручка від дзеркала	Залишки лускованого панцира
26	—	Дерев'яна палочка з «бронзовою гайкою»	Фрагменти наконечників списів
27	—	Срібні намистини	Залізні гачки
28	—	Просвердлена фаланга пальця	Залізні стрижні
29	—	Кінські кістки	88 золотих пластинок із зображенням чоловічої голови в профіль
30	—	—	32 золоті пластинки трикутників
31	—	—	59 золотих пластинок із зображенням голови анфас двох штампів
32	—	—	18 золотих пластинок цілих і 3 в уламках овальних із зображенням лежачого лева
33	—	—	Червоноглиняний глечик
34	—	—	Череп та решти кістяка

камери та південно-західному куті виявлено три великі ніші. В 1890 р. було розчищено східну частину камери, наступного — західну. Небіжчиків могло бути щонайменш два — в 1890 р. було знайдено фрагмент черепа, пробитий стрілою, в 1891 р. — ще один череп. Решта кісток була розкидана на дні камери. Серед поховального інвентарю — предмети озброєння, побуту, прикраси, кістки тварин (див. табл. 1). В нішах виявлено уламки залізних та бронзових предметів, кістяні руків'я ножів, шматочки червоної фарби тощо (ОАК за 1890 год; 1893, с. 14—15; ОАК за 1891 год; 1893, с. 69—72; Rolle 1979b, S. 136—137).

За класифікацією В. С. Ольховського катакомби належали до різних типів: бокова 1889 р. — до типу IX, варіанта 1А, це бездромосна однокамерна катакомба з круглою чи квадратною вхідною ямою, що примикала до короткого боку камери; будова центральної катакомби 1890—1891 рр. більш складна, вона належить до варіанта 4А I типу, відомого лише серед поховань найвищої аристократії, це однодромосна багатоканерна катакомба. Довгі вісі камери та вхідної ями паралельні, а камера

з довгими вузькими господарськими нішами-камерами відходить від довгої стінки дромоса вправо (Ольховский 1991, с. 27, 28, 208, 215). Оpubліковано і плани обох катакомб, однак без зазначення джерела походження креслень (рис. 2; Rolle 1979a, S. 67, Tabl. 8; Ольховский 1991, табл. X: 3). Відомі також декілька фотографій, на яких зафіксовано робочі моменти розкопок Шульгівки, зроблені фотографом Г. В. Швамбергом (рис. 3; Спицын 1910, рис. 72; Тихонов, Медведева 2024, илл. 8, 9).

Через відсутність точніших даних, насамперед креслень, немає єдиної думки щодо планіграфічної та хронологічної кореляції обох могил — дослідники характеризували їх як центральну та бокову або ж як основну та впускну чи навіть як одночасні. Дослідники, погоджуючись з думкою Н. І. Веселовського (ОАК за 1890 год; 1893, с. 17—19, с. 14), здебільшого вважають центральною саме катакомбу 1890—1891 рр. (Rolle 1979b, S. 135—137; Ольховский 1991, с. 208; Полидович, Вольная 2005, с. 434; Алексеев 2006, с. 46, 47, 65; Černenko 2006, S. 52, 63; Ліфантій 2018, с. 240), хоча є також інша думка (Ильинская, Тереножкин 1983,

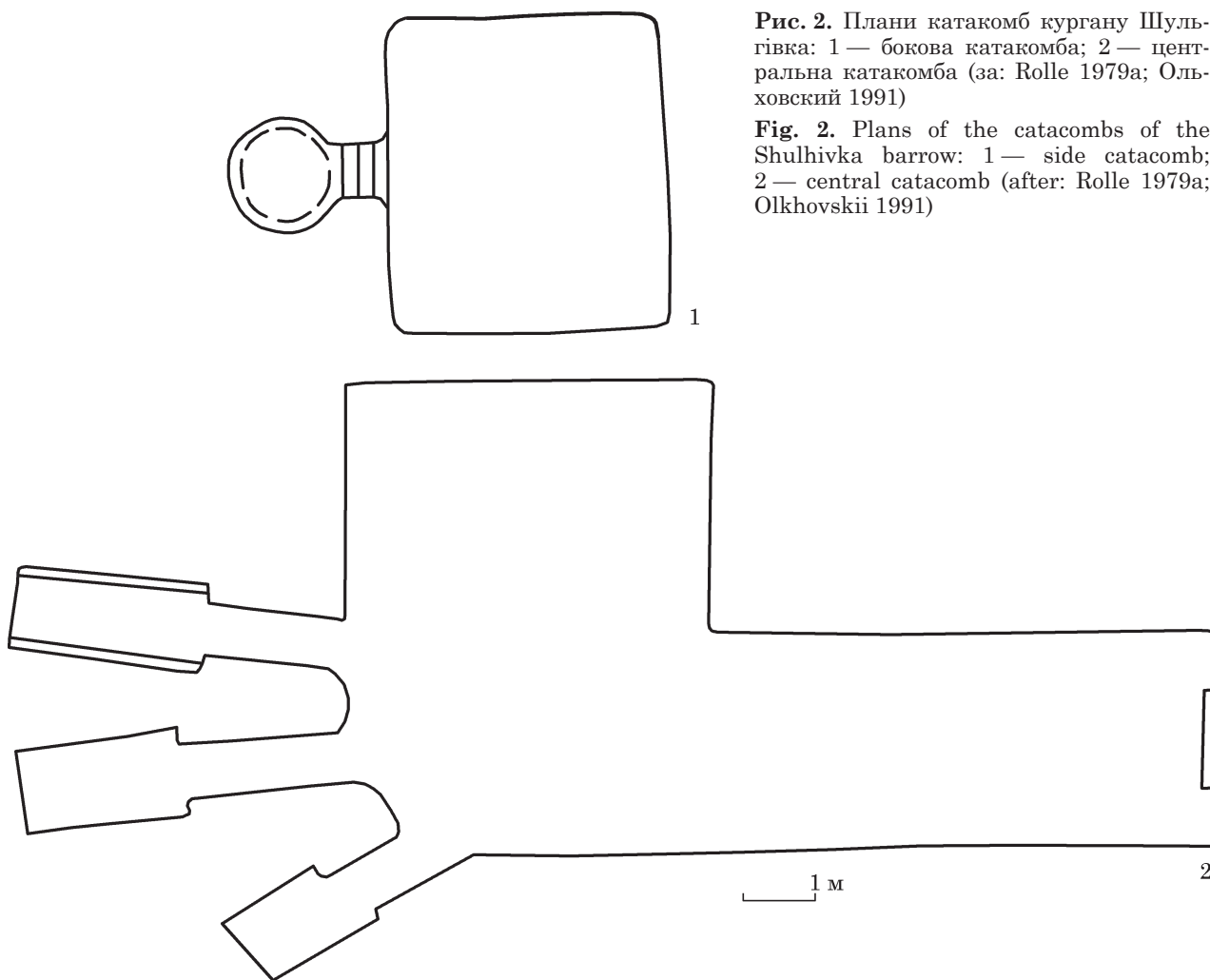

Рис. 2. Плани катакомб кургану Шульгівка: 1 — бокова катакомба; 2 — центральна катакомба (за: Rolle 1979a; Ольховский 1991)

Fig. 2. Plans of the catacombs of the Shulhivka barrow: 1 — side catacomb; 2 — central catacomb (after: Rolle 1979a; Olkhovskii 1991)

с. 150). Існує більше розбіжностей поглядів на можливу послідовність поховань під насипом. М. І. Ростовцев (1925, с. 426) вважав «центральне та бокове поховання» одночасними, обґрунтовуючи це знахідкою в обох могилах «бляшок одних і тих же штамів», хоча насправді в обох комплексах збігаються лише трикутні пластинки, прикрашені псевдозерню, що навряд чи є достатнім аргументом для подібного висновку. А. Ю. Алексеев спочатку вважав катакомбу 1890—1891 рр. впускною (Алексеев 1984, с. 69), а в обох монографіях, без окремого аналізу матеріалів кургану, він зарахував дві катакомби до різних хронологічних груп. Первинне поховання (1889 р.) потрапило до другої (Б), а впускне (1890—1891 рр.) — до четвертої (Г) групи, датованих, відповідно, 360/350—330/325 рр. до н. е. та 330/325 рр. до н. е. — рубіж IV—III ст. до н. е. (Алексеев 1992, с. 156, 157; 2003, с. 277). Трохи пізніше дослідник зайняв більш помірковану позицію, віддаючи перевагу саме «планіграфічному» (центральне — бокове) найменуванню обох комплексів. Навіть не виключаючи ймовірності одночасності поховань, він зазначив неможливість впевненого визначення їхньої хронологічної послідовності (Алексеев 2006, с. 46, 47). Б. М. Мозолевський поставив у

черзі первинним «чоловіче та жіноче» поховання Шульгівки, тобто катакомбу 1890—1891 рр. (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 246). С. А. Скорий, напротив, розглядаючи інвентар цього поховання, презентував його як «впускне» (Скорий 1988, с. 130; Скорий, Хохоровский 2018, с. 70). До думки про одночасність обох катакомб Шульгівки схиляються Ю. В. Болтрик та О. Є. Фіалко (2024, с. 267).

Історія колекції знахідок. Саме починаючи з розкопок Шульгівського кургану за Н. І. Веселовським на чверть століття закріпилася слава головного постачальника скіфського золота до Ермітажу. Однак частину виявлених під час розкопок речей, зазвичай менш атрактивних, могли передавати в інші музеї. Подібна практика розпорошення цілісних комплексів, що викликала обурення у сучасників, не сприяла подальшому збереженню та вивченню матеріалів з того чи іншого кургану. Так сталося і з колекцією знахідок з Шульгівського кургану, яку склали матеріали розкопок, що здійснювали впродовж трьох років. Безпосередньо в ОАКх зазначено три установи, в які було передано матеріали розкопок Н. І. Веселовського, проведених за той період, хоча варто зауважити, що в ці роки дослідник розко-

Рис. 3. Робочі епізоди розкопок кургану Шульгівка. Фотограф Г. В. Швамберг (за: Спицын 1910; Тихонов, Медведєва 2024)
Fig. 3. Working episodes of the excavations of the Shulhivka barrow. Photographer G. V. Shvamberg (after: Spitsyn 1910; Tikhonov, Medvedeva 2024)

пував також інші пам'ятки. Крім Ермітажу, в 1890 р. предмети з розкопок Н. І. Веселовський передавав також в Історичний музей в Москві (ОАК за 1890 год; 1893, с. 132, 133), а в 1889 та 1891 рр. ще й додатково в Музей старожитностей Таврійської ученої архівної комісії у Сімферополі (ОАК за 1889 год; 1892, с. 112, 113; ОАК за 1891 год; 1893, с. 172, 173). Звісно, основну частину знахідок, насамперед найцінніших, отримав Ермітаж, де колекцію було обліковано у складі чотирьох груп — Дн 1898 1/1—9 (тобто 9 інвентарних номерів), Дн 1890 1/1—20, Дн 1891 1/1—44 та Дн 1890—1891 1/1—54. Однак слід враховувати, що під одним інвентарним номером могло бути обліковано різну кількість предметів — від одного до декількох десятків чи сотень. Так, з Шульгівського кургану під номером Дн 1890—1891 1 / 5 було обліковано 1239 золотих гудзиків. Відтак, за приблизними підрахунками, до колекції Дн 1898 було зараховано 21 предмет (з них 17 золотих), Дн 1890 — 130 (65 срібних та 26 золотих), Дн 1891 — 273 (59 срібних та 52 золотих), Дн 1890—1891 — 1859 (77 срібних та 1572 золотих). Саме цю колекцію без залишку було передано з Ермітажу

в Україну відповідно до рішення Паритетної комісії (табл. 2). Цікаво, що під час розподілу ермітажної колекції скіфських старожитностей з України на дві частини — ту, що воліли залишити, та ту, яку планували передати, кожному з курганів, що залишався, протиставляли курган, запропонований для передачі. Так, колекцію з Чортомлика мали «урівноважити» знахідки з Олександропільського кургану, соловські старожитності — матеріали Першого Мордвинівського кургану та срібний «сервіз» з Чмиревої Могили тощо. Шульгівському кургану протиставляли саме Деев курган з огляду на те, що обидві пам'ятки «дають матеріали з пограбованих людських поховань приблизно одного наукового значення, причому «Деев» децю різноманітніший за золотим матеріалом, але «Шульгівка», яку пропонується передати Україні, містить крім золотих, ще дуже цікаві тубільні кістяні вироби та чудові грецькі бронзові, важливі знов-таки для доповнення картини зв'язку стародавньої Скіфії з грецькими центрами» (Полин, Алексеев 2018, с. 470, 473). За іронією долі обидві пам'ятки пов'яже також інший аспект. На останній, 1891 р., досліджен-

Таблиця 2. Витяг зі списку предметів з кургану Шульгівка, переданих до УРСР з Державного Ермітажу (переклад з російської)

Table 2. Excerpt from the list of objects from the Shulhivka barrow, transferred to the URSR from the State Hermitage (translated from Russian)

6. Предмети з кургану Шульгівка. Каталог Кізерницького № 1449—1513; Перший курган біля с. Шульгівка в 12 верстах від Мелітополя (колишн. Таврійськ. губ.) з розкопок Веселовського 1889 р.

№	№	Знахідка
518	3/1	Дзвіночок бронзовий
519	3/2	Дзеркало бронзове
520	3/3	Чаша бронзова
521	3/4	Ручка посудини бронзової
522	3/5	9 гудзиків золотих

№	№	Знахідка
523	3/6	2 гудзика золоті
524	3/7	2 бляшки золоті
525	3/8	3 бляшки золоті
526	3/9	Бляшка золота штампована

1890 р.

№	№	Знахідка
527	1/1	Частини убору від кінської збруї: 3 бронз. [ові] бляшки круглі
528	1/2	5 уламків ланок ланцюжків залізн. [і]
529	1/3	3 цілих і 9 уламків лунниць бронзов. [их]
530	1/4	2 уламки бляхи срібн. [і]
531	1/5	5 уламків круглих срібних пластин
532	1/6	7 уламків пластин срібних
533	1/7	3 кільця бронзові
534	1/8	10 цвяхів бронзових
535	1/9	Уламок черепної кістки людини

№	№	Знахідка
536	1/10	Камінь круглий від праці
537	1/11	2 бляхи бронзові круглі
538	1/12	3 кільця залізні
539	1/13	Уламок стрижня дерев'яного з бронзовою і залізн. [ою] обоймами
540	1/14	25 пронизок срібних
541	1/15	23 пронизки срібні
542	1/16	3 ворворки срібні
543	1/17	Ворворка срібна
544	1/18	Суглоб (так в оригіналі — Л. Б.) пальця людської руки
545	1/19	Бляха бронзова
546	1/20	26 бляшок золотих

1891 р.

№	№	Знахідка	№	№	Знахідка
547	1/1	Пластина золота набивна	568	1/22	24 намистини срібні
548	1/2	Пластина золота набивна	569	1/23	29 намистин срібних
549	1/3	Пластина золота набивна	570	1/24	40 уламків намистин
550	1/4	Уламок пластини золотої	571	1/25	Нижка срібної посудини
551	1/5	Чотири цвяшка золоті	572	1/26	Нижня частина піхов срібних
552	1/6	Бляшка золота	573	1/27	Циліндр кістяний порожнистий
553	1/7	Наконечник у вигляді золотої набивної пластинки	574	1/28	3 ворворки бронзові
554	1/8	Уламок бордюру золотого	575	1/29	Уламок пластинки срібної
555	1/9	Руків'я і частина піхов меча залізного, вкрит. [их] золотом	576	1/30	7 лусочок панцира бронзового
556	1/10	26 цвяшків золотих	577	1/31	Пластинка бронзова напівовальна
557	1/11	7 намистин золотих	578	1/32	4 уламки пластин бронзових
558	1/12	3 покритки золоті	579	1/33	Уламки дерева
559	1/13	Уламок пластинки золотої	580	1/34	Уламок пластинки залізної
560	1/14	Уламок бордюру золотого	581	1/35	Руків'я кинджала залізного
561	1/15	Частина золотої обивки	582	1/36	6 пластинок кістяних
562	1/16	Уламок бляшки золотої	583	1/37	2 уламки пластинок срібних
563	1/17	Дзвоник бронзовий	584	1/38	Голова тварини кістяна
564	1/18	4 наконечника стріл кістяні	585	1/39	3 уламки кістяного циліндра
565	1/19	37 наконечників стріл	586	1/40	2 уламки кістяного циліндра
566	1/20	Наконечник стріли кістяний	587	1/41	Уламок пластини кістяної
567	1/21	45 наконечників стріл залізних	588	1/42	Уламок пластинки срібної
			589	1/43	Уламок клинка меча срібного
			590	1/44	Уламок стрижня залізного

1890—1891 рр.

№	№	Знахідка	№	№	Знахідка
591	1/1	63 гудзики срібні	618	1/28	98 цілих і 3 уламки стріл бронзових
592	1/2	11 гудзиків срібних	619	1/29	48 наконечників стріл бронзових
593	1/3	Бляшка срібна	620	1/30	11 наконечників стріл бронзових
594	1/4	2 бляхи срібні	621	1/31	11 наконечників стріл бронзових
595	1/5	1239 гудзиків золотих	622	1/32	2 наконечника стріл бронзових
596	1/6	Гудзик золотий круглий	623	1/33	Наконечник стріли бронзовий
597	1/7	6 цвяшків золотих	624	1/34	2 наконечника стріл бронзових
598	1/8	19 бляшок золотих	625	1/35	Наконечник стріли бронзовий
599	1/9	51 бляшка золота	626	1/36	Наконечник стріли бронзовий
600	1/10	31 бляшка золота	627	1/37	Наконечник стріли бронзовий
601	1/11	20 бляшок золотих	628	1/38	Руків'я ножа кістяне
602	1/12	20 бляшок золотих	629	1/39	Руків'я ножа кістяне
603	1/13	Ворворка бронзова	630	1/40	Руків'я ножа кістяне
604	1/14	75 бляшок золотих	631	1/41	Руків'я ножа кістяне
605	1/15	35 бляшок золотих	632	1/42	Руків'я ножа кістяне
606	1/16	12 бляшок золотих	633	1/43	Руків'я ножа кістяне
607	1/17	46 гудзиків золотих	634	1/44	Руків'я ножа кістяне
608	1/18	10 гудзиків золотих	635	1/45	Руків'я ножа кістяне восьмигранне
609	1/19	5 гудзиків золотих	636	1/46	Руків'я ножа кістяне
610	1/20	Уламок бляшки золотий	637	1/47	Руків'я ножа кістяне
611	1/21	Уламок пластинки золотий	638	1/48	Руків'я ножа кістяне
612	1/22	5 ворворок кістяних	639	1/49	Руків'я ножа кістяне
613	1/23	3 ворворки кістяні	640	1/50	Руків'я ножа кістяне
614	1/24	2 ворворки кістяні	641	1/51	Руків'я ножа кістяне
615	1/25	Кружок кістяний просвердлений	642	1/52	2 уламки руків'я кістяного
616	1/26	Ворворка кістяна	643	1/53	Пластинка кістяна
617	1/27	Ворворка кістяна	644	1/54	Уламок пластинки кістяної

ня Шульгівки припав початок розкопок Деєва кургана, розпочатих все тим же Н. І. Веселовським та проведених вкрай недбало — під час цих робіт лишилась непоміченою Бокова гробниця з непотривоженим похованням шляхетної жінки, розграбована 5 роками потому місцевими селянами та остаточно дообстежена К. Є. Думбергом. Сумна доля ермітажної частки колекції Шульгівського кургану загальновідома — вона повністю загинула за часів Другої світової війни під час спроби її евакуації та в умовах німецької окупації міста (Бабенко 2018, с. 595—598). Однак начебто збереглися предмети, передані до Історичного музею в Москві, а саме: наконечники стріл — 20 (бронзових?), «пучок» залізних та 6 кістяних (Мелюкова 1964, с. 27, табл. IV: 58; 9: Р), бронзові пластини від поясу (інв. № 2674, 3/47; Черненко 1964, с. 32; 1968, с. 63) та панцира (Černenko 2006, S. 52). Варто зауважити, що, визначаючи місце зберігання, дослідники іноді припускаються помилок чи вказують застарілі дані. Так, до ермітажної колекції вже у повоєнний час було включено знаменитий шульгівський односічний меч (Мелюкова 1964, с. 59, прим. 118), а місцем зберігання бронзових пластин від поясу на одній сторінці монографії вказано два різні заклади: в тексті — Історичний музей у Москві, в каталожному опису — Ермітаж (Černenko 2006, S. 63). Донедавна інформація про можливе зберігання частини предметів з Шульгівського кургану в Центральному музеї Тавриди (м. Сімферополь), що веде свій родовід від Музею старожитностей Таврійської ученої архівної комісії, у науковому обігу була відсутня. Про надходження 9 чи 10 золотих предметів з Шульгівки до цього музею згадує місцева краєзнавиця Н. П. Хавер (2019, с. 29). Зараз місто перебуває під російською окупацією і перевірити достовірність цієї інформації неможливо.

Вивчення старожитностей Шульгівського кургану. Матеріали Шульгівського кургану, попри втрату всієї колекції, переданої в 1932 р. з Ермітажу, також раз по раз залучають дослідники в процесі вивчення тих чи інших аспектів скіфської культури. Зазначимо, що відсутність узагальнювального дослідження та загибель колекції суттєво знизили інформаційний потенціал цієї неординарної пам'ятки. Найбільша увага дослідників була прикута саме до предметів озброєння та золотих платівок різних типів.

Предмети озброєння. Мечі. «Візитівкою» Шульгівського кургану став парадний меч з плакованим золотим покриттям руків'ям, прикрашеним рельєфним зооморфним орнаментом та односічним криволінійним клинком (рис. 4: 1а). Доповнював меч срібний неорнаментований наконечник піхов (рис. 4: 1б). Не зовсім характерна для скіфських мечів форма клинка відразу привернула увагу дослідників,

які зверталися до матеріалів кургану, хоча й доволі побіжно (Ростовцев 1925, с. 426; Ginters 1928, S. 36, 37; Мелюкова 1964, с. 59). Окреме дослідження мечу присвятив А. Ю. Алексеев, опублікувавши, окрім більш повного його зображення, докладний опис, зроблений свого часу зберігачем Ермітажу Г. Кізеріцьким, що дозволяє скласти більш повну уяву про втрачений предмет. Сам меч дослідник характеризував як специфічну церемоніальну зброю, що належала «махайрофору» — номарху середнього рівня, дещо нижчому за найвищу знать у соціальній стратифікації Скіфії (Алексеев 2006, с. 44, 45; рис. 1: 1). О. В. Шелехань розглядав шульгівський меч як приклад наслідування фракійських культурних моделей (Shelekhhan 2020, p. 47). Д. А. Топал, застосувавши епонімічний підхід до типології скіфського клинкового озброєння, саме меч із Шульгівки обрав як епонім для найменування групи односічної клинкової зброї та вбачав у їхньому поширенні прояв відцентрових тенденцій у розвитку клинкової зброї у кінці IV ст. до н. е., що спричинило зникнення самого акінака як культурної традиції (Топал 2014, с. 143—150; 2021, с. 327—346).

Другий меч із цього поховання отримав значно менше уваги дослідників. Складений Г. Кізеріцьким опис меча та рисунок його руків'я також опублікував А. Ю. Алексеев (Алексеев 2006, с. 45; рис. 1: 2), фактично ввівши до обігу втрачений артефакт (рис. 4: 2). Клинок меча, крім маленького уламка, не зберігся. Руків'я мало доволі рідкісне оформлення і складалося із залізної пластини, обкладеної з обох боків дерев'яними щитками, та півдовжньої кістяної пластини з вирізами у вигляді округлих западин, в яких на заклепках були прикріплені бронзові кульки. Кістяна пластина з бронзовими кульками прикрашала і овальне навершя. Також збереглися залишки піхов у вигляді срібних пластин в уламках та цвяшків. А. Ю. Алексеев наводить кілька випадків схожого оформлення руків'я, а виявлення двох мечів у одній катакомбі він тлумачить як приклад поховання двох воїнів (с. 56—58). Втім, зважаючи на незрозумілий контекст знахідки, не виключено, що у цьому випадку ми маємо справу з традицією володіння двома мечами або мечем та кинджалом, яка хоч і не набула значного поширення, але зафіксована як у низці поховальних комплексів, так і у вигляді зображень на скіфських кам'яних статуях (Бабенко 2023а, с. 11—19).

Наконечники стріл. Складаючи звід сагайдачних наборів, А. І. Мелюкова врахувала і комплекс шульгівського кургану, але залучила для цього лише наконечники стріл, передані свого часу до Державного історичного музею. Відтак, інформація про репрезентовані типи наконечників у наборі та про їхню кількість виявилася неповною — вказано лише 20 бронзових (4 варіанта 8-го типу II відділу), 6 кістяних

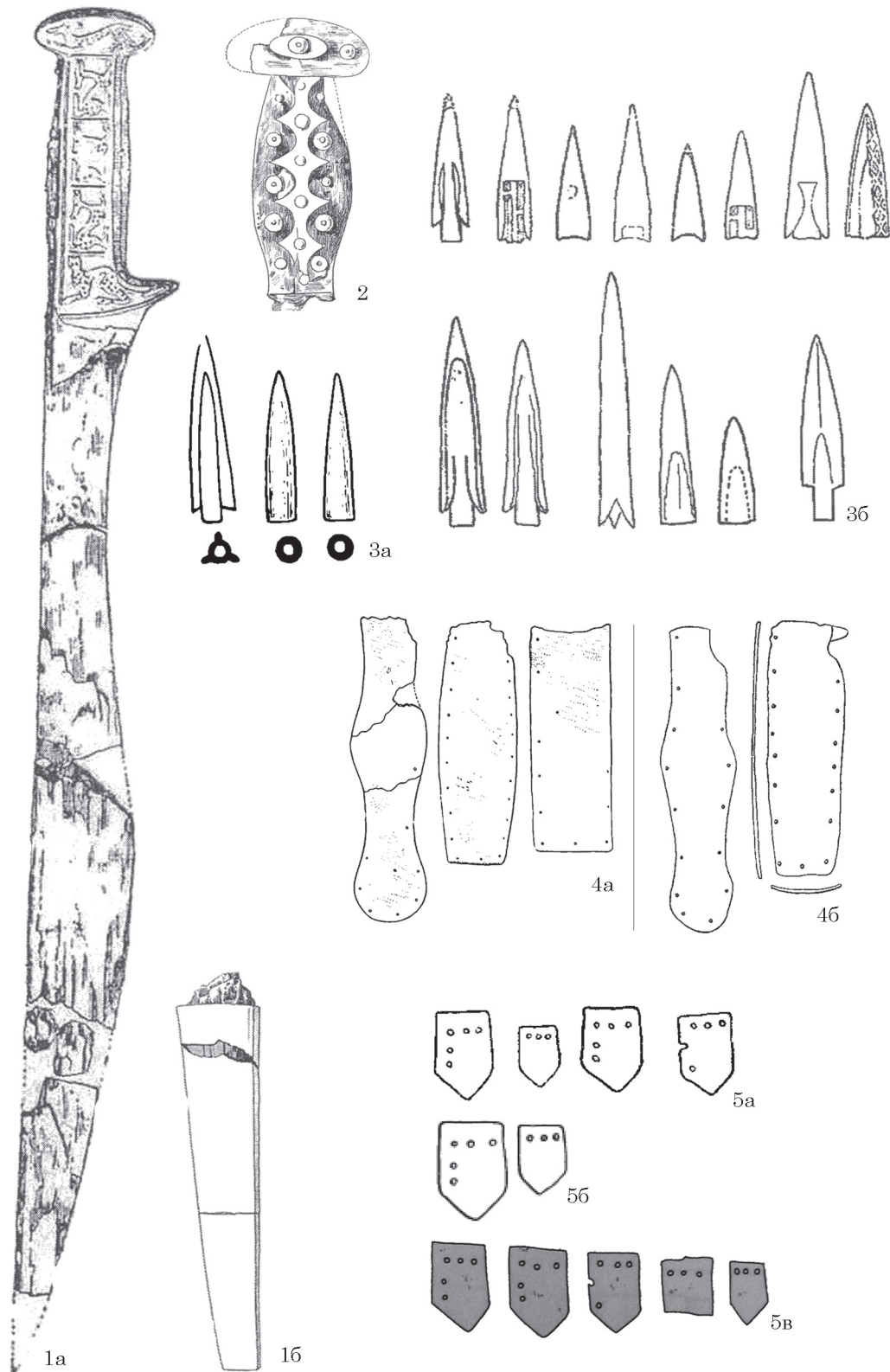

Рис. 4. Предмети озброєння із кургану Шульгівка: 1а — меч з плакованим золотим покриттям руків'ям та односїчним криволїнійним клинком; 1б — сїбний наконечник піхов меча; 2 — руків'я меча з кістяними накладками; 3а — наконечники стрїл з Державного історичного музею; 3б — наконечники стрїл за олівцевими рисунками з інвентарного опису Ермітажа; 4а, б — бронзові пластини портупейного поясу; 5а—в — лусочки від панцира (за: Мелюкова 1964; Черненко 1964; 1965; 1968; Алексеев 2006; Černenko 2006)

Fig. 4. Weapons from the Shulhivka barrow: 1a — sword with a gold-plated hilt and a single-edged curved blade; 1b — silver chape of the sword scabbard; 2 — sword hilt with bone covers; 3a — arrowheads from the State Historical Museum; 3b — arrowheads according to pencil drawings from the Hermitage inventory; 4a, б — bronze plates of a belt; 5a—в — scales from an armour (after: Melyukova 1964; Chernenko 1964; 1965; 1968; Alekseev 2006; Černenko 2006)

і «пучок» залізних наконечників та наведено зображення одного бронзового та двох кістяних наконечників (рис. 4: 3а), сам же набір зараховано до 4-ї хронологічної групи (Мелюкова 1964, с. 27, табл. IV: 58; 9: Р1—3). Те, що наконечники стріл цього сагайдачного набору були значно різноманітнішими, наочно демонструють опубліковані А. Ю. Алексеевим олівцеві рисунки їхніх типів з інвентарного опису Ермітажа, а саме: 10 різних типів (варіантів) трилопатевих та тригранних бронзових, 3 типи кістяних та один тип залізних наконечників, на жаль, без зазначення їхньої кількості (рис. 4: 3б; Алексеев 2006, с. 45; рис. 5: А—В). Цей пробіл частково заповнюють дані зі Списку предметів, переданих в УРСР з елліно-скіфського відділення Ермітажу. Так, у групі Дн 1891 обліковано наконечників стріл — 1/18 (4 кістяних), 1/19 (37, матеріал не вказано), 1/20 (кістяний), 1/21 (45 залізних), у групі Дн 1890—1891 — лише бронзові наконечники — 1/28 (98 цілих і 3 уламка), 1/29 (48), 1/30 та 1/31 — по 11, 1/32 та 1/34 — по 2, 1/33, 1/35—1/37 — по 1 наконечнику стріли. Тобто загальна кількість наконечників, переданих до Ермітажу, становила 179 (+37?) бронзових, 5 кістяних та 45 залізних, а з урахуванням наконечників з Державного історичного музею їхня кількість була ще більшою. Цілком можливо, що небіжчика супроводжував не один, а щонайменше два сагайдачні набори.

Захисний обладунок. *Пояс.* Часткову уяву про портупейний пояс із шульгівського кургану дають декілька бронзових пластин з Державного історичного музею (інв. № 2674, 3/47). Зображення двох з них навів та описав Є. В. Черненко (рис. 4: 4б; 1964, с. 32, табл. II: 11, 12; 1968, с. 63, рис. 31: 9; Černenko 2006, S. 63; Taf. 20: 350). А. І. Мелюкова опублікувала всі три пластини (одна з яких з округлим закінченням була, на її думку, кінцевою), відзначивши унікальність шульгівського поясу та його меншу еластичність порівняно з лускатиими поясами (рис. 4: 4а; Мелюкова 1964, с. 75, табл. 22: 13—15).

Панцир. Відомості про декілька видовжених лусочок від панцира, прямокутних у верхній та загострених у нижній частині, опублікував Є. В. Черненко. На рисунку у спеціалізованій статті вони утворюють суцільний ряд із лусочками із кургану 3 біля Борисполя (причому вказано, що шульгівські були бронзовими, а бориспільські — залізними) (рис. 4: 5а; Черненко 1965, с. 88; табл. II: 17), в монографії їх наведено лише дві (рис. 4: 5: б; Черненко 1968, с. 27, рис. 8: 2). Але у підсумковій монографії, окрім лусочок з Історичного музею (три цілих залізних та одного фрагмента бронзової), дослідник використав зображення та опис двох лусочок з каталогу Г. Кізеріцького, де описано дві бронзові лусочки на залишках шкіри, яку, на думку Є. В. Черненка, ермітажний зберігач помилково визначив як залізну основу, до якої кріпила-

ся бронзова лусочка (рис. 4: 5в; Černenko 2006, S. 52; Taf. 15: 246).

Золоті пластинки. На відміну від решти знахідок з Шульгівки зображення пластинок Н. І. Веселовський публікував упродовж трьох років у всіх випусках ОАК, вказуючи навіть їхню кількість, що привернуло посилену увагу до них науковців. У боковій катакомбі (розкопки 1889 р.) було виявлено три варіанти штампа бляшок — із зображенням боротьби Геракла з левом, зайцем, що біжить, та трикутною із псевдозерню (рис. 5: 1—3). У центральній катакомбі (розкопки 1890—1891 рр.) їхня номенклатура налічує 10 варіантів: 3 — з антропоморфними образами, 2 — із зооморфними, 4 — з рослинними та одна — трикутна з псевдозерню, ідентична пластинці з бокової катакомби (рис. 5: 4—13). Окрім цього було знайдено чимало інших виробів із золота, зокрема понад тисячу дрібних напівкулястих гудзиків, цвяшків, намистин, ворворок (?), уламків інших предметів.

Саме золоті пластинки, окрім знахідок мечів, привернули увагу М. І. Ростовцева (1925, с. 426), який відзначив подібність декількох штампів і бляшок із Куль-Оби, хоча і перебільшив ступінь схожості номенклатури пластинок бокової та центральної катакомб — вони збігаються лише за однією, трикутною пластинкою.

Шульгівські золоті пластинки включила до свого зводу Н. А. Онайко (не розподіливши окремі катакомби за комплексами), припустившись прикрої помилки — до шульгівських знахідок було віднесено дві пластинки (Онайко 1970, с. 106, кат. 498д, 498м) у вигляді трьох з'єднаних кружечків та прямокутної із зображенням оленя у профіль, опублікованих у випуску ОАК (1891, с. 74, № 53 і 54) одразу після опису Шульгівського кургану, але знайдених на пам'ятці, що пізніше отримала назву «Деев курган» (Бабенко 2018, с. 609; Величко, Полідович 2021, с. 114). А. Ю. Алексеев вже вказував на цю помилку Н. А. Онайко і не включив їх до переліку пластинок із Шульгівки (Алексеев 1984, с. 66; 2006, с. 66; рис. 5), але нещодавно за інерцією навів як аналог олександропільській пластинці (Полин, Алексеев 2018, с. 544). І дотепер не вдається уникнути цієї джерелознавчої помилки у науковому обігу (Мозолевський, Полин 2005, с. 333; Бессонова 2009, с. 37; Грібкова 2010, с. 51; 2012а, с. 64; 2012б, с. 138; Бидзиля, Полин 2012, с. 298; Полин 2014, с. 140; Канторович 2021, с. 201; Лесков и др. 2023, с. 169). Решту пластинок дослідники раз по раз залучають як аналоги для тих чи інших штампів та з метою визначення хронологічної позиції кургану (Бабенко 2005, с. 138; 2018, с. 610—613; Мозолевський, Полин 2005, с. 311, 331, 332, 359; Полидович, Вольная 2005, с. 477, 501, 504; Полин 2014, с. 132, 139, 143; Ліфантій 2018, с. 80, 87, 110, 125, 133, 153—156 та ін.; Полин, Алексеев 2018, с. 305, 545; Скорый,

Рис. 5. Золоті пластинки із кургану Шульгівка: 1—3 — бокова катакомба, знахідки 1889 р.; 4—13 — центральна катакомба, знахідки 1890—1891 рр. (за: ОАК за 1889 год; 1892; ОАК за 1890 год; 1893; ОАК за 1891 год; 1893); джерела, що публікують золоті трикутні пластини з бічних та центральних катакомб (номери 3 та 13), надають зображення однієї пластини

Fig. 5. Gold plates from the Shulhivka barrow: 1—3 — side catacomb, finds in 1889; 4—13 — central catacomb, finds in 1890—1891 (after: OAK za 1889 god; 1892; OAK za 1890 god; 1893; OAK za 1891 god; 1893); sources, publishing the golden triangular plates from the side and central catacombs (numbers 3 and 13), provide an image of one plate

Хохоровски 2018, с. 67, 68, 70; Daragan, Polin 2022, р. 37, 48, 50; Полин, Дараган 2025, с. 79, 85, рис. 80: 36; 82: 5).

Решту предметів поховального інвентарю через відсутність їхнього зображення та втрату колекції дослідники залучали вкрай рідко, зазвичай у вигляді згадування про знахідку, на кшталт «уламків амфор» та «розбитого глечика з червоної глини» (Онайко 1970, с. 96, 100: кат. 255, 387), дзеркал (Кузнецова 2002, с. 293), фрагментів чорноглиняної ліпної посудини (Полин, Алексеев 2018, с. 245) тощо. Найбільш повний перелік знайдених предметів репре-

зентовано в трьох випусках ОАК, який, використавши як джерело, узагальнила Р. Ролле (Rolle 1979b, S. 135—137). Порівнюючи його зі списком переданої з Ермітажу в УРСР колекції предметів із Шульгівського кургану, можна відзначити їхню обопільну невідповідність. Так, наприклад, зі згаданих в ОАК знахідок з розкопок 1889 р. до Ермітажу не надійшли уламки амфор і ліпних горщиків, бронзові пластинки від кінської збруї, уламки залізних і бронзових предметів, кістки коней, корів, овець зі слідами окислів зеленого кольору, тобто найменш атрактивний матеріал. Але у звітах, опуб-

Рис. 6. Безпаспортні бронзові дзвонички з колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова: 1—3 — реєвакуйовані з Уфи; 4—8 — зі спалених фондів музею (Арх 149/107—109; Арх 96/1—3; Арх 32/68, 69). Фото Л. І. Бабенка

Fig. 6. Unregistered bronze bells from the collection of the M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum: 1—3 — re-evacuated from Ufa; 4—8 — from the burned museum collections (Arch 149/107—109; Arch 96/1—3; Arch 32/68, 69). Photo by L. I. Babenko

лікованих в ОАК, майже не згадуються кістяні вироби, а їх, згідно зі списком переданих предметів, було чимало. Окрім кістяних руків'їв ножів, наконечників стріл чи пластинок та їхніх уламків, було знайдено 12 кістяних ворворок (Дн 1890—1891 1/22—24, 26, 27), кружок кістяний просвердлений (Дн 1890—1891 1/25), один цілий порожнистий (Дн 1891 1/27) і в два в уламках (Дн 1891 1/39, 40) кістяні циліндри. Ці циліндри та кружок могли бути деталями кістяного набірною веретена, знахідки яких добре відомі у скіфських похованнях² (порівн. знахідку дерев'яної стрижня («палочки») з бронзовою та залізною обоймою).

В колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова зберігається кілька

депаспортизованих дзвоників — 3 дзвоника (Арх 149/107—109) було повернуто з евакуації з Уфи (рис. 6: 1—3), ще кілька (рис. 6: 4—8) — знайдено на попелищі археологічної виставки, відкритої в окупованому Харкові в листопаді 1942 р. та зруйнованої пожежею у лютому наступного року (Арх 96/1—3; Арх 32/68, 69). Аналіз довоєнних надходжень археологічних знахідок до музею дозволяє «зв'язати» їх саме з колекцією, переданою в 1932 р. з Ермітажу. В цій колекції дзвоника входили до складу трьох комплексів — Олександрополя (27 дзвоничків), Чмиревої Могили (31 дзвоничок) та Шульгівського кургану, де було знайдено два дзвоника — в боковій (Дн 1889 3/1) та центральній (Дн 1891 1/17) катакомбах. Під час підготовки публікації матеріалів Олександропольського кургану і звірвання їхніх параметрів із записами ермітажної інвентарної книги було з'ясовано непричетність дзвоників до цього комплексу. Наразі провести подіб-

2. Про комплекси з веретеном див. (Мозолевський, Полин 2005, с. 172, кат. 15, рис. 97; Полин 2014, с. 129, 130; Daragan, Polin 2026, р. 100—105, fig. 4—7).

не звіряння для перевірки їхньої причетності виключно до знахідок з Чмиревої Могили чи, можливо, і до Шульгівського кургану неможливо.

Висновки. Можна констатувати, що, попри перманентні інформаційні втрати Шульгівського кургану — ніщивну пограбованість обох катакомб, доволі поверхневу фіксацію розкопок, які стали для Н. І. Веселовського першим польовим досвідом дослідження великого скифського кургану, загибель колекції під час Другої світової війни, ця поховальна пам'ятка посідає помітне місце в джерелознавчій базі скифознавства. Матеріали кургану періодично залучають для побудови хронологічної стратифікації Скифії, характеристики окремих категорій матеріальної культури, насамперед озброєння та золотих аплікацій. Звісно, за менш драматичних обставин значення та роль цього комплексу в науковому обігу були б більш помітними. Але навіть за наявних втрат інформаційний потенціал не вичерпано і його можна суттєво доповнити завдяки публікації відповідних записів каталогу Г. Кізерницького, в якому знахідки з Шульгівського кургану складають 65 пунктів (№ 1449—1513), та записів з інвентарної книги Ермітажу. Ще одним додатковим джерелом є матеріали архіву Інституту історії матеріальної культури — лише нещодавно було опубліковано дві фотографії, на яких зафіксовано один із епізодів розкопок центральної катакомби. Також відсутня більш-менш повна уява про колекцію знахідок з кургану в Державному історичному музеї та в Центральному музеї Тавриди. Оприлюднення цих джерел могло б хоч частково заповнити наявні інформаційні прогалини про Шульгівський курган. Наразі, в умовах російсько-української війни та російської окупації частини території України, вирішити ці проблеми у найближчій перспективі неможливо.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев, А. Ю. 1984. О месте Чертомлыкского кургана в хронологической системе погребений скифской знати IV—III вв. до н. э. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 25, с. 65-75.
- Алексеев, А. Ю. 1992. *Скифская хроника. Скифы в VII—IV вв. до н. э.: историко-археологический очерк*. Санкт-Петербург: Петербургкомстат.
- Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.
- Алексеев, А. Ю. 2006. Акинак или махайра? (Мечи из раскопок Н. И. Веселовского у с. Шульговки в 1891 г.). В: Петренко, В. Г., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Древности скифской эпохи*. Москва: ИА РАН, с. 43-65.
- Бабенко, Л. И. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени*. Харьков: Райдер.
- Бабенко, Л. И. 2010. К истории коллекции предметов из Литого (Мельгуновского) кургана. В: *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы VII Международной археологической конференции (Харьков, 28—29 октября 2010 г.)*. Харьков: НТМТ, с. 28, 29.
- Бабенко, Л. И. 2012. К истории коллекции предметов из Литого (Мельгуновского) кургана. *Российская археология*, 3, с. 20-27.
- Бабенко, Л. И. 2013. Навершя з Олександропільського кургану у збірці Харківського історичного музею. В: Сошнікова, О. М. (ред.). *Дев'ятнадцять Сумцовські читання*. Харків: Майдан, с. 219-225.
- Бабенко, Л. И. 2014. Краплеподібна підвіска із Олександропільського кургану в зібранні Харківського історичного музею. В: Сошнікова, О. М. (ред.). *Двадцять Сумцовські читання*. Харків: Майдан, с. 269-274.
- Бабенко, Л. И. 2015. Золоті підвіски із Олександропільського кургану у колекції Харківського історичного музею. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ, с. 47-52.
- Бабенко, Л. И. 2016а. О количестве наверший в Чмиревой Могиле. В: *Проблеми історії та археології України. Матеріали X Міжнародної наукової конференції, присвяченої 125-річчю професора К. Е. Гриневича (Харків, 4—5 листопада 2016 р.)*. Харків: НТМТ, с. 19.
- Бабенко, Л. И. 2016б. Золоті бляшки із Олександропільського кургану у збірці Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова. В: Сошнікова, О. М. (ред.). *Двадцять другі Сумцовські читання*. Харків: Майдан, с. 283-289.
- Бабенко, Л. И. 2018. Коллекция Александропольского кургана в собрании Харьковского исторического музея имени Н. Ф. Сумцова. В: Полин, С. В., Алексеев, А. Ю. *Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье*. Киев; Берлин: О. Філюк, с. 591-627, 918-922.
- Бабенко, Л. И. 2019. Навершя із Чмиревої могили (знахідка 1898 року). *Археологія і давня історія України*, 4, с. 295-312. DOI: <https://doi.org/10.37445/adiu.2019.04.22>
- Бабенко, Л. И. 2021а. Втрачені шедеври: з історії «ермітажною» колекції скифських старожитностей у Харкові. В: Сошнікова, О. М. (ред.). *Двадцять сьомі Сумцовські читання*. Харків: Майдан, 2021, с. 103-116.
- Бабенко, Л. И. 2021б. Головний убір дівчини-скиф'янки з Першого Мордвинівського кургану. *Сходознавство*, 87, с. 51-94. DOI: <https://doi.org/10.15407/skhodoznavstvo2021.87.051>
- Бабенко, Л. И. 2022а. Незавершена реституція. В: Темірова, Н. (ред.). *Трансформації історичної пам'яті: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, с. 62-64.
- Бабенко, Л. И. 2022б. Перший Мордвинівський — трагічна доля зразкового кургану. В: Ключко, Л. С. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ, Скарбниця Національного музею історії України — філія Національного музею історії України, 24 грудня 2020 р. Київ: Фенікс, с. 25-38.
- Бабенко, Л. И. 2023а. Два акінака у паноплії скифського воїна. В: Оліцький, В. О. *Археологія Північно-Східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Суми, 27 квітня 2023 р.)*. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, с. 11-19.

- Бабенко, Л. І. 2023b. Іллінецький курган — історія втраченої колекції. В: Сошнікова, О. М. (ред.). *Двадцять дев'яти Сумцовські читання*. Харків: Майдан, с. 156-164.
- Бабенко, Л. І. 2023c. Щодо атрибуції деяких предметів з Литої Могили. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 241-256. DOI: <https://doi.org/10.37445/adiu.2023.02.18>
- Бабенко, Л. І., Задников, С. А. 2014. Круглые листовые бляхи из Александропольского кургана. *Науківі записки. Серія: Історичні науки*, 21, с. 123-140.
- Бессонова, С. С. 2009. Ритон из Братолюбовского кургана (к вопросу о датировке центрального захоронения). В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа*. Киев; Полтава: ИА НАН Украины, с. 30-38.
- Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Скиф.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко, Е. Е. 2010. Скифские курганы на р. Ташенак в Северо-Западном Приазовье. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 10, с. 220-256.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2024. *Курган Огуз. Могила одного з останніх царів Скіфії*. Київ: ІА НАН України.
- Величко, Є. О., Полідович, Ю. Б. 2021. Предметы з кургану Огуз в колекції В. Н. та Б. І. Ханенків (за матеріалами Музею історичних коштовностей України). *Археологія та давня історія України*, 3, с. 104-121. DOI: <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.03.05>
- Грїбкова, А. А. 2012a. Зооморфні сюжети на пластинах-аплікаціях з курганів Дніпровського Лісостепу на основі колекції Музею історичних коштовностей України. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ: МІКУ, с. 60-68.
- Грїбкова, Г. О. 2010. Ювелірні вироби з кургану поблизу села Будки на Посуллі. В: Строкова, Л. В., Ключко, Л. С. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ: Фенікс, с. 44-54.
- Грїбкова, Г. О. 2012b. Типологія пластин-аплікацій з курганів Дніпровського Лісостепу з колекції Музею історичних коштовностей України. *Праці Центру пам'яткознавства*, 22, с. 136-151.
- Задников, С. А. 2019. Коллекция предметов из Александропольского кургана в собрании Музея археологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 285-294. DOI: <https://doi.org/10.37445/adiu.2019.04.21>
- Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Канторович, А. Р. 2022. *Искусство скифского звероного стиля Восточной Европы. Классификация, типология, хронология, эволюция*. 2. Москва: МГУ.
- Кузнецова, Т. М. 2002. *Зеркала Скифии VI—III веков до н. э.* 1. Москва: Индрик.
- Лесков, А. М., Полин, С. В., Дараган, М. Н., Белан, Ю. А. 2023. *Скифские курганы Левобережной Херсонщины (раскопки А. М. Лескова в 1968—1972 гг.)*. 1. Кишинев; Киев: О. Філюк.
- Ліфантій, О. В. 2018. *Коштовні металеві аплікації костюма населення Степової Скіфії VII—III ст. до н. е.* Дисертація канд. іст. наук. Національний університет «Києво-Могилянська академія», Інститут археології НАН України.
- Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Свод археологических источников, Д1-4, Москва: Наука.
- ОАК за 1889 год. 1892. *Отчет Императорской Археологической комиссии за 1889 год*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.
- ОАК за 1890 год. 1893. *Отчет Императорской Археологической комиссии за 1890 год*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.
- ОАК за 1891 год. 1893. *Отчет Императорской Археологической комиссии за 1891 год*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.
- Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии VII—III вв. до н. э.* Москва: Наука.
- Онайко, Н. А. 1970. *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д1-27. Москва: Наука.
- Полидович, Ю. Б., Вольная, Г. Н. 2005. Образ зайца в скифском искусстве. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Древности Евразии от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В. С. Ольховского*. Москва: ИА РАН, с. 425-436.
- Полин, С. В. 2014. *Скифский Золотобалковский курганный могильник V—IV вв. до н. э. на Херсонщине*. Киев: О. Філюк.
- Полин, С. В., Алексеев, А. Ю. 2018. *Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье*. Киев; Берлин: О. Філюк.
- Полин, С. В., Дараган, М. Н. 2025. *Скифское золото из курганов Северо-западного Приазовья (из раскопок Херсонской экспедиции Института археологии в 1980—1987 гг.)*. Кишинев; Киев: Ліра-К.
- Придик, Е. М. 1911. *Мельгуновский клад 1763 года*. Материалы по археологии России, 31. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.
- Ростовцев, М. И. 1925. *Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических*. Ленинград: Российская академия истории материальной культуры.
- Скорый, С. А. 1998. Основы археологического датирования Большого Рыжановского кургана. *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XIX, с. 119-137.
- Скорый, С. А., Хохоровски, Я. 2018. *Большой Рыжановский курган*. Киев: О. Філюк.
- Солом'яний, І. 2020. Курган Шульгівка — археологічна пам'ятка поховання скіфської знаті IV століття до нашої ери. В: Янущенко, Д. В. (ред.). *Збірка матеріалів Обласного конкурсу пошукових робіт учнівської молоді «Пам'ятки Запорізького краю» 2018—2019 рр.* 2: «Пам'ятки археології», «Пам'ятки історії», «Пам'ятки архітектури та містобудування». Запоріжжя: КЗ «Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді» ЗОР, с. 4-9.
- Спицын, А. А. 1910. *Археологические раскопки*. Санкт-Петербург: Р. Голике и А. Вильборг.
- Тереножкин, А. И., Мозолевский, Б. Н. 1988. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.
- Тихонов, И. Л., Медведева, М. В. 2024. От Афрасиаба к скифским курганам. В: Рябова, Т. В. (ред.). *Эпохи, курганы, находки. К 175-летию со дня рождения Н. И. Веселовского: каталог выставки*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 14-35.
- Топал, Д. А. 2014. Финальная линия развития мечей классической Скифии. Соотношение типов Чертомлык и Шульговка. *Stratum plus*, 3, с. 129-156.
- Топал, Д. А. 2021. *Акинак на западе скифского мира*. Bibliotheca «Tyragetia», 35. Кишинев; Muzeul Național de Istorie a Moldovei.

Хавер, Н. П. 2018. Два століття Новомиколаївки. *Мелітопольський краєведческий журнал*, 11, с. 8-14.

Хавер, Н. П. 2019. Шульгівський курган — вікно у минуле. *Мелітопольський краєведческий журнал*, 14, с. 25-29.

Черненко, Е. В. 1968. *Скифский доспех*. Киев: Наукова думка.

Черненко, Е. В. 1964. Скіфські бойові пояси. *Археологія*, XVI, с. 27-48.

Черненко, Е. В. 1965. Панцири скіфського часу. *Археологія*, XVIII, с. 77-104.

Černenko, E. V. 2006. *Die Schutzwaffen der Skythen*. Stuttgart: Steiner.

Daragan, M., Polin, S. 2022. Golden jewellery of the Vodoslavka Scythian burial-ground of the second and third quarters of the 4th century BC. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 28 (1), p. 23-109. DOI: <https://doi.org/10.1163/15700577-20221400>

Daragan, M., Polin, S. 2026. Objects Made from Human Crania in Scythian Burials in the Northern Black Sea Region. In: Simpson, J. (ed.). *Gold, Silver and Glass: Power Networks, Cultural Identities, Technology Transfers and Agency across the Old World (7th Century BC — 1st Century AD)*. Oxford: Archaeopress, p. 92-117. DOI: <https://doi.org/10.2307/jj.38507935.11>

Ginters, W. 1928. *Das Schwert der Skythen und Sarmaten in Südrussland*. Berlin: De Gruyter.

Rolle, R. 1979a. *Totenkult der Skythen*. I: Das Steppegebiet. 1. Text und Tafeln. Berlin; New York: de Gruyter.

Rolle, R. 1979b. *Totenkult der Skythen*. I: Das Steppegebiet. 2. Katalog. Berlin; New York: de Gruyter.

Shelekhin, O. 2020. *Swords and daggers of the Scythian forest-steppe*. Oxford: British Archaeological Reports.

REFERENCES

Alekseev, A. Iu. 1984. O meste Chertomlykского кургана в хронологической системе погребения скифской знати IV—III вв. до н. е. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 25, s. 65-75.

Alekseev, A. Iu. 1992. *Скифская хроника. Скифы в VII—IV вв. до н. е.: историко-археологический очерк*. Санкт-Петербург: Петербургкомстат.

Alekseev, A. Iu. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. е.* Санкт-Петербург: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseev, A. Iu. 2006. Akinak ili makhaira? (Mechi iz raskopok N. I. Veselovskogo u s. Shulgovki v 1891 g.). In: Petrenko, V. G., Iablonskii, L. T. (ed.). *Drevnosti скифской эпохи*. Москва: IA RAN, s. 43-65.

Babenko, L. I. 2005. *Pesochinskii kurgannyi mogilnik скифского времени*. Kharkov: Raider.

Babenko, L. I. 2010. K istorii kolektsii predmetov iz Litogo (Melgunovskogo) kurgana. In: *Problemy istorii i arheologii Ukrainy. Materialy VII Mezhdunarodnoi arheologicheskoi konferentsii (Kharkov, 28—29 oktiabria 2010 g.)*. Kharkov: NTMT, s. 28, 29.

Babenko, L. I. 2012. K istorii kolektsii predmetov iz Litogo (Melgunovskogo) kurgana. *Rossiiskaia arheologiya*, 3, s. 20-27.

Babenko, L. I. 2013. Navershia z Oleksandropil'skoho kurhanu u zbirtsi Kharkivskoho istorichnoho muzeiu. In: Soshnikova, O. M. (ed.). *Dev'iat'siati Sumtsovskii chytannia*. Kharkiv: Maidan, s. 219-225.

Babenko, L. I. 2014. Kraplepodibna pidviska iz Oleksandropil'skoho kurhanu u zbirtsi Kharkivskoho istorichnoho muzeiu. In: Soshnikova, O. M. (ed.). *Dvadsiat'siati Sumtsovskii chytannia*. Kharkiv: Maidan, s. 269-274.

Babenko, L. I. 2015. Zoloti pidvisky iz Oleksandropil'skoho kurhanu u kolektsii Kharkivskoho istorichnoho muzeiu. In:

Strokova, L. V. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. Kyiv, s. 47-52.

Babenko, L. I. 2016a. O kolichestve naversхий v Chmyrevoi Mogile. In: *Problemy istorii ta arheologii Ukrainy. Materialy X Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii, prysviachenoї 125-richchii profesora K. E. Hrynevycha (Kharkiv, 4—5 lystopada 2016 r.)*. Kharkiv: NTMT, s. 19.

Babenko, L. I. 2016b. Zoloti bliashky iz Oleksandropil'skoho kurhanu u zbirtsi Kharkivskoho istorichnoho muzeiu imeni M. F. Sumtsova. In: Soshnikova, O. M. (ed.). *Dvadsiat druhi Sumtsovskii chytannia*. Kharkiv: Maidan, s. 283-289.

Babenko, L. I. 2018. Kolleksiia Aleksandropolskogo kurgana v sobranii Kharkovskogo istoricheskogo muzeia imeni N. F. Sumtsova. In: Polin, S. V., Alekseev, A. Iu. *Skifskii tsarskii Aleksandropolskii kurgan IV v. do n. e. v Nizhnem Podneprove*. Kiev; Berlin: O. Filiuk, s. 591-627, 918-922.

Babenko, L. I. 2019. Navershia iz Chmyrevoi mohyly (znakhidka 1898 roku). *Arkheologhiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4, s. 295-312. DOI: <https://doi.org/10.37445/adiu.2019.04.22>

Babenko, L. I. 2021a. Vtracheni shedevry: z istorii «ermi-tazhnoi» kolektsii skifskyykh starozhytnosti u Kharkovi. In: Soshnikova, O. M. (ed.). *Dvadsiat somi Sumtsovskii chytannia*. Kharkiv: Maidan, 2021, s. 103-116.

Babenko, L. I. 2021b. Holovnyi ubir divchyny-skifianky z Pershoho Mordvynivskoho kurhanu. *Shkhodoznavstvo*, 87, s. 51-94. DOI: <https://doi.org/10.15407/shkhodoznavstvo2021.87.051>

Babenko, L. I. 2022a. Nezavershena restyuttsiia. In: Temirova, N. (ed.). *Transformatsii istorichnoi pam'iaty: zbirnyk materialiv III Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii*. Vinnytsia: DonNU imeni Vasylia Stusa, s. 62-64.

Babenko, L. I. 2022b. Pershyi Mordvynivskiy — trahichna dolia zazkovoho kurhanu. In: Klochko, L. S. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. Kyiv, *Skarbnytsia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy — filiiia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy, 24 hrudnia 2020 r.* Kyiv: Feniks, s. 25-38.

Babenko, L. I. 2023a. Dva akinaka u panoplii skifskoho voina. In: Olitskyi, V. O. (ed.). *Arkheologhiia Pivnichno-Skhidnoi Ukrainy: zdobutky, suchasnyi stan ta perspektyvy: materialy IV Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu (Sumy, 27 kvitnia 2023 r.)*. Sumy: SumDPU imeni A. S. Makarenka, s. 11-19.

Babenko, L. I. 2023b. Illinetskyi kurhan — istoriia vtrachenoї kolektsii. In: Soshnikova, O. M. (ed.). *Dvadsiat dev'iat'i Sumtsovskii chytannia*. Kharkiv: Maidan, s. 156-164.

Babenko, L. I. 2023c. Shchodo atrybutsiї deiakyykh predmetiv z Lytoi Mohyly. *Arkheologhiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 241-256. DOI: <https://doi.org/10.37445/adiu.2023.02.18>

Babenko, L. I., Zadnikov, S. A. 2014. Kruglye listovye bliakhi iz Aleksandropolskogo kurgana. *Naukovi zapysky. Seriia: Istorychni nauky*, 21, s. 123-140.

Bessonova, S. S. 2009. Riton iz Bratoliubovskogo kurgana (k voprosu o datirovke tsentralnogo zakhronennia). In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza*. Kiev; Poltava: IA NAN Ukrainy, s. 30-38.

Bidzilia, V. I., Polin, S. V. 2012. *Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova Mogila*. Kiev: Skif.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 2010. Skifskie kurgany na r. Tashchenak v Severo-Zapadnom Priazove. *Materialy ta doslidzhennia z arheologii Skhidnoi Ukrainy*, 10, s. 220-256.

Boltryk, Yu. V., Fialko, O. Ye. 2024. *Kurhan Ohuz. Mohyla odnogo z ostannikh tsariv Skifii*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Velychko, Ye. O., Polidovych, Yu. B. 2021. Predmetry z kurhanu Ohuz v kolektsii V. N. ta B. I. Khanenkin (za materialamy Muzeiu istorichnykh koshtovnosti Ukrainy). *Arkheologhiia ta davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 104-121. DOI: <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.03.05>

Hribkova, A. A. 2012a. Zoomorfni shuzhety na plastynakh-aplikatsiakh z kurhaniv Dniprovskoho Lisostepu na osnovi kolektsii Muzeiu istorichnykh koshtovnosti Ukrainy. In: Strokova, L. V. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. Kyiv: MIKU, s. 60-68.

Hribkova, H. O. 2010. Yuvelirni vyroby z kurhanu poblyzu sela Budky na Posulli. In: Strokova, L. V., Klochko, L. S. (ed.).

Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Juvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky». Kyiv: Feniks, s. 44-54.

Hribkova, H. O. 2012b. Typolohiia plastyn-aplikatsii z kurhaniv Dniprovskoho Lisostepu z koleksii Muzeiu istorychnykh koshtovnosti Ukrainy. *Pratsi Tsentru pam'iatkoznavstva*, 22, s. 136-151.

Zadnikov, S. A. 2019. Kolleksiia predmetov iz Aleksandropolskogo kurgana v sobranii Muzeia arkheologii Kharkovskogo natsionalnogo universiteta imeni V. N. Karazina. *Arkheolohiia ta davnia istoriia Ukrainy*, 4, s. 285-294. DOI: <https://doi.org/10.37445/adiu.2019.04.21>

Pinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifiia VII—IV vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Kantorovich, A. R. 2022. *Iskusstvo skifskogo zverinogo stilia Vostochnoi Evropy. Klassifikatsiia, tipologiia, khronologiia, evoliutsiia*. 2. Moskva: MGU.

Kuznetsova, T. M. 2002. *Zerkala Skifii VI—III vekov do n. e.* 1. Moskva: Indrik.

Leskov, A. M., Polin, S. V., Daragan, M. N., Belan, Iu. A. 2023. *Skifskie kurgany Levoberezhnoi Khersonshchiny (raskopki A. M. Leskova v 1968—1972 gg.)*. 1. Kishineu; Kiev: O. Filiuk.

Lifantii, O. V. 2018. *Koshtovni metalevi aplikatsii kostiuna naselennia Stepovoi Skifii VII—III st. do n. e.* Dysertatsiia kand. ist. nauk. Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademii», Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.

Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-4, Moskva: Nauka.

OAK za 1889 god. 1892. *Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1889 god.* Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.

OAK za 1890 god. 1893. *Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1890 god.* Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.

OAK za 1891 god. 1893. *Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1891 god.* Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.

Olkhovskii, B. C. 1991. *Pogrebavno-pominalnaia obriadnost naselennia Stepnoi Skifii VII—III vv. do n. e.* Moskva: Nauka.

Onaiko, N. A. 1970. *Antichnyi import v Pridneprove i Pobuzhe v IV—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-27, Moskva: Nauka.

Polidovich, Iu. B., Volnaia, G. N. 2005. Obraz zaitsa v skifskom iskusstve. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Drevnosti Evrazii ot rannei bronzy do rannego srednevekovia. Pamiati V. S. Olkhovskogo*. Moskva: IA RAN, s. 425-436.

Polin, S. V. 2014. *Skifskii Zolotobalkovskii kurgannyi mogilnik V—IV vv. do n. e. na Khersonshchine*. Kiev: O. Filiuk.

Polin, S. V., Alekseev, A. Iu. 2018. *Skifskii tsarskii Aleksandropolskii kurgan IV v. do n. e. v Nizhnem Podneprove*. Kiev; Berlin: O. Filiuk.

Polin, S. V., Daragan, M. N. 2025. *Skifskoe zloto iz kurganov Severo-zapadnogo Priazovia (iz raskopok Khersonskoi ekspeditsii Instituta arkheologii v 1980—1987 gg.)*. Kishineu; Kiev: Lira-K.

Pridik, E. M. 1911. *Melgunovskii klad 1763 goda*. Materialy po arkheologii Rossii, 31. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

Rostovtsev, M. I. 1925. *Skifiia i Bospor. Kriticheskoe obozrenie pamiatnikov literaturnykh i arkheologicheskikh*. Leningrad: Rossiiskaia akademiia istorii materialnoi kul'tury.

Skoryi, S. A. 1998. Osnovy arkheologicheskogo datirovaniia Bolshogo Ryzhanovskogo kurgana. *Materialy i spravozdania Rzeszowskiego Ośrodku Archeologicznego*, XIX, s. 119-137.

Skoryi, S. A., Khokhorovski, Ia. 2018. *Bolshoi Ryzhanovskii kurgan*. Kiev: O. Filiuk.

Solom'iany, I. 2020. Kurhan Shulhivka — arkheolohichna pam'iatka pokhovannia skifskoi znati IV stolittia do nashoi ery. In: Yanushchenko, D. V. (ed.). *Zbirka materialiv Oblasnoho konkursu poshukovykh robiv uchnivskoi molodi «Pam'iatky Zaporizkoho kraiu» 2018—2019 rr.* 2: «Pam'iatky arkheolohii», «Pam'iatky istorii», «Pam'iatky arkhitektury ta mistobuduvannia». Zaporizhzhia: KZ «Zaporizkyi oblasnyi tsentr turyzmu i kraieznavstva, sportu ta ekskursii uchnivskoi molodi» ZOR, s. 4-9.

Spitsyn, A. A. 1910. *Arkheologicheskie raskopki*. Sankt-Peterburg: R. Golike i A. Vilborg.

Terenozhkin, A. I., Mozolevskii, B. N. 1988. *Melitopolskii kurgan*. Kiev: Naukova dumka.

Tikhonov, I. L., Medvedeva, M. V. 2024. Ot Afrasiaba k skifskim kurganam. In: Riabkova, T. V. (ed.). *Epokhi, kurgany, nakhodki. K 175-letiiu so dnia rozhdeniia N. I. Veselovskogo: katalog vystavki*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 14-35.

Topal, D. A. 2014. Finalnaia liniia razvitiia mechei klasicheskoi Skifii. Sootnoshenie tipov Chertomlyk i Shulgovka. *Stratum plus*, 3, s. 129-156.

Topal, D. A. 2021. *Akinak na zapade skifskogo mira*. Biblioteka «Tyragetia», 35. Kishineu: Muzeul Național de Istorie a Moldovei.

Khaver, N. P. 2018. Dva stolittia Novomykolaivky. *Melytopolskyi kraevedcheskyi zhurnal*, 11, s. 8-14.

Khaver, N. P. 2019. Shulhivskiy kurhan — vikno u mynule. *Melytopolskyi kraevedcheskyi zhurnal*, 14, s. 25-29.

Chernenko, E. V. 1968. *Skifskii dospekh*. Kiev: Naukova dumka.

Chernenko, Ye. V. 1964. Skifski boiovi poiasy. *Arkheolohiia*, XVI, s. 27-48.

Chernenko, Ye. V. 1965. Pantsyry skifskoho chasu. *Arkheolohiia*, XVIII, s. 77-104.

Černenko, E. V. 2006. *Die Schutzwaffen der Skythen*. Stuttgart: Steiner.

Daragan, M., Polin, S. 2022. Golden jewellery of the Vodolavka Scythian burial-ground of the second and third quarters of the 4th century BC. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 28 (1), p. 23-109. DOI: <https://doi.org/10.1163/15700577-20221400>

Daragan, M., Polin, S. 2026. Objects Made from Human Crania in Scythian Burials in the Northern Black Sea Region. In: Simpson, J. (ed.). *Gold, Silver and Glass: Power Networks, Cultural Identities, Technology Transfers and Agency across the Old World (7th Century BC — 1st Century AD)*. Oxford: Archaeopress, p. 92-117. DOI: <https://doi.org/10.2307/jj.38507935.11>

Ginters, W. 1928. *Das Schwert der Skythen und Sarmaten in Südrussland*. Berlin: De Gruyter.

Rolle, R. 1979a. *Totenkult der Skythen*. I: Das Steppengebiet. 1. Text und Tafeln. Berlin; New York: de Gruyter.

Rolle, R. 1979b. *Totenkult der Skythen*. I: Das Steppengebiet. 2. Katalog. Berlin; New York: de Gruyter.

Shelekhan, O. 2020. *Swords and daggers of the Scythian forest-steppe*. Oxford: British Archaeological Reports.

L. Babenko

SHULHIVKA — VESELOVSKY'S «FIRST» BARROW NEAR NOVOMYKOLAIVKA

Among the materials from 6 Scythian barrows transferred from the Hermitage to Ukraine in 1932 by the decision of the Parity Commission, the collection of finds from the Shulhivka barrow suffered the most devastating losses. The barrow was excavated over three field campaigns — from 1889 to 1891 by the leadership of N. I. Veselovsky, an associate professor (from 1890 a professor) of St. Petersburg University. In the first year of excavations, the side catacomb was discovered. The remains of two skeletons and a few grave goods such as several gold plates of various stamps, a bronze mirror, a bowl, and a bell were found. During the next two years, the central catacomb, also looted in ancient times, was discovered. Among the remains of the bones of the dead, the skull and its fragment pierced by the bronze arrowhead were found. The grave goods are more diverse. The weapons include 2 swords. One of them is single-edged, and its blade is similar in shape to the Greek mahaira. Bronze, iron and bone arrow-

heads are numerous. The fragments of scale armor and a belt were found. Gold plates are represented by a larger number of stamps. A bone spindle was also probably found in the burial.

The collection transferred to Kharkiv was lost during the Second World War due to the evacuation and occupation of the city. However, nowadays a small number of finds from the Shulhivka barrow can be found in the State Historical Museum (Moscow) and the Central Museum of Taurida (Simferopol). Information about the finds from the barrow can also be supplemented by information from the handwritten catalog of G. Kizerytsky (Nos. 1449—1513) and records from the Hermitage inventory book, as well as unpublished materials from the archive of the Institute of the History of Material Culture. The publication of these sources could at least partially fill

the existing information gaps about the Shulhivka barrow.

Keywords: Scythians, Shulhivka barrow, N. I. Veselovsky, Parity Commission, Hermitage, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum.

Отримано / Received: 01.03.2026

Прийнято після рецензування /

Accepted after review: 13.04.2026

Опубліковано / Published: 30.06.2026

БАБЕНКО Леонід, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, Харків, Україна.

Leonid BABENKO, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-5498-9278,

e-mail: babenkolnd@gmail.com.

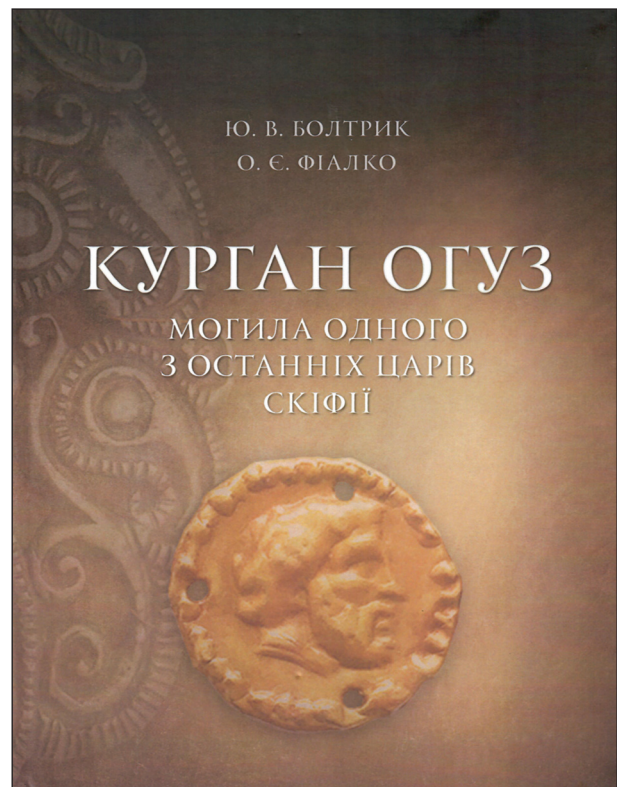
РЕЦЕНЗІЇ

І. Бруяко

**Ю. В. БОЛТРИК, О. Є. ФІАЛКО. КУРГАН ОГУЗ.
МОГИЛА ОДНОГО З ОСТАННІХ ЦАРІВ СКІФІЙ.
Київ: ІА НАН України, 2024. 560 с.**

Рецензована монографія — підсумок напруженої наукової діяльності Ю. В. Болтрика та О. Є. Фіалко протягом великого періоду. І без жодного сумніву можна сказати, що ця робота завершилася тріумфально. Подібні теми з числа таких, що називають зазвичай справою всього життя. І хоча наукові пошуки авторів аж ніяк не вичерпуються цією пам'яткою, ця тема є для них, безумовно, провідною, оскільки була в центрі уваги впродовж кількох десятиліть. Суха офіційна оцінка звучатиме сухо й офіційно: «Курган Огуз» — підсумкове, вичерпне дослідження одного з найбільших скіфських царських курганів. Монографічні роботи, присвячені степовим пірамідам Північного Причорномор'я, почали виходити друком в останні 30—35 років, і сьогодні серед них чітко виділяються роботи двох типів. Перший віддає пріоритет вивченню переважно речового комплексу (Мелітопольський і Братоловський кургани, Солоха, Товста Могила). Другий — включає монографії комплексного плану з якомога повним, вичерпним вивченням об'єкта (Чортотлик, Гайманова Могила, Бабина і Водяна Могила, Олександропіль). Іноді, щоправда, зміст таких монографій занадто перевантажений надлишковою інформацією загального характеру, без якої можна було обійтися. «Курган Огуз» вочевидь відноситься до другого типу, відрізняючись послідовністю і строгістю викладу, відсутністю необов'язкових екскурсів та доповнень.

Про роботу авторів над матеріалами Огуза я дізнався в тепер уже далекому 1987 р., коли в те-

зах Кіровоградської конференції, присвяченій 80-річчю О. І. Тереножкіна, вийшла невеличке повідомлення О. П. Секерської, присвячене косям Огуза. Вже в 1990-ті рр. ми отримували від авторів відбитки публікацій у різних виданнях, присвячені цьому кургану. Приємним літнім вечором 2001 р. у Білгороді-Дністровському я був мимовільним свідком обговорення видання монографії в Німеччині в серії «*Steppenvölker Eurasiens*». Цей епізод побіжно згадано в листі А. І. Іванчика (додаток 9.10). Тож можна ска-

© І. БРУЯКО, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

зати, що тема Огуза легкою тінню періодично виринала і в моєму житті.

Отримавши від авторів монографію в подарунок, і не будучи глибоким фахівцем у галузі вивчення курганів взагалі, і великих, зокрема, я збирався лише погортати книгу, сподіваючись на наявну в мене рису, яку Ганс Сельє назвав «латотропізмом» — здатністю потрапляти на потрібне місце в тексті, не читаючи, а лише переглядаючи його. Саме так найчастіше і буває — якщо дослідник не занурений у тему абсолютно, технічна частина опису (методика, послідовність розкопок, стратиграфія) прочитується зазвичай по діагоналі. Так спочатку було і цього разу. Однак у середині розділу 3 раптом з'явилося бажання повернутися до його початку і спробувати все-таки розібратися в особливостях і зрозуміти деталі поховального ансамблю Огуза. Мабуть тому оформилося таке, дещо незвичне, або навіть парадоксальне судження — чи не краще в монографіях такого жанру спочатку давати загальну характеристику кургану, його місце в системі подібних об'єктів, опис поховань і речового матеріалу, а аналіз стратиграфії та реконструкцію на її основі споруди курганного ансамблю розміщувати вже після цього, ближче до кінця книги. Власне майже так, як ми це бачимо в цій монографії. Принаймні так можна збільшити число читачів, хто, не будучи фахівцем з архітектури (= розкопок) великих курганів, відчув би гостре бажання розібратися в цьому питанні і, тим самим, вільно чи мимоволі, підвищити рівень своєї компетенції.

Після вступу, в розділі 1 досить докладно (з фотографіями, кресленнями, планами і картами) читача знайомлять з історією вивчення Огуза, яке тривало загалом більш ніж століття. Авторі наводять велику кількість архівних документів кінця XIX — початку XX ст., що є вельми цінним і важливим.

Розділ 2 можна розглядати як підсумкову частину багаторічних досліджень Ю. В. Болтрика в галузі історичної топографії Великої Скіфії. Йдеться про місце Огуза в просторовій організації ареалу скіфів царських. Реконструється система транспортних комунікацій Скіфії, пропонується локалізація різних місць переправ через Дніпро в нижній його течії, і, як наслідок, намічається дорожня мережа, за допомогою якої здійснювалися торговельні відносини між Скіфією і осередками античної цивілізації в Криму — Боспором, Херсонесом, Керкінітідою.

Розділ 3 і частини інших розділів, присвячених архітектурі великих курганів на прикладі Огуза, написані настільки ґрунтовно й аргументовано, що ні в кого не повинно бути сумнівів щодо того, де сьогодні перебуває передова школа польової археології в частині розкопок великих («царських») курганів ранніх кочівників. Хоча, треба сказати, що цю саму першість завжди, принаймні після Другої світової війни, три-

мала українська польова археологія (О. І. Тереножкін, В. І. Бідзіля, Б. М. Мозоловський, С. А. Скорий, С. В. Полін). Авторі монографії в цій школі сьогодні, вочевидь, на перших ролях. Методичної ретельності і скрупульозності в дослідженні археологічних пам'яток, у принципі, можна навчити. Проте широта погляду під час аналізу отриманих результатів значною мірою ґрунтується, по-перше, на досвіді, а, по-друге, на інтуїції, передбаченні. І якщо досвід, як відомо, справа наживна, то от другий фактор, це вже дар звідкись ззовні. Можливо, зверху. Дослідники Огуза володіють цим даром.

Багато в чому завдяки таким роботам, як ця, погляд на курган як на надскладний архітектурний ансамбль остаточно затвердився у вітчизняній історіографії. На відміну, до речі, від західної, де ще не так давно цей аспект залишався на периферії археологічного знання, а такі дослідники великих курганів, як, наприклад, Родні С. Янг, судячи з методики його розкопок насипів Гордіона, вважали їх не більше ніж гігантською купою землі (Young 1981). Не будемо забувати й про те, що Ю. В. Болтрик і О. Є. Фіалко почали розкопки кургану наприкінці 1970-х рр., коли Огуз уже був ґрунтовно перекопаний попередніми дослідженнями М. І. Веселовського в першій половині 1890-х рр., В. Рота (1902 р.) та О. М. Лєскова (1972 р.). Через те насип кургану вже мало нагадував свій хрестоматійний абрис. У полі розбиратися доводилося не з повними перерізами на всю довжину, а з їхніми більш-менш протяжними відрізками, що збереглися в різних секторах колишнього курганного насипу. У ранніх публікаціях і архівах дослідники були вимушені розбиратися із кресленнями й описами добре всім відомої специфічної властивості, характерної для польової археології XIX — початку XX ст. Колекція предметів із розкопок Огуза виявилася розпорошеною по різних музейних зібраннях. Якусь частину було взагалі втрачено.

Авторі довго і послідовно, через серію публікацій, йшли до своїх висновків щодо конструктивних особливостей спорудження насипу царських курганів, їхньої черговості та функціональності. У результаті, ці висновки здебільшого переконали і вивірені, а це може бути ключем до вирішення інших, більш загальних питань. Так, наприклад, розв'язання ситуації з послідовністю, а насправді з одночасністю спорудження центральної і бічних могил у царських курганах серйозно скоригувало вельми популярну в останні кілька десятиліть тему щодо персоналізації цих курганів (поховань). На мій погляд, цілком зрозуміле бажання наповнити археологічний сюжет історичною складовою явно випереджає наявні можливості, перш за все, писемних джерел. Однак у даному випадку важливим є насамперед критичний аналіз давньої аксіоми про первинність і вторинність центральних і бічних могил. І схоже

на те, що ця аксіома має бути визнана помилковою чи не у переважній (?) більшості випадків. Аргументи вагомими й абсолютно об'єктивними. Зокрема, це одна з особливостей курганної архітектури — т. зв. обвалування. Автори зазначають, що абрис зовнішньої частини обвалування часто сприймався дослідниками як край первинного насипу (с. 265, зн. 3). І, загалом, для цього були підстави, оскільки внутрішній край обвалування, на відміну від зовнішнього, часто виглядає невиразно і від того весь цей шар може бути прийнятий за похилий насип. Обвалування прорізали похоронні доріжки, які, як у випадку з Огузом, були, принаймні частково, вимощені камінням. Нарешті, після здійснення поховання простір усередині обвалування похоронні доріжки заповнювалися деревними вальками. З них же споруджувався і перший, основний насип.

Ідею про довгі дромоси («грабіжницькі ходи») автори почали розвивати ще в 1990-ті рр. І у своєму завершеному вигляді, який представлено в книзі, ця ідея має привабливий і цілком правдоподібний вигляд. Справді, довгі дромоси, облаштовані під полою кургану, доволі швидко виявляли себе під впливом опадів і талих вод. А оскільки вони не були засипані, у всякому разі, щільно, то зрештою грабіжники, знайшовши вхід, далі могли йти дромосом до центральної могили підземною галереєю без якихось надзусиль, хіба що не на повний зріст. Напевно, немає потреби нагадувати, що довгий час пояснення похилим «грабіжницьким» ходам зводилося до того, що вони починали свій шлях до центрального поховання збоку, від поли кургану, поступово знижуючись до центру з виходом на материк так, щоб «не пропустити» основне поховання.

Водночас цю, загалом, цілком правильну інтерпретацію довгих дромосів у великих курганах абсолютизувати, напевно, не варто. Приміром, існують діагональні лази з великим кутом нахилу, які важко сприймати як дромоси-галереї. Іноді в таких ходах знаходять сліди, залишені грабіжниками. У лазі кургану біля ст. Фрікацей, (розкопки Ізмаїльської АЕ 1981 р.), що був споруджений над катакомбою глибиною 7 м, було знайдено скинутий туди через непотрібність дерев'яний воріт, за допомогою якого грабіжники канатом та відром (?) витягали землю на поверхню, а також рештки смолоскипів або лучин. Щоправда, курган цей був сарматським, а збереження дерев'яних знарядь пограбування давало підстави думати, що воно сталося десь у Новий час.

Ще один приклад з того ж регіону. В одному з малих курганів («плям») з єдиним скіфським похованням була зафіксована така ситуація. Похилий хід пішов нижче рівня дна поховання. Грабіжники опинилися під ним і почали бити короткі галереї в різні боки по горизонталі. Після того, як це не дало результату, хтось із

бригади, мабуть, здогадався спробувати пробити хід угору. В підсумку компанія потрапила таки до заповнення могили.

Ймовірно, грабіжники курганів відносно недавнього минулого (пізні Середньовіччя — Новий час) вже не могли вільно користуватися довгими дромосами. До цього часу, після майже двох тисячоліть, галереї, де обвалилося склепіння, в переважній більшості вже мали бути досить щільно заповнені ґрунтом. Відповідно, «піші прогулянки» за царськими скарбами були прерогативою якщо не сучасників похоронної церемонії, то якихось їхніх більш-менш віддалених за часом нащадків.

Щодо різночасових (*resp.* впускних) поховань, автори роблять корисне застереження — у загальній масі скіфських курганів є і будуть такі насипи. Однак вони вважають, що це, скоріш, виняток, і загалом кургани IV ст. до н. е. є ансамблями одноактного будівництва. Ймовірно, все ж таки, мову потрібно вести про великі кургани — могили аристократії або царські. Кургани представників середнього прошарку скіфського суспільства, не кажучи вже про його пересічних членів, в тому числі і т. зв. плями, по-перше, були набагато простішими за конструкцією (власне плями, це і є розораний викид), по-друге, мали впускні, більш пізні (хоч і невідомо наскільки) поховання.

Говорячи про витоки появи кам'яної гробниці Огуза, Ю. В. Болтрик і О. Є. Фіалко схиляються до ідеї запозичення елемента боспорської поховальної традиції, де серед різноманітної номенклатури кам'яних склепів є і такі, що мають уступчасте склепіння. При цьому автори, мабуть справедливо, виключають західну лінію аналогій у вигляді підкурганних кам'яних гробниць Фракії (сс. 142, 145), де практично немає довгих дромосів (виняток — Мал-тепе), проте є портали і двері. Щоправда, на Боспорі кам'яні конструкції розташовані на давній поверхні (як і у Фракії) і забезпечені дромосом, викладеним з каменю. У ґрунт заглиблений частково лише сам склеп. У такому разі, можливо, має сенс звернути увагу на подібну малоазійську традицію (Фрігія, Гордіон). Остання, у свою чергу, зближається, в тому числі хронологічно, з архітектурою кургану 1 біля хут. Красное Знамя. А кам'яна архітектура цього кургану (зокрема, довгий кам'яний дромос) є близькою до тієї самої фрігійської (Тум ММ), а з іншого боку, багато в чому аналогічна поховальній традиції пізньої бронзової доби центрально-азіатських степів (бегази-дандибаївські мавзолеї). Тобто, авторська гіпотеза має право на існування, проте не є єдино можливою, оскільки подібна традиція могла бути і власне степовою, євразійською, можливо, прихованою на певний час, але згодом затребуваною.

Найважливіший критерій соціального статусу «господаря» кургану, який також давно перебуває в полі зору авторів, це загальний об-

сяг курганного насипу. Причому, цей критерій можна вважати універсальним. Так, дуже наочно він проявляє себе на прикладі курганів ямної культури ранньої бронзової доби, коли під багатометровим насипом може виявитися безінвентарне основне поховання. Повертаючись до скіфських курганів, треба повністю погодитися з авторами в тому, що сьогодиншній абрис насипів відрізняється від первинного. Для більшості насипів «...слід орієнтуватися на форму півкулі (*spherical segment*)...» (с. 280). Тобто, саме таку форму, яку ми бачимо на багатьох гравюрах XVIII — початку XIX ст., де зображено насипи великих курганів, — наприклад, Переп'ятиха, Олександропіль, Кам'яна Могила, Томаківська Гостра тощо (Скорий 1990; Мозоловський, Полин 2005, табл. 23, 24).

Автори слушно зазначають, що поховання царської особи і перетворення кургану фактично на її святилище — об'єкт поклоніння, супроводжувалися якимись регулярними ритуальними (поминальними) акціями. І, ймовірно, вони були тим тривалішими, чим більше часу минало (як мінімум до смерті та похорону наступного царя). Тоді поява «занадто пізніх» хроноіндикаторів, таких як амфорні штампи, буде цілком з'ясовною. Пригадаємо майже епічну дискусію, яка точиться не одне десятиліття, щодо невеликої колекції штамів із Чортомлика. І, можливо, даремно іноді лунають заклики відмовитися від перенесення «...до скіфської давнини християнського звичаю щорічного поминання батьків» (Бидзиля, Полин 2012, с. 544). Ситуація, коли на скіфських могильниках IV ст. до н. е. знаходили амфорну тару зі штампами включно, із значно пізнішого часу, хоча б зрідка, але все ж трапляється (Андрух, Чернов 1990).

Подача матеріалу у вигляді каталогу, виглядає водночас і традиційною, і добротною. Розділ 4, присвячений аналізу комплексу матеріальної культури Огуза, складається з 9 параграфів, де виділяється той, що присвячений кінському спорядженню. Його асортимент в кургані надзвичайно широкий — вудила, псалії, бляхи, налобники, нащічники, підвіски тощо (розд. 4.4). Серед датуючого матеріалу переважають амфори, серед яких, своєю чергою, домінує група амфор із чаркоподібною ніжкою. Загалом, тара Огуза датована у межах 30-х рр. IV ст. до н. е., що фактично і визначає дату всього комплексу — 30—20-ті рр. цього ж століття (с. 145, 151—152).

Вельми ґрунтовною є історико-археологічна реконструкція, запропонована в розділі 5. Хоча з приводу персоніфікації великих царських курганів взагалі, і у зв'язку з Атеєм зокрема, я дотримуюся іншої точки зору, ніж та, яку відстоюють автори монографії та не тільки вони. Статистика, безумовно, сприяє формуванню певного соціального алгоритму при спорудженні курганів скіфської знаті. І все-таки важко

погодитися з тим, що серед поховальних споруд Скіфії, розташованих у сучасній степовій Україні, для нас не залишилося ніяких таємниць. А саме таку, чи не абсолютну, впорядкованість пропонують нам автори монографії. Тим часом, якраз відсутність такої впорядкованості демонструє відверта контрверсійність думок дослідників з приводу персоналізації царських курганів Скіфії (Кузнецова 2024). Різке збільшення обсягів насипів царських курганів другої половини IV ст. до н. е., порівняно з єдиним таким курганом більш раннього часу — Солохою (межа V/IV ст. до н. е.), досить очевидно пов'язане з глибокою соціальною диференціацією всередині скіфського суспільства, і зокрема його вищої еліти, що сталася за півстоліття, упродовж першої половини IV ст. до н. е. Причому, незалежно від того, вважати Атея верховним володарем Скіфії, який утвердився у цьому статусі вже на початку IV ст. до н. е., або удільним царем її південно-західної периферії, подібно до Скіла століттям раніше. У першому випадку балканська авантюра Атея означала, що за фактичного усунення верховного правителя від справ в історичній частині Скіфії, значна кількість царських повноважень мала бути делегована його наміснику, або співправителю. Ну, а, по-друге, в Причорноморській Скіфії мала бути ще одна персона царського рангу. Така децентралізація верховної влади, цілком можливо, призвела до зниження статусу обох владик, а отже, і до зниження трудовитрат на спорудження потенційних похоронних пам'ятників для них. І тоді якийсь із розкопаних курганів першої половини — середини IV ст. до н. е., або ще не розкопаних (напр. Нечаєва Могила), цілком міг (може) бути такою усипальницею.

Рівнозначність Атея і Філіпа II, яку бачать автори в письмових джерелах, далеко не очевидна. І те, що з цих джерел для IV ст. до н. е. ми не знаємо більше на ім'я жодного скіфського царя (є лише якийсь анонім, померлий у 329/327 рр. до н. е.), свідчить про випадкове потрапляння Атея у поле зору античної історіографії, оскільки разом з очолованим ним об'єднанням скіфів він опинився на авансцені політичних колізій регіонального масштабу. Авансценою цей глухий кут античного світу став винятково внаслідок досить несподіваного піднесення сусідньої Македонії та зіткнення скіфо-македонських інтересів у східній частині Балкан, а точніше, прибережній території Лівого Понта — від Візантія до Том.

Наостанок, декілька слів про окремі деталі. У параграфі «Курган як єдиний ансамбль» читачеві, можливо, бракуватиме бодай найзагальніших схем тих курганів, що їх наводять автори як аналогії Огузу — Братолюбівський, Казенна Могила, Бердянський, Рижанівка та ін. Це зробило б зіставлення, що їх проводять автори, наочними і як наслідок — набагато пе-

реконливішими. Не зайвою була б і тривимірна реконструкція центрального поховання Огуза, або хоча б самого склепу.

Вельми цінним є те, що автори, обґрунтовуючи й формулюючи свої висновки з тих чи інших питань, шанобливо поводяться з історіографією, не замовчуючи її й не боячись втратити науковий пріоритет. Так, переводячи ідею про первинне обвалування в статус безперечного елемента конструкції, Ю. В. Болтрик і О. Є. Фіалко пишуть, що вперше його наявність відзначив І. Є. Забелін понад 150 років тому за підсумками своїх розкопок Краснокутського кургану (с. 125). А на початку ХХ ст. Д. Н. Анучин висловлював сумніви щодо визначення довгих дромосів як «грабіжницьких ходів» — інтерпретації, що стала згодом хрестоматійною (Болтрик 1999). Нарешті, використання дернових вальків, при таманне, на думку авторів, більшості насипів скіфських курганів, також було вперше зафіксоване ще археологами ХІХ ст. (с. 128).

Надзвичайно корисним і змістовним є великий перелік доповнень до основного тексту. І тут, поряд із суто науковими, я б відзначив епістолярну частину, яка надзвичайно поживає історію публікації Огуза, наповнюючи її живою теплою спілкування колег по науковому цеху.

Мабуть, резюме цього тексту буде цілком очікуваним. Монографія Ю. В. Болтрика і О. Є. Фіалко «Курган Огуз» є вельми цінним джерелом, корисним і своєчасним внеском у вітчизняну скіфологію. На сьогоднішній день книга, її структура і зміст входить до числа еталонних з точки зору подачі результатів розкопок великих скіфських курганів і отриманого в процесі цих розкопок археологічного матеріалу.

ЛІТЕРАТУРА

Андрух, С. І., Чернов, С. І. 1990. Новые скифские памятники Дунай-Днестровского междуречья. *Советская археология*, 2, с. 149-163.

Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Скиф.

Болтрик, Ю. В. 1999. Скифский курган как единый ансамбль. В: Гуляев, В. И., Ольховский, В. С. (ред.). *Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. Палеоэкология, антропология и археология*. Москва: ИА РАН, с. 129-137.

Кузнецова, Т. М. 2024. Курганы Солоха, Огуз, Куль-Оба и могила скифского царя Атея. В: Кашуба, М. Т., Медведева, М. В., Стоянов, Е. О. (ред.). *Древности Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии: от открытий Н. И. Веселовского к современной науке. Материалы международной научной конференции, посвященной 175-летию Николая Ивановича Веселовского (1848—1918) 2024 г., Санкт-Петербург*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 94-98.

Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяная и Соболева Могила)*. Киев: Стилос.

Скорий, С. А. 1990. *Курган Переп'ятиха (до етнокультурної історії Дніпровського Лісостепового Правобережжя)*. Київ: Наукова думка.

Young, R. S. 1981. *The Gordion Excavations Final Reports. I: Three Great Early Tumuli*. University Museum Monographs, 43. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.

БРУЯКО Ігор, доктор історичних наук, Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського, Одеса, Україна.

Igor BRUYAKO, Dr. habil., K. D. Ushinsky South-Ukrainian National Pedagogical University, Odessa, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6359-2806,
e-mail: igorbryyako@gmail.com.

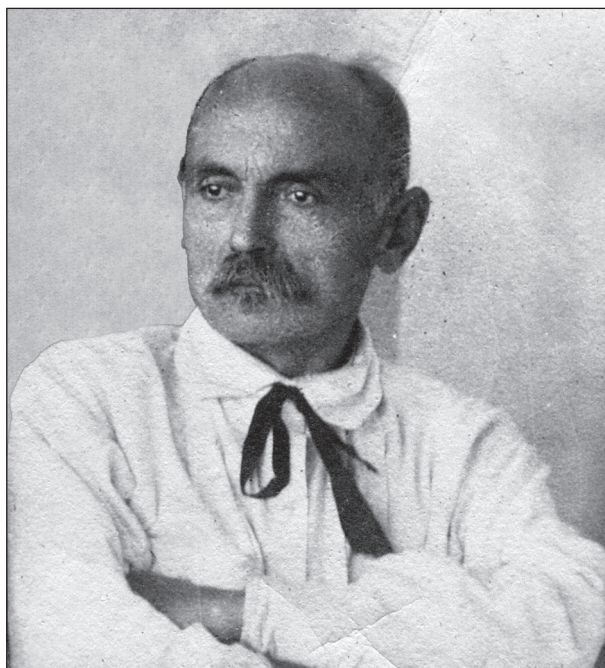
О. Супруненко, І. Мельникова, Н. Москвін

150-РІЧЧЮ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО ПРИСВЯЧЕНА

17 квітня 2026 р. у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського відбулася Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 150-річчю з дня народження В. М. Щербаківського (1876—1957) та 135-річчю від часу заснування музею. Вона проводилася за ініціативою музею, Інституту археології НАН України, Харківської державної академії культури й участю Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради. До роботи конференції в форматах офлайн та онлайн долучилися більше 40 вчених України та представники Німеччини й Румунії, фахівці різних галузей знань — викладачі й науковці українських вишів, історико-культурних заповідників, музеїв, пам'яткоохоронних закладів.

Початку роботи конференції передувало відкриття експрес-виставки «Вадим Щербаківський і Полтавський музей» (зала № 5 музею). У виставкових вітринах розміщувалися 87 натуральних експонатів із музейної колекції, що безпосередньо пов'язані з дослідженнями та діяльністю Вадима Михайловича. Більшу частину (71) становили археологічні знахідки. Експозиція відображала хронологію польових робіт ученого протягом 1912—1921 рр.

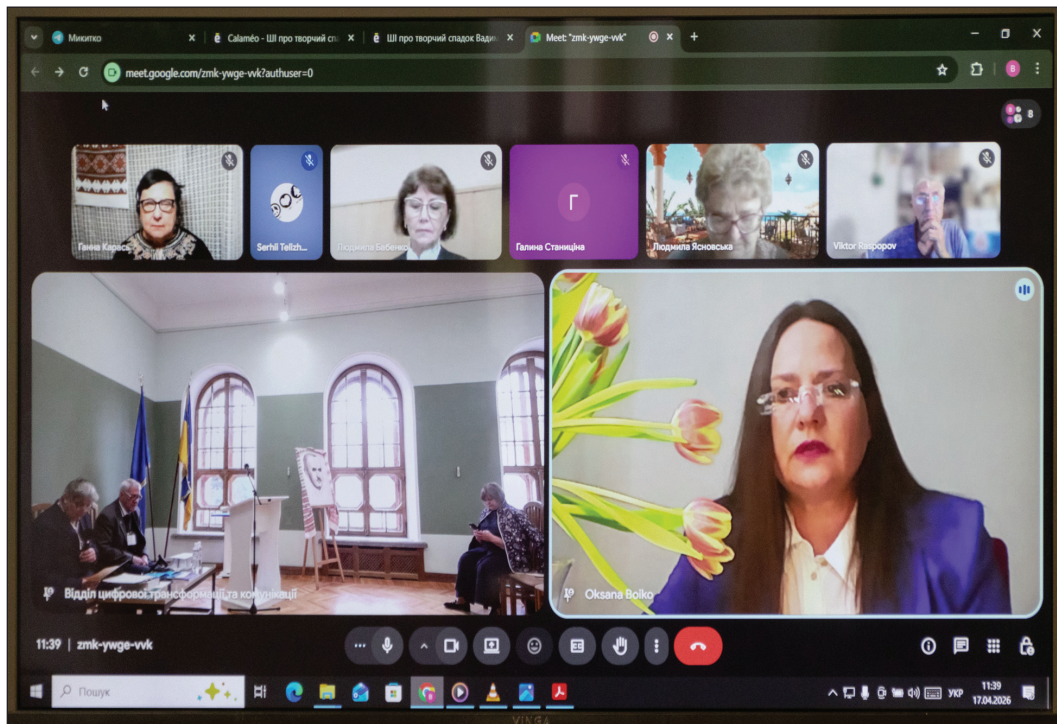
Відкриття роботи конференції розпочалося привітаннями представників Полтавської обласної адміністрації та керівництва музею. Перше пленарне засідання відкрилося доповіддю кандидата історичних наук *Олександра Супруненка* (м. Полтава) «Вадим Щербаківський і Полтавський краєзнавчий музей». Професор Українського вільного університету *Оксана Бойко* (м. Мюнхен, Німеччина) у своїй доповіді охарактеризувала особливості роботи вченого на еміграції. Різним аспектам

Вадим Щербаківський. Полтава, 1913 р. З Науково-го архіву ІА НАН України

краєзнавчої, мистецтвознавчої та просвітницької діяльності Вадима Щербаківського були присвячені доповіді доцента *Віталія Ханка* та доктора історичних наук *Людмили Бабенко* (м. Полтава), доктора культурології *Анатолія Щербаня* (м. Харків), доктора мистецтвознавства *Ганни Карась* (м. Івано-Франківськ).

Археологічний блок доповідей був представлений виступами *Галини Станіциної* (м. Київ), кандидата історичних наук *Олександра Колибенка* і *Ганни Бузян* (м. Переяслав). Їх доповнили повідомленнями про польові ро-

Робочі моменти конференції

боти Вадима Щербаківського *Любов Лугова*, *Олександр Ткаченко* і кандидат історичних наук *Оксана Коваленко* (м. Полтава).

Дослідження Вадима Щербаківського на Більському городищі та Мечетському некрополі стали темами доповідей *Ігоря Короста* (с-ще Котельва) та кандидата історичних наук *Юрія Пуголовка* (м. Полтава). Завершили перший етап роботи конференції повідомлення *Тараса Пустовіта* (м. Полтава) про документальну спадщину Вадима Щербаківського в

архівних збірках Полтави та *Володимира Мокляка* (м. Полтава) та архівах Світу.

Друге пленарне засідання конференції відкрили доповідь доктора історичних наук *Іона (Афанасіє) Пислару* (м. Бухарест) «Княжа Гора: історія досліджень» та повідомлення *Олександри Бузько* (м. Київ) про згадки Василя Кричевського у листах Вадима Щербаківського до брата Данила.

У виступі *Галини Галян* (м. Полтава) йшлося про музейну та збиральницьку етнографічну

Могила професора Вадима Щербаківського на кладовищі Ганнерсбері у Лондоні. 11 квітня 2026 р. З особистого архіву І. Мельникової

діяльність Вадима Щербаківського на Полтавщині. З цікавістю присутні заслухали виступ кандидата фізико-математичних наук *Віктора Распова* (м. Київ) «Синтез інформаційно-алгоритмічного методу Вадима Щербаківського із сучасними технологіями штучного інтелекту в прикладній етнографії та археології».

Про сторінки життя та праці Вадима Щербаківського йшлося в доповідях *Оксани Сулими*, кандидата архітектури *Артура Арояна*, кандидата географічних наук *Леоніда Булави*, *Руслана Супруненка* (всі — м. Полтава).

Якістю підготовки відзначалися доповіді та повідомлення на археологічну тематику. Кандидат історичних наук *Людмила Ясновська* (м. Чернігів) розповіла про історію вивчення В. М. Щербаківським Липівського курганного могильника. Кургани скіфського часу із розкопок вченого стали темою виступу *Ірини Кулатової* (м. Полтава). Різномасштабне скупчення пам'яток біля с. Городище на Лубенщині охарактеризував *Віктор Приймак* (м. Суми). Унікальні речові знахідки з розкопок В. Щербаківського стали темою виступів молодих науковців відділу археології музею *Івана Писаренка* (м. Полтава), і *Нікіти Москвіна* (м. Полтава). Про нещодавно виявлені рештки золотоординського мавзолею поблизу с. Василівки на Кременчучині повідомив *В'ячеслав Шерстюк* (м. Полтава). *Олександр Сидоренко* (м. Лубни) доповів про нові пам'ятки й випадкові знахідки на Нижньому Удаї, в місцях, де проводив свої дослідження В. М. Щербаківський.

По завершенні роботи конференції, обговорення доповідей і повідомлень, її учасники в Полтаві ознайомилися із пам'ятками монументальної скульптури у скансені музею, частиною відремонтованих залів, висловили побажання щодо публікації матеріалів конференції, котра планується окремим ювілейним збірником упродовж 2026 року.

Проведення вже традиційних наукових меморіальних заходів такого ґатунку у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського, сподіваємося, буде продовжене, принаймні, в цьому ювілейному для закладу році.

СУПРУНЕНКО Олександр, кандидат історичних наук, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Полтава, Україна.

Oleksandr SUPRUNENKO, PhD, Vasyl Krychevski Museum of Local Lore, Poltava, Ukraine.

ORCID: 0009-0007-3361-9896,

e-mail: poltava_local_museum@ukr.net.

МЕЛЬНИКОВА Ірина, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Полтава, Україна.

Iryna MELNIKOVA, Vasyl Krychevski Museum of Local Lore, Poltava, Ukraine.

ORCID: 0009-0007-8390-6770,

e-mail: arheologypkmvk1912@ukr.net.

МОСКВІН Нікіта, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Полтава, Україна.

Nikita MOSKVIN, Vasyl Krychevski Museum of Local Lore, Poltava, Ukraine.

ORCID: 0009-0008-7120-1252,

e-mail: arheologypkmvk1912@ukr.net.